

83.3 (2Рос=кара)6 кара: 5214

к21 **КЪАРАЧАЙ**
ЛИТЕРАТУРА
ХРЕСТОМАТИЯ

11

КЪАРАЛАНЫ А. И., БОРЛАКЪЛАНЫ Д. Б.

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

Хрестоматия

11

класс

Биринчи чыкыгъаны

КЧР-ны халкъ окъуу бла илмуну
юсюнден Министерствосу бегитгенди

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
РЕСПУБЛИКА КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК 1994

Рецензентле: *Тотуркзулланы Къ.-М. Н.*
Сылпагъарланы К. А.-К.

Джарашдыргъан художник — *Сиротина В. В.*

Кара 5214

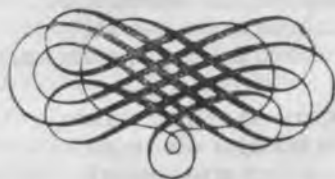

К 4306020000—35
9П1(03)—93 35—94

ISBN 5—7289—0041—0

© Къарачай-Черкес республика
китаб басма, 1994

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА (1956–1980)

Хубийланы Осман
(1918)

ТУУГЪАН ДЖУРТУМ

Кёзлерими алалмайма тауладан,
Къучакъларым келеди барын узалыб,
Езенледе эллени кёрсем барыб,
Сау бир къарыш ёсеме мен къууаныб.

Тансыкълайма тюзлени да айырмай,
Бетджанлары сакъладыла ёлюмден.
Мени джуртумд бютеу бары кёрюннген,
Къалайын да аз суймейме элимден.

Багъалыса, саулай джерибиз, меннге,
Кемсиз ариу кёрюнеди хар затынг,
Таурухдача, кёб сууунг, тауунг, чатынг.
Туугъан джуртум, Россияды сени атынг!

Туугъан джурту Россиягъа суймеклигин автор къаллай сёз мадарла
бла ачыкълайды?

КЪАНЛЫ КЮНДЕ КЪАНАТЫМ

Кюн къысылыб батаргъа,
Тауланы басды салкъын,
Уллу къууанч хапаргъа
Джыйылгъанды къыз, къатын.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ерге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашыралла джашларын.

Туурамдагъы Айшатчыкъ
Кеталмайды къатымдан,
Билдиреди ол ачыкъ
Сюймекликни хакъындан.

Джити къарады манга,
Айталмады сёзлерин,
Эринлери къалтыраб,
Суудан толду кёзлери.

— Кёлтюралмайд джюрегим,
Къайтырмыса? — деди ол, —
Сенден энди тилерим:
Эркишисе, джигит бол.

Джолунг къыйын болса да,
Таукел силкин аллынга,
Ауузунг къандан толса да,
Айтма, — деди, — къанлынга.

— Къоркъма, Айшатчыкъ, джаугъа
Джау болурма, къамамам,
Ата джуртну сакълауда
Джашаууму аямам...

Мени ийгенди халкъым:
— Тыйыншылыса, джара, — деб. —
Хар чек бегисин алкъын,
Джигит бол, сакъ къара, — деб.

Мен кёреме джуртуму,
Джарыкъ болгъанды кёлюм,
Эски бети джутолуб,
Сюйдюреди хар эли.

Ма, аллымда заводла,
Биширелле къурч, темир,
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юрене ме арымай,
Бу зауукъну джакъларча,
Тыймаз энди сууукъ, буз,
Болдум чекни сакъларча.

Джау къутулмаз, Айшатым,
Бир тырнакъны къанатыб,
Болур сени нюр атынг —
Къанлы кюнде къанатым.

Джюзген окъ тийсе келиб,
Джерге аудурса мени,
Бауурум бла сюркелиб,
Къорууларма чеклени...

Къарыуум кетсе татыб,
Кёрмей башласа кёжюм,
Ашыгъыб джет, Айшатым,
Къойма мурдарны тёжюб.

Тенгнге кёрюб къучакълай,
Шкогуму алырса,
Къара чачынг тозурай,
Арт урушха барырса.

Башынгдан ышары ай,
Джер джумушар тюбюнгде,
Сен, шкокга къатханлай,
Урушурса тюнбюнгде.

Уянырла тенгизле,
Таула, тюзле, къобанла...
Джуртну сакъларгъа бизде
Миллионла къобарла.

Къызар джерни бет джаны
Отдан, окъдан гузаба,
Болур джауну бетджаны
Анга ёмюрлюк оба.

1. Назмуну, магъанасына кёре, кесеклеге юлешигиз.
2. Призывникни суйген къызы Айшатны сыфатын суратлагъыз.
3. Призывник къаллай ант бередиги?
4. «Къанлы кюнде къанатым» деген сёзлени магъанасын ачыкълагъыз.

КЪАРНАШ ХАЛКЪГЪА

Д ж ы р

Бир Къобанны сууун ичген тюз танышла,
Биз болгъанбыз айырылмазлыкъ къарнашла.

Э ж и у ю:

Къыйын, зауукъ кюнню да сынай бирге,
Татлы хоншу болгъанбыз таула, тюзле.

Бир хауаны солуйбуз джер юсюнде,
Бир кюн тегеди джарыкъ нюрюн бизге.

(Э ж и у ю.)

Донну сууу тау Къобанны къучакълайды,
Шош тенгизде эркетиб ийнакълайды.

(Э ж и у ю.)

Ата джуртха ёртен джаныб джетгенинде,
Джукълатыргъа чыкыгъандыла минглеб мингле.

(Э ж и у ю.)

Бу шохлукъну сакъладыгъыз кёб хатадан,
Бир къабынны эки этген, сиз, атала.

(Э ж и у ю.)

1. Къарнаш халкъланы бирикдирген не затды, дейди поэт?
2. Къобан бла Дон сууну юсюнден не айтады автор?
3. «Ата джуртха ёртен джаныб джетгенинде» деген сёзлени къалай автылайсыз?
4. «Бир къабынны эки этген?» деген сёзлени уа?
5. Совет халкъланы къарнаш шохлугъун къаллай образла бла, суратлау мадарла бла ачыкълайды автор?

ДЖОЛЛА

Болмаз джолну сынамагъан бир инсан.
Ташлы джолгъа, джаяу джолгъа тубейсе.
Тик къапхакъда, тар айланчлада болсанг,
Уллу тюзде кенг джолланы кюсейсе.

Джолну тынчын, джумушагъын излеме,
Тынча санаб, сайлама сен къысхасын.
Ташсынсанг да, арысанг да, стеме,
Узун болсун барыр джолунг — муратынг.

1. «Джолну тынчын, джумушагъын излеме» деген сёзлени къалай англайсыз?

2. «Узун болсун барыр джолунг — муратынг» дегенни уа?

3. Бу назмудан къаллай магъана чыгъады, къаллай оюм этерге болукъду, не затны айтыргъа излейди автор?

АМАНАТ

(Романдан юзюк)

II КИТАВ

Тогъузунчу башы

...Фронтладан мингле бла письмола Къарачай шахаргъа келиб, олсагъатдан юлешиниб, тау джолла бла элlege чачыладыла.

Кюнлени бир кюнюнде Теберди курортну письмо чачыучусу бир юйню эшигини аллына келиб:

— Эй, юйде ким бар эсенг да, бери чыкы! — деб къычырды. Бир кесекден башында джаулугъун тарта, хотасын тюзете, Джандет чыкъды:

— Къызым, кел юйге... не хапар айтырыкъса экен?.. Иги кесекден бери бурнум сюйюннгенден чыдамай эди, бир джангы хапар келлигин билген эдим...

— Письмогъуз барды.

— Оу, кимденди?

— Билмейме, мен къайсы бирин билликме, окъусагъыз, кёрюрсюз, — деб ючгюл письмочукъну узатыб, джаш къызчык кетиб тебрегенинде, асыры да базмай, Джандет ызындан къычырды:

— Къызчыгъым, бек ашыкъмай эсенг, бир окъуй барсанг а, ансы окъутур адам излеб хоншулагъа джайылыргъа керекме.

— Оу, сен а... Мен сеннге письмо окъуй турсам, быланы ким чачарыкъды!.. Къуджурсуз сиз, — деб чыгъыб кетди. Джандет, письмону бир къолундан бир къолуна ала, бир кёкюрегине кыса, джюреги къайгъы этди, кёзлери суудан толуб, юйюне кирди, дагъыда, олтуруб чыдаалмай, эшикке чыгъыб, арбазда сюелди.

«Арабин, Азретден болуб кяалса, не этерме... Огъесе, Хасан джаза болурму? Кеслери джаза эселе, сау болурла... Бир кыйынлыкъ болуб, джукъ да билмей, кюйнума кысыб тура болурмамы, мен джарлы?... Ах, кян джаугъан кяарангылыкъ... Мени тилсизден не башхам барды... окъуу болмагъан джарты адамды», — дей тургъанлай, юйню сол джанында орамчыкъдан:

— Не хапар, Джандет? Джашладан энтда быгъынлай джукъ келмей турамыды? — деген таууш чыкъды. Джандет, кюлун кезлерине салкынлыкъ этиб кяараб:

— Хаджибекирмисе, орамдан кычырма да, юйге кел! Письмону келтириб кюлума бергендиле да, ары-бери буруб кяарайма, не келсин, ёмюрюм элиб дегенни не болгъанын билмейме. Ма энди уа тирелдим да кяалдым. Оу, тиширугъа окъуу керек тюлдю дегенлеге терек тийсин огъесе... Кяалгъан зат алай огъуна кяалсын, кюру тишируулары окъутханы ючюн, бу властны ёмюрю узакъ болсун...

Хаджибекир кяашларын туюб арбазгъа кирди.

— Бирине бир зат болуб тура эсе уа, не айтырыкъса?

— Ол заманда уа бизлей болсун бизни каргъагъан... Мурдаргъа кяаргъыш тилерме...

Хаджибекир маркасыз, ючгюл мухуру бла письмону кюлуна алыб ичин ачды.

— Мен кыйынлы, аллах бир джазыкъсынын эсе уа, — деб, амалсыздан тюб эрнин кяабыб, баш энишге кяарады Джандет.

— Вагъалы анам, багъалы атам! Тансыкълыкъ саламдан сора, саулугъуму, эсенлигими билдиреме, — деб Хаджибекир окъуй тургъанлай: Джандет:

— Оу, бизден насыблы болурму... Ий, кяайсыды, Азретмиди, Хасанмыды? — деб сорду.

— Тохта, тохта, окъургъа бир кюй, — деб Хаджибекир быгъынлай эджикледи: «...Не эте турасыз, Хасандан не хапар барды?»

— Оу, мен джарлы, Азретденди... Азрет сауду! Азретден келгенди, ол сау эсе, ёмюрге бир тюшге ийнанмазма... Насыбы кюругъан джарлы... эки-юч кере урушда, тары элекча, парачара болгъанында да, сау-эсенме деб джазады... джаны бир бек джерде болур эди...

Хаджибекир, Джандетге да кяарай, аягъына дери чыкъды:

«Мени ючюн сагъыш этмегиз, сизге тансыкъдан сора ёзге хатам джокъду. Къралыбызны джауладан тазалаб бошагъанлай, тюбеширге муратым барды. Ала бизни джерибизден кюрамай, бизни тюбешир хыйсабыбыз джокъду. Биргеме Аскер деб Марадан бир иги джаш да барды. Меннге сиз бусагъатда джазмагъыз. Мен хапарымы кесим билдире турурма. Элде мени таныгъанлагъа салам айт. Белигизни кятдырыгъыз.

Эсен кёрюшейик. Сизни джашыгъыз Азрет».

— Рысламай, не затха джылайса... Халкъ джашларындан ачы хапар келиб кыйналады, сен а... «сау-эсенме» дегенинеми джылайса...— деб кьагъытны бюклеб, Хаджибекир Джандетге узатды. Джандет, кёзлерин джаулугъуну кыйыры бла сюрте, кьагъытны алыб, кыйнуна салды.

Хаджибекир, Джандет бла юйге кириб, таянчакъ шиндикге олтуруб, мыйыкъларын сылай:

— Джандет, эгечим, болур болгъандан сора, джыласанг да, джырласанг да бирди. Иймегиз деб кюрешир керекли къалдыммы... Хасан джаралы болуб келгенинде, джашырмай айтайым, «Аны бир кьоркьутугъуз, кьол джетдирсегиз да, хата джокъду, кесин тыялмай турады», деген эдим... Бир илгендирселе, иги боллукъ эди... Алай а аладан да хайыр чыкъмады... Азретни сау хапары да келди, Хасан а къайдады?... Ма бу кюнлеге къаласыз деб эте эдим ансы... Сиз джашагъан власта мен да джашарыкъма. Энди бир кёбмю турлукъма, туз гырт болуб эримезме.

— Хаджибекир, энди ол сёзлени магъанасы джокъду, аны эштдирир ючюн къалмагъанса. Аны кьой да, дуниядан джангы хапар биле эсенг, айт. «Ол» кьошха кетгенли, уругъа тюшгенча, чарт-гурт хапарладан сора бир джукъ эштмейме.

— Аскерден ауур джаралы болуб къайтхан бир джаш тюне не бери курортха солургъа келген эди да, адамла тегерегинден басыныб, кьоймай хапар айтдыра эдиле.

— Да, сора уа? Ол къан къусарыкъланы артлары бир бола киришмеймиди?.. Не айта эди?..

— Аны айтханын а бир да сорма... Сегизинчи майдан башлаб, къралны бу джанына не кючлерин да салгъандыла, дейди. Ючюнчю июлда уа ала Кърымда эм кючлю шахарны, Севастопольну алыб, Кавказны этегинде уруш этедиле, дейди.

— Ах, биз джарлыла... былайгъа джетиб къалыргъа тебренгидиле. Ий, Хаджибекир, келиб къалсала, къайры къачарыкъбыз?

— Къачыб къалайгъа дери барлыкъбыз... Бир джукъгъа барлыгъым да джокъду, ёлтюрселе да, юйюмде ёллюкме...

— Оу, алай къалай айтдынг? Эки джашыбыз аскерде тургъанларын билселе, ала бизни сау кьоймазла. Таб, джукъ айтмасала да, аланы кьолларындан Азрет джаралы болгъанды. Хасан джаралы болгъанды... Мен аланы бетлерине къарама-сам, огъесе, аланы бетлери топракъда чирисин... Къарыуумдан келсе, ол генезирлени, джыланни эзгенча, кёлюме бир джукъ келмей эзер эдим... Къошха чыгъыб кетейим дейме...

— Джандет, сабырынгы бас. Немчала, хо, сеннге къараб турадыла дейди... Сени башларынамы урадыла... Ююкюгю, мюлкюгю тюзге атыб, акъылынгдан чыкъмагъан эсенг, къайры барлыкъса!.. Керек эсе, айтдырайым да, Мусса энер.

Къаллай бир сѣлешдиле эселе да, бир-бири оноууна сыйынамадыла. Хаджибекир юйюне кетди. Экинчи кюн да ингир ала быягы кыыз Джандетге письмону узатды. Джандет хоншуларындан бешинчи классны бошагъан кыызчыкны чактырыб окъутду:

«Анам бла атам! Тансыкълыкъ саламымдан сора тынчлыгъымы джазама. Алтайлыкъ курслагъа келген эдим да, аскерде къалыб кетерикди деб джюрегигиз къыйналмасын деген мурат бла бусагъатха дери джазмай тургъанма, аны юсюнде терлигими кечигиз. Бу ийыкъда бошарыкъма. Алгъын нѣгерлерим болгъан аскерге иерикдиле. Ала бла къагъыт джюрютеме. Багъалы атам, анам! Азретни быягъынлай хапары чыкъмай турамыды? Джюрегигизни къыйнамагъыз. Госпитальгъа тюшюб, сау болуб бошасам, джазарма деб тура болур. Экинчи джол адресими джазарма, бусагъатда тюсюн кесим да билмейме. Мени сорсагъыз, «Акъгъан къанынгы къурутма, Ата джуртунгу унутма» деген сѣзле мени антымдыла. Багъалы анам, джаным саулай, ол антымы бузгъан кюнюмде сенден ичген сютюм харамды! Къууанч бла кѣрюшейик! Хасан».

— Керти айтады, адамны Ата джурту — кѣз джарыгъыды,— деб, Джандетни бетине джылыу уруб, кѣзю-къашы ышарыб, сора къагъытны кыызчыкъдан алыб, терен ахсыныб, къойнуна салды. Ол кетиб тебрегенинде:

— Тохта, бала, бусагъат,— деб кюбюрден чыгъарыб, беш сомну узатды, алай а кыызчыкъ, ачжаны эслегенлей, эринчиклерин чѳйюрюб:

— Оу, сора мен ачха ючюмю окъуйма,— деб, ызындан адам сюргенча, эшик аллында жарккъагъа абына, юйюне чабыб кетди.

— Бюгече бир тынч джукълайым,— деб Джандет, къууаныб, хоншуларына хапар айтыргъа чыкъды...

Онунчу башы

1. Бу башны толусу бла табыб, окъугъуз.
2. Шамайыл бла Муссаны юйдегилерини юсюнден автор совет адамланы къаллай халилерин, джашау шартларын кѣргюзеди?
3. Джандет бла Хаджибекирни образларын тенгleshдириб, аланы джашау сезимлеринде, ангыларында башхалыкны ачыкълагъыз.

* * *

...Муху Башында кенг чатны кюнбет джанында уллу сыйдам тапхыр, акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. Аны тѣгерегинде, сууну эки джанында къулакъ ауузчуклада малчыланы къошлары, бузоу орунлары кѣрюнедиле.

Бюгюн Мусса, Асланига тюберге излеб, кьулакчыкыны аягында кьой кьошха таянды. Кьошну артында Аслан кюн кюйдюрюб, бояуун онгдургъан мор чепкенини этеклерин ёрге этиб, кьой орунну тюркюн ариулай тургъанлай, Мусса:

— Кёб болсун! — деб саламлашды. Кьол тутуб, экиси да кьырдышчыкьда олтурдула.

— Аслан, аллах кьызгъанмасын ансы, сени хыйсабынг алкын аман тюлдю. Кюн белиме ётгенди да, джукьгъа узалалай, сени бла безирге келе турама, — деб Мусса сёзю баглады.

— Мусса, мен не суюб ишлейме, аллах аланы алай суюсун... Бир саным тутмайды, мараз болуб кьалгъанма, кьошда кесим эригиб джубана турама. Сен да аны билгенча келиб кьалдың. Мусса, бетинг да аманды. Сен да менича чалсакъал болуб бара кёреме... Бусагъатда былай болгъан, мени заманыма джетерге кьалай боллукъса?!

— Эй, Аслан, кёзюнг джана тургъанлай, джаханимни ичине ташайыб турсанг, не зауукъ этериксе... Айхай, биз кимни арбасына минсек, аны джырын джырлаб тебреялмайбыз...

— Мусса, ийнеклени сют бериулери кьалайды?

— Аслан, кьолайлы тюлдю. Кюн былай кьысханлы, таркъайыб кьалгъандыла. Ол джахил тууарлагъа анымы ангылаталаса! Ийнек сауар заманда, «Молоко... Молоко!» деб, бирер уллу сауутну да алыб келиб, джан алычулача, кьатынгы сакълаб турадыла. Бермейме деб а бир кёрчю...

— Меннге этгенлерин да сорма. Была бираз турлукъ эселе, этибизни ашаб, терибизни киерикдиле. Ауушдан аударуб иерге джол табылмай, кьойла кьалыб кетдиле да, энди уа харкюнде тёртно, бешни кесдиредиле.

— Аслан, быланы бузоу этге былай ёчлюклеринден хапарым джокъ эди... Бузоуланы джутуб барадыла. Энди уа бузоу бла сауулуучу ийнекле тюрлерине кьоймайдыла. Джарлы хайуанла, ёкюрюб, джерни ийисгеб, джелинлери, ташча, кьатыдан джарылыргъа джетиб, бир кьыйынлыкьда турадыла... Тюнене экиси челеклери бла келиб, стауатны кьатына джетгенлей, Сарыкьулакъ, бузоуун излеб, ёкюрюрге кьалгъанды да, меннге да не эсе да бирле айтыб, гёрохладан кёзю-кёзю атыб, аудургъунчу тохтамагъандыла. Бычакъгъа кючден джетгенди, харам этиб кьоя эдиле.

— Мусса, не осал адамны да бир иги ышаны болады дейдиле, мен не этиб да былада адам илешир зат табмайма. Пленнге тюшген джаралы аскерчилени была Муху ауушну джолун ариулатыргъа джаяулай сюре барыб, арыгъанланы, джараларын джангьдан байларгъа кюрешгенлени уруб-уруб кьойгъандыла. Мен да кьараб тургъанлай, была сюрюб баргъан бир джаралы плен джаш, чыртда джаш адамчыкъ, суу тилеге-

нинде, Хабий гырджын да, аякъ айран да чабдырыб узатды. Насыбсыз, тылпыуун алмай, агъач аякъ бла айранны тогъуй тургъанлай, мангылайындан уруб, аудуруб къойдула, таб Хабийге да чаба тебреген эдиле, къалай эсе да ачымаз кёзююу болуб къалды ансы. Былагъа джалчы болуб тургъаныбызгъа сагъыш этсем, эки кёзюмден къан тамады...

— Аслан, «Ёлмеген джалчы алтын аякъ бла суу ичер» деб сёз барды. Мени джюрегим умутлуду, ышанларыма къарайма да, бизге кюн тууарыкъды дегенлей турама. Быланы келиб къалгъанларына къалай эсе да тюзюмдеча болуб, ийна-налмагъанча болама... Бизни ол аскерибиз, ол кючюбюз... бары да не болуб къалдыла...

— Пасыкъдан туугъанла бютеу джитилеге тобларын, пуле-мётларын чыгъарыб, ауушлагъа къуруб тура кёреме... Гымыш Сыртында, Суусузланы башында, ауушда аскерчилери сакълаб турадыла,— деди Мусса.

— Налат боллукъла, къоркъгъан а этедиле. Къоркъмасала, ала тегерекни алай бегитирик тюл эдиле. Тиширыуланы ичинде да сауутсуз айланалмайдыла.

— Алан, Мусса! Бюгече эки къоюм ауур асхаб чыкъгъандыла, ауруу тюл эсе, не болгъанын билмейме... Аллай иш кёргегенме, тюз адамча ынгычхайдыла...

— Кюушенигенлери тохтагъанмыды?

— Огъай, меннге кёл басдыргъан ол тюлмюдю...— деб Аслан сёлеше тургъанлай, къайда эсе да дауур-суюрле, къычырыкъла чыкъдыла.

— Ой, Аслан, бери бир чабыгъыз, джарлы ёксюзню сойдурмагъыз... Оу, мен къыйынлы, эки бутум къыйылгъанды да, атлайлмайма,— деген джыламсырагъан тиширыу тауушну эштиб, экиси да эшикке чыкъгъанларында, къошну аллында ат илкичге джетиб келген Хабий, солууун алалмай:

— Ол къан къусарыкълагъа бир мадар джокъмуду, была бизни юсюбюзге миниб, этибизни ашаргъа тебрегендиле. Не болса да, онгсузгъа болады! Умарчыкъны сюрюуден эрнин, бурнун бузуб алыб келгендиле да, къыджыраб, не эсе да бирле дейдиле, киши ангыламайды... Шо бир келигиз, дагъыда эркиши къаранчха кёрселе, алай озмаз эдиле... уруб къоярламы... Тауукъ джюрекча, мени джюрегими тыпырдагъанына бир къара...— деди.

Бышлакъ заводну къатына джетгенлеринде, джети-сегиз немча сюрюучюкню аралатыб тургъанларын кёрдюле. Къа-тынла, сабийле тегереклерине басынгандыла.

Джылланга уу берген кеселекчеца, джашилкёз, сап-сары офицер, къолунда гёрохну къымылдата, бирин орусча, бирин немчача къатышдыра, заводну ичине кириб, мастерни билегинден тартыб эшикке чыгъарды:

— Сени башынг кесилирге керекди!.. Джаныгы сау кьой-гыаныбыз ючюмю джанлаб бараса?.. Партизанланы туураларында бу не эте эди, аны соруб бизге ангылат,— деб Умарны кёргюздю,— алай тюл эсе, сеники бир патронду. Биз сизни кибикле бла кесибиз сөлешмейбиз, ма быланы сөлешди-ребиз,— деб быягы гёрохун кёргюздю.

— Айт ары, нек буюгъаса, кьоркыгъан кибики этсенг, артык да бек илинникдиле,— деб Аслан сёз кьошду.

— Мен сизни тилигизни билмейме, тогъуз-он сёз билгенликге, аны сизге къалай кёчюралайым,— десе да, заводну мастери сюрюучю Умарчыкыгъа хапар соруб, немчалагъа сёз бла ангылатаймай, бармаклары бла, кьоллары бла кёргюзюб башлады:

— Умар адамланы энчи кьойларын кюте тургъанлай, Магъа ауушну башында, чегетни кыйырында шкок тауушланы эштгенди ансы, кеси алайда болмагъанды.

— Ненча партизанны кёрген эсе да айтсын.

— Офицер, джукъ кёрген хапар айтмайды.

— Гитлер сизни кибиклени толугу адамлыклары болмагъанын билиб, аны ючюн хатер салмайды, аны билемисиз? — деб, сынджырдан ычхынган калкайча, тишлерин жыгырдатды. Таякыгъа таяныб келген муккур кьарт кьатын:

— Джашым, айт да бир ангылат анга, Итлермид-талаумуд, керти айтама тоба, ол аллай бирни билмей эсе, тыбыры тартынныкъ кьралгъа тамада болуб къалай турады?.. Итлеге да джасакъ салады... Чегетде партизанла бардыла деб, ашаргъа билгенле — кьойланы стауатда кютюлмезликлерин нечик ангыламайдыла... Бу джарлы сабийни да кьагыб-согъуб, эсин алыб неге ушагъанла этедиле... Былай этерик эселе, биз къалай джашарыкыбыз... — деб хыны сөлешгенине, офицер, мастерге къараб: «Бу кьарт кьатын нек кычырады, не дейди?» — деб сорду.

— Умаргъа урушады.

— Гитлерге ушаш сёзлени да айтыб сөлешди да?

— Хы... аны уа... Гитлерге тилек тилейди,— деди мастер. Офицер, кьарт кьатынны кьатына келиб, имбашындан кьагъа:

— Кёремисиз муну, тют-тюз айтады. Муну айтханына тынгыларгъа керекди. Сенден эсе бу акъыллыды, — деб офицер Умаргъа тик къарады. Кьарт кьатын, офицер кьолун салгъанын кёлтюралмай, аллына атлаб:

— О, кет ары, ёлгенинг ит болсун, ол мурдар кьолунгу мени юсюме салдынг эсе, кьолунг тартынсын... сен сылыкъны!.. Бу гыджай кьарт кьатын не ангылайды, деб тура болур, тоба, кесиме джетгенин аны атасындан иги билеме... — дегенлей, быягы офицер, кёзлерин джандырыб:

— Энди уа не дейди кьатын? — деди.

— Офицер меннге бош бюсюреу этеди, мен алагъа не бла болушханма дейди,— мастер кеси ушатханча кёчюрдю. Адам-ла кьоркьуб, тинг-минг болдула. Офицер, ышарыб:

— О-о, бизге андан уллу болушлукъ керек тюлдю... Сау бол, анам, сау бол! Бизни игилигибизни бары да мунуча ангыласала, не хата барды!

— Джюйюсхан офицер, барыбыз да анычабыз, барыбыз да алай ангылайбыз,— деб мастер ышарды.

Офицерни кёлю уллу болуб, дагъыда къатыннга разылыгъын билдирирге изледи:

— Къарт болса да, къатынны уялчакълыгъын кёремисиз... Кавказны тиширыулары эркишиден кьоркьгъан этедиле, бетинге къараб сёлешмейдиле деб эштсек, биз ийнанмаучан эдик, энди уа кесим сынадым.

Алайдагъыла бир-бирине къарашдыла.

Олсагъатдан Муху ауушну къатындан мотоциклетли келиб, адамлагъа джаныуарча къарай, немчалагъа ашыгъыш не эсе да бирле айтханлай, къайгъылы болуб, хыны-хуну сёлешиб, джолгъа чыгъыб тебретиле. Офицер, Умарны билегинден тутуб:

— Мастер, бу бизни къойланы кютген джерине элтиб, шкок къалайдан атхан эдиле эсе да, кёргюзсюн, тюз элтмесе, не эте-рибизни да ангылат,— деди.

Офицер Умарны мотоциклни бешигине олтуртуб, мырдыланы онг джанында джаяу джол бла джюз чакълы немчаны ызындан тизиб, ауушха чыкъдыла. Маркъа Ёзенде отлай тургъан эки арба алашадан сора джукъ кёрмедиле. Къабыргъалары нарат чегетден кьотур къаялы терен ёзенчикни ичинде шоркъулдаб баргъан къара суу кенгден къарагъаннга билеу джыланча кёрюнеди. Немчала, ёзеннге тюшмей, мотоцикл бла алайда бешуеленни-алтауланни кьоюб, автоматларын да кьолларына алыб, Схауат башы бла Тау артына баргъан джолгъа тизилиб, Умарны алгъа салдыла.

Офицер, Умарны къатына келиб:

— Партизанла болгъан джерни кёргюзсенг, сеннге автомат да, мотоцикл да берликбиз, эштемесе? Джуюукълаша тебрегенлей, меннге билдир,— деди.

Умар, тер къатыб, букъу кьоннган акъ кийиз бёркюн кёзлерине кёлекке эте:

— Мен партизанланы кёрмегенме,— деди.

— Не дейсе, ит?

— Былайда партизан кёрмегенме, дейме.

Офицер, Умарны кёкюрегине автоматны тиреб:

— Сени сюрююнгден бюгюн эртденбла юч кьойну алыб, атла бла таяныб кетгенле кимле эдиле?.. Бизни солдатларыбыз кёзюлдюреуюкле бла сени юсюнге къараб тургъанларын би-

лемисе!.. Ала кяалайда болгъанларын биз кесибиз да кёрген-биз. Сени биргебизге сынар ючюн алгъанбыз...

— Офицер, бу джолчукъну барсакъ, табарыкъ болурбуз,— деди Умар.

— Элт,— деб автоматын энишге ийди. Джолчукъ, гыланч-мыланч айланыб, бир кяалын зыгытланы ичине киреди, бир адам аягъын тиреялмазча джаргамлагъа чыгъады, бир сыртны тѣппесинде ташлы сары зыгъыргъа элтеди. Тѣгерекден джумарыкъ тауукъ кычыргъан таууш, джаз тауукъланы балаларыны джайылыб отлагъан джерлеринде джоуулдегенлери эш-тиледи.

Къарлы джити кяаяланы башы бла къара булутла чагъылгъан джюнча джайылыб, энишге салыныб башлагъанлай, сууукъ аязчыкъ урду. Умар, бѣркюню кяанатын кѣлтюрюб, джыйылагъан джугътурча, тер басхан бетин аязгъа тутуб, терен солуду. Аллында джаргамладан ѳтгенлей, кяая эшикчи-ни кѣрюб, артына къарады. Офицер анга кѣзю-башы бла бар деб кѣргюздю. Ол ызына айланыб, солдатлагъа сакъ болугъуз деб билдирди. Умар сауутсуз, къолунда кыысха кюрюч таякъ-чыгъы бла, ийилиб, кяая эшикке киргенлей, папирос тюрюб кѣрюб, эслетмей ышымыны башына сукъду, сескекли болуб къарай баргъанлай, джолчукъну тѣбен джанында эски ат аякъ ызланы кѣрюб, немчала эслейдиле деген къоркъууда алайдан гузаба озду. Былайдан узакъ бармай, адамла болургъа керек-диле. Аланы партизанла болгъанларына уа не сѣз... энди ма-дар этерге керекди,— деб Умар бара тургъанлай сагъышха кирди. Тауну тѣппесине чыгъаргъа бир кесек къалгъанды. Онг джанында тар кяая кыырыкъны ауузун кюрт басханды. Кюрт-ню кюн батхан джаны юсюнде къар да тохтамагъан тик, сары, кыысыр кяаяды. Аны сол джанында, джерни батыулугъу се-бебли, не болгъаны эсенмейди. Онг джанында уа — кюртлю терен кяая кыырыкъгъа адам ышаныб кирирча тюлду. Ауур къара тубан джитиледен салыннганы бла кюртню бир джанын басыб, ѳзенни энишге барады.

Офицер, асыры узайгъанча кѣрюб, ишекли бола башлады:

— Энди уа къайры барлыкъбыз, ызыбызгъа аджашмай къайтырыкъбызмы?

Умар «хо» деген магъанада башын силкди. Солдатла, тауну тиклигинден, тубандан, тѣбен джанларында бугъойдан къоркъгъандан шум болуб, тилсизлеча келедиле.

Офицер Умарны джетиб баралмай, созула башлады. Умар, тюз аллында, бир-бири юсюне салыныб тургъан эки ташны эслеб, къарагъанында, терен гокка хансланы башында къотур кяаячыкъны юсю бла ат джолчукъгъа къурулуб тургъан пуле-мѣтну эследи. Умарны джюреги тебиб урду. Немчаланы кѣр-гюзюб, ол:

— Атыгъыз, келтирдим! — деб джерге бауурланды. Олсатгъатдан партизанланы пулемётлары от чагъыб, немчаланы юслерине джандыла. Немчаланы алларындагъыла тѣнгереб бугъойгъа тюшедиле, артындагъыла уа тикни тырнакълаб, башына ёрлеб тебретдиле, алай а партизанла, башы бла келиб, автоматладан къуйдула. Умар, тѣрт аякъланыб, хансладан тута, пулемѣт атылгъан къаячыкъны артына ташайды. Юч-тѣрт партизан Умарны тѣгеревин алыб хапар сордула.

— Алай кѣб кѣрюнмейдиле, ким билсин, бир ташада бугъунуб турмай эселе, — дегенлей, партизанланы бири:

— Эштемисе, эй, политрук Рамазан, сеннге айтама да, кѣб тюлдюле, дейди. Кереклерин берейик, — деб сыртны кѣнделен къыркъа барыб, тюбюнден таяныб келген, кеселеккелеча, джашил кийиннген солдатлагъа буруб автоматын чыкъырдатды. Тууарча, ёкюре, таш тѣнгерегенча, чѣмелиб, башлары тюблерине бола, ала ёзеннге ташайдыла. Партизанла, уллу кѣллек болуб, автоматларындан ата, сюркеле, къоба, ханса уча, тигелеб барадыла. Партизанланы окълары аланы къулакъ джанлары бла джюуюлдеб озгъанлары сайын ала джерге джатыб, дагъыда быягъынлай ёрге мыллык атадыла. Партизанла тюбюне эниб баргъанлай, тоб тауушла чыкъдыла. Тоб окъла тауну тѣппесинде бугъойну кюн батхан джанында къаяны от чакъдырыб, къаядан джассы-джассы ташланы къобарыб башладыла. Партизанла ёзенни аягъында, эски стауат орунда къошчукъланы ташаларында немчала къадырладан сауутлары тѣшюре тургъанларын кѣрюб, джерге-джерге бауурландыла.

Партизанланы командири узун токъ джаш:

— Тубан ачылгъанлай, немчала былайда бизге къабхан къуругъа кюреширикдиле. Къарыуубуз сѣнгингенди, къаршчылыкъ этер ючюн, адам керекди, ауушха барыб, совет аскерлеге къошулсакъ, къалай кѣресиз? — деди.

Муратларыча болалмагъанлары аланы джюреклерин мыдыхча кюйдюрдю. Къалгъанла джукъ айтмадыла.

— Мен а? Мен энди къайры барайым? Муху башына къайтсам, сау къоймазла... Сизни бла къалыргъа боллукъ тюлмюдо? — деб Умар кесин джазыкъсындырыб тиледи.

— Джашла, нек тынгылайсыз, болумгъа кѣре этмесек, джау табасы болурбуз, ауушдан ауар муратлары болур, таугъа келген немча аскерле чауулну ташындан эсе, чегетни агъачындан эсе кѣбдюле. Чык айыралмазлыкъ джерибизге ёлюр гѣбелеккелеча мыллык атхандан не бизге, не къралгъа тюк чакълы бир хайыр барды деб билмейме... Умарны ызына барлыгъы джокъду, бизни бла болсун, — деб командир политрукга къарады. Рамазан ашыкъмай сѣзге къошулду:

— Тюз оноу этесе, джолдаш командир. Болумну барыбыз

да кёребиз. Къарыу эталмазлыкъ болгъанлай, биз былайда кесибишни къырдыргъандан халкъгъа, къралыбызгъа бир себеб бар эсе, къалгъан хурттагыбыз да къырылгъынчы кюрешейик. Алай а джаугъа къалайда уллу хата саллыкъ эсек, аскерибизге, джуртубузгъа къалайда иги болушурукъ эсек, алайда болургъа керекбиз. Ауушда аскерлени штаблары бла селеш да, ала ушатхан джерде разведкагъа джюрюрбюз. Умарчыкъ джигитлигин, батыр партизан боллугъун танытханды, ызыма кетеме десе да, биз аны иерик тюлбюз,— деб, сыртындан эрке-летиб къагъыб, немча автоматны къолуна берди. Умар, кюлюгюн тыялмай, автоматны къараууз темириден кёзлерин алмагъанлай:

— Патронлары уа? — деди.

— Эй, джигит, партизаннга патрон тилерге айыбды. Урушда ол патрон таба билерге керекди,— деб Рамазан накъырда этгенине, кёлю бла айтды деб, Умар тик сыртдан къараб-къарагъынчы кюрт болгъан къулакъгъа сылджыраб тюшдю. Бир заманда ол эки автомат бла кеси кёлтюралгъан чакълы бир патрон келтирди.

— Аферим джигитге! Умарны эслеймисиз! Ма джаш десе-сиз джаш! Ансы сиз да турасыз партизанлабыз деб... Ол да алай болсун, сюрюучю эдим, дейсе, энди къойларынгъа къалай боллукъдула?

— Мен энчи къойланы кюте эдим, мени бери алыб кетген-лерин иелери кёргендиле,— деди Умар.

Партизанла, сауут, азыкъ табханларын да алыб, атларына джюклеб, ауушну сакълагъан аскерлеге къошулургъа оноулашыб кетдиле.

1. Совет адамланы Ата джуртка сүймекликлерин къайсы образла, къалай ачыкълайдыла?

2. Сюрюучю Умарчыкны Ата джурт ючюн этген тирилигин хапарлаб айтыгъыз.

Онбиринчи башы

Теберди курортха джау киргенли эки ийыкъ болады. Комендант Вебер, талай элчини чакъырыб, партизанланы ызларгъа джол усталыкъ этигиз, аны бла биргелей, элден илгиздик болуб айланынган халкъны юч кюнню ичинде юйлерине джыйыгъыз, дейди. Партизанла бла байламлы ишлеген Сослан, Сосланны нёгерлер, былайда сылтау этиб, джол усталыкъ этерге унамайдыла.

Хаджибекир деген сатлыкъ а фашистлени не айтханларын да этерге хап-хазырды.

Фашистле бу чууутду деген бир адамны къоймай джыйыб, кеслерине уру къаздырыб, Къаблан Елген Къаяны тюбюнде къырадыла. Бурун — эркинликсиз дунияда да туура быллай зорлукъну айтыб эштмеген эдиле адамла.

Карта: 5214

Сослан джашыртын радия бла Москвагъа, Тбилисиге тынгылайды, Информбюрону сводкаларын кеси къулагъы бла эштиб, элчилеге хапар айтады.

Сосланны таша ишлеген нёгерлери ол радия бла Тау артына, самолетларыбызгъа, хапар бередиле. Ала келиб, немец комендатура орналгъан джерге бомбаланы атадыла.

Комендант Вебер Муссаны чакъырыб, андан тюб билирге мурат этеди. Алай болгъанлыкъгъа Мусса, къоркъмай, буюкъмай, быллай джууаб береди: «Джашларым аскердедиле. Мен аланы аталарыма. Джашларына джау-лукъ этген ата боламыды?!»

Тойюб онгсуз этгенлеринде да, Мусса самолетланы ким учургъанын айтыргъа унамагъанды.

Къыш чилледе совет самолетла фронтладан джангы хапарла джазылгъан къагъытланы элlege атыб, халкъ тюз хапар биле башлады. Гитлерчиле Сталинград шахаргъа алтынчы, тёртюнчю танк аскерлерин, аланы тегереклери бла итальян, румын аскерлени ийиб, не дыгалас этселе да. 1942 джыл Сталинград фронтну аскерлери джауну онгун алыб, артха ыхтырыб, ноябрда Сталинградны къатында аскерлерини тегерегин алыб къуршалагъанлары белгили болду.

1. Бу башны, «Аманатны» экинчи китабын алыб, толусу бла окъугъуз.

2. Таза иннетли совет адамла — Сослан бла Мусса — Ата джуртубузну джакълар ючюн къалай кюрешгенлерин айтыгъыз.

3. Хаджибекирни юсю бла автор сатлыкъ адамланы ачыкълагъанын джарашдырыб айтыгъыз.

Онекинчи башы

Сослан Юнюслагъа келеди. Юнюс бла Сослан фашистледен джанлар оную этедиле. Сослан Юнюсладан Сапралагъа кетеди. Фашистле совет адамлагъа берген къыйынлыкъларындан, ёлтюргенлеринден, Залихатны юсюнден кёб джангы хапарла эштеди. Сослан бла Кемал халкъгъа. Совет Аскерге, къралгъа кеслерини болушлукълары иги кёллерине джетмей сёлешедиле.

Ончюнчю башы

Талай кюнден Сослан бир танышыны джангыз ат джегилген чанасы бла кече Ташкепюрге келди. Юнюслагъа шыкъыртсыз кирирге мурат этсе да, эшикни чюйю болгъаны себебли, ачалмады. Сосланны ауазын эштгенлей, Байдыу, эрлай кийиниб, эшикни ачды. Сослан юйге киргенлей:

— Юнюс къайдады? — деб сорду.

— Да ол сеннге айтханыча, эртденбласында огъуна нёгери бла джанлагъан эди. Партизанланы асырагъанса, элде колхоз къураб айланганланы бири сен болгъанса деб, немчала джашау бермей тебредиле да, сора юйде турургъа мадар болмады.

Байдыу, Сосланны печни къатына джылы джерге олтуртуб, къараб-къарагъынчы къургъакъ къайын джаркъала бла отну джакъды, джалгъауучда эрлай мёрезе этиб, табада къатыкъланы тепси бла аллына салды.

— Байдыу, исси затынг джокъмуду? Ач тюлме, алай а ичим джылынырча бир зат болса...— деди Сослан.

— Суууб къалгъан болур ансы, сют бла джарашдырылгъан къалмукъ шайым бар эди,— деб гитче чоюнчукъну алыб, печеге салды. Сослан, хапарны эштирге излеб, дыгалас этди, алай а ашатхынчы Байдыу башлаб аны джюрегин къыйнаргъа излеmedi. Сай туч табакъчыкъда созулмакъ мёрезени, къашыкъны, шайны тепсиге салды.

— Ах, Сослан, джаным, бу къан джауарыкъла адамларыбызгъа къан джаудургъандыла. Сен алкъын джукъ эштмейми тураса?

— Огъай, бир зат да билмейме, не болгъанды, бетинг да нек аманды? Иги сууукъсурагъан кёре эдим, бираз эс джыйдым,— деб пальтосун тешиб, тагъаргъа Байдыугъа узатыб,— ахыры айтырыкъ эсенг, энди айт,— деди. Байдыу джашыраламады.

— Бирси кече, январны 7-де, Халилланы Саидни къатыны Намыслыны, Наныуну, аны джашы Алимни, дагъыда кёб тюз адамны ёлтюргендиле. Намыслыны чач тюклерин териси бла къобарыб, термилтиб ёлтюргендиле. Алимни уругъа чыгъаргъанлай, анасы къычырыкъ этиб, джашын къоруулайма деб къучакълаб тургъанлай къарышыб къалгъанды да, акисин да джелкелеринден уруб, уругъа тюртюб ийгендиле. Шахарны тегерегинде талай уруну ёлюкледен толтургъандыла,— деди Байдыу, терен ахсыныб.

— Ай, джарлы Алим а... Къаллай иги муратла эте эди... Джашауну, адамланы, тюзлюкню ол тукъум бек суйген джаш къалай табсыз джерде ёлдю. «Игини ёлюмю амандан» деб бизде тюз айта кере эдим!

— Тоба, Сослан, аны окъ джаралары ашланыб, билеги къара дингиз болуб, амалын тауусхан эди ансы, ол немчаланы, полицейлени къыджыраб сёлешген хапарын айтыб тебреселе, сейир этиб къалырса... Аныча сюдде ёкюл да сёлешаллыкъ тюл эди, дейдиле. «Мен халкъым, властым, тюзлюк ючюн учхарада сиз мурдарланы къолугъуздан ёле эсем, сиз этген артыкълыкъларыгъызыны къан къусуб совет халкъны къолундан ёллюк-сюз... Аякъларыгъыз бла келиб тауларыбыздан сыртыгъыз бла къорамасагъыз, керти айтасыз! Джашасын эркинлик, тюзлюк!» — деб къычыргъанын адамла эштиб, бюсюреу этиб бирбирине айтадыла.

Эртденбласында Сослан бла Байдыу сёлеше тургъанлай, эшик аллында къычырыкъ этиб къаргъагъан тауушла келдиле. Олсагъатдан эшикни кенгине ачыб, къолунда да къысхачы бла узунджаякъ, къуу къарт къатын юйге, ызындан адам сюргенча, абына-сюрюне кирди.

— Атагъызыны джаны ючюн, бизни тубюгюзге джайыб

кийиз этерик болурсуз... итден ит джаратылгъанла!.. Аман хан-парыгъыз келсин, сиз келгенли, тынчылыгыбыз кетди да!..— деб, кесин тыялмай бардыра тургъанлай, Сосланны кёрюб: — Оу, къонакъ джашыгъызмы барды, аны да эслемегенме... Не этейим, башымы суугъа атарыкъ этгендиле,— деди.

— Тоба-тоба!.. Не болгъанды, Гошанса, нек тебгенсе? Кесинг да былай бир олтур, джюрегинг бир бас,— деб Байдыу, ёрге къобуб, орун къойгъанлыкъгъа, къатын, кеси дауурундан аны сёзюн да эшитмей, былай башлады:

— Джашым, сени кёлюнг кюлмесин, кесиме джетген къыйынлыкъны мен кесим билеме, мени орнумда таш да джарылыр... Бир сагъыш этигиз... Джай, бу къанлары келликле келгенлей, бачхама атларын уруб, теблетиб, нартюхюю, къабларымы да мулкар этдириб къойгъандыла. Была келирни аллы бла джангыз джашымы Къара тенгизде ёлген къагъытын алгъан эдим. Бусагъатда уа къууутубуз бошалгъанды да, юйде олтуруб, къол тирменчик бла джарма тарта тургъанлайыма, дынгардунгур деб бир томурау тёнгереген тауушла эштиб эшикге чыкъсам, арбазда баууму оя турадыла...

— Алай деген неди?..— деб Байдыу соргъанлай:

— Аллай бир къан къуса олтурсунла!.. Огъай, бизни башыбызгъа бу къара азаб неди?!. Быллай бир артыкълыкъны атамдан-анамдан да кёлтюрюк тюлме. Была уа, ёлгенлери эшек болсун, атыла-сатыла айланган тилсиз зоммаланы бизде не къуулукълары барды... Аланы кёрсем, кёзлерим къан кёредиле... Аллай сыйсыз джийиргеншлилени аллах да нек джаратханды?! Ий, ачудан чыдайтмай, айыб этер сёзюгюзню айтама, эшикге джюрюй билмейдиле... Адам инсанла болмазла... Тиширюу, къарт, не сабий деб тартына билмейдиле... Дыды-дыды... Была мени ачудан ичими чиритиб бошагъандыла... Аллах, сен мени быладан къабырымы да кенг эт. Биз сынамагъан не къалды!.. А къыз, бююн а джанымдан умут юзюб бошагъан эдим,— деб солууун ала, сериуон болуб, орундукъну къыйырына чёксе да, Гошанса сёзюн тохтатмады:

— Джюрегим кёлтюрмей, къысхачны алыб аллыма силкингенлей, бирлери герохун чыгъарыб, мени таба айланганды да, къачыб, чалдышха бугъуб, кюнден башымы алыб келеме... А къыз, уруб къоя эдиле... Бауну уа чачыб бошагъандыла... Ичлери алай чачылсын! Огун этерик болурла, къотур кесерикле... Ах, мен джарлы, энди къышны къыямытында ол джангыз гылджамы уа къайры джыарыкъма?

— Гошанса, бир да къоркъма, ала сагъыш этдириб сени къыйнамазла. Ала анга да бир оноу этген болурла... Мен кёрген табсашарла, ийнекчигинги джелин этгенине да къарамай, джыйычу джерлерине джыарла... Аллай затха ала таукелдиле,— деб Байдыуну ышаргъаны джюрегине джетиб:

— Байдыу, ахыры бизни этибизни кьойну этинлей ашамасала, аллахны алдайдыла. Ёзге, бизге не этерик болурла. Алай а тиширыу башым бла да, алайгъа джетсем, бешисин ёлтюрмей ёлмем. Энди меннге не оюу этесиз, кесими арбазыма кирирге мадар табмай кьалгъаныма джарылыб ёлюб кьалмай, кьалай турама?! — деб Гошанса кьычырыкъ этиб джылады. Сослан, башын булгъаб, ёрге кьобду:

— Эгечим, кьыйынлыкъ сынагъан кьуру сен тюлсе. Къайсы элде да немчала кишиге зауукъ этдирирге келмегендиле. Алай болса да бусагъатда кёзлерине кёрюнюрге излеме. Ала арбазынгдан кетгинчи, хоншуланы бирине кир, — деди ол.

— Артлары боллукъланы, мындан алда ол бизни самолетла келгенлеринде, кьабларына бир джыйгъан эдиле... Ма ол Мара аягъында кёпюрню къатына бомбала тюшген сагъатда, биз немчаланы сейирлерине къараб тура эдик. Анга адам ийнанмаз, ма бу дорданлы солдатланы бетлери чыммакъ агъарыб, къабырдан чыкъгъан адамлача, саудан ёлюб кьалгъан эдиле... Биз да: «Ох, анагъыз бергенни тёкгенле, ийманыгъыз а тубан болду», — деб бир кёл кенгдирген эдик. Бизни насыбы-быз болса, алагъа биз уллу сёлеширча бир кюн чыгъар, — деб Гошанса, кьысхачына къарай, чыгыб тебреди.

— Аллай кюн чыгъарыгъына ажымсыз бол, эгечим, — деди Сослан. Байдыу да кьобуб, Гошансаны ашыра, эшикге чыкъдыла.

— Бу огъаргъы джелни эштемисе?.. Кюн энтда бузулургъа тебрегенди. Быланы да бу кьозгъалгъанларын кёремисе, бир уллу кьоркьуулары барды. Джолда машина джюрюгенден атлар джер табмайса. Бет къанлары алгъындан да кьутсуз болгъанды. Кёзю-башы джарыб сёлешген кёрселе, акъылларындан чыгъадыла Мен кете барайым, дженгил къайтыр муратда келген эдим. Ишим кёбдю. Кёб мычыдым, — деди Сослан. Байдыу кюндюз кетерин суймеди:

— Огъай, Сослан, не болады, не къалады кюндюз ышаныб, кесинги иерик тюлме. Ингир ала быягъы джаяу джолчукъ бла кетерсе, — деб кьадалыб, кюнню кёзю ташайгъынчы тыйды. Ингирде Сослан джылы кийиниб, джол азыкъчыгъын да башлыгъына чырмаб, чегет джолну ичин юйюне кетди.

Танг аласы бла Сослан аманны кеминде дыгалас бла Теберди курортха келиб, арыгъандан юйюне баралмай, Тохтарлагъа джетиб, терезени къакъды. Сосланни ауазын эштгенлей, эшик ачылды. Джан солуу этиб, бетин тер джуууб, юйге киргенлей, Тохтар:

— Сослан! Къайдан чыкъдынг? — деб къучакълаб, — бетинг-кьутунг да былай нек кетгенди, къанынгы таб кёрмейме?! Быягъы сен аурубму кьалдынг? Ма былайчыкъгъа таянчы, — деб печни джанында тапчанчыкъгъа эки кьуу джастыкълары

бир-бири юсюне салды. Юй тюбюне да джамчы ургъан эски чийни кыйырын ачыб джая тебрегенинде, Сослан унамады:

— Мени кыйгылы болмагъыз, мени хатам джокъду. Бир суучукъ берсегиз, ёзге кереклим...— деб сёзюн да айтыб бошагъынчы, къарыусыз болуб, башын кёлтюралмай, джастыкты бошлады.

Тохтар, аны палтонун, чурукъларын тешиб:

— Эки аягъынг буздула да, сен иги да ауруйса. Къоркъма да бери узатчы,— деб кёлтюрюб тапчаннга салыб, юсюне кесини тагъылыб тургъан джангы тонун атды. Сора аурууну юсюне да джукъусу бёлюннгенин ангылаб: — Бир кесек къалкъыса, аязыр эсе уа,— деб ол бир юйге чыгыб, Сослан болгъан юйню киритин салды. Эки сагъат да турмай, Сослан эшикни къакъды. Тохтар, ачыб:

— Алан, бир кесек къалкъы, ачылыб къаллыкъса, мен бир тиллини иймезме,— дегенлей, Сослан:

— Тохтар, джукъла деб къалай айтаса, бусагъатда джукълагъандан эсе, бир уллу азаб чекген тынчды. Джукълар заманла кетдиле,— деб печ башында кебиб тургъан джюн чындайларын, башлы чурукъларын алыб кийинди.

— Тохтар, нек тынгылайса, айт хапар не болуб тура-сыз,— деди Сослан.

— Сослан, энди уа къууандырыр хапарларым кёбдюле. Сен иги тынгыла,— деб ышара-ышара, Сосланны къатына олтуруб сакъат бутун узатаракъ этиб, хапарны тизди:

— Сослан, элибизде адамланы кёбюсю ол къачханлары бла джыйылмай турадыла. Ауушлада ачы сермешедиле. Немчала тауда ёлгенлерин ташыб, кюн сайын мында, ёзен ичинде, басдыргъан хапарларын айтадыла. Январны биринден башлаб бизни Кавказда аскерлерибиз, фашистлени онглаб, ууадых этиб башлагъандыла. Бизни аскерлерибиз, ючюнчю январда Моздокну, 4-чю январда Нальчикни алыб, энди Минеральные Воды, Нарсана, Пятигорск, Железноводск шахарлада кюреше турадыла,— дегенлей, Сослан, секириб къобуб, Тохтарны бойнундан къучакълады.

— Андан бери бу хапарны айтмай къалай туралдын, мен а аллай бирни тёзаллыкъ тюл эдим,— деб сызлагъаны болмагъанча кюдю.

— Сослан, хапарны уллусу энди келликди. Немча аскерле машинала бла азыкъларын, джюклерин къоратыб башлагъандыла. Тюнене да бир талай аскерлери кетди. Не эсе да бек ашыгъышдыла — деди Тохтар.

— Мен айланган джерледе да аланы бир кыйгылылары болгъанын бары да таныб турадыла... Тоба-тоба!.. Сора тауладан саркъадыла. Эшта, бу джерледе ала энди аякъ урмазла. «Бир элге эки кере чабхан джау — сау къалмаз»

дейдиле. Халкъ фашистлени ким болгъанларын энди билиб бошагъанды. Ёлур тюклери чыкъгъан къарт къатынлагъа дери аланы къаргъамагъан, алагъа ууахты тилемеген джокъду. Артыкълыкълары, зорлукълары бла халкъны кеслерине кирпичи этгендиле. Халкъ бѣрю тонун кийгенди,— деб Сослан сѣз къошду.

— Сизникиле, бизникиле инджилселе да, бусагъатда ёлум-сюздюле. Мурдарладан дженгил къутула бир киришге эдик деб турабыз. Бусагъатдагъы хапарыбыз буду,— деб Тохтар, махтанганча, орундукъгъа таянды.

Сослан, Нызылы Къолгъа барыб, адамларындан хапар билиб къайтыргъа мурат этиб, эшикге чыкъгъанында, Теберди ёзенни ичи къара кече болуб тура эди.

Огъаргъы джел, немчалагъа терк къорагъыз дегенча, къарны боран-гылан этиб, орамны энишге сюреди. Нарат тереклени ийилиб шууулдагъан тауушлары сау эл джыйылыб сарнагъан тауушха ушайды. Джел къара тубанны къар бурчакъла бла бирге стукку-стукку этиб, къая ранлагъа, къалын нарат чегетге, чатлагъа урады. Боран кѣзюнгю ачдырмайды. Агъач да, таш да тиллешиб, бирден шууулдагъанча кѣрюнеди. Джелни сызгъыргъаны, сарнагъаны бир да шаушалыр оноу этмейди.

Не боллукъ эсе да деб, Сослан бара тургъанлай, акъсакълар къарт муджрасы бла джолда ташчыкъланы ары-бери чортлата келиб, Сосланны аллын тыйды:

— Сослан, къайдан чыкъдың, кесингден бошатаса, солдатла сени излеб айланадыла. «Тахсабызны партизанлагъа билдиреди, юйюне джыйылмай, къайда эсе да тас болуб айланады»,— дейди комендант. Къайры къорай эсенг да, къора, марджа.

— Мен нек къорайма, мен элимде-джеримдеме, къорарыкъла къорасынла,— деб Сослан, Тохтаргъа къайтыб, джолуна азыкъ, герохуна талай патрон алыб: — Дженгилде мени джокълама, бу эки кюнде кѣзлеринден бир джанлайым, адамлагъа сакъ болугъуз,— деб къучакълашыб чыгыб кетди. Элден чыгыб, чегетге таяныб баргъанын эслеб, эки солдат ызындан сюрдюле. Гитчеликден таулада ёсген Сослан, джугъутурча тырнакълаб, къар къонмагъан къая ранлагъа ташайды. Солдатла, бютеу бетни стымлаб айлансала да, ингирге эринлери салыныб къайтдыла.

Кѣб сагъыш этиб, Сослан ауушха барыргъа таукел болду. Бизни аскерлерибиз ауушда уруш этген заманда алагъа бу джанында болумну тюзюча айтыргъа, джол, уста болургъа адам керек эди. Саулугъуна базмаса да, ол оноу, Сосланны бир къабыргъасындан тюртюб тургъанча, тынчлыкъ бермеди. Къарда ызын билдирмезча, къая ранла бла, къулакъ ичле бла джюрюб, юсюн тер басыб, сылыт болуб, экинчи кече Сослан Тубан-

лы Кёлюню кюн чыктыгъан джанында сыртны башы бла ауушха джууукълашды. Алай а болумну билмей, кече алайгъа киралмады. Танг аласы бла ауушну джаны бла иги кесек эништеде ауузлары кюртню ичинде кёкге ачылыб тургъан немча тобланы эследи. Тёгерекде адам кымылдагъан кёрмей, кысыр къаяны, кьотурланы юслери бла тырнакълаб бара тургъанлай, тёбен джанында пулемётла, тобла атылыб башладыла. Немчаланы мараучулары Сосланны эслеб, ызындан атыб тебретиле. Аллында бир джитиден озгъанлай, немчаланы кёз туураларындан ташайыб кьутуллукъду. Герохну кьолуна алыб, ранлагъа илиниб, джитини арты бла ётюб баргъанлай, бир джанындан эки немча солдат чыккъдыла. Солдат ышанига салгъынчы, Сослан герохундан юч кере атды. Бир солдат тёнгерек ташайды, экинчи солдат, тентирей кетиб, къара къаягъа таяныб, баягъы шокну бура тебрегенлей, Сослан гузаба-гузаба атлаб, солдатны юсюне келиб, джарасы ауур болур, джаны саулай кесибизникилеге элтсем, деб, немча тилде «Сау къалыргъа излей эсенг, кьобуб аллымда тебре» дегенлей, арам-къарам этмей, Сосланга буруб шокгундан атды. Къызгъаны бла Сослан, сол билегинден джаралы болгъанын да билмей, секириб юсюне минди. Солдат бычакъча ишленген джассы, джити сюнгюсюн кындан чыгъара тебрегенин эслеб, Сослан герохундан энтда атды. Солдат къаягъа созулду. Сослан аны джанында къагъытларын, сауутун алыб, къая арты бла ауушну башындан ол джанына тюшюб баргъанлай, бизни аскерчилерибизге тюртюлдю. Ала автоматларын Сосланга буруб, тинтиуюл этиб, сауутун сыйырыб штабха элтдиле. Сослан штабда хапарын толусу бла айтды.

— Тохта, Теберди курортда немчаланы штабларыны къалайда болгъанын билдирген мен эдимми дейсе? Алай эсе, бизге, ненча кере билдиргенинги айтчы,— деди бир капитан.

— Юч кере, юч кере да самолетла келиб, бомбаланы атхан эдиле. Немча комендант, акъылындан чыгъаргъа джетиб, джанджанын ашаб, элде халкыгъа соруу алдырыб, къаныбызны ичиб кьойду да... Не да болсун, штабха бир джерде аякъ урдурмай эдигиз, сау болугъуз, халкыны разы этгенсиз,— деб Сослан сёзюн бошагъанында, капитан, ёрге кьобуб:

— Сен сау бол! Сен бла нёгеринг болмасагъыз, штабны къайры кёчгенинден бизни не хапарыбыз боллукъ эди... Экигиз да джашагъыз! — деб Сосланны къучакълады. — Бюгюн этгенинг да джигитликди. Чыпчыкъ ётмеген быллай тауладан кыш фронтну юсю бла ётмеклик — махтаулу ишди. Штабны аты бла сенге бюсюреу этеме! Нёгерингден а не хапар?

— Нёгерим да сауду. Ата джуртубузну сакълар ючюн, къаруубузну аярыкъ тюлбюз,— деди Сослан.

Капитан аскерчилеге айтыб, Сосланга ашарыкъ бериб,

аны джылы кийиндириб, эки кюнню тынчайтыргъа буйрукъ берди, Сослан немча солдатдан алгъан къагъытларын хурджундан чыгъарыб, капитаннга узатыб, саламлашыб айырылды.

Эки-юч кюнден ауушда боллукъ къанлы урушлагъа хазырланадыла. Сослан, мени джол уста этигиз деб тилегени бла биргелей, партиягъа кирирге да къагъыт берди. Къагъытында ол былай джазгъанды: «Урунган халкъны джетген кюнде керти джакълагъан, халкъны джашауун алапат этер ючюн, джер юсюнде тюзлюк, тенглик, шохлукъ, билим ючюн къаджыкъмай кюрешген Ленинчи Коммунист партияны тизгининде болургъа сюеме, эркинлик ючюн, джуртум, туугъан элим ючюн урушха коммунист болуб кирирге сюеме. Коммунистча уруш этериме ийнаныгъыз». Бюро джыйылгъынчы, Сосланны хапарын билген коммунистлеге соруб, аны тюз иннетлигин, партизаннга ауругъаны себебли чыкъмай къалгъанын, элде къалса да, уллу хайырлы ишле этгенин билдиле. Эки сермешюде да ол кесини джигитлигин танытды. Сослан аскерге уллу болушлукъ этген эсе да, лыжалы джаяу полкну партбюросуну секретары Сосланны, бир кесек къарамай, партиягъа алыргъа болмагъанын билдирди.

Комиссар, Сосланны къатына чакъырыб:

— Сен, коммунистча, урушда — джигит, ишде — джигер, школда — билимли болуб, тюзлюк ючюн, коммунизмни иши ючюн кесинги иги кёргозгенсе. Мындан ары да къралыбызны ишинде заран салгъанланы, эки бетлилени, къоркъакъланы, ётсюзлени, хомухланы кечме! Сени аллай коммунист боллугъунга бизни ишегибиз джокъду. Дженгилде сени партиягъа кирлигинге биз ажымсызбыз, — деб кёлю бла айтханын таныгъанында, Сослан кёлюн басды, алай а не айтыргъа билмей джунчуду, сора:

— Мен ёлгюнчю коммунист деген сыйлы атны джерге тюшюрмезге ант этеме! Коммунист бойнуна уллу борчла алгъанын да билеме, алай болса да ол борчланы толтураллыгъыма базама. Бютеу къралыбыздан джаула артлары бла къорагъынчы, шкогуму къолдан иймезиме ийнаныгъыз! — деб Сослан мыдахланнганын билдирмей чыкъды.

* * *

Бир талай кюнден ауушда ачы урушла болдула. Сослан ол урушлада асланча сермешди, сора беш джеринден джаралы болуб, ёпке аурууу къозгъалыб, санбатха тюшдю. Сослан, кюн бла кечени несин да билмей, сандыракъ этиб, кюйюб-бишиб, дунягъа кёзюн ачыб къараялмай турду. Экинчи кюн ингир ала эс джыйыб, кёзлерин ачыб, сёлеше башлады.

— Не хапар, ауушдан кетмей турамыдыла? Бир суучукъ джетдиригиз!

Адам арасы болгъан, къарамлы врач Сосланны къатына олтуруб, бюгюн эштген хапарын анга айтды:

— Джигит, къоркъма, ишле онгунадыла. Онбешинчи январда, ауушда огъай эсенг, бютеу Теберди ёзенде джангыз бир немча къалмай къорагъанды.

— Не-е? Къалай дединг? — деб Сослан, солууун алалмай, къан тюкюрюб джётел эте тургъанлай, башын джастыкъдан кёлтюрюб, къулакъларына ийнанмай сорду.

— Бизни аскерлерибиз немчаланы мулхар этиб тебрегенлерин эштиб, Къарачайны терен ёзенлеринде, мешокга тюшгенча, къапханнга тюшюб къалабыз деб къачхандыла. Алай а джолларын миналадан толтуруб кетген хапар айтадыла, — деди врач. Сослан орундукъгъа олтуруб, бутун да, сыртын да джараларындан къымылдаталмай, дыгалас эте тургъанлай:

— Эх, анасыны, джанымдан сойген Тебердими эркин солугъанын кёрмей къалыргъаamy башладым! — деб терен ах-сынды.

— Сенден да ауур джаралы болгъан джюзден артыкъ адамны мен сау этгенме, хомух, джашаудан аллай бир нек умут юзгенсе! Сени сау этген мени бойнума болсун.

— Багъалы врач, бир иги хапар айта тура эдинг, нек тохтадын?

Врач дагъыда къууандырды:

— Бюгюн январны 25-ди, бюгюн радио бла билдиргенлерине кёре, совет аскерле джауну 102 дивизиясын чачыб, 200 мингден артыкъ адамларын пленнге алгъандыла, 13 минг тобну, дагъыда башха кёб тюрю саутларын сыйырыб, 400 километрни алгъа баргъандыла. Сталинградны ичинде къаты урушла барадыла. Сталинградны тегерегинде немча аскерлени бизникиле юч къат къуршоулагъандыла.

Сослан, ышара тургъанлай, онгсуз болуб, сыртындан таянды. Врач, аны эслеб, акъ букъу дарманны суугъа эзиб, чай къашыкъ бла ауузуна узатды. Шышада дарман бла мамукъ-чукъну джибитиб, бурнуна тутду. Врач, башын булгъай, башха юйге кирди. Полкну командирине телефон бла сёлешиб:

— Сосланны беш джарасы барды. Аны юскуне да, сууукъ-да айланнганы себебли, ёпке аурууу ашланнганды, къайгъысыз джерге, госпитальгъа иймесек, джанына ышаныу азды, — деди. Дагъыда бир кесек туруб: — Болсун, сен айтханча этейим, бюгюн огъуна госпитальгъа ашырайым, — деб телефондан айырылыб, ызына гузаба кирди.

1. Фашист оккупантла Къарачайда совет адамлагъа къаллай къыйынлыкъла чекдиргендиле?

2. Халкъ фашистлени кёрюб болмагъанын, алагъа къаршчы тургъанын автор къаллай суратлау мадарла бла ачыкълайды?

3. «Джаугъа халкъ бѣрю тонун кийгенди», — дейди Сослан. Ол сѣзню магъанасын автор пейзаж бла къалай келишдиреди?

4. Сосланга характеристика беригиз.

РОМАННЫ МЫНДАН АРЫСЫНА СОРУУЛА БЛА ИШЛЕ

XV баш:

1. Бу башда джазыучуну тилге чемерлигине шагъатлыкъ этген джерлерин табыб окъугъуз.

2. Башда биринчи абзацын азбар этигиз.

3. Бу башны аллында урунуу юсюнден не айтылынады?

4. Джандет бла Муссаны, эски, чирик адетлеге тартмай, джангы джашауну тюз аныглагъанларын ачыкълагъыз.

5. Азрет Борхозланы Аскерни юсюнден не айтады?

6. Асланны алгъышны магъанасы бла къуралыуунда, эски алгъышла бла тенгешдирсек, къаллай джангылыкъла кѣржурге боллукъду?

XVII баш:

1. Абдулла орус совет литературада къайсы геройлагъа ушайды?

2. «Абдулла — джуртубузну батыр джашы» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

XVIII баш:

1. Партизанла фашист генералны тутханларын хапарлагъыз.

2. Партизан отрядны командири Борхозланы Аскер бла аны комиссары Петренкогъа автор къаллай характеристика береди?

3. Къасайланы Осман башчылыкъ этген 121 партизан полкуну аскерчилерини этген ишлеринден бу башда не билдигиз?

4. Бютеу совет халкъны Уллу Ата джурт къазауатда партизан кюреши «Аманат» романында автор къалай суратлайды?

XIX баш:

1. Бу башны «Аманатны» экинчи китабындан толусу бла окъугъуз.

2. Автор былайда Уллу Ата джурт къазауатны къайсы кѣзююн кѣргюзеди?

3. Днепрни онг джагъасын алыр ючюн кюрешни суратлагъыз, ол кюреште совет миллетлени бир иннетли къарнаш шохлукъларыны хорламгъа болушканын ачыкълагъыз.

XX баш:

Соколовну, Хасанны, Азретни тюбешген хапарларын къысхартыб юйде «Къарнашланы тюбешгенлери» деб изложение джазыгъыз.

XXI баш:

1. Экинчи китаб Хасанны сѣзлери бла бошалады. Ол сѣзлени магъанасын къалай анылайсыз?

2. Совет халкъны шохлукъу бла совет патриотизмни джауну хорлауда къаллай магъанасы болгъанды, бу повестде ол къалай ачыкъланады?

3. Ата джурт ючюн джанларын аямагъан Соколовну, Азретни, Бабаевни, Хасанны, Абдулланы характеристикаларын джарашдырыб джазыгъыз.

Байрамукъланы Халимат

(1917)

СЮЙГЕН ТАУЛАРЫМ

Сюеме сизни, туугъан тауларым,
Сизни блады джашауум, джаным.

Анамы сютю мени саныма
Сингнгенди сизни хауагъыз бла...

Сюйгенме шоркъа сууларыгъызны,
Къыл кёпюрча, тар джолларыгъызны,

Джюрек къркърча джарларыгъызны,
Кёкге тирелген башларыгъызны,

Аман Ныхытда Къобан тауушну,
Ёлмез Тюбюнде Айры ауушну.

Сюеме сизни рысхыгъыз ючюн,
Ауруула бакъгъан хауагъыз ючюн,

Сизни ичигизде туугъаным ючюн,
Джашлыгъым сизде кългъаны ючюн.

Сюеме сизни, сюеме сизни
Совет джуртха файдагъыз ючюн!

1956 дж.

1. Назмуну экиге бёлөб, биринчи кесегинде — джазыучуну туугъан джуртуна, джерине сюймеклигин, экинчисинде — тау джуртну табигъатын суратлауун окъугъуз.

2. Назмуда теңгешдириулени, эпитетлени, метафораланы, гиперболаны табыгъыз.

3. «Сюеме» деген сёзю поэссa айландырыб айтханыны не магъанасы барды.

СЕН ФРОНТХА БОЛУШАМЫСА?

Сен джуртунгу байлыгъын ёсдюргенсе,
Он бармагъын хар элисин ийнакълаб,
Ач бёрюле джан-джанындан чанчакълаб
Юзген кюнде сен дерт джетдиремисе?

Джай иссиде, кыш боранда колхозда
Кёз гинджингча, сакълаб малны кютгенсе,
Аланы чачыб баргъан кюнлеринде
Къанлылагъа сен дерт джетдиремисе?

Кюн тюбюнде гокка хансча, ышара,
Кюле-ойнай джашнаб баргъан кызынгы
Мууал этиб, бирден бирине ата
Баргъанлагъа сен дерт джетдиремисе?

Тёрге салыб сыйлы олтуртхан анангы
Кёз аллынгда къаннга бояб тюрсюнюн,
Ёшюнюнгден тартыб алыб, балангы
Ёзгенлеге сен дерт джетдиремисе?

Асланлача, урушда джашларыбыз
Джауну бойнун батыр буугъан кюнледе,
Ачы урушда къан тегед къралыбыз,
Болушлукъгъа бюгюн анга не этесе?

Табхан баланг, от ырхыланы ичин
Батыр джырыб, джаугъа ёлюм элтген кюн,
«Сен не этгененг анга болушур ючюн?» —
Деб туудугъунг сорса, анга не айтырса?

Бютеу халкъла кёлтюрюлген заманда,
Джуртну сыйын сакълар ючюн, сауутланыб
Къоб сен да, артха бедишли турма да,
Кёргюз кишиликини, джаудан къан алыб.

Къыйынлыкъда тенгин атхан бедишди,
Къыйынлыкъда джуртун атхан а — сатлыкъ!
Совет адамгъа хомухлукъ келишмейди,
Бизден тюлдю бюгюн кесин аярыкъ.

Къоркъуу кетер, кърал энтда тынчайыр,
Насыб джырла джырланырла хар джерде;
Бюгюнню ишинг ол кюн атынгы айтдыыр,
Ол заманда бедиш келмез кесинге.

1941 дж.

1. «Сен фронтха болушамыса?» деген назму къачан джазылгъанды?
2. Хар строфаны арт тизгинлери соруула бла бошаладыла. Къазауатны заманында ол соруула окъуучуну неге борчландыргъандыла?
3. Къазауатны къыйын кюнлеринде поэссаны совет халкъ джауну хорларына ажымсызлыгъы къайсы тизгинледе ачыкъланады?
4. Ётгюрлюкге чакъыргъан тизгинлени табыб окъугъуз.

СЮЕМЕ ДЖАШАУНУ

Къуунама джерден чыкътган ханслагъа,
Кёкде айланган эркин къанатлылагъа.
Ышарама джюрекден мен алагъа,
Дуния джашаугъа кёл сала, учуна.

Кюн чыгъады эртден сайын бизни ючюн,
Джашнатыргъа джарыкъ бериб джерни юсюн:
«Бир-биринги суюююз, урунугъуз,
Къара тутмай эгеч, къарнаш болугъуз.

Кечегиз да, кюндюз кибик, джарысын,
Джюрегигиз, мыдах болмай, къууансын»,—
Деб, ай кёкде кече сайын рахат,
Джарыкъ теге, арымайын айланад...

Мен сюеме — джашау кюрешча болса,
Багъасы уллу, сыйы мийикде турса,
Къоркъмай анга ие болуб турургъа,
Аны халкътга керек джары бурургъа.

Ёлюрге мен алай кемсиз къоркъмайма;
Ол кюнюме таукел атлаб барырма.
Нени къоюб кетерикме джашаугъа,
Айтмаз кибик киши атымы аман бла?!

Олду мени сагъышым кече, кюн да,
Муратым да, ишим да, джашауум да.

1956 дж.

1. Поэтессаны джашауну багъалы кёргенин, джашаргъа суюгенин назмусунда айтхан сёзлерине таяна ачыкътлагъыз.

2. Джашауну магъанасын къалай ангыларгъа керекди, адам джашауда къаллай орун алыргъа керекди, дейди автор?

ЭРТДЕН

Сонетлени «Эртден» деген чалышыуун авторну чыгъармаларында табыб окътугъуз. Тюбюнде берилген соруулагъа джууаб этигиз.

1. Тангны сыфатын джазычуу къаллай суратлау джорукъла бла кёргюзеди? Ол суратлау джорукъланы табыб, къалайда, не магъана бериб келгенлерин айтыгъыз.

2. Тангны сыфаты бла аралашдырыб не затны, кимни сыфатларын кёргюзеди автор? Ол байланышыуу магъанасын къалай ангылайсыз?

3. Джашауну тутуругуна — урунууга джазычу кяаллай орун береди?
Аны сиз назмуну сёзлери бла айтыгыз.

4. IV строфада:

«Биз да аулайык джолсуз джолланы —
Джурт джангы ишлеге билим бергенди,
Къайры эсе да быргаб джылланы,
Къуру онджетишерчик этиб ийгенди», —

— деген сёзлени муратын ачыкъласыз.

5. «Эртденледе болалла эртденле: Хулиан Гримау эртденде асылганд,
джолдаш Гагарин дагыда эртденде Космоска джолсуз джолланы ачхан-
ды», — деген сёзлени магъанасы неди?

6. Хар строфага ат атагыз.

7. Байрамукъланы Халиматны бу сонетлени чалышдыруун биз бер-
ген формага кёре тинтигиз.

СОНЕТЛЕНИ ЧАЛЫШУУ

...Сонет деб 14 тизгинден къуралыб, ол 14 тизгин да 2 төрт-
тизгинлик бла 2 ючтизгинликке юлешинген лирикалыкъ
назмуга айтадыла.

Сёз ючюн, сонетлени «Эртден» деген чалышыуу (веногу) бу
сонет бла бошалады:

Ашчы кёзюнгю, сагъай джукъудан.
Танг булбул джырланы алыб келгенди.
Ол ашыкъса да, тохтаб джолундан,
Бизни ийнакъларга юйге киргенди.
Къарачы, джаным, къар тёппелеге,
Къысханды кесини пиримпux шарфын.
Чолпан джудузу джукълатмай, бизге
Джарыкъ берген зат, дегени, джашасын,
Танг хар кюн сайын туумайды джангы,
Джаратылганды дунияга бир кере,
Къарт болмагъаны ёмюрде аны
Къуугъаны ючюнгед кечени кери.
Не алыб келдинг, демейик тангнга —
Танг — тангды, кеси болады сауга.

Муну ызындан да 14 сонет барады. Хар сонетде ал эки
строфаны рифмалары бир джорукъ бла джарашыбдыла. Сёз
ючюн, бу биз юлгюге келтирген сонетдеча, къалгъан сонетледе
да биринчи тизгин бла ючюнчю тизгинни рифмалары (джукъу-
дан — джолундан), экинчи бла төртюнчюнюкюле (келгенди —
киргенди) байланышыбдыла. Сонетни экинчи строфасыны риф-
малары да биринчиникича къуралыбдыла.

II. Сонетлени чалышыуу (веногу деб 15 сонетден кѣуралгъан, назму бла джазылгъан чыгъармагъа айтылады. Хар сонет аллындагъы сонетни арт тизгинин кѣайтарыб айтыу бла башланады. Сѣз ючюн, экинчи (II) сонет биринчи (I) сонетни арт тизгинин кѣайтарыу бла башланады. («Танг булбул джырла алыб келгенди»).

Башлаучу неда бошаучу сонетге магистрал дейдиле («Эртден» деген чыгъармада магистрал башлаучу сонетди).

Магистрал сонетни тизгинлери калгъан 14 сонетни биринчи тизгинлеринден кѣуралыбдыла.

XIV сонет, магистралны арт тизгини бла башланыб, биринчи тизгинин кѣайтарыб айта бошалады.

Сонет чалышыуну формасы биринчи кере XIII ёмюрде Италияда чыкыгъанды.

Кѣарачай литературада бу форма бла Байрамукъланы Халимат джазыб башлагъанды.

1962 джыл Черкесскеде джаш джазыучуланы чыгъармаларыны «Шохлукъ» деб чыкыгъан джыйымында Чотчаланы Магомет В. Шекспирни 152 сонетинден 44 кѣарачай тилге (орусчадан) кѣчюрюб бергенди.

ЗАЛИХАТ

(Поэмадан юзюкле)

СЕРМЕШИУ

IV

Сол джанында дордан чыкыгъан кѣаяны
Тѣппесинде орналгъанды Залихат.
Пулемѣту джерленнгенди, хазырды,
Джауну сакълай, джолгъа бурну бурулгъанд.
Джандан сойген тору аты кѣкенден
Иесине сескеклирек кѣарайды.
Ючгюл хансха эрнин тийирмей, джерде
Не эсе да ол да бир зат сакълайды.
Партизанла, бирер бетджан джанында
Орналышыб, хазырдыла сермешге.
Косьмина да тар кѣпюрню аллында
Бауурланнганд Надя тенгиште.
Пулемѣтну бурну джетген джерчикде
Къызыл гюлчюк эртденнгиде джашнайды.
Залихат да, сагъыш кючлеб джюрегин,
Эки кѣзюн андан алмай кѣарайды.
Ким биледи, къызынамы ушатды

Аланы тюбю — суугъа дери джар.
Джанына къоркъмай, андан ким чынгар...
Ёлюмге бойсунма, къол берме анга,
Сеннге тюбсюз джол олд, ийнан анга! —
Дей, таулу тиширыу, орус эркиши,
Душпургъа чыкъдыла чабыб экиси:
Барадыла бугъа таша джерлени,
Ичлери бла орулмагъан нартюхлени.
Бир-бирде бёлене букъугъа, чарсха,
Бир кире чегетге, мийик хансха,
Бир дорбунлада, чатлада бугъа,
Бир, оджакъ киби, тикледен чыгъа,
Къумуш башына джетдиле бирге,
Кирдиле солургъа кёкенлеге.
Ала болгъан бачхада оракъ ора,
Юслерине эки кызы чыкъдыла.
Къатангыла, экиси да ариу.
Бирин таныды Залихат — Балыу.
Айтдыла кызыла болумну Къумушда:
«Сакълайбыз партизанадан болушлукъ.
Ингир ала бола эсе, биз сизни
Алыб барыб, таша джерге салайыкъ,
Не бла десегиз да, болушайыкъ».
Алай а, майна келед бир арба...
Огъай, тохтады ол алай анда...
«Сора уа, Балыу, бизни школлада
Зор бла молла къуран окъутуб
Турадымы дейсе сабийге-джашха?
Билелле джаула ол болушурун
Халкъны алдаргъа»...
Бир ачы сызгыргъан келди къулакъгъа
Тюз къатларында.
Аугъа тюшген чибиннге гыбыла
Басынган киби, басынышдыла.
Эртдеден ызлаб келген полицаила.
Кимини эрни кыйыгъына кетиб,
Кимни кёзю чыгъаргъа джетиб,
Джигитликлерине махтаныргъа,
Саугъа ачханы дженгил алыргъа
Ашыгъыб, экисин, байлалла,
Атдыла арбагъа,
Мукъут этдиле Къарачай шахаргъа...

Фашистлени къолуна Залихат къалай тюшдю?

Бири ётлю, бири ётсюз
Некди адам?
Бири эсли, бири эссиз
Некди адам?
Кёб джууабла табылырла
Бу соруугъа,
Меннге сорсанг, ма джууабым
Мени анга:
«Кёрюб болмау, не
суюмеклик

Бир затны —
Суюген затын сакълар ючюн,
Олду дейме ётлю этерик
Адамны».
Отха, суугъа
Киралмаса, сюед деде
Сен адамгъа.
Суюген затын сакълаб, кесин
Сакъламайын,
Кыйын кюнде башын алыб
Джанламайын,
Ётлю адам кёргюзеди
Адамлыкъны.
Джетген кюнде дагъаныды
Ол халкъныны.
Дуниягъа джангы туудум
Деб къууана,
Герох алыб, аны бла
Бир джубана,
Гестапochу урлукъ эди
Залихатны.
Алай а нек айта болур
Ариу затны?
«Огъай, огъай, мени сенден
Къалмаз кёлюм,
Тыйыншлыды деб ким айтыр
Сеннге ёлюм?
Билмегенме, ким джетдирди
Бу болумгъа...
Аны уруб къояйыммы
Сени аллында? —
Деди фашист,— джара некди
Бууунларынг?

Полну къолан этгенди да
Къан ызларынг,
Джыгъылыбмы бузгъанса сен
Бетни алай?
Танылмайды да сенде сыфат,
Тюрсюн, чырай.
Атанг кибики, джазыкъсынад
Тюз джюрегим,
Мен айтханнга къулакъ
ийсенг —

Олд излерим.
Сен джыйгъанса гер Веберни
Дейле ууучка,
Сен асдынги деб айталла
Аны асмакъгъа.
(Тыйыншлысы алай эди,
Тюзю, анга...)
Мен суюмейме аны ючюн
Дерт алыргъа.
Барыбыз атланникъбыз
Ол дунягъа...
Тиширыуса, сабийинги
Тюшюр эсге,
Керекмиди санга, Заллюю,
Бу эр ишле?
Бютеу Россей, джукъ
къалмайын,
Тюшгенд къолгъа.
Аны салгъанд бизни фюрер
Джангы джолгъа,
Совет Аскер чачылгъанлай
Юйлерине...»
Кюлкю алды олсагъатлай
Юйню ичин,
Тартындырыб ит фашистни
Джылан бетин.
«Къалай ариу сёлешесе,
Тол ауруудан,
Хайыр джокъду, сен бил аны,
Алдауунгдан?!
Бир тутумду ётюрюкню
Дейд къуйругъу.
Азабланы чекдиргенди,

Гер, буйругъунг.
 Бир аямай мен этгенме
 Этерими,
 Аямагъыз, ит фашистле,
 Энди мени!»
 Биледи ол энтда къуру
 Къайтмазын,
 Гестапочу да биледи
 Тюб табмазын.
 Башлады ол бир къамчини
 Терк ойнатыб,
 Тиширыуну къанын тѣгюб,
 Къайнатыб.
 Къызыл къаннга терк боялды
 Уу къамчиси,
 Арыгъынчы тюйдю аны
 Ол бир кеси.
 Джюрек тебсе, джаш чыгъад
 Сокъур кѣзден —
 Къарыу къайдан
 табылгъанын
 Билмезсе сен,
 Алды сермеб бир шиндикни
 Заллюу къолгъа.
 Уруб джыкъды ит фашистни
 Тюрме полгъа.
 Кычырыкыгъа терк
 джетдиле

1. Бу башны аллында джазыучуну соргъан сорууун, анга джууабын сиз къалай ангылайсыз?
2. Залихатка гестапочу фашистле къаллай къыйынлыкъ джетдиргендиле?
3. Гестапочу къаллай сѣзле айтыб алдаргъа умут этди, Залихат анга къаллай джууаб берди?

НАРСАНАДА

XI

Джуртума танг белги бере
 Башлагъанды.
 Тюрмеде да темир эшик
 Ачылгъанды.
 Кимге келгенд былай эртде
 Джан алыучу.
 Тау халкъымы деулеринден
 Къан алыучу?

Эгетлери,
 Кетиб-кетиб фашистлени
 Уу бетлери.
 Залихатны къаты тутуб,
 Ура-тѣе,
 Камерагъа джетдирдиле
 Джерге суюреб.
 Тюртюлгенлей, ол
 джыгъылды,
 Эси кетиб,
 Тишлери да къырылдыла,
 Ташха джетиб.
 Эрлай джетиб,
 Надя тенги
 Къолгъа джыйды.
 Намыслы да джарасыны
 Къанын тыйды.
 Юскондеги габрайын
 Тешиб алыб,
 Надя Заллюуну тюбюне
 Элтиб салыб,
 Таяндырды, башын сылай,
 Сюрте къанын,
 Къойнуна къысды сора
 Суюген джанын...

Эрши санлы мурдар къанлы
 Бир полицай
 Тутмакълагъа, хыны къараб,
 Айтад былай:
 «Чыкъ, Залихат, заман
 болгъанд
 Сѣлеширге,
 Оберлендер талпыб сакълайд

Тюбеширге,
Кецерова Надя, сен да
Терк къоб ёрге,
Оберлендер тил ачдыра
Билир сизге!»
Камерада нёгерлери,
Къозгъалышыб,
Ашырдыла джан тенглерин
Къучакълашыб.
Биледиле ёлюм джолгъа
Баргъанларын,
Бу ёзеннге ахыр атлам
Салгъанларын...
Къуршоу тутуб машинаны
Тёгерегин,
Джыйылгъанды фашистлени
Бир бёлеги.
Кёб кюрешиб, Заллюугъа сёз
Айтдыралмай,
Элтедиле генералгъа,
Мадар табмай...
Гестапochу гестаподан
Джокъ башхасы.
Къалайда да Залихатха
Бирд барысы.
«Нек чыкъгъаненг
партизаннга
Бизге къаршчы?
Къайдадыла нёгерлеринг,
Дженгил айтчы!
Веберни, ол бирин, бирисин
Нек асхансыз?
Кёпюрлени, мюрзеулени
Нек чачхансыз?!»
Ташла кибик тюшедиле
Соруулары,
Джууаб табмай, башлайдыла
Азабларын.
Къалмагъанды Заллюу дерча
Чырт сыфаты,
Ёмюрде да тюрленмезлик
Бард бир заты. —
Ата джуртха, Партиягъа
Сюймеклиги,
Джюрегини ётгюрлюгю,
Болмай чеги.
Оберлендер кеси келиб

Соруу алды,
Къалгъанлача, ол да джууаб
Табмай къалды...
Заллюу отун ташый тура
Тюрмесине,
Глоу улу Идрис да
Биргесине,
Кёзю джетди бир сауутлу
Токъ адамгъа.
Шагърейча ол кёрюндю
Сыфатындан.
Къараб турду ол да бираз
Залихатха,
Тюшгенине сейирсиниб
Бу азабха
Сора келиб ол эркиши
Къатларына,
Кёз джетдире часовойгъа
Артларында,
Шыбырдады Залихатны
Къулагъына:
«Не зат этиб болушайым,
Айт, мен санга?»
Бизни Заллюу ол адамны
Сёзлерине
Толу ийнаныб, джити къараб
Кёзлерине,
Кёзню джумуб ачхан чакълы
Бир заманнга
Сагъыш этиб, былай айтды
Ол адамгъа:
«Ючеуленбиз къачаллыкъла
Бюгюн туруб,
Къалгъанланы сойгъандыла,
Тюйюб, уруб.
Не десенг да, разыбыз
Сен айтханнга.
Къачалмасакъ, биз
чыкъмайбыз
Бюгюн тангнга...»
«Эрлай джетиб сёлешейим
Тенглериме,
Болушлусун бир сагъатдан
Билдириме», —
Деб ол адам терк джанлады
Залихатдан,
Ашхы хапар келтирирге

чыгъар-чыкъмаз

Къычырдыла...
...Партизанла кюреклени
Ойнатдыла,
Фашистлени экеуленин
Сойлантдыла.
Былагъа да автоматла
Къуюлдула,
Деу ауазла кёбге бармай
Тыйылдыла.

* * *

Мутхуз болду, тамгъа тюшдо
Аны юсуне.
Минги аудан бу зорлукъгъа
Къараб туруб,
Келиб къонду бу башлагъа,
Къара булут.
Алтын кюн да бюгюн джерни
Джарытмады...
Ариу бетин къанлы джаугъа
Къаратмады...

1. Партизанла кьаллай джигитлик этиб ёддюле?
2. Джазучу халкны бу уллу бушууун пейзажны сыфатлау бла кьалай байланышдырады?

МЁЛЕК

(Романдан юзюкле)

Токъмакълы темир орундукъда кьуш тёшекге батылыб, Мёлек татлы джукьугъа синггенди. Мийик терезеден юйге джангы кьагъыб, джайгъы кюн орундукъ артында кьатапа кюйюзню оюлары бла ойнайды. Мёлекни кьызылы бла агъы тёгюлген бетинде кьыл кьыйылгъанча кьашлары кёзюнге неден да алгъа тюртюледиле. Ачыларакъ болуб тургъан токъ эринлерини аралары бла инджиле кибик тишлери азбуз агъарадыла. Солугъаны сайын ёшюню мор атлес джууургъан бла бирге ёрге-энишге кёлтюрюледи. Къара чачы мазаллы кьуу джастыкьгъа тёгюлгенди.

Джууургъанны тышында, Мёлекни аякъларыны юсюнде чулгъаныб, кьурумча, кьап-къара киштик да хурулдагъаны юйю ала, джукьалайды.

Мёлекни башы кьабыргъада, уллу мияла раманы ичинде суратда, айю мамурашчыкъла аугъан терекге ёрлей, дуняа кёчюб бара эсе да, сан этмей, кьызыу ойнайдыла.

Эшикле дюрген ачылыб, джел этгенлеринде да, бу юйде джукъ тюрленмеди: Мёлек да, киштик да уялмадыла.

Анисат, бети акъ учхунлай агъарыб, орунну юсюне сюелди:

— Мёлек, о Мёлек, кьазауат ачылгъанды! Кьазауат! — деб, тылпыуу тамагъын бууа, эгечин тюртдю.

Мёлек бу сёзлени тюшюндеча эшитген болур эди, сыртын анга бура:

— О, кьой бир, уруш танг аласында бошалгъан эди, — деб, биягъы джукьугъа кетди, киштик да, уянгъан-зат этмегенлей, Мёлекни аякълары бла бирге тёнгереб, башха джанына тюшюб, ол болумда тюрленмегенлей кьалды.

Анисат а, кьарышыб кьалгъанча, белин ёрге тюзетелмей, кьолун да джууургъандан ёрге алалмай, тум къара кёзлерин кералгъаны чакълы бир кериб, ауузундан сёз чыгъаралмай кьалды. Бираздан:

— Тобастопирилла, бошалгъандымы дейсе? Чыгъарчыкъ-маз?! — деб кеси кеси бла сёлеше, юй тюбюнде кьурукъча сюелди. Ийнаныргъа хап-хазыр болуб тургъан джюреги кьууана башлаб, залгъа чыкьгъанында уа, кёкден таш кьуюлгъан кибик, кьабыргъада къара тогъай табакъдан — радиодан — сёзле, башына данг деб тийгенча, энтда кьуюлдула:

— ...Брест крепостда ачы урушла барадыла. Житомир, Вильнюс, Каунас сахарла джауну кьолуна тюшгендиле. Гит-

лер, эки къралны арасында этилген договорну бузуб, билдир-мегенлей бизге чабыб. Ата джуртубузну джерлеринде къан тѣ-гюу барады...

«Мындан ачыкъ не айтырыкъды?! Тамам да Левитанны ауазыды. Мени эгешчигиме уа уруш кече огъуна бошалгъанды! Аллай насыб къайда!» — дей, Анисат, алырын-салырын бил-мей, сер болду.

Радиону тауушу Анисатны къызчыгъын, джашчыгъын да уятыб, ала хынч-хынч этдиле. Анисат, радиону гитчерек этди да, ариу айтыб, къалай эсе да джюреги былагъа бир тюрлю эзи-либ, ызларына-ызларына джатдырды.

Столда телефон зынгырдады.

— Анисат, эшитдингми? — деди эркиши ауаз.

— Эшитгенме, Керам, эшитгенме. Къалай боллукъбуз, ха? Туура былай башланыб къаллыкъды деб, кимни акъылында бар эди?! Ды-ды, ды-ды, ол къан джауарыкъ Гитлерни кѣр-дюнгомю этиб къойгъанын?!

— Анга ышаныу джокъ эди къачан да. Бютеу Европаны алыб келиб, кючюн энди бизге сала айланнганын кѣресе, аны азау тишлери бизде ууаллыкъдыла, — деб Керам, къолу бла тутханча, таукел айтханында, Анисатны кѣлю игича болду да, сора кеси кесине: «Да, къарнашынг алай айтмаса, Гитлер биз-де тишлерин ууатырына ишегинг-затмы бар эди», — деб айыб эте:

— Келин бла Светачыкъ не этедиле? — деб сорду.

— Келининг, ма, джыламукъларын сюрте турады, Светка уа джукълайды, — деди Керам.

— Оу, мен хариб, нек джылайды? — деб Анисат, не ючюн къоркъгъанын да билмей, соргъанында:

— Мен бюгюн военкоматха барлыкъма, дегеним ючюн, — деди Керам.

Анисатны санлары къыйылыб, телефон трубкины ызына акъырын ийди.

Урушну не зат болгъанын Анисат, къуру кинода кѣрюб къалмай, джашауунда да кѣргенди, алай а туура ма бу сагъат-дача уруш аны эт адамына къатылыб къалыр деб, эсине къа-лай эсе да келмеучен эди. Бусагъатда Керам алай айтханында, ол сѣзлени бишген эркиши айтмай, бир сабий адам айтханча, аны отдан сакъларыгъы келди. Бу Анисат къуп-къуру эгечди, тиширүду. Мынга къаршчы олсагъат башха Анисат къобду. Ол коммунист Анисатды, Совет власть ючюн джанын-къанын да аямай, джыйырманчы джылладан бери къыйынын салгъан Анисат. «Керам башха тюрлю атламазын мен къалай эсгермей-ме?! Не уа мен кесим кетиб къаллыкъ тюлмеми урушха, алса-ла? Атанг Эзаны юйдегиси, уяда къанат битиб, тышына учар-лай къарыу алгъан къуш балалача, не этериклерин, къалай

атларыкъларын кеслери биледиле»,— дей, биягъы Мёлекге кирди.

Бу юйде уа чот биягъынлайды: Мёлек да джукълайды; киштик да джукълайды; къабыргъада айю мамурашчыкъла да ойнагъанларыча ойнайдыла; стол юсюнде кёксюл патефонну башы ёрге ачылыб, юсюнде «Неаполитан джырла» деген пластинка, согъулургъа ашыкъгъанча, кёзге тюртюле, сакълайды.

Анисат, уятыргъа бла уятмазгъа аккыл-теккил болуб, Мёлекни юсюне ийиле тебреди да, сора белин ёрге тюзетди: аны бусагъатда уятыб не табарыкъма, бир да къуруса да энтда бир сагъат джукъласын. Джангыз бир сагъат. Ким биледи къыз сабийге къазауат не «саугъа» келтирлигин...

Анисат, чыгъыб кеталмай, бу юйде ары-бери джубанды — залгъа чыгъаргъа къоркыгъанмы эте болур? Анда радиодан, къулакъ юзюлюб, ырхы уруб келгенча, ачы хапарла тохтамай келедиле.

«Зингер» машинаны юсюнде Мёлекни, акъ къарча, батист чепкенине итиу урулуб, джайылыб тургъанын эслеб, «бюгюн, солуу кюн киерге хазыр этген болур эди»,— деб кёлюне келди. Терезе тюрбюнде гокка хансны топрагъы мылы турса да, чыгъыб кетиб, кружка бла суу алыб келиб, анга къуйду — не да болсун. Бир джукъгъа булджунса, къайгъыны унутуб къоярыкъча, кесине алай кёрюннгенликке, къайгъы унутулмады.

...Мухаммат, бюгюн кирмеди эсе да, тамбласында урушха киририне ишек джокъду. Мёлек бла аны ишлерин къолгъа алыб, Анисат кеси тындырыб нек къоймады? Лётчиклик школну бошаб, Мухаммат, фатар да алыб, Мёлекни элтирге келгенинде, Анисат, тирилик этерни орнуна, кесин бу затдан хапары болмагъанча этиб, ауузуна къууут джуммакъ басыб нек къойду?! Эллеринде да, районда да тишируу бёлюмлени тамадалары болуб ишлей, джашауда чырмау болгъан эски-чирик адетлеге от ачыб туруб, кесини эгечине джетгенинде, джюннге тюшген таукълай болуб нек къалды? Бюгюн бу ачы хапар дже-тиб къалмаса, сезерик болмаз эди. «Тамадангы сакълама да бар, бу джаш сеннге керти да ёмюрлюк нёгер боллукъду». — деб Мелекге аууздан ауузгъа да айтыб, ашырыб нек пиймеди?!

Башы сагъышдан ауур болуб, Анисат партияны шахар комитетине кетди.

...Сен а, Мёлек, джаным, джукъла. Къралгъа тюшген бу къыйынлыкъдан хапарсыз бир да къуруса да бир кесекни тур. Сени бюгюн джукълагъанынг сеннге кечилир...

Бир заманда Анисат къарнашы Керам, келини Абат бла къайтханында да, юйдегиле биягъынлай джукълаб тура эдиле. Анисат къабыргъада сагъатха кёз джетдиргенинде, ондан атлаб бара эди.

Абат кириб, Мёлекни къоймаздан тюрте-къымылдата: «Тур,

къызчыкъ, тур, джукълагъанынг болду, къазауат ачылгъанды, къазауат!» — деб уятыргъа кюрешеди. Тур-турдан хапар келсе, джукъудан татыу къалмаз дегенлей, Мёлек энди, кёзлерин да уа, келинине къарады. «Былай мыдах некди?» — деб Мёлекни кёлуне келир-келмез, Абат:

— Къызчыкъ, Мёлешка, къазауат ачылгъанды, — деб, джыламукъ чабхан кёзлерин бир джанына бурду.

Мёлек, аякъларын полда кийизге ие:

— Нелени айтаса, ха, биз юреннген эте эдик, юреннген! Шахарны джаш тёлую, къызылла бла «кёклеге» юлешиниб, четгетде «уруш» эте туруб, тёрт сагъатда чачылгъанбыз. Мен джатханымда, алтынчы сагъат башланнган эди, — деб ызына, джас-тыкъгъа ауду.

— Сен айтханча болса уа, не хата бар эди, Гитлер бизге чабханлы, ма, беш-алты сагъат болуб келеди. Тур, радиогъа тынгыла. Керам военкоматха тебреб турады, — деб, джыламугъу тамагъына тыгъыла, ол юйге чыкъды.

Мёлек, кийине туруб: «Договора, договор?!» — деб кеси кесине сора, шаркъ деб эсине Договорну юсюнден биринчи кере эшитген кюню тюшдю...

Кюзгюню аллында узун къалын чачын ашыкъ-бушукъ тараб, юсуне алакъытай халатчыгъын къаблаб, Мёлек залгъа чыкъгъанында, радио къазауатны юсюнден къызыу сёлеше, Керам, мазаллы санлары бла юйню саудан толтургъанча, къолларын да сыртына чалышдырыб, ёрге бла энишге бара, Анисат, Керамны къызчыгъын къойнуна къысыб, стол джанында олтуруб, Абат да, былагъа сыртын буруб, кёзлерин терезеден орамгъа чыракъ ийиб тура эдиле.

Бушуу адамны кёб сёлешдирмейди, къууанчынг болса уа, тышына айтма да бир чыдачы!

Мёлек, барыб Анисатдан Светачыкъны алыб, джаякъчыгъына джаягъын сала, радиогъа къулакъ ийди. Урушну къалай баргъаныны юсюнден айтыла келиб, андан сора совет адамла сёлешдиле. Ала джанларын, къанларын да аямай, джаугъа къаршчы чыгъаргъа хазырлыкъларын айтадыла.

Анисатны сабийлери уяныб, юйде къайгъыны сезе, шум-шум болуб олтурадыла.

— Да мен барайым, — деб Керам, акъ чесуча кителини джан хурджунундан бир къагъытны чыгъарыб, ачхан-зат да этмегенлей, ызына салыб, туймесин этди.

— Заявлениемди, — деб къошду.

Мангылайына тюшген чачы джассы къашларына джетеди. Огъурлу кёзлерини къарамы Анисатны башындан аягъына аулаб, аллына сюелди. Анисат, джангыз къарнашыны бетине къараргъа къоркъгъанча, кёзюн кёлтюралмай, мычыды, алай болса да, къобуб, аны эки имбашына эки къолун сала.

— Бар, къярнашчыгъым, бар. Эркишисе, эркишича атларгъа керексе. Сени, мени да адам этиб дунягъа кшошхан Ата джуртубузду, аны бизничала сакъламасала, ким сакъларыкъды, — деб военкоматха ашырды.

— Ання, ач болгъанма, — деб, Зулийчик келиб анасыны этегине чырмалгъынчы, Анисат шхуур къайгъыны да унутхан эди. Анисат аны бла аш юйге кирди, Мёлек да, Абатны къатына барыб:

— Керам бюгюн ма былай олтургъан джеринден ёрге кюбмай къалса, кёлюнг чыгъарыкъ тюлмю эди? Не уа биз джангыз къярнашыбызны сенден азмы сюебиз? Кеч алай айтханым ючюн, ёзге уа бюгюнден башлаб былай аман джора этерге неге керексе? — деб Абатха алай айтыб, бет-кюл джууаргъа ванна юйге чыкъды.

Тёгерек столну юсюне Анисат кечеден къалгъан сууукъ хантланы салгъанында, Зулийчик бла Хасанчыкъ болмаса, уллуладан киши узалмады. Ёмчекден бу джаз айырылгъан Света-чыкъгъа уа Анисат, печеньени сютге чанчыб ашатыргъа кю-реше:

— Биягъында партияны шахар комитетине баргъан эдим, комитетни бюросу джыйылыб тура эди. Коммунист болуб шахарда бир адам къалмагъанча ары баргъан кёре эдим: не оноу, къалай тюрлендирирге керекбиз ишибизни, деб, хар бири партияны сёзюн эшитирге излейди.

— Да сени Кюнакъ юйюнде урушну заманына кёре не тюрлениу этерге боллукъду да, Зулийни анасы? — деди Абат.

— Областны Кюнакъ юйюнде огъай ёсенг, келин, ма былайда, юйюнде, джашауну да энди башха тюрлю этерге керекди, — деди Анисат.

Хоншулары Тотай кириб:

— Ах, мен джарлы, бу ачы хапаргъа адам не айтсын, Анисат?! Сютча уюб тургъан джашауубузгъа от тюшюб къалды да! Джангызымы кюолумдан ычхындырыб, мен къалай джашау этерме?! — деб кюлан хотасы бла джашилсыман кёзлерине ургъан джыламукъну сюртдю.

— Ёртдеден джылау этмечи, Тотай, мен бюгюн огъуна да джангыз къярнашымы военкоматха ашырыб турама. Алачала бармасала, урушха кимле барлыкъдыла? — деди Анисат.

Ала сёлеше къалдыла, Мёлек кийинирге башха юйге чыгыб, халатын теше, машинаны юсюнде акъ чепкенине кёзю джетди. «Бушуу кюнде омакъ болуб къалай чыгъайым», — деб кёлюне келиб, кийим шкафын эшигин ачды да чепкенлерине къарады. Ала, кёб болмасала да, аман чепкенле тюлдюле. Ала-ны этеклерин кюлу бла бир-бир аудура келиб, тюз алакъытай чепкенчикде тохтаб, аны да такъгычдан алмай, бираз сагышлы болду. «Акъ чепкеними киймей, къара тутарча уа не

затым барды?!» — деб кѣлюне келе, машинаны юсунден чепкенин таукел алыб, имбашына атды. Мухаммат арт джолда келгенинде, Мѣлек бу чепкени бла чыккыган эди... «Бу юсунге бир ариу джарашады, Мѣлек, муну кие тур, мен келгеним сайын», — деб суюнюб къарагъаны Мѣлекни бюгюнча эсиндеди. «Сени кызы бетингча, джюрегингча, тазады бу чепкенинг», — деген эди.

Бойну ачыкк, дженги кысха этеги къарта чепкенчигин кийиб, белине ингичге къара къатапа белибаучукъну кысыды. Чачын джангыдан эше, эртденли башын алыб тургъан къайгысына энтда кѣчдю. «Мухаммат бюгюн огъуна урушха кирген эсе уа? Анга бир джукъ болса, мен дунияда джашааллыкъмамы?.. Керам а, Керам? Не болуб къайтырыккыды экен...».

Ызына, залгъа, чыгъаргъа орта эшикни ачханында, былайгъа туура къабыргъада Сталинни суратына кѣзю джетиб, аны бюгюн кѣргенча, босагъада туракълады. «Огъай, Сталин джолдаш сау болуб, бизни бир тукъум бир джау хорларыкъ тюлдю», — деб кѣлюне келе, Мѣлек:

— Мен былай бир чыгъайым, — дегенинде:

— Биз да тебреб турабыз, — деб, Анисат, бла Абат да къобдула.

— Сен, Хасан, Зулийчикге сурат салыргъа болуш да, сора экигиз да барырсыз да тюкенден ѳтмек алырсыз, — деди Анисат, бир ууакк ачхачыкъланы столгъа сала.

— Эскимо келтирмисе, анна? — деди Зулийчик.

— Да мен нек келтиреме, кесигиз алырсыз, ачхагъыз дже-терикди, иги джанымлача, ариу туругъуз.

Орам адамдан толуду. Шыбыла уруб аязыгъанча, ачы халпардан юлеринде бир кесек эс джыйгъанлай, адамла, бир-бирине тарта, тышына тѳгюлгендиле. Мында да багъанагъа бегиген тѳртгюлаууз радио тохтамай сѳлешеди. Багъананы тѳгерегин алыб, адамла боюнларын ѳрге-ѳрге созуб тынгылайдыла. Былайда кеси аллына митинг ачылыб кыалыб, адамла бир-бирине сѳз джетдирмей, сѳлешиб башладыла.

Кюн а, июнну джыйырма бла экинчи кюню, бир да бир джарыкк тийибди. Кѳкде не кесек да булут ышан болмай, шахарны башына кюзгю къабланганча, алайды. Тѳгереке кѳрпе тауланы джашил бетлерине кюн алтын сууун бюркюб, бир тукъум бир ариу этгенди. Къобан суу бла Теберди суу шахарны тогъай алыб, кѳк санджохча, кыйыгъандыла. Тохта, радио энтда бир джангы зат айтады.

Совет правительствону урушну юсунден билдириую. Анда фашист Германия бизни къралгъа джашыргын чабханы, эки къралны арасында этилген Договорну бузгъаны, урушну башлагъаны ючюн джууаблылыгъы, бизни ишибиз тюзлюк иш болгъаны себебли, хорлам бизники болуру айтылды. Адамла кючлю эс бѳлюб тынгылайдыла.

Аскер чотда болгъанланы урушка алыуну юсюнден Указ да окъулду. Ол Указгъа кёре, 1905-чи джылдан 1918-чи джылгъа дери туугъанла алынныкъдыла.

Керам да, аныча кёбле да Указ чыкыгъынчы огъуна, военкоматха кетгенди.

Мёлек бла Абат, почтагъа барыб, Мухамматха телеграмма берди.

— Мухаммат школну бошагъанлы сау джыл ётдю, джашаб турлукъ эдигиз... — деди Абат экиси да почтадан чыгыб келе.

— Ий, келин, сен бусагъатда нелени сёлешесе? — деб, Мёлек, терек тюбюнде кысха тохтаб, Абатха къарады. — Сёз ююн, бу затланы юсюнден тюнене, бирси кюн дегенча сёлеширге боллукъ эди, бююн а... бююн кёресе болумну, — деб аллына атлады.

— Билеме, билеме, Мёлешка, — деб, бир-бирде айтычусуча, Мёлекни атын айтыб, — джюрегим джарсыб айта тургъанлыгъымды. Мухаммат да не болады, не къалады. Не уа Керам а... — деб, Абатны ала кёзлери джыламукъдан толдула.

«Мухаммат не болады, не къалады...» Бу сёзле Мёлекни джюрегин чанчдырыб, башына аман джорала келтирди.

Керамлагъа джете туруб, мюйюшде ларёкчукъда кыызчыкыгъа да ичириб, кеслери да морс ичди. Алайда Абат Света-чыкыны да алыб юйлерине кетерге тебрегенинде, быланы ашыра келген Мёлек, туракълаб, не зат эсе да айтыргъа излегенин сезиб, сабыр болду. Мёлек айтырын айталмады.

— Мёлешка, сени меннге бир айтырынг барды, алаймыды? Биз экибизни таша сёзюбюз болмаучусун унутма.

— Огъай, унутмагъанма. Айтырым а неди... Неме, бююн, урушну юсюнден эшитгенлей огъуна, мен да къолума сауут алыргъа керек болгъанымы сезгенме, — деб, не айтырыкыды дегенча, Абатны кёзюне битди.

Джизги Абат джуабы бла Мёлекни сейирсиндирди.

— Кыызчыкы, Мёлешка, билесе мени болумсузлугъуму, къоркъакылыгъымы. Бармагъымы кесиб, андан бир тамчы къан чыкыгъанын кёрсем, кёлюме чабар оноу этиучюмю билесе, чычханны кёрсем а, мындан ары секиреме...

— Хо, алай а алайса. Къарнашымы ариулугъунг бла алдагъанса ансы, сенден джизги бир тиширыу болмаз, — деб Мёлек, инджича тишлерин ача, ышарды.

— Да ма, неме, айтыргъа излегеним — не болумсуз эсем да, бу сабий болмаса, Керам бла кетиб къаллыкъ эдим — деб, кыызчыкыны кесине къаты кысыды. — Сен а, Мухаммат андады сора...

— Огъай, сен мени терс ангылагъанса, Мухаммат мында болса да, кетерик эдим мен. Урушка барайыммы, къалайыммы деген сорууну мен кеси кесиме сормайма — джау чабхан кърал

меникиди, сора, меничалары кѳорууламасала, аны ким кѳорууларыкѳды? Ма аны ючюн келишгенме мен ол оюмгѳа, кѳызланы алмай кѳоярламы ансы... Ёзге, эсингдемиди, Чапаевни дивизиясында Анка? Пулеметчу? Ол заманда алыб, кѳызланы бусагѳатда алмай кѳалай кѳоярла, не? — деб, Абат анга джууаб этелликча, сакѳлады. Абат а джукѳгѳа асыры сагѳыш этерге излемеген, ариулугѳуна базыныб джашагѳан тиширууду.

— Алмай кѳалай болур, айт, кѳызла да, джашла кибик, Совет Союзну адамларыдыла сора?! — деб Абат а кесгин джууаб этиб да кѳойду, суйсенг.

— Мен эртденбла кесими оноууму барынга да айтайым дегенлей, Керамны хапарын эшитиб, сабыр болгѳанма. Анамы сакѳат джюреги бизни экибизни да кѳлтюраллыкѳ тюлду, — деб Мѳлек сагѳышлы айтды.

— Да, кѳачан эшитсе да, эшитмей, билмейми турлукѳду анам, кѳалай этериксе да сора?

— Билмейме. Кѳюрбюз, Керамны хапарын да бир эшיתהйк.

— Урушда сора сен сен не этериксе да? Сѳз ючюн, дохтурланы чотлары белгилиди, ала джаралыланы багѳарыкѳдыла, сен а, сен, филолог, устаз?

— Устаз! Болайым устаз. Урушха баргѳанла бары да аскер устала болубму барадыла? Ким устаз, кими счетовод, кими инженер, кими ишчи, кими колхозчуду. Кѳралгѳа джау чабса уа, ала барысы да аскерчи боладыла да кѳаладыла. Не уа... Не уа мен «Ворошиловский стрелок» деген знакны джюрюте шойма да? Кружокда аны меннге бошунамы бергендиле?! Школда, институтда да аскер чотну бошунамы окѳудукѳ?!

— Урушха барыр ючюн, ѳтгюр джюрекли болургѳа керек болур, Мѳлешка, алай дегеним, неме... айтыргѳа, ѳлюмден кѳоркѳмагѳан.

— Ёлюмден кѳоркѳмагѳан адам боламыды да, ахырсы? Огѳай, менден тамада болгѳанлай, сен сабийча сѳлеше тураса.

— Да кѳоркѳакѳ адам аджалдан кѳачаргѳа кюреширикди, сора аллай адам урушха баргѳандан не хайыр!

— Мени, сѳз ючюн, кѳоркѳама, кѳоркѳмайма деб эсима да келмейди. Эшта, джетген кюн адамны джюрегинде кѳоркѳуудан эсе кючлю бир зат туууб кѳала болур. Урушну хапарын сен меннге айтханлай, сагѳыш-зат да этмегенлей, «барыргѳа керекме» деб башыма алай келиб кѳалды. Аны, кѳалай суйсенг, алай ангыла. Сен а, сен, Светка болмаса, кетерик эдим, дединг биягѳында, кѳалай барлыкѳ эдинг экен?

— Керам бла кетерик эдим...

— А-а, Керам сени, мындача, кѳол аязында айландырлыкѳ болур эди. Эй сени огѳесе, — деб Мѳлек, андан айырылыб, комсомолну шахар комитетинде не бар, не джокѳ деб, ары кетди.

Урушну ал кюнлеринде огъуна военкоматны тегерегин кеслерини разылыклары бла кызауатха кетерге излегенле кюршалабдыла. Аны бла бирча, мобилизациягъа джылы тюшген кытаумланы ашыру барады.

Кёб турмай Керамны кетер кюню да белгили болду.

Юйдегини анасы Хайрыкъыз, кюеулерин, кызларын да биргесине джыйыб, элден келди. Адетдеча, тебси джарашдырыб, джууукъ, тенг да тегереклешгенлеринде, ол къат-къат, омакъ-омакъ айтылычу алгъышла айтылмай, барысыны алгъышы да бир болду:

— Къууанч бла, хорлам бла сау-эсен юйюнге къайыт, Керам.

Анисат къобду. Узун бойлу Анисат, олтургъанланы башларындан къарай келиб, къарнашына бурулду. Анисатны учунча агъаргъан бетинде керме къашлары кёмюр бла сызылгъанча белгилдиле. Ауур чачы джелкесинде токъмакъ этилингенди. Юсюнде акъ огъары джаныны джагъасы ызына къайытханы себебли, кюнде иги огъуна да кюйген сыйдам бойну ачылыбды. Аны къолунда рюмкасы аз-буз къалтырагъанын киши эслемие экен? Кеси уа, эслеб, къолун къатдырыгъа кюрешди.

— Керам, къарнашчыгъым, джаным. Эркиши — эркишиди. Бюгюн сен кеси разылыгъынг бла джуртубузну джаудан къорууларгъа бараса. Бизни атабыз сау болса, джангызына разылыкъ берлик эди, мен аны билеме. Юйдегини тамадасы болгъаным себебли, мен сизден эсе аслам билеме, юйдегини юсюнден, дегенлигимди. Бизни атабыз Эза, юй салыргъа джери болмай, кысыр къаяны кыйырын кемириб, тауукъ орунча бир тыгъырыкъчыкъны кючден сюеген эди. Мурджарада джата эдик, юсюбюзге атаргъа джууургъаныбыз болмай, ма анам деген, бир эски тонну бир-бирибизден тарта, бускак-бускак этиб атхан эдик. Бу хапарланы мен сизге айта-айта тургъанма, билесиз, алай а бюгюн да сагъынмай къоаялмайма. Совет власть джер да, окъуу да, билим да берди. Ма, алты эгечбиз да, окъууу болмагъан биринг джокъсуз, ючюгюз юч толу юй болуб джашайсыз. Майна, Шахидатны уа ёшюнюнде Ленинни ордени, колхозгъа салгъан кыйыны ючюн кърал сый бергенди. Керам эсе уа — шахарда школну тамадасы. Анам десек, керген кыйынлыгъын да унутуб, юйдегилеринден къууаныб джашагъан аналаны бири. Быланы барын тизгеним да не ючюндю десенг, Совет властны, Ата джуртубузну, биз джаныбыз-кыаныбыз бла да сакъларгъа борчубузду. Совет власть болмаса, къарнашчыгъым, бюгюн сен къайсы байны къолунда джалчы болуб, сууукъдан, ачдан къата айланлыкъ эдинг! Да ма алайды да Керам, джаным, джауну ууатыб, къууанч бла къолубузгъа къайыт. Бюгюннге дери кетген джашла да сеничаладыла, ызынгдан ма бу юч кюеу да кетерикдиле, барынгы да аллынга къарарыкъбыз, сизге болушур ючюн, мында биз да къарыуубузну аямай кюреширик-

биз. Къызла, Керам, тутугъуз бери рюмкаларыгъызны, — дей Анисат, кесини рюмкасын аланыкъылагъа къагъыб зынгырда-та, «Мадераны» эрнине джетдирди.

— Мени сёзюм узун боллукъ тюлдю, — деди Керам, ёрге къоба, — айтырым джангыз бир затды: меннге ышаныргъа боллукъсуз, къайры, не ючюн баргъанымы билеме. Менича, бюгюн Къарачайны кёб уланы тебрегенди, мен да аланы бирлериме. Сеннге айтырым а, Анисат, эгешчигим, буду: атам ёлгенли, бизни юдегини къыйынын-зауугъун да бойнунга алыб, аякъ юсюне салгъан сенсе. Бюгюн да хар бирибизни къайгъысын сен этесе. Мен сени дженгиллетирге не бек кюрешген эсем да, джюк сеннге тюшюб тургъанды. Бизни анабыз, ма былайда олтуруб турады джандан суйген анабыз, кечеси-кюню болмай, бизни бла кюрешиб, энди джашар-ашар заманында рахатлыгъы бузулады, бютеу къралда аналаны тынчлыкълары да бузулду. Алай болса да, Анисат, эгешчигим, сен саулукъдан, ма сиз барынг саулукъдан, анама джюрегим рахат боллукъду. Бары сеннге аманатдыла, — деб, юй бийчеси Абасха, Хайрыкъызны къойнунда Светачыкъгъа кёз джетдирди.

Хайрыкъыз а былайгъа олтургъанлы ауузундан бир сёз да чыгъаргъан болмаз. Керамны къызчыгъын кёрюегине къысыб, джашына ууакъ-ууакъ кёз джетдире, олтурады. Тили бла тишини арасына хант салмай, къызчыкъгъа къабдырыргъа кюрешеди, къызчыкъ а, ышаргъаннга ышара, хар кимге кесчигин ата тургъан болмаса, ашар къайгъылы тюлдю. Хайрыкъызны уа сорма да къой...

...Къарачай тиширыу! Джыламукъ буугъан заманда да тышына тамчы чыгъармай турургъа кесингде къарыу къайдан табаса?! Ичинден джылагъандан къыйын не болур?! Бюгюн сен ичингден, тышынгдан джыларгъа да ырыслайса. Джангыз балангы ёлюм отха ашыра айланнганынгы бек ариу билесе, алай а иги ырыз игиди, башынга иги мурат келтиирге кюреше, олтураса. Ёзге, джюрегинг джылайды... Балангы кёзюне къараргъа къоркъаса, къарасанг а къарамынгы айыралмайса...

Ышарыу къарыуу болмагъанлай, Хайрыкъыз бир алада бир тишин ышартыргъа кюрешеди.

Мёлек, эгечи Шахидат бла джумуш эте, къонакълагъа, Керамгъа да къарай да ышара, накъырда эте айланады.

— Эсингдемиди, Керам, Анисат бизни бери шахаргъа джангы келтиргени? — деб сорду къарнашына, олтургъанланы сёзге бираз ачар ючюн.

— Игитда эсимде болады, — деб джарыды Керам.

— Кимни эсе да агъач арбасына олтуруб алыб келгенинде, бу шахар юлеге сейирсиниб, ауузубузну ачыб къалгъаныбызны ёмюрге да унутмам.

— Мен унутмагъан зат а, — деди Мёлек, столдан табакъла-

ны ала,— юйде экибизге беш сом бериб ийген эдиле. Ол беш сомну бошагынчы, хар кюн сайын «Мессе-Менд» деген кинону хар сеансына барыб тургъаныбызды.

— Фашистлени Мёлек бла мен ол кинодан билиб башлагъанбыз. Эсингдемиди, Мёлешка?

— Ол Мисс-Менд деген тиширугъа къалай болушурек, деб айланнганыбыз а?

— Биз экибиз, Мамулий бла Тотулийча, бир-бирибизден айырылмай, тюрюл затла этиб айланыучан эдик, тейри,— деди Керам.— Эсингдемиди, бизни Испаниягъа ийигиз фашистле бла сермеширге, деб къайры эсе да заявлениеле джазгъаныбыз?

— Да ма, не этдинг эсенг да, сен бараса фашистле бла сермеширге, мен а... Мен а...— деб Мёлек, андан сора джукъ айталмай, аш юйге кирди.

— Керам Мёлекден юч джыл бла джарымны тамадады, бирге юрениб къалгъандыла да, алайлай барыб турадыла, устазлыкъ институтха да экисин бирге салгъан эдим,— деб, Анисат къонакълагъа аланы хапарларын айтды.

Эргденбласында джууукъ-тенг Керамны ашыра баргъанларында, военкоматны аллы адамдан тул-тубан эди: кими кетеди, кими ашырады, кими кетерге къагъытын джарашдырады, бир къаууму да заявление алыб келгенди, бирлери уа не бар, не джокъ деб джыйылгъандыла.

1941-чи джыл июнну джыйырма бла сегизинчи кюнюдо. Ата джуртну джерлеринде къан тегюлгенли алты кюн болду.

Керамны ашырыргъа кесини адамлары, биргесине ишлегенле, башха шагърейи, тенги джыйылгъандыла. Аланы барысы бла да саламлашыб бошаб, кёзюу Мёлекге джетгенинде, ол, къарнашыны бойнундан къолларын алалмай, къарышды. Сора, андан айырыла, ышарычусуча, ариу ышарыб, Керамны кёзюне къарады:

— Къачан да экибиз бирге айланыучан эдик, Керам, военкоматха сени бла бирге заявление бермегениме джюрегим джарылыб барады,— деб къарнашыны къулагъына шыбырдады. Керамны къашлары ёрге миниб, орунларына дженгил тюшдюле. Эгечине «огъай, хо» да дегинчи, буйрукъ болуб, адамланы орталарын джырыб барыб, грузовикге чынгады.

Машина кёзден ташайгынчы, кесин къатдыра туруб, ол ташайгъанлай, Хайрыкъызны бутлары къыйылыб, багъанадан тута, джерге сылджырады, Абат да андан бытдыр бола айланнганы себебли, джыгъылама деб къоркъа, Мёлекни къолтугъундан алды.

Бир джукъну да сан этмеген къуру Светачыкъды. Бир къоюндан бир къоюннга кёче, ол, Анисатха джетиб, сора аякъ тубде айлана тургъан бир сары маскечикни эслеб, кёзчюклерин анга джандырды...

Къазауатны хапарын эшитгенлей, Мёлекни башына «мен ары!» деген оюм сормай-ормай кириб, тынчлыгтын бузду. Ары демеклиги — Ата джуртну джау кирген джерине, къралда адамны эркечи кесин атхан джерге, джашау бла ёлюм сермешген джерге, демеклигиди.

Башына бу оюм келгени бла бирге, эркишиле бла къалай барайым, деген сагъыш аккыл-теккил этдирди. Ёмюрлени къарачай тиширыу киши эркишини бетине къараб сёлешмегенди, ол огъай, тойда тебсеген заманда кёзюн джашха кёлтюрмегенди, орамда бирге джюрюмегенди. Да сора танымагъан-билмеген эркишилерины араларында Мёлек къолуна сауут алыб къалай айланыр...

Джукъ билмей тургъанлай, бу зат Мёлекни аллына буруу болуб чыкъды. Нек болду экен? Мёлек эски джашауну кёрмегенди, билмейди, хапарын эшитген болмаса. Кесини джыйырма бла юч джылында насыбына ие болургъа юреннгенди, алай а юренди деген бошду, насыбына ие болургъа эркинлик табханды. Эркиши бла тенг эркинлик. Школгъа джаш тенгчиклери бла бирге джюрюмедими? Андан ары да ала бла бирге окъумадымы? Бюгюн ала бла бирге ишлемеймиди?! Урушха кесин алырларын, алмазларын да билмегенлей, ол сагъышлагъа кетди. Кесин эркишилени араларында кёзюне кёрюзеди. Қъалай айланыр? Тиширыу, не тоба десенг да, тишируду...

Да, сора, къралны рахат кюнлеринде игиликни эркиши бла тенг юлешиб, къыйынлыкъны уа сеннге къояма, дергеми керекди да?! Муну Мёлек ангылайды, джюрегинде уа тартынмакълыкъ деген зат, бюгюннге дери къысдырылыб туруб, бюгюн былай чыгъыб нек къалды? Бу зат миллет шартмыды, огъесе чирик зат болуб, Мёлекге уллуладан кёчюб, ол да юсунден аталмаймы турады?

Тюздю, эркиши бла тиширыуну хауалары башхады, ортада уят-намыс джюрюрге керекди. Да сора эркиши бла бирге къолуна сауут алгъан уатын-намысымы атады да?! Қъачан да тиширыу эркишиге билек болуб келмегенмиди?!

Қъазауат а барады, къызыудан къызыу, ачыдан ачы. Ата джуртну джерлеринден юзюлгенден юзюле, джауну къолуна тюше, алада асмакъла кёбден кёб къурула барадыла. Урушха кетген джашланы бир къауумларыны юйдегилерине аман къагъытла келиб, сарынла тартыла башладыла. «Юйюнге джау чабса, бирден къоб», деб халкъда билмей айтмагъандыла. Балын-балауузун да эмизиб ёсдюрген Ата джуртну бюгюн Мёлекчала сакъламай, кимле сакъларыкъдыла?! Тартыныугъа орун джокъду, ол буруудан ётерге керекди...

Военкоматда Мёлекни комиссаргъа иймей, заявлениесин алыб ашырыргъа умут этгенлеринде, Мёлек, ушагъыусуз этгенин да биле тургъанлай, коридорда адاملаны араларын джырыб ба-

рыб, абыныб тюшгенча, кабинетге тюшгенинде, анда ким бла эсе да сёлеше тургъан военком, джукъу керекли кёзлерин ёрге кючден кёлтюре, Мёлекге соруу халда къарады.

— Военком джолдаш, кечигиз, соруусуз-оруусуз киргеним ючюн, алай болса да сизни бла аууздан ауузгъа сёлешмей мадарым джокъ эди да, аны ючюн,— деб, кёолунда къызгъылдым бочхасыны чыкъыртын ача бла эте, военкомгъа битди.

— Менсиз тындырылмазлыкъ не зат ишигиз барды? Солууугъузну да алыгъыз да айтыгъыз,— деб, военком билир-билмез ышарды.

— Мени аскер джаны бла усталыгъым джокъду, военком джолдаш, алай а бюгюн орнум анда болгъанына да ишегим джокъду. Доктур тиширыулагъа повесткала ийгенигизни билеме, телефонистледен да аласыз, мени уа... Мени.

— Сиз а аны да, аны да билмейсиз, алаймыды?

— Хо, тюз ангылагъансыз...

— Сизнича къызладан да заявлениеле бизде толудула, алай а урушха ийгиз деген къызны барын да ийиб къырдырыгъа излемейбиз, бу эки-юч кюнде медицина курса да, связь курса да ачабыз, сиз да, заявлениегизни кёюгъуз да, къайсы болса да ол курсланы бирин бошасагъыз, кёрюбюз, ары дери уа...

— Огъай, военком джолдаш, ол курслагъа хар къыз да барыб къаллыкъ тюлдю...

— Сора нек? — деб сейирсинди майор.

— Биз джау бла окопада бетден-бетге сермеширге излейбиз, мен аллай къызланы билеме...

— Алай сермешир ючюн, билемисиз, эм азы бла, шкокну сампалын тарта билирге керекди. Эслейме, «Ворошиловский стрелок» значокну мени кёюме тутаргъа дыгаласдасыз...

Мёлек уятлы болду — майор тюз ангылагъанды.

— Школда, институтда да военрукла азмы юретедиле?..

— Экибиз асыры кёб сёлешдик, иги къыз, заявлениегизни джууабын сакълагъыз,— деб, военком кёолун заявлениеге узатды...

Мёлек, бочхасында Мухамматны телеграммасы бла бирге салыныб тургъан заявлениесин чыгъарыб узата, къабыргъада Ленини суратына кёзю илинди — Ленин Мёлекге ышарыб къарайды, ол ышарууну кесине элтгенча, Мёлекни кёлю иги болду. Биягъынлай адамланы араларын джырыб тышына чыкъгъанында, мараучу кружокга Мёлек бла бирге джюрюген юч къызны эслеб, ала бла сабыр болду. Кёкюреклеринде ючюсюню да бирча «Ворошиловский стрелок» деген значокларын кёрюб, «была да, ким болгъанларын «танытыб», вонкомну хо этдирейик деб келгендиле» деб, аланы муратларын да сезди.

— Къалайды анда? — деб къызла кёзлери-башлары бла военкомну терезеси таба кёргюздюле.

— Андамы? Анда чот кызыуду,— деб Мёлек тубсюз-башсыз джууаб берди, толу джууаб а неден этерик эди...

— Кызла, билемисиз, уруш дженгил бошаллык болур да, тиширыулары аны ючюн ие болмазла,— деб бир алаша сюекли къара-дура кызычык, керти да была баргынчы уруш тохтаб къалады деб къоркыгъанча, мыдах айтды.

— Уруш дженгил тохтаб къалырлай болса, эшта, кысха болджаллы курсла ачарык болмаз эдиле,— деди Мёлек, бууунунда, адай гютдю кибик, кюмюш сагъатчыгына кёз джетдире.

— Курсламы ачадыла? — деб кызла ючюсю да бир аууздан соргъанча сордула.

— Хо, бусагъатда военком айтды.

— Сора военком бла татахса, не? — деб накъырда этди бири.

— Хо. Татахма, мен суйгенча джууаб этмегени аны ючюндю.

— Не айтады да?

— Курслагъа барыргъа кереклисин айтды, мен а, телефонну алыб, «Эльбрус», «Эльбрус!» Мен «Казбекме!» — дей, неда къайда болса да госпиталда джаралылары байлай тураллык тюлме,— деди Мёлек.

— Сен тюз айтмайса, Мёлек,— деди бал бетли кыыз,— майна, урушну юсюнден кинолада, эсигизге тюшюрчюгюз, связисте, медсестрала, санитарла аскерчиле бла бирге окопалада айланыб турадыла да! Огъай, мени сартын, къалайгъа ийселе да, меннге башхасы джокъду, барлыкма — суйселе медсестралык окъутуб ийсинле, суйселе, связистка этиб, алай тюл эсе да, ма,— деб ёшюнюнде значогуна тийди.

— Хы, болду, кеч этебиз военкомгъа кирирге кёзюу алыргъа,— деб, кызла кетдиле. Мёлек а военкомгъа уруб кириб кетгенине артдан уятлы бола, школгъа атланды. Экзаменле алкын бошалмагъандыла. Учителскийде Зухра бла Келишбий тура эдиле. Мёлек эшикден тюшер-тюшмез, Зухра:

— Сени комсомолну Обкомуна чакъырдыла бусагъатда,— деб аны айтыб, адетича, не эсе да бир башха хапарлагъа кёчдю. Аны ауузу бош туруб амалы джокъду, Зухрача гыр-гыр экинчи не барды, не джокъду. Сейир неди десенг а, гыргырлыгъы анга джарашхан этеди.

— О-о, мен бюгюн бир чепкен кёрдюм, я-я къудрет, меннге теппе-тенг болуб къалды, кийгенимде,— деди Зухра.

— Сора уа? — деди Мёлек, классыны журналын ача.

— Да сора уа не, къайдан эсе да бир къатын келтириб са-та эди. Къумачы къара къурт къатапа, этилгени уа, о-о, тамам да меннге! Хазыр ачхам болмады ансы...

— Ансы, уруш чыгъар-чыкъмаз, бариш этиб тебрегенлеге болушурукъ эдинг, алаймыды?? — деб Келишбий, джукъа бети-не ачыуу чаба, Зухрагъа къарады. Экисини отлары джан-маучанды.

— Бюгюн бир алакат кино боллукъду, неме,— деб биягъын-да сёз кинону юсюнден баргъанча, Зухра анга кёчюб, сора аны да кёюб,— ол Аслан деген джазыучу, мен аны назмуларындан бек сыйгеним джокъду, митингде ол бир сёлешди, тамам адам-ланы джиликлерине ётдюрюб! Тюнене урушха кетди, дейдиле. Къатыны Гокка да Ростовда мединститутну бошай турады, бу шахарда андан ариу тиширыугъа кишини санамайдыла! Иги сагъан, аллай бир ариулуугъу болур эди! — деб аллында къагъыт-ларына башын ийгенинде, Келишбий:

— Эй, Зухра, тохтаб къалдың, марджа, башмы къагъаса, огъесе ауузунг джабылмай сёлешючюнгю унутубму кёйдунг? — деди.

Мёлек а, ингичге агъач ручкасыны перосуна тюк кириб тургъанын эслеб, аны алама деб, эки бармагъын мерекеб джугъу этгенди да, акъ батист кёол джаулукъчугъу бла аны, кетерал-май, ышыб кюрешеди.

— Зухраны къайгъысы джокъду дебми турасыз? Джангы-ласыз. Бюгече къарнашым элден телефон бла сёлешгенди — бир къарнашыма военкоматдан повестка келгенди да, къалгъан эки-си да заявление бергендиле, «бизни ючюбюзню да бирге, бир частха ийигиз» деб, хапар сакълаб турама аладан,— деди Зухра.

Мёлек комсомолну обкомуна барыб къайтханында, нёгерле-ри анга соруу халда къарадыла:

— Бу эки-юч кюнде мени экзаменим джокъду, элге бар, дей-диле тамбла, урушну юсюнден ангылатыргъа,— деб хапарын айтды.

— Ахырсы, сен нек тураса ма былай экибизни ортабызгъа кириб? Керти эркишиле, заявление бериб, урушха кетиб бар-гъанларын кёрмеймисе? — деб Зухра Келишбийге джанды. — Тоба, бир аллах, эркиши болсам, бир кюнню турмаз эдим, сенича этиб...

— Сени эркиши болмагъанынг насыбды ансы, бу гыргырлы-гъынг бла, урушха барыб, кесинг да тахсагъа тюшсенгми, ды-ды-ды-ды, таша затны тышына тегюб кёоярыкъса,— деди Мёлек,— ёзге, урушха тиширыула барлыкъ тюлдюле дебми тураса? Кё-рюрсе...

Келишбий, секириб кёобуб, мор коверкот галифесини хур-джунундан «Казбек» пачканы чыгъарыб, андан папирос алды да, ёрге кёобду:

— Къоркъуб олтурады дебми тураса? Къалгъанладан арт-ха къаллыкъма деб турмайма, урушха барсам да. Меннге да джетер кёзюу,— деб, акъ чесуча кителини боюн тюймелерин теши.

— Кесинг салыб а баралмайса! — деб Зухра, къагъытладан башын ёрге айырмай, Келишбийни энтда къабды.

— Ауузунгу бир тый энди, хам деб къабыб турма да, бю-

гюн-тамбла барсала да, Келишбийчала джакъларыкъдыла къралны,— деб Мёлек да Зухраны къакъды.

— Бюгюннге уа таукеллиги джетмейди, алаймыды? — деб энтда чимдегенинде, Келишбий, бети тюрлениб, кабинетден чыгыб кетди.

— Сени ауузунгу тыйгъандан эсе, Зухра, таудан къобуб келген ырхыны аллын тыйгъан тынчды,— деди Мёлек.

— Былай салыныб турмасын сора,— деб биягъы Зухра, дюренине айтыб, телефон зынгырдагъанында, алыб къулакъ салды.

Ишден чыгыб, Мёлек юйлерине тебреди. Кюн къыздырады. Мёлекни чачын джылтырата, кюн мыйысына ётюб барады. Къайдан келиб тюшдюле эселе да Мёлекни башына:

Къызыл тишмекча, кёкде булутла
Кюнде къабырчакълана,

— деген назму тизгинде тюшдюле. Андан арысы уа къалай эди? Дунияны башында аны билгенден озуб башха къайгъысы болмагъанча, Мёлек, къазауат этиб, эсинде назмуну андан арысын излеб тебреди. «Кюнде къабырчакълана...» Поэт бу назмусун джазгъан кюн ма бюгюнча бишире болур эди... «Кюнде къабырчакълана...»

Хы, табды:

Ленин джукълагъан Къызыл площадьда
Атлаб барама, ышара.

Бу тизгинле эсге тюшгенлеринде, бир уллу джюк юсюнден кетгенча болду. «Ленин джукълагъан Къызыл площадны» Мёлек алкъын кёрген да этмегенди. Мухаммат Мёлекни элтирге келиб, ызларына къайтхан заманда, Москвада бир-эки кюн тохтаб, хар нени да кёрюрге деб тура эдиле. Келген эди, не файда, келгенича къайытды... Андан сора Мухаммат атын-чууун да сагъынныкъ болмаз деб, Мёлекни акъылы алай эди. Ёзге, ызына джетер-джетмез письмо ийди: «*Сенсиз мен джашау этелмезими билеме*» деген сёзлени Мёлек, кесини кёзлерине ийнанмагъанча, айландыра да окъуй, письмону бускул этген эди. Огъай, крти сюймекликге бир джукъ да тыйгъыч болмайды.

Бочасында телеграмманы алыб, джолда энтда кёз джетдирди. «*Къысха заманда урушха кирликбиз. Меннге бир джукъ да боллукъ тюлдю. Сени Мухамматынг*».

Бу Мёлекни телеграммасына юч кюнню мындан алгъа келген джууабды. «Сени Мухамматынг». «Игитда меникди. Крти айтады, аныча илячинлеге джукъ да боллукъ тюлдю,— дей, Мёлек орамда радиога къулакъ сала тебреди да, сора, андан хапар эштирге къоркъгъанча, тири атлай, сабий садны арбазына кирди. Бир кёзюуге дери бизни аскерле ол шахарны, бу шахарны, бу джерни къойдула, деб радио алай билдиргени сайын джюрегинге бычакъ ургъанча боласа.

Сабий саддан Зулийчикни алыб Мёлек юйге келгенинде, Анисат джокъ эди, Хасанчыкны уа, къачха дери деб, Хайрыкъыз элге алыб кетген эди. Мёлек, тешиниб, халатын къаблаб, джумушха джарашды. Примусну джандырыб, башлы бла суу салыб, тую ариуларгъа олтурду. Сурат салгъандан суюгени болмагъан Зулийчик, бояуларын алыб, кесини алаша столчугъуна джарашды.

Керамгъа «джолдан письмочукъ атарса» деген эдиле, алай а алкъын джукъ да джокъду. Ящикден газетлени алгъанында, бюгюн да письмо чыкъмады.

Туюню ичинде къара бюртюкчюклени айыра да столну бир джанына сибире, Мёлекни ариу узун бармакълары дженгил кымылдайдыла. Башында уа ол тую бюртюкледен эсе кёб сагъышы барды. Башха заман болса, Мёлек, туюню да айыра, джырлагъан да эте олтурлукъ эди. Былайдан къобхунчу Дунаевскийни джырларын башдан аякъ джырлаб да бошарыкъ эди. Айтыргъа, ауузу джабылыб тургъан кёзюуде да джырла джюрегинде джырлана туруучан эдиле.

...Озгъан аз джашауу Мёлекни башында сурат-сурат болуб кетиб барадыла. Ол кюнлени эсге тюшюрюу татлы да, ачы да болуб, джюрегин таладыла. Насыбха, столгъа джайылгъан тую айырылыб бошалыб, кири бир джанына, тазасы да бир джанына чыкыгъанында, Мёлек, къобуб, джуууб, баста этерге примусда башлыгъа къуйду.

Радиону къурду. Брест къала ючюн баргъан кызыу урушланы юсюнден айтады. Аны сакълагъанла, арт тылпыулары бошалгъанчы, джау бла къазауат эте, аздан-аз болуб баргъанларын, джаугъа кеслерин бермегенлерин айтады.

Бютеу кърал бу кюнледе, аланы эрликлерине сейирсине, аладан хапар эшитирге ашыкыгъанлай турады.

Урушла баргъан джерледен хапар айтхандан сора, радио тылда болумгъа кёчдю: «Киев областда Гостомель деген элни колхозчулары митингде алгъан резолюцияны юсюнден билдирди: Фашист банданы джуртубузгъа чабханы бизни тамам да ётюбюзге ётгенди. Виз къанлы джаугъа бирден къаршчы къобаргъа, не къарыуубузну да Къызыл Аскерге болушур ючюн салыргъа хазырбыз», деген резолюцияны алгъандыла...».

Былай революция алмагъан къралда бир колхоз, бир завод, фабрика неда учреждение къалмагъанды.

Мёлек, радиогъа да къулакъ сала, бастаны сюзе тургъанлай, Анисат къайдан эсе да келди. Юйге кирир-кирмез:

— Келинин бюгюн кёргенмисе, не эте турады? — деб, аны къайгылы болгъаны таныла, сорду.

— Кесине тюбеялмагъанма, телефон бла сёлешгенимде, анасы, бираз турурлай келгенди, деген эди. Устазла школларына кеслери ремонт этерге деб оноулашхандыла да, энди келин кюн-

лерин анда ашырлыкъды, бизни школда да, экзаменле бошалгъанлай, башларыкъбыз,— дей, Мёлек, бастагъа джау салыб, столгъа джарашдырды.

Анисат кириб, бетин-къолун джуууб чыгъыб, юсюнде джукъа халаты бла, ауузланыргъа олтурду.

— Джашчыкъны джолдан бир къагъыт атмагъанын кёремисе...

Мёлек, бастаны арасындан къашыкъ бла ала, тынгылады: «Мен кетсем а, къалай этерикди Анисат... Анамы уа къой да къой...»

— Митингде эдим,— деди Анисат, Мёлек джукъ да соргъунчу.— «Ворошилов» атлы колхозгъа ийген эдиле. Анда къартыджашы да бек оюмлу сёлешдиле. Билемисе, акъ сакъаллы бир къарт къобуб, сабанда, малда ишлеген эркишилени урушха барырай бош этиб, къартла кеслери аланы орунларына ишлерге оноулашханларын билдирди. Къартла бла сабий джашчыкъладан чалкъычы джыйын къурагъандыла.

— Да ма, бююннгю газетде, «Къызыл Къарачайда», мен «Чакъырыу» окъудум — Гитче Къарачай районну комсомолчуларыны джыйылыуунда, къызла къысха заманны ичинде тракторну джюрюте билирге деб, кеслерини юлгюлерине бютеу областны къызларын чакъыргъандыла,— деди Мёлек.

Зулийчикни джукълаб баргъанын эслеб, Анисат кёлтюрюб барыб орундукъга салды. Мёлек да, бирси юйге кириб, комодну юсюнде Шолом-Алейхемни китабын алгъанында, ортасында белгисин эслеб, «июнну джыйырмасында салгъан белгим» деб, китабы бошаргъа кёбю къалмаса да, окъумай, ызына салды. Ачылыб тургъан терезени этиб, джатаргъа тебрегенинде, ай джарыкъдан кёжюн айыралмай, тышына къабланды. Эшикде бир тукъум бир шошлукъ, бир тукъум бир ариулукъ барды. Ай джарыкъ бугъунчакъ ойнагъанча, орамда тереклени аралары бла кириб-чыгъыб, джашына, кёрюне турады. Кечеги хауа Мёлек к къалай эсе да, тауукъ танкыча, бир джукъа, бир назик кёрдю. Орамда адам аякъ таууш да эшитилмейди, эшта, сакъат бир энеки бола болур.

Джаш терекле, кечени бу шошлугъун сакълагъанча, тегерекге къулакъ ийиб сюеледиле. Къайдан эсе да бир маске чартлаб чыгъыб, окъ джюзгенча, джюзюб, орамны кёндеден кыркыб ташайды. «Къарамеди, къоланмеди маске?» — деген керексиз соруу башына келиб, Мёлек анга джууаб этмей амалы болмагъанча халгъа кирди. Ол соруу тохтамай сорулукъ-сорулукъ, эм артында уа сёзле бири-бирине къошулукъ, «Маскекъарамеди-къоланмеди?» деб бир тюрлюле бола айланганлай, Тотайны гугуругуну къычыргъаны бёлдю. Тотайгъа элден ары-бериле бла бирге бир мазаллы гугуруккуну да кес деб келтирген эдиле да, Тотай аны, кесмей, арбазда баучугъунда ол къонарлай бир

таякъны кенделен чанчыб, баудан чыгъармай турады. Ол заманга кёре тюл, серине къычыра туруучанды.

Толгъан ай кёкню саудан алыб, джау джуммакъ сютде джюзгенча, джюзюб барады. «Бу Ай бусагъатда Керамны, Мухамматны да кёре болур...

Мёлек сууукъсурады, ызына кетери уа келмеди. Аллына тюшюб тургъан эшмелерин бир-бир сыртына силдеди. Кечени ариулугъу джюрегине бир тукъум бир рахатлыкъ бергенди — дунияны башында не къан тёгюм, не терслик, не аманлыкъ болмай, къуру соймеклик бла насыб джашаб тургъанча, кёлю алай бола, адетиндеча, «Болерону» мурулдай келиб, сора бюгюн военком бла сёлешгени шаркъ деб эсине тюшдю. Тамбла Мёлек командировкагъа кетгенлей, военкомат излеген-зат этсе, къалай болур? Бу соруууна былай деб джууаб табалмагъанлай, Мёлек орунга кириб, «эшта-эшта, алай дженгил белгили боллукъ болмаз мени чотум», — дей, кючден-бутдан къалкъыугъа кетди.

Мёлек эртден джети сагъатда джолоучу чемоданчыгъын да алыб, Уллу Къарачайгъа барыргъа шахарны ёрге айланды. Бара-барыб военкоматны къатына джетгенинде, кёзлерине ийнанмагъанча бола, аллына атлам этелмей, сын къатды: сыртларында рюкзаклары бла, беш-алты къыз грузовикни къатында, тегереклеринде да аланы ашырыргъа келген адамлары.

Мёлек, адамланы орталарын джырыб барыб, къызлагъа джуукълашханында, кесини шагърейлерин кёрюб къучакълады: Нурсият бла Мария. Былача, къалгъанлары да медсестрала болуб чыкъдыла. «Мен къалыб, была нек барадыла?» дегенча бир затла башына келиб, Мёлек, тюнене этгенича, военкомгъа уруб, кириб кетерлей бир болду, алай а кюн сайын бир ушагъысуз затны этиб къалай барсын... Олсагъатлай буйрукъ болуб, эки грузовик бла бир адам олтурдула, алты къыз да аланы ичлеринде, машина ташайгъынчы, къол булгъай кетдиле.

Мёлек, башха къызла кетиб, ол былай къалгъанына кючлю кыйналды, алай болса да военкому кабинетини терезесине да къарай-къарай, шахарны кыйырына чыгыб, не машина, не арба сакълай, юсюнде узун джашил костюмуну хурджунуна кёлун салыб, ары-бери джюрюб тебреди.

Шахарны ичи бла ат арба келе тургъанын кёрюб, Мёлек, джюрюгенин кёюб, аны аллына къарады. Улоу сакълагъанын сезиб, арбачы къарт, джюгенлени тартыб, торуланы тыйды.

— Къайрыса, къызым?

— Районнгама.

— Олтур сора ма былайгъа, — деб, къарт арбаны арасына биченни тартды. Атлагъа къамчини кенгден кёргюзгенлей, ала джюрюш алдыла.

Къартла хапар сорургъа бек суююучендиле. Ташкёпюр кёпюрден ётер-ётмез, къарт соруу берди:

— Сен шахарчы болурса, кызым, не зат иш бла бараса элге? — деди.

— Да ма бусагъатда болумну юсюнден сёлеширге, — деб Мёлек айтыр-айтмаз, къарт ичин кюйдюрюб тургъан затны тёкдю:

— Э-э-я, кызым, адамла тюрю-тюрю боладыла. Урушну кёзююнде, биз кёре келгенибизча, кърал не кючюн да аскерине салады да, къалгъан джашау дыкгыракъ болуучанды. Аны ким да биледи, ангылайды. Бир къауум джутдакай а, ол зат бла хайырланыб, кеслерине ачха, бочха этиб кюрешедиле...

— Къралда тынчылыкъ болмаса, рысхыларын олтуруб ашай тураллыкмыдыла да?

— Алагъа не, баришчи адам, кызым, атасыны кёзюн да аллыкды ачха берирме дегенге. Бизни Къалмукъ деб бир тарпан хоншубуз барды, джерни тюбю бла джюрюген. Алай айтадыла адамла: тюкенчиледен ол джыйгъан туз, сернек, сапын, шекер юйюне сыйыныб болмайды деб.

— Алай ауур юйдегисими барды, не джыяды да?

— Эй, юйюнге ашхылыкъ кирлик, къуру экеулендиле, экеулен. Эри бла кеси. Тешикден къарагъан джыланча, тёрт джанын сымарлай, сакълаб турады, таб заманчыкъ чыкыгъанлай, алагъа беш къат багъа салыб сатхан этерикди. Ма аныча бир къауумла халкъны бетине къазан къара джаггыб къоядыла, кызым. Но-о, Мальчик! — деб, атха къамчини кёргозю.

Къралны юсюнде уллу къыйынлыкъ тургъанлай, бир къауумла кеслерине гыл тюшюрюр къайгыдадыла деб Мёлекни джети джукълаб эсине келлик болмаз эди. Адамланы ол алкъын иги билмегени хакъды. Туз бла сернек а... Эсиндеди, джаш кёргенин унутмаз деб, гитче заманында тузну, сернекни, сапынны дыкгылыгъы. Уруяланы тюкенлеринден, эт, джау, джюн, бышлакъ бериб алыб тура эдиле. Мёлек, анасы Хайрыкызы джангы власть ачхан тюкенден биринчи кере туз, сернек алыб келгенинде, юйде эл бла бир къууанч ачылгъанын бюгюн да унутмайды.

— Бизни джаш колхозда зоотехник болуб ишлей эди. Ол урушха кетгенли, бюгюн юч кюн болады. Алкъын а джетген да болмаз барыр джерлерине, артдан къалай боллукъ эсе да, — деди къарт.

— Бир джукъ да болмаз, хорлам бла къайтыб келир.

Къарт, анга джууаб этмей, башха сёзге кёчдю:

— Эй, кызым, къуру кеси бла адам насыблы болмайды, «Ата джурт атангы юйюнден артыкъ» деб сёз барды. Къралынгда бушуу болса, юйдегиде къууанч къайдан болсун. Къууанчыбыз бузулду, юзюлген а этерик тюлдю, сен анга ийнан, кызым. Джау бусагъатда уруб келсе да, майна, бизни аскерчиле аждагъанлача сермешедиле. Но-о, Мальчик! — деб, биягъы къамчини кёкге тутду.

Экинди сюремге Къылиян кёпюрден ётуб, Къартджуртха кирди. «Мухамматны эли» деб Мёлекни башына шаркъ деб туюду.

Мухамматны атасы, анасы, эгечлери джангыз джашларыны юсюнден кьоркьуу бла умутну арасында хапар сакълагъанларына не сёз барды. Мёлек аланы танымайды, Мухаммат а экиниси сёз бегитгенлерин юлерине айтханды.

Мёлек Учкуланда анасыны эгечине келиб тюшгенинде, кёз байланган эди. Къанджалбаш юню къабагъындан къарагъанлай, Мёлекни элеб, бошланыб тургъан мазаллы кьолан ит мылыгын атды. Аны эшитиб, Хайрыкъызны гитче эгечи Аслихан, хотасына кьолларын сюрте, юйден чыгыб, Мёлекни кёкюрегине кьысды. Керамны ашырыргъа баргъандан бери бир-бирлерин кёрмеген эдиле.

...Мёлек тёше-мёше орундукъгъа батылса да, кёзюне кьалкьу кирмейди, киши орунда болгъаны ючюн тюл эсе. Мёлекни туурасында къабыргъада, ходик сагъатны токъмагъы ары-бери чайкъала тургъаны терезе къангаланы арасындан ургъан ай джарыкъда ауангы танылады.

Заманны санай, сагъатны минут садагъыны тыктырдагъаны уа къалай эсе да джюрекге мыдахлыкъ келтирди: «Ма мен сени джашауунгдан минутланы юзюб-юзюб алыб барама, не бериб иесе сен алагъа?» — деб соргъанча, сагъат бусагъатда Мёлекке алай кёрюнеди.

Къыйын зат бир-бирде кеси аллына тынч ангылашыныб къала кёреме! Асто-о-прилла! Минутла замандан, алай демеклик, джашаудан юзюлюб кетиб баргъанларын Мёлек эслеген да этмегенди джашауунда, аны юсюнден сагъыш да этмегенди. Кетиб а барадыла. «Ма бир, эки, юч, төрт... Не бериб ийдим мен алагъа? Ёзге, мен кимме, неме, заманнга бир хайырлы джукъла бериб ашырырча? Неми берейим? Мени алкъын джашаудан ала тургъан кёзююм эди... Алай а мен алырымы алгъынчы, берирге керек болду да кьалды. Алырымы алгъынчыннгамы? Тохта, да аз затмы бергенди заман манга? Мен джыйырма бла юч джылымда алгъанны ёмюрлери кёрмей кетгенле уа? Бююн кюн а барыбызны да беририбизни излейди», — дей, Мёлек, бир джанындан бир джанына бурула, джукъларгъа дыгалас этсе да, джукъу андан кериди.

Биягъы сагъышына къайтды, ёзге тереннге кетерге излемей, «сен философ тюлсе, эртденбла ишинги этиб, ингирге шахаргъа кыйтыргъа керексе, военкоматдан излеб, табмай кьалсала уа... джукъларгъа кюреш», — деди кеси кесине. Алай а:

«Таркъ-туркъ. Таркъ-туркъ...»

Бир, эки, юч, төрт... он, онбир...

Кетиб барады. Тохтамай заман кетиб барады. «Сёз ючюн, тохтаса, не этерик эдинг да? — деб сорду Мёлек кеси кесине,

юйню саргъылдым шлѣпка башын бусагъатда кѣрмесе да, анга кѣз кѣлтюре.— Заман тохтаб, сени сакълаб турса, сен да аны къуру ашырлыкъ тюл эдим дебми тураса? Ол заманда уа кесинги да тохтаб къалырынги билмеймисе? Тохтау а — ёлюм-дю, ёлюм. Огъай, заман бла тенг, артха къалмай, барыу — ма насыб деген олду. Мен Къарачайны джюзле бла къызларыны бириме. Алкъын бир тукъум бир зат бла атымы айтдырмагъан-ма, джашайма, ишлейме. Мени да, менича къызланы, джашланы соймекликлери да бюгюн халыгъа такъгъанча болгъанды. Къуру соймекликми? Огъай, аналаны, аталаны тынгылары, гюнахсыз сабийлени джашаулары. Къралны къраллыгъы...

Такъ-туркъ! Таркъ-туркъ...

Бир, эки, юч, тѣрт. Беш...

Кетиб бара турадыла. Минутла. Ненча адамны джашауун алыб барадыла. Бу минутланы ичинде совет адамланы къанлары тѣгюле, фашистлени къолларында азаб чеге турадыла. Ол эки къарнаш да къайда эсе да бир чауул тешике къоянлача къалтырай. Аланы джашауларын да санайдыла бу минутла...

Бир, эки, юч, тѣ...

Къалай къалкъыгъанын да билмей, Мѣлек къалкъыу этиб уянганында, танг белги бериб тура эди.

Мѣлек кийиниб эшике чыкъгъанында, Аслихан, къатында таякъчыгъы бла къолан бузоучукъну бурунчугъуна къагъа да чирките, шоркъулдатыб чубарка челеке ийнек сауа тура эди. Мѣлек тыркыкда багъыр къумгъанны алыб бет джууа тургъанлай, Аслихан, ийнекни тюбюнден къобуб келиб:

— Ай медет, хариб, кече джукълаялмадыңмы богъай, танг атмай нек къобдунг? — деб, челекни алай салыб, юйден бир чѣмюшчюкню келтириб, челекден сют алыб: — Бир тогъучу джылы сютню, — деб узатды.

Эртденгиликде ичери келмесе да, Мѣлек, Аслиханны хатерин эте, чѣгелеб тогъуду. Челекни джерден ала, Аслихан ачыулана айтды:

— Хапа бий, башха сый, дегенлей, бир къауумла кеслери не артыкъ сый чакъырыб кюрешедиле, — деди.

— Не ючюн айтдың алай, Аслихан?

— Айтыб а не ючюн айтдым, биягъында хоншум Маймулат чалмандан бери къарагъанында, къайдан сордум эсем да, биченнге къалай этериксе, деб сордум да...

— Сора уа?

— Этиб не этерикме, мени юй тамадамы урушха ашыргъанла бичен этсинле да, арбазыма келтирсинле да къаласынла, ма этерим олду! — деб сермегинде:

— Оу, а къыз, аланы сени бла меничаладан сора джокъмуду ишлери? Неуа «ала» деб кимлеге айтаса, кѣресе, биченнге къуру къартла бла сабий джашчыкъла хазырлана айланадыла, —

дегенимде, дунияны боранлатды да башлады. Ды-ды, ды-ды, а къыз, кесинги эслесенг а, сенден сора адамы кетген болмагъанча! — деб айырылгъанма чалмандан, ийнекни тюбуне чёкгенимде да, ачыуум кетмей эди, Визни джашчыкъча, къолунда эки эгизи барды. Кесин сау элден артыкъ кёрюрге неге керекди, бир къауум адамлада ангы деген зат джокъду, хай-хай, — деб, юйге кирди.

Комсомолну райкомунда иш кюн башланнгынчы, Мёлек тюкевлеге кёз джетдирирге чыкъды. Районну ташлы, къынгыр орта орамында бир талай тюкен барды. Мёлек ашарыкъ тюкеннге кирди. Орта джыллы, тогъуракъ тиширыу кызыу сатыу этеди.

— Меннге... меннге джюз сернек тоб, он кило макарон, он кило туз... — деб, тизилиб тургъан къатынланы алларында бири хызенлерин чыгъарды.

Тюкенчи алай-былай деб аны бла сёзге кирмеди, къыркъ сернек тобну санаб столгъа атды, къатынны бир хызенине беш кило макаронну, бирине да эки кило тузну къуяб:

— Бу тузну аша да бир боша, къачда, къатыкъ тузлар заманда, дагъыда алырса, — деб, счётну ашыкъларын тартыб, теленник ачханы санын чыгъарды.

— Меннге бир машок ун, — деб аны ызындан сюелген къатын, тюкенчиге кёзон кёлтюргенлей, акъырын айтды.

— Сен менден машок унну алгъанлы ыйыкъ озмагъанды. Учкуланда мюрзеу битмегени белгилиди, ол себеден унну, туюню да машок-машок беребиз, алай а къуру эки сабийинг бла кесинг къалай бошаб къойдугъуз ол сагъатха? Джамагъат, мен танымагъан биринг джокъсуз, кимни неллей бир алгъаны да бир тюрлю болмай эсимдеди. Сау машок берлик тюлме, башха не керек эсе да, айт, — деди тюкенчи, кёк халатыны хурджунларына къолларын уруб, эшикден кёрюне тургъан кино афишагъа къарадын ийе.

— Бермезге эркинлигинг джокъду, законну бузаргъа не ишинг барды? — деб артдан, бекишайча, бир дыммыз къатын чыгыб, чоху да ары бла бери ауа, тюкенчиге джанды. Къалгъанла да гъаж-гъуж болдула.

— Тохта, закон джокъду деб, уруш бара тургъан заманда мен сизге арбала джюклергеми керекме? «Халкъ гуууртха, Джумай джуууртха» дегенлей этибми кюресесиз! — деб тюкенчи да, бети къызара, юслерине джанды.

Тиширыула, уятлы болуб, башларын бир-бири артларына тутханларын эслегенинде уа, бютюн да къобду: — Сизни адамларыгъыз джанларын аямай къан тёкген заманда сиз да бир кесек къарныгъызны къысаргъа билмеймисиз, бусагъатда хар не да алагъа барыргъа керекди, алагъа! Артыкъ бир джукъ берлик тюлме, мени сюдге огъуна да беригиз, аман кёзюгюзге учурама. Кимни юйюнде неси болгъанын бек ариу билеме. Эй,

Сабыр, атынгча, кесинг да алай сабырса, буюгъа турма да бери алгъа ётчю, уруш башланганлы, тюкеннге келгенинг бу-ду. Не керекди, айтчы.

— Ун... ун... сернек, неме, туз,— деб бир тиширыу, кертн да тартына, аллына атлады.

— Ачханг бар эсе, ал бир машок ун, юй бла бир къызгъылынг барды,— деб, тюкенчи берирге хазырланды.

— Барды, джашчыкъ да эшек бла тышында сакълаб турады,— дей къол джаулугъун теше башлады.

Ол биягъы дыммызны да тохтаб къалыр акъылы джокъду:

— Къалмукъну юйю тюкен болуб тургъаны уа? Мазаллы бир агъач кюбюр бла бир сернек джыйыб турады. Сенден-андан алмагъан эсе, къайдан чыкъгъанды? Анга бериб, бизге не ючюн этесе алай?

— Ол кюнледе тели эдим, энди акъыл джыя айланама мен да. Ёзге, алгъанын барын менден алгъанды дей эсенг, джангыласа, тюкенле меникинден сора да джетишедиле,— деди тюкенчи, ун машокну ол къатын бла джашчыгъына тёнгерете.

Мёлек, былайдан чыгъа барыб, къумач тюкеннге кирди. Мында къызыу алынган маймёз, акъ гетен, мекерья, чындайла, чарх халы, айтыргъа, кюнде-кечеде керек бола тургъан затладыла. Быладан бир къолгъа он метрден кёбню бермей, сатыу алай бара тура эди.

Андан чыгыб, Мёлек комсомолну район комитетине кирди, шагърей кызы Эркехан мында секретарь болуб ишлейди.

Мёлек бла джылы саламлашыб, Эркехан столну джанында къагъытлары бла сюелиб тургъан бир къызгъа буйрукъ берди.

— Сен беш минг сомгъа джаздырыргъа керексе. Бююн Огъары Учкуланнга бар,— деди. Ол кетгенден сора, Мёлекге:

— Заёмгъа джазылыуну он кюнню ичинде бошаргъа керек-биз,— деб билдирди.

Мёлек не ючюн келгенин айтды.

Телефон зынгырдады. Эркехан, алыб:

— Хо. Сен Шыдакъланы тийреге бар. Огъай, Секинат — Къочхарлагъа. Къалай «не»? Да ол да, сен да — барынг да урушда болумну айтыргъа керексиз неден да алгъа, бююн об-ластан да адам келиб турады сёлеширге,— деб трубканы салды да Мёлекке бурулду.— Билемисе, комсомолда да энди кёбюсю кызла къалгъандыла да, колхозлагъа болушуу, ауур ишле-ни этиу бек кыйын болгъанды.

— Да кызла да, сен айтханча, алай къалыб турлукъмуду-ла? — деди Мёлек.

— Аны уа тюз айтаса, ма кёремисе? — деб ийилиб, столну яшигинден бир джоппу къагъытны чыгъарыб,— была заявле-ниеледиле, урушха ийигиз деб тилеб, кызла джазгъанды-ла,— деди.

Мёлек олтурган кесекге райкомну кьуллукчулары, чепкен сокъганча, кириб-чыгыб, Эркехан бла ишлерин этедиле.

Биягъы кызылчач кириб:

— Ма быллай бир боладыла абадан сохтала,— деб, Эркеханы аллына кьагъытны салды.

— Отун этерге чыртда кьарыуу болмаган ненча юйдеги барды, урушха адамлары кетгенледен, дегенлигимди.

— Урушха адамы кетгенлени саны асламдан аслам бола барды. Бусагъатда уа онбеш юйдегиге отун этерге керекдиле бу кьагъытда джазылган джашчыкъла. Ол онбеш юйдегиде не кьуру кьартладыла, неда ууакъ сабийли тиширыуладыла,— деди джаш.

— Кьауум-кьауум этигиз да, артха созмай башлагъыз. Чегетни теренине иймегиз, экишер-ючюшер эшек джюгю отун келтирселе да, хайырды, ташкёмюр бла да болушурбуз,— деб, Эркехан джашны ашырды.

Эркеханны джукъу керекли болганы, арыгъаны белгиледи, алай а сёзю кесгин, ауазы таукелди. Шиндикни дыгъырдата кьобуб, комсомол кёлегини белин буууб турган джассы кьубас белибауна баш бармакъларын чанча, Мёлекни кьатына келиб чёкдю:

— Керам бла мен бир столда олтуруучан эдик институтда окъуган заманда... — деди.

— Сора уа?

— Да сора уа, не? Мен кьатында турганлай, башха факультетден Абатны алды да кетди,— деб амалсыз ышара, ёрге кьобду. Кабинетде ары-бери джюрюй,— Накъырда этеме. Кетгенли, письмосу джокъдуму дединг? — деб, сорууна джууаб сакъламай: — Мени урушха ийигиз, деб партияны райкомуну секретарына барганма, алай а кьулагъына да алмай кьойганды. Билемисе, ма бу сагъатда бизде урушдан эсе кыйынды,— дей, орнуна олтуруб, эки кьолу бла бетин джабды.

— Да сора сен кесинге тынчын излей бараса урушха, алаймыды? — деб ышарды Мёлек.

— Энди сен терсине бурдуруб кьойма сёзню, кертда дегенге,— деб, бармакъларын столда чалышдыра, уллу тегерек кёзлерин ёрге кёлтюрдю. Бир кесекден телефон бла кьайсына эсе да райкомну кьуллукчуларыны бирине:

— Адамлагъа билдиригиз да, джыйылсынла, областдан лектор келгенди,— деб букурду.

Июль айы башланды. Урушда болум алкын кьууандырмайды. Совет аскерчиле аждагъанлача сермеше, джигитликлери бла дуняны сейрсиндиредиле, алай а бир кёзюуге дери шахарланы, эллени джаугъа кьоя барыу джюреклени мыдах этеди.

Июлну ючюсюнде ингирала Сталинни радио бла сёлешириги эртдеден белгили болуб, хар адам ашыгыб сакълайды.

Устазла да, кими тытыр джугъу, кими бояу джугъу болуб, сакъ-лайдыла.

— Не айтырыкъды экен Сталин джолдаш?

— Уруш кёбге бармай тохтарыкъды, дерми?

— Къалай айтыр алай? Къуру джауну къолуна тюшген джерлени сыйырыр ючюн, неллей бир заман керек боллукъду!

— Гитлерни мураты уа — Совет Союзу бир ыйыкъны ичинде алыб къояргъа деб алай болгъанды.

— Асто-о, сен айтмасанг, билмей эдик биз аны? Американы ачыб къойдунг да бизге!

— Сен бир да хыликке этме мени!

— Тохта, ма, тынгыла...

«...Къарнашларым, эгечлерим, шохларым! Сёзюм сизгеди...» деб Сталинни кимге да белгили ауазы чыкъды.

Бу джумушакъ сёзле Мёлекни санларын титиретдиле. Военкоматны, нени да сакъламай, туруб бусагъатдан, ма былайдан урушха кетиб къалырлай бир халгъа кирди. «Джау ууатыллыкъды, хорлам бизники боллукъду», — дегенинде Сталин, джыйылгъанла, къууанч бет алыб, бирден харс урдула.

Военкоматха къагъыт бергенин Мёлек, Абатха болмаса, кишиге айтмагъанды, ол огъай, Анисатха да. Анисат ююр тамада болса да, Мёлекни андан джашыргъан сёзю болмагъанды. «Бу джол былай нек этдим да?» — дей, биягъы Мёлек биягъы военкоматха атланды.

Кюн кеч бет алгъанды, алай а военкоматда иш кюн тохтамай баргъанлай турады.

Ауангы джарыкъда таныгъан адамынгы да эслемейсе: орамда лампала джанмайдыла, юйлени терезелерини ичлеринден къара джабыула джайылгъанлары себебли, аладан да джарыкъ урмайды. Партияны Обкомуну юйюне адамла къызы джюрюйдюле — былайда да иш тохтамай кече-кюн да барады.

Мёлек военкоматха келгенинде, адам кёб тюл эди. Дежурныйге барыб, военкомгъа кирирге излепенин айтды, алай а кирирге онг чыкъмады: военкомну бусагъатда иши къаты болгъаны себебли, дежурный Мёлекни не излепенин сорду. Мёлек заявлениесине джууаб излепенин айтханында, ол аны атын, тукумун къагъытда табхынчы, Мёлек:

— Гебенланы Эзаны къызы Мёлек, 1918-чи джылда туугъанма, устазма, — деб былайда сорулуучу соруулагъа джууаб этди.

Дежурный, бир къагъытланы да алыб, военкомгъа кириб кетиб, бираздан ызына чыкъгъынчы, Мёлек, джюреги тыкырдай, коридорда ёрге бла энишге бара сакълады.

— Гебенова джолдаш, сизни заявлениегизге, сизничаланы къылагъа да кёб турмай джууаб иерикбиз, — деб дежурный, сёзюбюз бошалды деген магъанада черс бере, орнуна олтурду.

Бу арт кёзюуде Мёлекни сагъышлары башына келиб тебре-

селе, тохтай билмейдиле. Къалай да этиб, ала башына келмез ючюн, Мёлек, кёзлерин кысалгъаны чакълы кысыб, алай этсе, джукъу келиб къаллыкъча, дыгалас этди. Ёзге, ол себеб болмады. Къазауат башлангынчын джашауу кёз туурасына келиб сурат болуб къалды. Кыыйынлыкъ кюнледе адамны ётген насыбы кёзюне сурат болуу, эшта, иги зат болур, нек десенг, адамгъа ол къарыу береди, аякъ тиретирге, насыбны орнуна салыр ючюн кюреширге болушады.

Джаш кыыз бла джаш джашны эм уллу насыблары уа скоймекликди. Мёлекни скоймеклиги къанат бериб, эки аягъыны тбюнде чёб сынмагъанча алай айланыучан эди. Скоймеклиги ишине болуша, тауну аудурурлай кюч бере, джангы муратла туудура джашаб башлагъанлай, кесилди. Мёлекча миллионла бла кыызланы джашаулары уа?!

...Легко на сердце от песни веселой...

Къралны джаш тёлюсю, ма быллай насыб джырларын джырлай, физкультура эришиуледе, парадлада, иште, солуу кёзюуде къалай джарыкъ джашау эте эди?! Чабхан бла эришиуледе Мёлекни ёч алгъаны уа? Джаш тёлю сахарны орамларын ташдан ариуларгъа, алада терек орнатыргъа чыгъыучан эди. Джырлагъанлары уа ёзенни зангырдата, барыучан эдиле:

Не спи, вставай, кудрявая,
Когда, звеня,
Страна встает со славою
Навстречу дня

Аз джашауунда болгъан затла бир-бири ызындан кёз туура-сына чыгъа, Мёлекни джюреги джарыды. Терезеге да къара джабыу джайылмагъанча; Керам да юйюндеча; эртденбла къобуб, иште тенглери бла ойнай-кюле барлыкъча; Мухаммат... Мухаммат да, ол кюнча, былай келиб къаллыкъча...

Ол кюнча... Мёлекни хапары болмай тургъанлай, Мухаммат келиб къалгъан эди. Экиси да аллея бла ёрге акъырын тебретиле. Абат а, быланы кеслерин энчи сёлеширге къоюб: «Мен бир кесекден келирме», — деб джанлагъан эди. Джайгъы кюн тюз тёппелеринден къарайды; тау аязчыкъ тереклени баш булчукъларын бир-бирине шежде къылдырады. Мёлекни юсюнден чыммакъ батист чепкени аны хауача дженгил, сабийча, таза кёргюзеди; джылгырауукъ къара эшмелерини бири сыртына, бири да аллына атылыбдыла; мийиктабан акъ чурукълары кыызгъылдым джолчукъда билир-билмез ызларын къоядыла. Аны сол джанына чыгъыб баргъан Мухамматча джашлагъа уа бизни халкъда таб багъа бериб къоядыла: «илячин кибиб джаш», «учхан къушдан тюк алгъан», «аслан, къаблан кибиб», «келбет кёрсенг, эр сорма», — деучендиле.

Бу айтыула бары да Мухамматны юсюндедиле.

Тюбеген-тюбеген бу экисинден кез алмай озгъанларын была чыртда эслемейдиле, нек десенг сау дуния былагъа бусагъатда — къуру кеслеридиле. Экиси. Бирини дуниясы бириди.

Сёлешелмей биразны бардыла. Бир-бирини джюрегин сёлешмегенлей да ангылайдыла. Мухаммат туракълады. Мёлек, аны кёзюне къараргъа къоркыгъанча, къарамын джерге ийиб, бетине исси ургъанын сезиб, джунчуяракъ болду, Мухамматха башын кёлтюрсе уа, аны чырайы, суююмлю, джигер сыфаты кёлюне чабдырыб къоярыкъча, къоркъду. Мухамматны кёзлеринде ол бир соймеклик кёрдю?! Тюбсюз кёлча! Ол тукъум затны кёлтюрюр ючюн, адамгъа къарыу керекди. Бир-бирде къууанч да санларынгы кыйыб къояды...

Мёлек аллына атлам этди. Энтда тебретдиле. Къайры, не ючюн баргъанларын да билмейдиле, билирге да неге керекди: кюн былагъа деб тиеди. Адамла былагъа суююнюб къарайдыла. Экиси биргедиле. Дунияны башында андан сора былагъа не керекди?! Сёлешмей барадыла. Сёлеширге да неге керекди?! Хар къарамлары, хар къымылдагъанлары соймекликни юсюнден «сёлешеди».

Мухамматны лётчик кийимлери, санын окъ бла кебча къабыб, ол узун ариу сюегин андан да ариу кёргюзедиле. Ёшюнюнде парашют, андан сора да тюрюлю-тюрюлю спорт знаклары кюнде джылтырай, терек салкъыннга джетселе, джукълана барадыла. Ала кёзлери бла кёлегини джагъасында самолёт суратчыгъы бла кёк джурунлары бир-бирине ушайдыла.

Тынгылауну Мёлек бузду.

— Полина Осипенко бла Серов ёлгенлеринде, биз бир бушуу этдик, — деди, кёб болмай самолётлары сыныб ёлген белгили лётчиклени эсине тюшюре.

— Биз, курсантла уа, ол кюнледе керти да къара тутхан эдик. Лётчикни иши къоркъуусуз тюлдю, алай а къоркъуб аджалдан къаллыкъ тюлсе, аджал сенден къоркъаргъа керекди, — деди да сора: — Самолётларыбыз кюн-кюнден игиден иги бола барадыла, джау бла сермеширге керек болса уа, биз анга кёргюзюрбюз, — деб къошду Мухаммат.

— Уруш а боллукъ болур, кёресе, кюн сайын газетле бла радио фашизмни юсюнден къаллай затла айтадыла? — деди Мёлек, терекден чапракъчыкъ юзюб, аузуна сала.

— Хо, чотла уа таб тюлдюле, бютеу Европаны алыб, Гитлер кюч джыя тургъаны хакъды, алай а бизге къазауат ачханында, Наполеон къалай болуб къайтды! Биз бир эли джерибизни биреуге берлик тюлбюз, — деб, Мёлекке къараб, — ажырысы, кючден-бутдан бир тюбегенбиз да, урушну юсюнден сёлешмей, сёзюбюню сёлешсек а, не? Мен эки кюннге эркинлик алыб, сёзюбюню бегитир ючюн келгенме, бюгюн юйюбюзге, Къартджурт-

ха джетиб, эртденбла, сеннге да тубей, ызыма, Батайскеге, къайтыргъа, муратым алайды,— деб, Мёлекден кёз айыралмай бираз барыб, дагыда къошду:

— Сен бла мен, Мёлек, бир-бирибизни таныгъанлы, талай заман ётдю. Эсингдемиди институтубуз? Мен энди сегиз айдан школну бошайма. Бютеу джашаууму Къызыл Аскер бла байларгъа муратым алайды. Мени къайры болса да къуллукъгъа джиберликдиле, сенсиз мен джашау этмезими эртде огъуна билиб бошагъанма. Джазыуубуз бир болсун деб айтыргъа келгенме,— деб, Мёлекни кёзуне къарады.

Мёлекни кый кыйылгъанча къашларыны тублеринден джумушакъ кёзлери джамчыла кибик кирпичлерин акъырын къагъа, Мухамматха къарагъанларында, джашны башына къаны ургъанча болуб, кёзлери къарангы этгенин Мёлек къайдан сезсин...

— Тюз айтаса, Мухаммат, — деди Мёлек, — биз бир-бирибизни таныгъанлы, иги кесек суу саркъгъанды, ол заманны ичинде мен сени юсюнгден сагъыш этмегенме десем, алдарма. Этгенме. Мени джазыуум да сен болгъанынга джюрегим ийнаныбды, алай а тамадам тургъанлай, мен башыма иш этеллик тюлме,— деб, аллына атлады.

— Ёзге, хо дейсе, алаймыды? — деб Мухаммат джарыды.

— Мени джюрегим хо демесе, сени эртде огъуна унутурукъ болур эди...

— Сени тамаданг, Мёлек, энтда джыл, эки джыл турлукъ болса уа? Мен а сегиз айдан, къуллукъгъа джарашыб, кесим джангыз бир юйге кириб турургъа керек боллукъма.

— Къоркъгъанмы этериксе? — деб Мёлек, ышарыучусуча, бирча акъ тишлерин ача, ариу ышарды.

— Хо, къоркъарыкъма, игитда дейсе, къатынгда Мёлек болмаса.

— Тамадам Шахидат, билмейме, сен айтханча, джылны, эки джылны турлукъ эсе да. Юйюбюз келечиден къурумайды, алай а ма былай сеничасына тюртюлмей тура болур...

— Биз экибиз да бусагъатны адамларыбыз, Мёлек, джаным, сора ол джарамагъан эски адет амалтын, джашуубузну кем нек этебиз? Къарачайда ненча адам джарлы болгъанды бу адетни юсю бла! Биз комсомолдабыз, бизге айыбды,— деб Мухаммат къаты айтды.

— Да сора, Мухаммат, сен бир башха Мёлек излерге керексе, мен тюз эте да болмам, алай а халкъны бир къаууму ол адетни тутханы себебли, Шахидатны сындырмазгъа излейме.

— Шахидат, бизни билсе, кеси огъуна да болушуруна мен ийнанама.

— Анга мен да къол салама, ол себебден аны юсю бла атлаяллыкъ тюлме. Сёзден къоркъуб тюл, эгечими скойгенден.

— Терс этгенинги кесинг да ангылайса, Мёлек, джаным, аны бла бирге, мен сени, энтда он джыл десенг да, сакъларымы да билесе,— деб Мухаммат мыдах айтды.

Мёлек, анга айтыргъа чыртда сёз табмай, джюреги асыры разы болгъандан, не этгенин да билмегенча, Мухамматны кёолуну юсюне, бара тургъанлай, кёолун салды, ол да бирси кёолу бла аны акъырын-акъырын сылады.

— Мёлек, джаным, соймекликни юсюнден кёб сёлешген адамны соймеклиги терен болмайды, мен аны юсюнден сөлешсе-айта да билмейме, ёзге, джашай барсакъ, кёре барырбыз, мен сени кёол аязымда... Тохта тохта, не Договорну айтадыла, огъесе кёулагъымамы келди? — деб Мухамат, арлакъда багъанада радиону сёлешгенине эс бёлөб, экиси да алларына дженгил атладыла.

Репродукторну тубюнде адам асламдан аслам бола, орамны ортасы толду: СССР бла Германия бир-бирине чабмазгъа он джылгъа Договор этгендиле! Радио аны юсюнден айтады. Джыйылгъанланы бетлери джарыб, кёууанч аллы болдула. Игитда дейсе, къазауат кёоркёуу басхандан баса келе эди. Адамла бир-бири кёолларын тутадыла, Мухаммат бла Мёлекни кёоллары да бир-бирлерин табдыла...

— Бюгюн кюн меннге юч къат насыб кюн болду, деди Мухаммат,— биринчиси, сени меннге хо дегенинг;экинчиси — Германия бла Договор, ючюнчюсю уа — экибизни ма былай бирге болгъаныбыз.

Къыз адам джашха ичиндегин айтыб кёоялмагъанлыгъы болмаса, Мёлек анга бусагъатда «хо, джаным,мен да бюгюн, сенича, насыблыма, нек десенг, сен мени бласа, ёмюрге да меникисе, Договор да бизни насыбыбыз ючюн этилгенди», — дерик эди. Ахырсы, джанынгча суйген адамынга татлы сёзню айтыргъа бир-бирде тилинг бурулмай нек къалады?! Аны орнуна:

— Договор рахатлыкъ келтирди джюрекlege, энди мен сеннге алай къайгъы этерик тюлме,— деди Мёлек, ызларына, Социалист культураны ююю табагъа, бара.

— Къайгъы уа этемединг, Мёлек?

— Эте эдим, Мухаммат, сеннге да, сеничалагъа да. Билесе, Гитлерни урушха хазырланнганы айтылмагъан кюню кетмей эди.

— Гитлерге ийнам азды, алай болса да он джылгъа сериу-юнлюк табу бизге бек керекли зат болуб чыкъды.

Быланы кеслерин кёюб кетген Абат, чабыб келгенча, алларына келе:

— Эшитдигизми? — деб кенгден огъуна кычырды.

...Сагъышла, эсге тюшюрюле кёзюне сурат болуб, Мёлекни джассы артына джетдирдиле.

Керамны хапары келген кюнню онунчу кюнюнде Мухаммат-дан письмо келди. Къууанч бла бушуу аякълашыб келедиле деб аны ючюн айтадыла.

Мухаммат, письмо джазса, почтаны адреси бла ийиучен эди, бу джол а письмо юйге келди. Мёлек ишден къайтхынчы, Анисат, ящикден письмону алыб, Мухамматныкы болгъанын кёр-генинде, асыры къууаннгандан Мёлекни ашыгъыб сакълады. Мёлек кеси джатхан юйде комодну юсюнде письмону эслеб алгъанлай, къолларыны къарыулары тас болуб къалыб, къагъыт кесекни туталмай ийиб къоярлай бола, кёзлери экили кёре, окъуду:

«Мёлегим, джанымча суйген Мёлегим! Сени мен бусагъатда артыкъ да бек сюеме. Бу сёзлени бюгюн кюнледе неликге джа-зама, билмейме. Кесим да ашыгъыш тургъанлай джазама. Письмо иймегеним ючюн, кеч, чыртда заманым болмагъанды. Тынч-эсенме. Письмо заманында алмасанг, къайгъы этме. Джю-регинде менича суймеклиги болгъаннга ёлюм джукъ эталлыкъ тюлдю. Фринцлени энди биз да къалджа этебиз. Аланы толу ууатырыбызгъа ишексиз бол.

Махтаныр ючюн ийгенди деб кёлюнге келтирме — сеннге аскер газетибизни иеме, бизни авиаполкда чотла къалай бар-гъанлары бла шагърей этер ючюн.

Эсен кёрюшейик. Сени Мухамматынг.

Анисат бла Абатха менден салам айт. Айюню кесин кёре эди да, ызын ызлай эди, дегенча этерге неге керекди, ала биз-ни биледиле сора. Керам урушдамыды?

Эсен бол, Мёлегим, джаным. Ашыгъышма. Кеч».

Мёлек, къолунда письмосу бла олтуруб, темир орундукудан ёрге къобалмай тургъан заманда, Анисат, Мёлекни чыгъарын сакълай, залда ары бла бери джюрюйдю, эгешчигини уа бери чыгъаргъа акъылы болмаз дейме. Сакълай туруб, болмагъанын-да, Анисат Мёлекке кирди. Мёлек Анисатха алай уллу болма-гъан аскер газетни узатды. «Ата джурт ючюн алгъа!» деген га-зетни экинчи бетинде Мухамматны сураты: «Энский авиаполк-ну лётчиги Ёзденланы Мухаммат хауада болгъан сермешинде хорлаб сындыргъан фашист самолётуну къатында» деб тюбю-нде алай джазылгъанды. Мухаммат, башында шлемин тешиб къолуна алыб, ышара, сюеледи.

— Бушуу басыб тургъан джюрегим кёлтюрюлдю, — деб, Анисатны бетине къызыл урду.

Июлну арт кюнлерини биринде Мёлекке военкоматдан ча-къыруу келди. Бу къагъытны Мёлек он джылны сакълаб туруб алгъанча, алай болду. Анисат ишдеди. Къалай тукъум айтсын Керамлада тёшек болуб тургъан анасына да, Анисатха да?!

Урушну ал кюнюнде огъуна Керам кыйынлы Мёлекден алгъа барыб къалмаса военкоматха, Мёлек адамларына айтырыкъ эди: экибизни да бирден эшитсе, анам кёлтюремез, деген акъыл бла джашыргъан эди. Энди уа, энди уа тамбла къалыб бирси-кюн кетерге керекди. Анам алайсыз да төшекди, дей, Мёлек къайгъыгъа кирди. Анисат келгинчи, башын къалайгъа атаргъа билмей, тели болду.

Эшикте джылы джангурчукъ себелейди. Мёлек, терезелени кенгине кериб, экинчи этаждан орамгъа къарады, тамчычыкъла башына, къолларына да тамгъанларын онгсуна, терезеден иги огъуна тышына созулду. Кетиуню юсюнден анасына къалай айтсын? Анисат джарлы уа тёмей не этерикди...

Телефон зынгырдады:

— Мёлешка тамбла къалыб бирси-кюн урушка ашырыу болдукъду, билемисе? — деб Марияны тауушу эшитилди.

— Билеме, Маришка.

— Къызланы да ашырлыкъларын билемисе?

— Огъай... Эсе да, хо, билеме...

— РОКК курсланы бошагъан беш медсестра кетеди, — деб Мария, алагъа сукъланнганы таныла, айтды.

— Да сениге да кёб къалмагъанды, Маришка, сентябрда бошай шойса да!

Трубканы салгъандан сора Мёлек юйде джюрюб башлады. Военкоматдан чакъырыу къагъыт келсе, Мёлек Мёлеклей турмай, къалай эсе да бир башха халгъа кирликме дегенча, акъылы алай эди, бусагъатда уа, несин да билмей, тоблукъча болуб къалгъанды: эшикте джангур башха джангурлагъа ушамагъанча, ол огъай, ма бу джашаб тургъан юйюне да бюгюн биринчи киргенча, хар не алай кёрюнди.

Меннге не болгъан болур, дегенча, кёзлерин ууду, ала уа, алгъынча, джити кёредиле: ма, этажеркада китаблары, комодну юсюнде къаланыб тургъан патефон пластинкәла, эшиги керилиб тургъан кийим шкафын ичинде чепкенлери, кеси да, Мухаммат да суйкен акъ батист чепкени да... Чепкенле? Тохта, Мёлек энди чепкен къачан киерикди? Кеси кесини сорууна джууаб этгинчи, кёзю энтда бир бош затлагъа илинди: кюбюр юсюнде Анисатны алашатабан къара туфлилери, Зулийчикни альбому, альбомда кеси салгъан суратла: чочуб баргъан бузоучукъ (элде кёрген болур), гокка хансла.

Юйню ичинде сан этилмей туруучу затла бюгюн Мёлекге къалай эсе да магъаналы болдула. «Быланы энди кёрмей къалырма деген къоркъуу, мен кесим да эсгермегенлей, сезмегенлей, джюрегиме кириб этдире болурму? Къоркъгъанмы эте болурма?!» — деб сорду кеси кесине. «Ёлюмню аллына баргъан къоркъмай барамыды? Къоркъама, алай а таукел барама, юйюнге джау чабса, къоркъама деб къысылыб турургъамы керек-

ди?! Болду. Бу затланы юсюнден сагъыш этмезге, эшитемисе, этмезге!» — деб, биреуге айтханча, кесин эслеб, кесине сёз берди. Стол юсюнде газетлени чынг башларында «Чакъырыу» деб уллу харифле бла джазылгъан сёзю ёретин окъуду. «Къызыл Къарачай» газетни алыб къарагъанында, «Чакъырыу» бюнде юч танкист джашны сураты. Тохта, была Зухраны къарнашлары кёреме. Письмону ала урушдан бютеу областны джаш тёлсюне ийгенди. Урушда джигитликлени, джауну кючлюлюгюн айта, къарнашла бир эли совет джерни бизни аскерле джаугъа къоймазлыкъларын, хорламгъа толу ийнамларын джазадыла; областны джаш тёлсю аскер ишлеге юренирин, тылны бегитир ючюн, къарыуун аямай кюреширин излейди.

Мёлек кеси былайда эсе да, акъылы, эси да ары, уруш баргъан джерлеге, кёчюб тургъанын сездн. Зухра бу Чакъырыуну юсюнден Мёлекге бюгюн джукъ нек айтмагъанды да? Кеси да биле болмазмы эди? Телефон энтда зынгырдады:

— Мёлек, джаным, бар да сабийлени саддан ал, Светачыкъны да юйлерине элт, келин кечигирикди, школда джыйылыулары барды. Анама дарманларын да ал, ётмек да элт, бир кесек мычырыкъма, — деди да Анисат, сора Мёлекни не огъайын, не хосун эшитмегенинде, — къызчыкъ, джукълабмы тураса, ха? — деб сорду.

— Хо, эсе да, огъай. Хо, сен айтханча этерме дегенлигимди, — деб, Мёлек трубканы Анисатдан алгъа ызына салды. Тургъан джеринден таймагъанлай сиреле: «Сейир тюлмюдю, ахырсы, Анисатны этгени — ётмек алыу, сабийлени саддан келтириу... Мёлек бусагъатда узакъдады, бек узакъда... Сора барыб ётмек къалай алыр?! Света бла Зулийчикге къалай барыр...»

Алай эте келиб, джукълаб уянганча болду: чюйге тагъылыб тургъан мор бочхасын алды, керек болмагъанлай, аны чыкъыртын ачыб, ичине къарады, Мухамматны письмосу. Каджи чепкенини белибаучугъун жангыдан къысды. Бара-барыб, босагъа юсюнде акъ тапкаларын кийиб, эшик сабдан тутта, ызына туракълады: военкоматны къагъыты машина юсюнде къалгъанды, Анисат кесинден алгъа келиб, кёрюб къоярын сыйме-ди. Гатийлерин тешиби, ала кийиз бла барыб, къагъытны бочхасына сала, ызына чыкъды.

Мёлек, джумушун тындыра, орамлагъа, юйлеге, адамлагъа да бюгюн башха кёз бла къарагъанын кеси кесине чертди — бу тегерекде кёрюннген затны ма былай тургъаныча сакълау къупкъуру кесини борчу болуб къалгъанча, Мёлек алай сезе, кеси кесине бир къарыулу, бир кючлю да кёрюне тебреб, сора, кимден эсе да тартыннганча, бетине джылыу урду...

Сабий саддан ызына келе:

— Мёлек, телекле алымаймыдыла? — деб Зулийчикни тауушун эшитди.

— Сора нек арырыкъдыла да?

— Сюелиб туладыла хаман да.

— А-а, огъай, арымайдыла, ала алай джаратылгъандыла,— деди Мёлек, Светачыкъны бир къойнундан бир къойнуна кёчюре.

— Мен да алай джалатылылга сюеме,— деб Мёлек энтда къызчыкъны ауазчыгъын эшитди.

— Нек сора?

— Мен алынган этгенме,— деб, Зулийчик тирелиб тохтады. Светача, ол да къоюннга минерге излейди.

Тюенели бери джангур тохтамагъанча себелейди. Полигонну аскерчиле асыры кёб теблегенден, биямукъ болгъанды. Ма бусагъатда да батмакъны джырыб барадыла.

Мёлекни юйден кийиб келген хром чурукъларыны бетлери танылмайды, къара тёбен джаны да батмакъ тамгъадан толгъанды. Сыртында вещьмешогу бла шкогу асыры ауур кёрюннгенден, ташны кёлтюрюб баргъанча, алайды, арыгъаны ючюн да, джангур сингиб да кёрюне болур. Плащ-палаткасы да сыртындады, джангур аз себелегени себепи, аланы къабламагъандыла.

«Джат!» — деб командирни буйругъун эшитгенинде, Мёлекни башына «къайры? деб соруу келди да, къараб-къарагъынчы джукъланды: аскерчиле бла бирден джерге бауур бериб, суюсесюймесе да, батмакъны ийисгеди. «Къоб!» — деб буйрукъ болгъанлай, бары юрюлюб къобуб, биягъынлай тизилдиле, бир кесек баргъанлай, «чаб!» деб буйрукъ чыкъды да, аякълары чыпыл-чупул эте, алгъа юрюлдюле.

Бираздан а тохтаргъа эркинлик берилди. Былайы бичени чалыннган джерди. Гапналары алкъын джыйылмай, Уллу Къарачайда от юйлени саз топракъ бла сюртюлген четен оджакъларыча, чончайыб-чончайыб турадыла. «Гапнаны ичине кириб бир джукълар эди, иги сагъан»,— деб талпыды Мёлек. Бу зат, эшта, къайсы бирини кёлюне да келе болур бусагъатда, нек десенг, кече сайын къуугъун болады да, джукъулары къанмайды.

Мёлек болгъан взводну командири тамада сержантды. Аты Юрий Силантьевич Подопригорады, алай а джашла анга юрениуледен бош заманларында Юра деб атын айтыб къоюучандыла.

Джангур тохтагъанды. Взвод гапналары арасы мылы джерге джарашды. Мёлек, плащ-палаткасын тюбюне салыб олтуруб, чурукъларыны батмагъын къаура бла къырыб кюрешеди.

Сержант, былагъа тютюн тартаргъа аз заманчыкъ бере, алларында ары-бери барады. Сейир неди десенг, ол, кёктюн джюрюмеген эсе, чурукълары тазалай турадыла. Хар заманда да алайды — юсюне кийими окъ бла кеб кирик джарашыб, тоймеси-илгиги къабханлай айланады. Аны ышарыб кёрлюк тюлсе — бютеу акъылы, эси бу граждан адамладан джарагъан ас-

керчиле этиуге кетибди. Андан сора да къайгысы аз тюлдю — джашагъан эли, юю немецни къолуна тюшгенди. Взводда аны атасыча кишиле, анга сый бере, «Силантич» деб сёлешедиле.

Бусагъатда былайда сержант теорияны соруб башлады, карабинни тинтедиле. Кёзю Мёлекге джетди.

— Аскерчи Гебенова!

— Менме, командир джолдаш! — деб чартлаб къобханымда, бир такъыйкъаны мындан алгъа иринлеген джарача тебе тургъан санла аныкъыла тюл, башханыкъыладыла дер эдинг.

— Джууаб этигиз! — деб, соруу берди.

Мёлек, санын къатдырыб сюеле, башында пилоткасын бир къолу бла джелкесинде джоппу болуб тургъан эшмелери таба тайдырды, сора тамагъын аз-буз ариулады да:

— Бу мени къолумдагъы шкокну орус аскерни капитаны Мосин 1891-чи джыл чыгъаргъанды. Аны тюрендиргенлери себебли, 1930-чу джылладан бери аты карабинди...

— Эм баш затларын айтыгъыз, — деди сержант.

Мёлек, карабинни ары-бери бура, бираз мычыды да, сора башлады:

— Муну дженгиллиги себебли, траншеяда, мекам ичинде, чегетли джерде сермешген кёзюуде таблыгъы уллуду, ачыкъ джерде къараны мараргъа да карабин игиди...

— Болду. Олтуругъуз. Андан ары сен, — деб сержант Мёлекни джанында бир уллайгъан аскерчини къобарды. Соруугъа юренмеген адам джунчуб, орнунда тебджилдей келиб, «кызым» деб, башхалагъа эшитдирмезге кюреше, шыбырдай, Мёлекни тюртдю.

— Карабин минг метр узакълыкъгъа марайды, бир минута он окъ чыгъарады, — деб Мёлек анга къолун быргъы этиб шыбырдады.

— Минг... Минг... окъ... минг джер... — деб ол киши чайкъалды да, сора «тью» деб бир джанына тюкюрюб: — Сержант джолдаш, мен къара ата билмейди дебми тураса? Граждан къазауатны заманында мени мылтыгъым акъланы элек этер ючюн къалмагъанды, энтда бир тюбейим ансын. Къыйыккёзню джаныуарларын, тишим бла джыртсам да, джыртарыкъма, — деб, «эшитдигизми айтханымы?» дегенча, узун мыйыкъларын бура, тегерегине къарады.

— Тишлеринг артда кесинге керек боллукъдула, Евстафич, сауутунгу бил ансын, — деб накъырда этди къайсы эсе да.

— Болду! — деб сержант, аны тыйыб, бармагъы бла Иванны кёргозе:

— Сен, — деди.

— Самолётну, парашютну бешджюз метр мийикликде карабинден уругъа боллукъду, андан сора да... — деб Иван, билгенин тизиб, олтурду.

Алай эте, карабинни чачыб-джыйыб, несин да тинтдиле. Алгъаракъ кюнледе къол гранатны, пулемѣтну юретгенди. Заман аз берилгени себебли, юретиу, солуусуз дегенча, къызыу барды.

Мѣлек нѣгерлерин къарамы бла аулады. Бу адамла анга къалай багъалыдыла! Бир джол, бир мурат, бир джазыу быланы эгеч, къарнаш этгенди. «Ичлеринде джаппа-джангыз кесим» деб бу сезим энтда башына келди. Аталары, бабалары къабырдан къобуб келиб, бюгюн былайда, быланы ичлеринде, Мѣлекни кѣрселе, асыры сейирсингенден энтда бир ёлюр эдиле. Джыйырма тѣрт джылны мындан алгъа джашау джангыдан тууб, Мѣлекни халкъы да башха халкъла бла бирге эркин джолгъа чыкъгъанын ала къайдан билсинле?! «Ата джурт атангы юйюнден артыкъ» деген нарт сѣз, ата-бабадан къалмай, кимден къалгъанды? Алай эсе уа, Ата джуртха джау чабханында, бюгюн эркиши, тиширыу да къобханды, не ючюн десенг, ол эки къауумуна да бирча багъалыды. Бютеу къарачай юйдегилеча, Гебенланы Эзаны юйдегисине Совет власть берген ашхылыкъны Мѣлек да джакъларгъа излейди.

Бабалары бла даулашханча, Мѣлек, ичинден бу затланы айтыб бошаб, олтургъанланы энтда къарамы бла аулады. Джашла да, уллайгъан адамла да бардыла. Мѣлекни юйюндегилери-ча, быланы адамлары да хар бирини ызындан тарала, къайгъы эте къалгъандыла. Уруш деген къалай ачы затды.. Адамланы бир-биринден айыра, къыйынлыкъ, ёлюм тѣге. Айтыргъа, не ёлтюрюу, не ёлюу...

Мѣлек а энди джашаб башлагъан эди. Ёлюрге сюймейди, ѳзге джанын сакълар, артха турлукъ тюлдю. Ёлюрге да боллукъ тюлдю. Нек десенг, Мѣлекни Мухамматы барды. Эт адамлары сакълар турадыла, туугъан таулары сакъларыкъдыла. Мѣлекни Москвасы барды, таулада бир сансыз къыз, Мѣлек, Ата джуртуна урушдан сора да керек боллукъду. Бусагъатда уа Москваны джакъларгъа хазырланган аскерлени ичинде болса, бек сюерик эди...

— Къобаргъа! — деген буйрукъ Мѣлекни сагъышын бѣлдю. Хар ким, юслерин къагъаргъа, сыйпаргъа кюреше, сафха тизилди. Булутлу кѣкде кюн бугъа-чыгъа, чалынган биченликде мылы къаура тюблени джылтыратады. Аскерчиле ызларына джолгъа чыкъдыла.

Мѣлек ингирде, кийимлерин тазалаб, азыкъ да къабыб, Мотя бла Зумратха барды.

— Военврач дарманны-дарыны да джолгъа джараулу хазырлатады, эшта, бу эки кюнде кетерик болурбуз,— дедила къызла.

— Анда къаллайла тюшерикбиз, къайдам. Бир частда къаллыкъ болмазбыз,— деди Мѣлек, бу затха эртдеден да сагъыш эте.

— Анда уа, къайсы частха адам керек болса, ары ашырдыла да ийдила,— деди Мотя.

— Урушха кириб чыкъгъан частлада адам керек болмагъан табарыкъмыса да сора? Бир къауум частланы, къуру номерлери болмаса, джукълары къалмагъанны орнундадыла деб хапар айтадыла,— деди Зумрат.

— Игитда дейсе, къаллай сермешиуле барадыла! Тюнене политрукну айтханын эшитдигиз — джауну Москвагъа джолун кесер ючюн, джангы фронт, Брянский фронт, да ачылгъанды. Ленинградха къоркъуу уллу, Таллин аланы къолларына тюшдю. Ол себеден, бизге иш табыллыкъды, къоркъмагъыз,— деди Мёлек. — Мотька, «Метаморфоза» креминг къалгъанмыды? Кёремисе, бетим габушур болгъанды да,— деб къошду.

Мотя, анга крем узата:

— Фриц шохларыбызгъа ариучукъ болуб тюбергеми излейсе? — деб накъырда этди.

— Къалай эди да акъылынг? Не къадар ариула болуб тюберге керекбиз. Билсинле,— деб, Мёлек къызладан айырылды.

Кёз байлана башлагъанды. Мёлек кесини тыгъырыгына джетер-джетмез, грузовикле бла талай адам келиб тюшюб, мазаллы арбазны толтурдула. «Джангыла» деб кеси кесине Мёлек алай айтыб, «къарачайлыла да болурла» деб кёлюне келди, алай а ауангыда кишини да ачыкъ эслемеди.

Мёлек джашла джыртыб берген хансдан мурджарына таяныр-таянмаз джукъугъа кетди, алай а узакъгъа бармай «тревога» болуб, чартлаб къобханында неден да алгъа машиналаны гюрюлдегенлерин эшитди. Джолгъа хазырланыргъа буйрукъ берилди. Кёзге тюртгенин кёрмезлей къарангы кечеде харзат шыбыртсыз этиледи. Батальонну эки грузовиги бла арбаларына джюкленник затны джюкледила.

Къысха заманны ичинде джолгъа чыкъгъанларында уа, Мёлекни джюреги кючлю ура, «башланды» деб кёлюне келди. Бу сёзню магъанасы неди деб соргъаннга Мёлек бусагъатда айталыкъ болмаз эди: джаугъа тюберге ашыгъыб тургъан мураты толамы башлады, къоркъууму башланды, огъесе, ма бу чыкъгъан джолларымы башланды. Айтыргъа, бары да башланды. Мёлекни джашауунда, китабны бетича, бир джангы бет ачылды. Ол бет, Мёлек военкоматха заявление берген кюн башланса да, окъулуб тебрелгени ма бу къарангы кечеден болду. Ким биледи китабны аягъы къалай джазылырын...

Эртденбла Мёлек джарасын байлатыргъа санбатха баргъанында, Зумратны кёрюб, сейирсинди:

— Къайдан чыгъыб къалдың? — деб къууаныб сорду.

— Сен да сорма, мен да айтмайым,— деб Зумрат, кёзлери тола, башын бир джанына бурду да бинт кесек бла джыламу-гъун сюртдю.

— Мен полевой госпитальда эдим, алай а... Алай а госпитальдан джукъ да къалмады... Билемисе, ма тюз мени къатым-да операция эте тургъан врач да, аллында джаралы да дуккул-дуккул болуб, мен а ма былай тургъанымча къалыб кетдим, — деб Зумрат, алай къалыб кетгени ючюн кесин терслегенча айтыб, энтда джуммай-джуммай теге, Мёлекни бутунда байлауун седиретди.

Медицина къуллукъчула, санитарла да урушлада седиреб, джукъаргъандыла. Алгъыннгы сабий садны меямы бусагъат-да джаралыладан толуду. Аланы ауур къауумун тылгъа, къыбла джанына, ашырыу барады, дженгил джаралыла уа, джараларын байлатыб-байлатыб, ызларына къайтадыла. Джумуш кызыгуду.

Мёлек бла Зумрат терезе тюрбюнде бир джаякълабдыла. Зумрат, Мёлекни джарасын бир сары дарман бла джууа:

— Госпитальны кызыл крестин кёре тургъанлай, самолёт бомбама дегенни къуюб, джер бла тенг этиб кетиб къалды, — деб, Мёлекден джууаб излегенча, анга башын кёлтюрдю.

— Къачхынчылары да алай этиб кетди, билемисе, къолунда оюнчакъчыгы бла сабийчик... — деб Мёлекни ол кёрген хыйсабы кёзюне сурат болду.

— Къалай къалдыкъ эсек да, биз, төрт-беш адам, сау къалыб кетдик, мени бир тюрбюм да сытылмады, сейир тюрбюмю, ха? Сени аджашдыргъан эдим да, не бола айланнганынгы билмей эдим. Саубуз, Мёлек, саубуз! — деб, байлауну кысыб, ёрге къобду.

— Айырылыб къалуу урушда тынчды, Зумрат, тохта, къууаныргъа алкъын эртдеди. Мотядан джукъ билемисе?

— Бомба чачылгъан бир кёзюде Мотя топракъ тюрбюнде къалыб, башы къарыусуз болгъан эди, иги эртдерек эди ол, кесим къолум бла тылда госпитальгъа ийген эдим, — деб Зумрат, анга джууаб этиб, сора соруу берди: — Мёлек, урушха келгенинге сокъуранамыса, ха, тюзюн бир айт? — деди.

Мёлек быллай сорууну сакъламай эди, бу затны юсюнден башына сагъыш да келмегенди, сагъышха заманы да болмагъанды. Ол Зумратха джууаб этгинчи, джарасын байлатыргъа анга аскерчи келди. Зумрат аны джарасын байлай айланнган заманда, Мёлек, терезеге сюелиб, къарамын тышына джиберди. Джер-джерде аскерчиле. Полкнун штабы тюрбюм юйюню эшиклери чыртда джабылмай, связнойла, командирле, аскерчиле кызыу джюрюйдюле. Джылтырагъандан озуб, къарыуу къалмагъан къачхы кюн иги огъуна чыкъгъанды. Сабийчикле, къолларында портфеллери бла школгъа бара, аскерчилеге джолукъсала, тохтаб тохтаб къарайдыла. Къолунда оюнчакъчыгы бла ёлуб тургъан сабийчик Мёлекни энтда кёзюне кёрюндю...

Тохта, Зумратны сорууу... Къазауатха келгенине Мёлек со-

кѣуранамыды? Сокѣураннган деген сѣз былайда келишмейди. Урушха кѣатышыу ачы зат болгѣанын адам улу бурундан бери да биледи. Мѣлек аны кеси кѣрюб, кеси чегиб айланады, ѣлюмню бетине кѣараб, аджалдан, халыгѣа такѣгѣанча, ненча джолда кѣалгѣанды!? Саны — солуу, башы джастыкѣ кюсеб инджилгени уа? Бир-бирде уа ауузунга джукѣ салыргѣа заман чыкѣмай да кѣалады. Айтыргѣа, кѣазауатда джашау, кѣазауатдача болмай, кѣалай боллукѣду?! Да сора Мѣлек сокѣуранамыды? Алмазлыкѣ джерлеринде башымы отха нек салдым, деймиди? Бу зат эсине келмегенди. Сѣз ючюн, бюгюн Мѣлекге, кѣайт ююнге, башынга бошса, деселе, аны эшитгенлей, кѣууанч тыбырлы болур-болмаз, шаркѣ деб эсине нѣгерлери тюшмей кѣаллыкѣ тюл эдиле. Аланы кѣюуб кетерге кесинде кѣарыу табаллыкѣ тюл эди. Огѣай, кѣоркѣуудан, сокѣураныудан кѣб кѣатха кючлю совет адамны башында бир зат джашайды, ол затны атына бирлешиу дерге боллукѣ болур: кѣууанчда, бушууда да бирлешиу; кѣыйынлыкѣны, зауукѣлукѣну да бирден кѣлтюрюу, отха, тобха да бирден тюбеу. Бу затда эркиши, тиширыу деб айырылмайды — Ата джурт барына да бирди, хар ким да ѣрге кѣобаргѣа кереклисин кеси ангылайды.

Тиширыу лѣтчикледен полкла, тиширыу снайперле, тахсачыла, партизанла бюгюн эркишиле бла бирге джаугѣа кѣаршчы кѣобхандыла. Огѣай, Мѣлек сокѣуранмайды, ѣлюрге уа кѣоркѣады. Джашауну сюйгени себебли, фашистлени бир джангызын кѣалдырмай чекден чыгѣаргѣынчы кюреширикди. Кѣуру да ма былай ызларына ыхтырылыб бармазларын биледи — Кѣызыл Аскер кючюн джыйышдырыб, уллу чабыууллагѣа хазырланады, бусагѣатда огѣуна кѣб джерледе джауну аллын тыя, кѣарыуун танытады. Бизни полк да кѣргюзюр, кѣргюзген да этгенди. Кѣуру бир кере тюл, талай кере да. Огѣай, Мѣлек сокѣуранмайды, бюгюн ѣлюб кѣаллыкѣ эсе да, сокѣуранмайды, ашыкѣгѣан этеди, ма былай ыхтырылыб бармай, джаугѣа чабарларына ашыгѣады.

Бир кесекге бу оюмла башына келиб, Зумратха бурулгѣанында, ол, бир джаш аскерчини байлаб бошаб, ашырыб, Мѣлекге берген сорууун да унутуб:

— Сени фатарынг кѣалайдады? Ингиралагѣа бир кесек бош болсам, мен сеннге барырма да, олтурурбуз, мындан ары тюбей-бизми, кѣалабызмы,— деб мыдах айтыб, халатында кѣан тамгаланы бусагѣатда кѣргенча, алагѣа битди.

Мѣлек Зумратны джюреги сыннганын кѣргенлей огѣуна да таныгѣанды. Огѣай, сыннган тюл, дуниядан умут юзmekлиги танылады. Аны кѣзлеринде хар неге да сансызлыкѣ: джашаугѣа, ѣлюмге да, кюннге, кечеге да, адамгѣа, малгѣа да, джерге-суугѣа да сансызлыкѣ ачыкѣ джазылыбды. Адам былай, кѣаллай сылтау болса да, дуниядаң джюреги тюнгюлсе болады.

Зумрат, бошлукъ табыб, келиб Мёлек бла олтура туруб, кьобду.

— Кетейим.

Мёлек, аны ашыра, Даниловнаны арбазына чыкъды. Сени ушагъынга «огъай», «хо» дегенден ары сёз кьошмагъан адам бла олтуруу кыйынды. Зумрат, алай болуб къалыб, кёбюсюне кёзлерин чыракъ ийиб тургъан болмаса, сеннге къараб да сёлешмейди. Мёлек аны халын бек ариу ангылайды, алай а не бла болушсун?!

Кече чууакъды. Ай, асыры уллудан кёкге сыйынмагъанча, бир кыйыры тауну артында болса да, джарыгъы элни асыры джарытхандан, джерде ийнени кёрюрлей, алайды.

Къызла арбазны кылычларына сюелдиле. Мёлек джалан кёлек чыкъгъаны себебли, джауорунлары сууукъ тартыб, кьолларын кымылдата, джылыныргъа кюрешеди, Зумрат имбашларына атыб чыкъгъан шинелини дженглерин кийди. Зумратны сёзге къалай бла кьошаргъа билмей, Мёлек:

— Къызла уа энди омакъла болдукъ,— деди.

— Не ючюн айтаса?

— Да ма, бизге шинелле берилдиле дегенлигимди, къалай ариу джарашады сени юсюнге да.

— Хы.

— Эркишилеге да берлик болурла, мамукъ габрайланы кьоюб.

— Къайдам.

Мёлек не сёлеширге, не айтыргъа, Зумратны къалай сёлешдирирге билмейди, юйде да алай болуб чыкъгъанды. Ёзге, сёлешдириб да неге кюрешеди, аны да билмейди. Зумратха тюбегени сайын, аны аллында бир уллу борчу болуб, толтуралмай тургъан киби, кесин терсге санаб айырылады. Ким биледи, бар эсе уа борчу... Къыйынлыкъ бир къауумну бююб ата эсе, бир къаууму уа бел къатдырады. Зумрат бел къатдыралмай, эриб баргъанын Мёлек кёреди.

Былайдан узакъ болмагъан темир джолда поездни тыкъырдагъан тауушу эшитилиб, артдан учу-къыйыры болмагъанча платформала озуб тебретиле.

— Саут алыб келеди поезд,— деди Мёлек.

— Хы.

Зумрат, Мёлекни ышыгъындан кетелмей, мычыргъа излегенин Мёлек сезди. Неге да оюм этерге сюйючю Мёлек, Зумрат андан, кеси да билмегенлей, джюрегине бир сериуюнлюк сакълагъанын ангылады. Сериуюнлюк а неден, къайдан чыкъсын...

Поездни тыкъырдагъаны энди акъырын болду.

— Зумрат,— деди Мёлек таукел,— ёлюмню мен къазауатда сенден аз кёрмегенме, кесими аджалымы кёзюне да кёб кере

къарагъанма. Билемисе, аны сыфаты къалайды, аджалны, дегенлигимди?

— Билеме, — деб Зумрат эшитир-эшитмез айтды.

— Биле эсенг, ол аджал, къуру сеники бла меники болуб къалмай, унугъуб туруб, джашаугъа джангыдан туугъан Къарачайны аджалы болуб келе тургъанын да билирге керекди.

— Билеме.

— Да сора бел къатдырыргъа борчубузну да билирге керекбиз.

— Да, къатдырмай, мен не этеме да? — деб Зумрат Мёлекге бурулду.

«Аллахха шукур, Зумрат талай сёзню бир-бири ызындан айтды», — деб кёлуне келди Мёлекни.

— Мени ишим — джаралылары байлагъанды да, байлайма, отдан чыгъарыуду да, чыгъарама, джюрегимде бола тургъан затла уа кимге керекдиле?! — деб, Зумрат, ийилиб, къылычлары арасы бла тышына чыкъды.

— Сени акъылынг бла, къалгъанлары джюреклеры той тутамы турады?

— Къалгъанларыкъын мен билмейме.

— Бек ариу билесе. Сен билмеген бир зат барды...

— Не зат?

— Бююнлюкде джюреклени бошларгъа джарамагъанын.

— Джарамаймыды? — деб, Зумрат Мёлекге джууукъ турду. — Мени къатымда акъ халаты бла джаралыны аджалдан тартыб ала тургъан адам дуккул-дуккул болуб къалса, джюрегими не бла басайым?! Урушха биринчи киргенлей, акъылындан шашыб, харх эте чабыб айланиган аскерчини кёзлерим кёргенлеринде, сени акъылынг бла, джюрегим не этерге керек эди?

— Дертден толургъа.

— Аны уа керти айтаса. Алай а мен тиширымда — кючюмден эсе, джыламугъум асламды.

— Да сора къазауатха бош келгенсе.

— Алгъан эселе, келгенме. Мен тилеб келмегенме. Келген эсем да, къуллугъумдан къалмагъанма, мен этерикни биреу этмейди. Менден не излейсе, айт?

— Сен, Зумрат, кеси кесинги тас этиб бараса, алай этме деб, мен аны излейме. Къазауатха, билемисе, къаллай адам керекди? Толу адам. Джашауну суйген, джашаргъа суйген адам. Ичин къуууш этиб, тыш къабугъу айлана тургъан адам мында джукъ эталлыкъ тюлдю. Шкокну къолуна не ючюн алгъанын унутмагъан адам керекди.

— Сау бол акъыл юретгенинге, — деб Зумрат, самаркъау айтыб, джолуна атлам этди да, сора, тохтаб, ызына башын бурду. — Ким биледи, Мёлек, ариу бюгече туруб, кетерик эсек да, бир-бирибизни кёралмай къалгъаныбыз болса, «ичи къуууш

болуб, тыш кѣабугъу» айлана тургъан Зумратны унутма,— деб, тамагъы бууулгъанча, алай айтыб, Зумрат, дженгил атлай, джолуна кетди.

Шинели санын ариу кѣабхан Зумрат ай джарыкъда кѣзден ташайгъынчы, ызындан кѣараб, Мѣлек кылыч агъачлагъа таяныб турду. Аны кѣарамыны магъанасы кѣалай эди экен? Кѣазаут бир киши элге келтириб атхан кѣарачай кыыз, юсуне тюшген аурлукъну кѣлтюрюрге кесинде кѣарыу табмай, ийилиб баргъанына кѣыйналыу болур эди...

Ай, саудан да чыгъыб, кѣкню толтурду. Сейир тюмкюдо, анда, полк аулаб келген джерледе, совет адамла да, алагъа иебиз деб келген фашистле да, Мѣлек да ма бу толгъан айны кѣредиле. Юч кѣаууму юч магъана бере болур: Ай бизни ючюн, бизни фюрер ючюн джарытады деб, фашистлени кѣллерине алай келе эсе, бир кѣзюуге дери аланы кѣолларына тюшген совет адамла бу джарыкъгъа дыгалас этиб кѣарай, ай джарытханча, бизге кюн да тиер деб, Къызыл Аскерге ышаныб, сакълай болура.

Мѣлек Зумратны арт сѣзлерине кѣыйналады. Адам кесини адамлыкъ сыйын унутмазгъа керекди. Аны унутмаса, джюреги джукъланлыкъ тюлдю, артыкълыкъгъа тѣзерик тюлдю, кѣыйынлыкъгъа кесин бюкдюрмей, ѳшюн сала эриширикди. Мен адамма, неден да уллума, неден да кючлюме, деген сезим башында джашарыкъды, ол джашаса уа, адамгъа кюч-кѣарыу да келеди»,— деб бу оюмну эте, «философ!» деб кесине тенглерин айтычуу ат эсине тюшдю. Айдан кѣарамын алмай, ѳрге кѣараб, юйге бара, анасын эсине тюшюрдю. Джангы айны кѣрсе, (артыкъсыз да, ѳретин кѣрмей, олтуруб) тилек тилеучен эди. Эм баш тилеги уа:

«Аллах сени бютеу кѣралгъа да, бютеу халкъгъа да огъургъа чыгъарсын, алада тынчлыкъ болса, юйдегимде да боллукъду»,— деб тышындан айта тилеучен эди...

Бу ай джангы Ай тюлдю, толгъан айды. Джарыгъы ичине сыйынмагъанча, тѳрт дуниягъа тѳгюлгенди. Аманлыкъ этгеннге да, аманлыкъгъа кѣаршчы кюрешгеннге да бирча тийгенди. Табигъат бир-бирде джангыла кѣреме,— деб, Мѣлек ичгери кирди.

Даниловна башын басдырыб джатханды. Джукълай а болмаз. «Башын басдырыб, адам кесин кѣыйынлыкъдан сакълар мадар табса уа»,— дей, Мѣлек орунга кирди.

...Эс деген зат тюрю затды. Кѣргенин, чекгенин кесинде ѳмюрлюкге сакълайды, тас этиб да кѳояды. Мѣлек, батмакъ траншейледе, окопалада кечелерин чыртда ашырмагъанча, кийими юсюнден тешилмей ыйыкъланы, айланы бармагъанча, Даниловнаны кѳуш тѳшегине батылды. «Адам зауукъгъа чыкъса, кѣыйынлыкъны унутубму кѳоя болур?! Бу зат игимиди, аманмыды?» деген соруу башында сорула-сорула, джукъусу дженге

баргъаны бла сёзлени бири бирине кёшула баргъанлары тенг болуб, эм артында сорууну джукъу хорлады... Алай а джер-джерде къараулла сюелиб, джер-джерде сауутла кёурулуб тургъан элни ай не бек джарытса да, джукъусу тынгылы тюлдю...

1. Романны сюжетин, композициясын толу айтыгъыз.

2. Романны баш героинясы бла авторну джашау джолларыны ушашлыгъын хапарлагъыз.

3. Къазауатны кыйынлыгъын чекгенде текст бла хайырланыб Мёлек бла Зумрадин сыфатларында башхалыкъларын суратлагъыз.

4. Кыйын-заукъ да сынагъан авторну тышырыуну джашауда орну-ну юсюден этген сагъыш-оюмлары. Романда лирикалыкъ туракълаулары, ич монологланы табыгъыз. Кесигиз а къалай къарайсыз ол сагъышлагъа-оюмлагъа?

5. Бу чыгъарманы жанрына лирикалыкъ роман деб нек айтабыз? Лирикалыкъ чыгъарманы (романны) шартларын айтыгъыз.

6. Джазыучу бу романда къаллай джазыу стилле бла хайырланады? Текстден юлгюле келтиригиз.

Багъатырланы Харун (1907—1966)

АТА ДЖУРТ ЮЧЮН

КУРСК ТОГЪАЙДА

1943 джыл майда гитлерчи командование Курск шахарны къагъында «Цитадель» деген операцияны башларгъа уллу кюч джыйды. Гитлерни мураты алайда джыйылгъан совет аскерлени онглу къауумун кырыргъа, андан сора Москва джанына неда югга айланыргъа эди.

Курск тогъайда немец аскерни төртджюз минг чакълы адамы, эки минг чакълы танкы бла самоход тобу, беш минг самолету бар эди. Аны тышында джауну танк аскерлери кючлю эдиле. «Тигр», «Фердинанд» деген уллу танкалары кёб эди. Гитлерни мураты, Совет Аскерни ол залим техникагъа къарышырча кючю джокъду, ол ауур урушлада тозурагъанды эмда окулуб къаллыкъды, деб алай болгъанды.

Алай бла фашист командование Совет Аскерни кючюн тюз тергеменди, билмегенди.

1943 джыл мартда гёуна бизни Командование Волгоград бла Воронеж фронтлада кючню Курскени къатына тартханды. Ставкины резервлеринден да былайгъа кёб аскер кюч бергенди. Алай бла узунлугъу 200 километр болгъан фронтну тизгининден кюн батхан таба тогъай чыккъан оборона къуралгъанды.

Бизни командование джауну къанлы планын билген эди. Ол себебден Ставка быллай бегим этген эди: Курскени къатында джауну чабыуулгъа хазырланган уллу аскерин къоруулануу урушлада ууатыргъа, аны ызы бла анга чабыуулну бютеу фронтда башларгъа.

Гитлер бла аны баш штабы бизге чабыуулгъа хазырланган заманда, бизни Ара эмда Воронеж фронтларыбыз теренлиги 150—190 километр болгъан кючлю бетджанла къурадыла, бегитдиле, саперла 400 минг мина салдыла, чыгъанаклы темир чыбыкъ тартдыла. Фронтха тобла аслам берилдиле.

Джесирге тюшген немец солдатла кеслерини дивизияларыны чабыуулгъа хазыр болгъанларын, хар адамгъа джол азыкъ берилгенин айта эдиле. Ол себебден чабыуулну кечеден кюннге сакълай эдик.

Джаула урушну башладыла: «кёк кюкюреб, джер тебрэнди», от джанды, къара тютюн тегерекни басды. Исси кюнле башландыла.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз, къуугъун бла къобуб, Кобылин чегетледен Орел шахаргъа узакъ джолоучу болду. Келдик. Урушха чыгъарыкъ позициябызны чегетледе салыб, эки кюнню тахса билиу бардырыкъ. Мен биринчи эшелоннга тюшдюм. Адамланы, сауут-сабаны атакагъа хазырладыкъ. Радиону къуруб, буйрукъну сакълаб тургъанлай:

— Джолдаш капитан, трубканы алыгъыз,— деди телефонист (танкама телефон чыбыкъ тартылгъан эди). Алыб тынгыладым. Потаповну, «Алгъа!» — деген тауушун эштдим. Олсагъатдан танкагъа секириб, алгъа барыргъа батальоннга команда бердим.

Танкала гюрюлдеб чегетден чыкъдыла. Бешджюз метрни баргъанлай, джаула аллыбыздан сауутну барындан атыб башладыла. Уллу калибри пулеметланы окълары танкагъа тийиб, къанджалбаш юйге буз джаугъанча, таууш эте эдиле. Тобла, минометла тегерегибизде джерни къобарыб, кёкге-кёкге чыгъара эдиле.

Кёб турмай онг джаныбыздан оналты «Тигр» чабды. Ме-ни аллымда баргъан биринчи танкалы ротаны командири та-мада лейтенант Олейников тюз мараб, бир «Тигрни» урду. Ол да муну танкасын урду. Эки танк да чачылдыла.

Аны ызы бла бек кючлю таууш эштдим. Тобну буруучу лагъым бутларымы къаты къысыб, къымылдатмай тохтады. Та-мада сержантха Симоновгъа, «Башняны онг джанына бур!» — деб къычырдым. Бутларым ычхынганлай, люкдан къараб, то-буму быргысы чачылыб тургъанын эследим: снаряд келиб анга тийген эди.

Танкадан чартлаб тюшдюм. Симонов да тюшдю. Башха танкагъа миниб башчылыкъ этерге умут этдим. Алай а башыбызны

кѣлтюрюрча болмады: джюзден артыкъ джау самолет, къара чаукалача, кѣкню джабыб, бомбаланы къуя эдиле. Ала асыры алаша учхандан, чархлары танкаланы башларына джетеди дер эдинг.

Биз бир индекге баурну салыб джатдыкъ, юсюбюзге топракъ, темир да къуюла эди. Башымы кѣлтюрюб къарагъанлай, бек сейир затны кѣрдюм: бизни бир танкабызны къатына 500 килограммыкъ бомба тюшдю. Танк кѣкге чыгыб, башы тюбюне айланыб, башнясы джерге чанчылды.

Бомбардировка аз сериун болгъанлай, нѣгерим бла мен башха танкагъа миндик. Бизни аскерле тулпарлача кюрешедиле. Ол кюн алайда болгъан сермешиюну суратлаб кѣргюзюрге бек къыйынды. Бу Орел таба бурулгъан урушланы биринчи кюню эди.

Немецле, не кюрешдиле эсе да, бизни темир ырхыбызны аллын тыялмай, кюн батхан таба джанладыла. Бизден, аладан да ѳлген, джаралы болгъан аз тюл эди.

Июлда кечеле бек къарангы болдула. Алай а джаугъа тынчыкъ бермез мурат бла, биз кече да чабыуулну тохтатмадыкъ.

Кече алгъа тебретдик, фараланы джандырыргъа болмай эди. Танкаланы колоннагъа тиздик, юч танк бла кеси джюрюген эки тобну алгъа джибердик. Джаяу аскер, десант болуб, танкаланы юслерине минди. Биринчи танканы тобун — алгъа, экинчиникин — сол джанына, ючюнчюнюкюн — онг джанына айландырыб, ата-ата, алгъа тебретдик. Къарангы кече тоб атылса, тѣгерек ѳрген джарытханча джарыйды.

Алай бла тизилиб, танг аласына Троицкое деген элни къыйырындан кирдик. Ол Орел шахарны кюн чыкъгъан джанында эди. Ол кече биз 40 километр чакълы алгъа баргъан эдик.

Эллиле сейир болуб, басыныб къарай эдиле. Сиз орус аскерлемисиз, деб сора эдиле. Бизни ары баргъаныбызны немецле да билмей эдиле.

Бу эл сыртны юсюндеди, ортасы бла суу барады. Эллиле бизге болумну ангылатдыла: сууну ары джанында немецле болгъанларын айтдыла.

Танкала бла элни къуршаладыкъ. Былайда тыллыкъ лазаретле, ашарыкъ-ичерик болгъан джерде немец летчикле, офицерле тынчайыб солуй эдиле. Джаяу отрядла, танкаладан тюшюб, элни тазаладыла, фашист офицерлени барысын къырдыкъ. Экинчи бизге бомба атмазча этдик.

Джауну самолетлары башыбыз бла учуб оза эдиле, фронтда бомбаланы атыб, ызларына къайта эдиле. Бизни Совет Аскерден болгъаныбызны билмей эдиле.

Кѣб турмай бизни командование ызыбызгъа терк къайтыб чыгъаргъа буйрукъ берди. Къайтыб тебрегенлей, джау бизни кѣкден таныды, бомбала къуюб тебрети. Эки танкабыз джанды.

Джолну кесерге умут этиб, эки джаныбыздан да джаула чабдыла. Танкаланы буруб, биз ала бла ёхтем сермешдик, уруб кърушоудан чыгъыб, кесибизни аскерге кършулдукъ.

Танкалагъа отлукъ къруяргъа Протасов деген элде тохтагъаныкъда, ол элни бютеу джана тургъанына джаныбыз ауруб кърарадыкъ. Джауну самолетлары аны бомбала бла атыб джандыргъан эдиле.

Эллеге джетген кърыйынлыкъны кърсек, ачий эдик, сабийле, тиширыула, кърчырыкъ-хахай этиб, джарлагъа, чунгурлагъа кърачыб кире эдиле, юй хайуанла, кърайры кирирге табмай, ары-бери чабыб, ёкюре, макъыра эдиле.

Джауну самолётлары, турналача, къркню толтуруб келе эдиле, джетгенлей, баш энишге айланыб, ташлача атылыб келиб, бомбаланы кърюуб, гюрюлдеб, ёрге чыгъа эдиле. Бир къруауму кетерге, экинчи къруауму келе эди. Алай бла эртденден ингирге дери, кър ачдырмай, бомбаланы къруа эдиле. Бютеу джерни юсю адам ёлюкден, хайуан мыллыкдан толуб, иссиде кърюуб, чириб, ийис этиб, кечиндирмей эди...

Кечеле кърарангыдыла, танкаланы джюрютюрге кърыйынды. Алай болса да кече алгъа барабыз, бизге болушургъа самоход тобланы бир полкун бергендиле. Аллыбызда 6-чы танк корпусну разведкачы батальону барады. Мен, биринчи батальонну командири болгъаным себебден, колоннаны аллында баргъан танкадама.

Потапов артда келе эди. Ол кеси 40 джылдан атлагъан, бек тири, кърайгъылы, кърчырыкъчы, гитче кишичик эди, чачын артына тараб, омакъланыб джюрюучю, бир-бирде махтаныргъа суйген адам эди. Алай а Потапов, къраты ауругъаны себебли, «Бригадагъа тамадалыкъны сеннге ышанама», — деб кетди. Танг белги бере, биз уллу сыртны этегине джетиб тохтадыкъ. Танкалы батальонну командири бла мен сыртны башына чыгъыб кърарадыкъ. Аллыбызда джаулары окопалары, аланы арт джанындан да «Хайль Гитлер!», «Сми-р-но!» — деб кърчыргъан тауушла келе эдиле.

Былайда немецле бла сатлыкъ власовчула болгъанларын сездик. Разведканы командири, ызына айланыб:

— Мен джауну табдым, борчуму толтурдум, — деди. Биз, танкалы бригада бла самоход тобчу полк, атаканы башладыкъ.

Бир кесек баргъанлай, джау юсюбюзге снарядланы джаудурду, джаяу аскери да бизни танкагъа къраршчы кюрешиб тебреди. Сермешу кючлю барды. Эм артында фашистлени сау къралгъанлары окопаладан чыгъыб кърачыб тебредиле. Сыртда кър ёлюк да, джаралы да къралды.

Корпусну командирини буйругъу бла биз, алайдан онг джанына айланыб, Становой колодец деген элге чабыуулну башлайбыз дегенлей, джауну «Тигрлери» бир джаныбыздан атдыла.

Мени танкама эки снаряд тийди. Ала чачылгынчы, чартлаб туюшуб экинчи танкагъа миндим, анга да олсагъатдан тийди: ючюнчюге миндим — аны да кюйдюрдюле.

Болмазлыгын таныгъанымда, танкаланы сыртны ышыгъына кысыб, алайдан къауум-къауум атакагъа барыб тебрерге деб джангы акъыл алдым. Алгын юч танк бла эки самоход тобну ийдим, дагъыда алай этдим. Джауну «Тигрлери», «Пантералары» бла сермешиу барды. Кюнортагъа дери аладан, бизден да кёб техника чотдан чыкъды.

Эм артында бир къауумну атакагъа ийдим, кесими танкамы бир кзулакъ сызгъачыкъда тохтатдым. Асыры арыгъандан, джукъум бёлюннгенден санларымы кёлтюралмай эдим.

Олсагъатдан бир «Тигр» бла эки «Пантера», бир джаныбыздан чыгъыб, меннге чабдыла. Ортабызда 300 метр болур эди. Джауну танкалары келе тургъанлай атыб, снарядлары тегерегимде чачылдыла. Не аман джерде тубедик деб ачууланыб: «Симонов, тешиучю снарядла сал!» — деб кычырдым.

Не джашыруу, мен мараргъа аман тюл эдим, тобдан атаргъа бек сюе эдим. Бизни танканы тобу, 76-миллиметрли гитче тоб болса да, джауну танкасыны къалын кзуурч мангылайын чачаргъа мурат этдим. Биринчи снаряд тийди, алмады. Дагъыда бир снаряд атдым, ол да джукъ этмей, бир джанына чартлады. Къалай этейик, къачыб кеталмадым, аллай адетим джокъ эди.

Насыбха, джауну снарядлары бизге тиймей эдиле. Ол бара тургъанлай тюз мараб аталмай эди ансы, машинам, экипажым да ачыргъа боллукъ эдик.

Ала джюз метр чакълыны джууукълашдыла. Кесими танкамы артына джорютюб, къапхакъчыкъдан тобун къаратыб тохтадым. Сора «Тигрни» къабыргъасы бурулгъанлай алгъа чыгъыб бир атханлайыма, тешиб, ол тютюнлеб джанды, аны кёрюб, эки «Пантера» ызларына айланыб къачдыла.

Бу ишни генерал Зинькович бетджандан къараб кёрюб тургъан эди.

Бизни корпусну экинчи эшелону да урушха кириб, сау кългъаныбыз урушдан чыкъдыкъ.

Мен джерге тюшгенлей, къатыма джауну снаряды тийиб чачылды. Къолум джаралы болду, ингирде санчаствх барыб къолуму байлатдым. Мен кёз кысмагъанлы юч сутка бола эди: башымы кёлтюралмай эдим. Санчаствда алай таяннганлай, кълккъыб кългъан эдим. Бир суткадан сора замполит кюлюб айтды: «Джолдаш майор, сен джукълагъанлы, джауну 60 самолёту джетди, бомбардировка бек залим болду, сени, ёлюкню чырмагъанча, плащпалаткагъа чырмаб, траншеягъа келтирдик. Тюшюнгде къаты сёлешиб, «алгъа! атакагъа!» деб кычыра эдинг», — деди. Мени кесими уа ол затладан чыртда хапарым

джокъ эди. Адам ачха, сууукъгъа да тѣзеди, джукъугъа уа тѣ-
жом болмагъанын ол кюн таныдым.

Экинчи кюнюнде санчастан Потапов да келди. Алайдан ал-
гъа кетиб, бир темир джол разъездде тохтадыкъ. Темир джол-
ну бир джаны бла чегет сызгъала бара эдиле. Танкаланы джа-
рашдырыб, тохтаб тургъанлай «вилис» машина бла генерал
Зинькович келди.

Корпусну командири генерал Зинькович бек дженгил, тау-
кел адам эди. Аны буйрукъларына, урушну ичинде къоркъмай
айланнганына къарасанг, сейирсинир эдинг. Дженгиллиги бла
биргелей, къатылыгъы да бар эди. Кеси орта суюкли, къалын
ауур санлы, джити кѣзлю адам эди. Ол къараса, кѣзюне къа-
раб чыдагъан тынч тюл эди.

Джетиб тюшгенлей, ол, ачыуланыб, Потаповгъа хыны къа-
раб:

— Алгъа бармай, былайда сирелиб нек турасыз? — деди.

— Джолдаш генерал, разведка бардыра турабыз, джауну
къаллай бир кючу болгъанын биле айланабыз, — деди Потапов.

— Разведканы дженгил этерге керекди, бусагъат алгъа теб-
региз, — деди генерал.

Сора эрлай ызына бурулуб, биз джолгъа чыкыгъынчы, бир
сагъат чакълыдан генерал къайтыб келди. Аны машинасындан
штабны начальниги Чернов да тюшдю. Чернов батыр, акъыллы
джаш эди.

Зинькович Потаповну къатына баргъанлай, аны къолу бай-
ланыб тургъанын эслеб, не эсе да айтыб, аны къайры эсе да
джиберди. Сора меннге айланыб:

— Былай келчи, — деди, — сен джолдаш Потаповну орну-
на къаласа, ма бу картада элчикни кѣремисе? Ангa чабасыз,
команда бер бригадагъа! — деди.

— Алай эсе, — дедим мен, — батальонланы командирлерин
джыйыб, алагъа борчларын танытыргъа эркинлик беригиз.

— Огъай, — деди генерал, — алай эте туругъа заман джокъ-
ду. Радио бла команда бер да тебре.

Олсагъатдан алгъа тебрeдик. Кѣб бармай бир кюйген элге
джетдик. Ангa къарагъанымда, кесим кесиме: «Къыямат кюн
деб быллайгъа айта болурла» дедим. Джауну пулемѣтлары, ми-
номѣтлары элге тохтаусуз ата эдиле. Эл кюе эди. Танкамы лю-
гун ачыб къарагъанымда, генерал Зинькович «вилис» бла тан-
каланы арасында айлана тургъанын эследим. Бек сейир-
синдим, эсирген болурму, деб келди кѣлюме.

Ол эдден энишге тюшюб, мырды суучукъдан ѳтебиз де-
генлей, эки танкабыз беллерине дери батмакъгъа батыб тохта-
дыла. Алайгъа бардым. Зинькович да джетди. Бизни алайда
кѣргенлей, джау минометладан атыб башлады. Осколкала джы-
рылдаб-джырылдаб башыбыз бла ѳте эдиле.

Зинькович аланы кзулакзга алмай эди. Ол джукз айтмагъанында мен да тынгыладым.

Мени минала кзайгъылы болмазлыгъымы таныгъанында, ол: «Майор, кел, батхан танканы артына кзысылайыкз»,— деди. Биз танканы артына чегелегенлей, бир джанындан 30 чакълы самолёт чыгъыб, бомбала атыб тебретиле. Топракз, суу да кекге-кекге чыгъыб, фонтан болуб, юсюбюзге джауа эди.

Бомбала атылгъан заманда бир кзауум адамны нервалары танканы ичинде да кёлтюралмайдыла. Танканы ичинде кюркзуу кем болса да, адамла чыдаалмазчады. Тюз башыбыздан келиб тиеди дегенча болуб адамла кюркзадыла...

Мычымай самолетла бомбалауну бошаб кюрадыла. Алайда чачылгъан юлледен агъач ташыб сынджырланы тюрлерине атыб, танкаланы барысын суучукъдан ары джанына ётдюрюк. Зинькович да кеси ишине кетди. Ашхам заманда бир элде тохтаб, солуу алдыкз. Санчастан Потапов да келди. Ол, алгъа барыргъа керекди, деб буйрукз берди.

Мен биринчи батальонда кесим танкам бла колоннаны аллына сюелдим. Потапов, штабны начальниги Лётов бла биргелей, бир танкагъа минген эди. (Харьков ючюн урушлада штабны алгъынныгы начальниги Никитин, джаралы болуб, госпитальгъа кетгенинде, Лётовну аны орнуна джиберген эдиле).

Кече асыры кзарангыдан, алгъа кюлунгу узатсанг, аны кёрмей эдинг. Фараланы джандырыргъа да мадар джокз эди. Бир кзулакзны эрни бла барабыз. Моторла бла сынжырланы тауушлары кечени шошлугъун бузадыла.

Кёб джолну кюратыб, танг белги бере бир сыртны кыйырына чыкъдыкз. Ол сагъатда, тоб атылгъан таууш эштиб, мен люкдан тышына кзарадым. Артындагъы, Потапов болгъан танкабыз, тютюнлей тура эди. Ичиндегилени да чартлаб-чартлаб чыкзгъанларын эследим.

Сора бир кесекден не болгъанын аныладым: онг джаныбызда кёкенледе бугуб тургъан «Тигрле», колоннаны ётерге кююб, эм артдагъы танкадан уруб башлагъан эдиле. Бизни ызыбызгъа джибермезге умут этген эдиле.

Потапов бла Лётов, башха танкагъа миниб радио бла «танкаланы джайыб, оборонагъа салыргъа!» дедила. Аллымда, джюз метр чакълы бармай, джауну эки орта танкасын эследим. Терк огзуна кюрчну тешиучю снаряда бла экисин да атыб-атыб джандырдым. Олсагъатдан юч снаряд бир-бири ызындан мен тургъан танкагъа тийдиле. Танканы тешиб, мени кзатым бла ётюр барыб, моторда чачылдыла. Джерлеучю бла мен танкадан секириб тюшдюк. Быллай затха адам танкада бек аз тюрбейди. Сейир тюлмюдо!

Танкаланы юслеринде десант болуб келген джаяу аскер, джерге тюшюр, кзулакз табагъа джанлаб, алайда орун алыб,

сермешиб башлады. Бригаданы танкистлери уа джауну танкалары бла бетден бетге кьаты атышадыла. Джау джангы термит снарядла бла ура эди. Ол снарядла тийген танкала, сернек тоблача, джана эдиле. Джьютген механикле фракционланы рычагларына кьарышханлай кюйюб кьала эдиле.

Бизни талай танкабыз кьорады, алай а джауну бизден эсе юч кере кёб танкасы бла адамы кюйдю. Бек кёб джаралы адамы да кьалды. Джау бизден эсе таб болумда болса да, биз хорлаб, алгъа уруб тебрedik. Немецле уллу кючу болгъан экинчи эшелонну салыб, бизге кьаршы келе эдиле. Бизни танкаларыбыз, джаяу аскерибиз да алагъа джууаб берирге тохтадыла. Сермешиу бек кьызды, сау сагъатны атышдыла.

Фашистле, бизни кючюбюзден кьоркзуб, ызларына турдула. Биз джауну 6—7 километр чакълыны сюрдюк. Ол оборонагъа кёчдю. Биз да тохтадыкъ. Командирле джыйылыб, джаяу чыгыб, бинокла бла кьараргъа алгъа тебрedik. Офицерлени кёрюб, джауну бир тобчугъу аллыбыздан атды. Бир снаряд, мени аякъ тюбюмден узакъ бармай чачылыб, джер кьатыш кёкге чыгъарды. Келиб сыртымдан джерге тийгенимде, хатхум от тюшгенча кьызыб, бычакъ кесгенча ачыды. «Джаралымы болдунг?» — деб нёгерлерим джетдиле. Ёрге тургъанымда, юсюмден кёб топракъ, исси осколкала джерге тюшдюле.

Ол кече биз алайда тохтадыкъ. Кече кючюбюзню джыйыб, танг аласына чабыуулну башладыкъ. Джаула уа, аллыбызны тыйялмай, юч миномет бла позицияларын кьюб кьачдыла, сегиз кюйген танкалары да кьаралыб кьалдыла.

Ючюнчю кюн замкомбат болуб тургъан капитан Чернявскийге батальонну бериб, мени бригаданы командири Потаповгъа заместителге салдыла. Андан сора уллу урушла Кутафино деген элде башландыла. Мени эки кьолумда да джараларым бар эдиле, госпитальгъа кет дегенликге, мен унамай, джараларым, алгъынча, урушлада сау болурла, деб кьойгъан эдим. Болмагъанында, анда бираз тынчайырса деб, мени экинчи эшелоннга санчасгха джибердиле. Алай а тылда бир кюнден сора туралмадым. Кече, «вилисге» миниб, ал линиягъа келдим.

Бизни бригада Кутафино элни кьыйырында кендир бачхада тура эди. Уллу траншея кьаздырыб, Потапов аны ичинде джарашхан эди.

— Къалай иги болду келгенинг, — деди ол, мени кёргенинде. — Алайгъа бомбала тийиб, контузия этгендиле. Кетмесем болмайды. Сен ишни билесе, биширликсе, алай а дженгиллик этесе, сенден тилерим: алгъа кирме. Кьалгъанлагъа да ышан, таян, эталмасала, кесинги андан сора атарса алгъа, — деди. Алай бла ол экинчи эшелоннга кетди.

Орел джанында урушла бошалгъынчы, бригадагъа башчылыкъ этиу мени бойнума тюшдю.

Кутафино элни биз болгъан кыйырында бир клиса бар эди. Аны ышаннга тутуб, джау кече, кюн да алайгъа тобладан, минометладан баш кѣлтюртмей къуя эди, бомбала ата эди. Корпусну сапѣрларына кѣпюр этерге кыймай эдиле. Штабны начальниги Лѣтов ауур джаралы болду: осколок къарнына кирген эди. Эсимдеди аны тилеги:

— Сен мени иги тенгимсе, мен бу джарадан сау къаллыкъ тюлме, тилейме, мени термилтме да, ур да кый!..

— Тели болма,— дедим мен,— джашса энтда.

Аны аскер госпитальгъа джибердик. Андан да самолѣт бла Москвагъа джиберген эдиле.

Лѣтовну орнуна оператив ишге аны помощниги капитан Плотников тюшдю. Бу да бир кюн ауур джаралы болуб кетди. Ол джаралы болгъан сагъатда снарядны оскологу меннге да тийгенин билмеген эдим. Бир заманда тютюн тартайым деб, хурджунумдан темир портсигарымы чыгъарыб, ичин ачсам, узунлугъу эки сантиметр болгъан осколканы папирослада табдым. Ол портсигарны бир бетин тешиб, экинчи бетинде тохтаб тура эди. Тенглериме аны кѣргюздюм, барысы да сейир болдула. Мени джарадан къалдыргъан портсигар бюгюн да турады.

Экинчи кюнюнде, челекден къуйгъанча, бир джангур келди. Тѣгерекде ырхыла барыб, кѣлле болдула. Алай а генерал Зиньковичге ол тыйгъыч тюл эди. Ол айланырын, кюн не аман болса да, кыймай эди.

Зинькович бир джанымдан чыгъыб къалды.

— Къайдады Потапов, буйрукъну толтургъанмыды? — деди ол ачыулу ауаз бла.

— Контузия болуб, экинчи эшелоннга кетгенди,— дедим.

— Сен а не баджараса, сен да джукъ этмей тура болурса дейме! — деб ачыуланды.

— Джолдаш генерал, мен кѣб болмай, танг ата келгенме былайгъа.

— Къолларынга уа не болгъанды?

— Джаралары бардыла.

— Джаралы адам былайда керек тюлдю,— деди ол, — кет санчастха.

Кѣлюм къалыб, «энтда эт быллай аккагъа джюн тартма» дегенлей, кетиб тебретим.

— Майор, бери къайт! — деди ызымдан къычырыб генерал. Арабий, энди уа эсине не тюшдю деб, асыры да сыймей, ызыма бурулдум.

Джангур а къуяды. Генерал чабыб клисагъа кирди, аны адъютанты бла мен да ызындан бардыкъ. Клисаны ичи джибиген, джангурдан къачыб джыйылгъан аскерчиледен топ-толу эди.

— Къаргъамы союлады мында, неге басынгансыз бери? — деб кыджырады ол адамланы. — Бир иги бомба тийсе, барынгы да къалджа этерикди, бусагъатдан эшикке чыгъыгъыз!

— Мен танкист тюлме, мени бла ишигиз джокъду, — деб бир джаяу аскерчи подполковник аякъ тиреди.

— Алаймыды, — деди генерал, анга ачыуланым, — ишим болмагъанын санга танытайым!

Зинькович, герохун алыб, анга бурулгъанлай, уруб, ёрге атыдым.

— Генералгъа бу иш махтау тюлдю, — дедим мен, — бе-диши. Былай накъырдаланы къояргъа керекди, джолдаш генерал!

Ол, джукъ да айтмай, герохун джанына сала ачыуланым анга къарады. Подполковник, соймесе да, чыкъды. Былайда мен да болушуб, адам табылгъанны чыгъардыкъ, стройгъа тиздик. Экиджюз чакълы адам болдула. Аланы эки къауум этиб, башчылыкъгъа сапёр инженерле да табыб, генерал буйрукъ берди:

— Эки сагъатны ичинде жангургъа къарамай кёпюрле ишлеб, танкаланы барысы ары джанына ётерча этигиз!

Аны буйругъу жанлаусуз толду.

Бююннге дери, не джашырыу, мен генералны соймей эдим. Асыры дженгилге санай эдим. Бююн керти джигит, къаты адам болгъанын таныдым. Ол биз толтуралмай тургъан буйругъун кеси толтургуб кёргюздю. Генерал хар кимни ненча мысхал тартханын бек ариу биле эди. Хыйлалыкъны, джалкъауну, алдауну аз да кёрюб болмай эди.

Танкала сууну ары джанына ётгенлей, жангур джауа тургъанына да къарамай, джаугъа кючлю чабдыкъ, окопалада теблеб, батмакъгъа къатышдырыб, мукъут этиб сюрдюк. Ала, аман сагъатлы болуб, ызларына къачдыла.

Орел джанында урушлада бу бек ауур сермешуу эди. Немецле, хар сутка сайын беш-алты километрни артха кетиб, жангы бетджанла салыб, бизни аллыбызны тыяргъа кюреше эдиле. Бомбалау, танг аласындан башлаб, кюн батхынчы юзюлмей бара эди.

Джангы атакагъа хазыр болуб тургъанлай, бригаданы эки комбаты — капитан Чернявский бла майор Бохвалов келди.

— Джолдаш майор, бригаданы командованиесинден жангыз сен къалгъанса, бираз тынчай, — деди.

— Хата джокъду. Ашаргъа джугъугъуз бармыды? — деб сордум.

— Барды, — деди Чернявский.

— Келтиртчи бери.

Ол танкасындан эт консервала, суулукъ бла бир суусаб алыб келди. Бир кесек ауузландыкъ, алай а джау тынчылыкъ бермеди. Аланы снарядлары төрт джаныбызда атыла эдиле.

Танкалагъа миниб, атаканы башладыкъ. Бизни машинала чабыучу атлача бара эдиле. Сол джаныбыздан джауну танкаланы мараучу тоблары бизни таба бурулгъанларын кёрюб, Бохваловну батальону алагъа бурулду.

Будай сабанланы ичинде биз ол кюн душманнга уллу халеклик салдыкъ.

Андан сора субай нарат терекле ёсген бир къулакъчыкъда кече къалыб, эртденбла эртеде алгъа тебретдик. Аллыбызгъа чыгъыб, гитлерчиле бизге къаршчы атака эдиле. Уллу будай сабанланы ичинде къаты сермешу болду. Ала бла бизни арабыз ешджюз метрден узакъ болмай, бетден бетге кючлю атышдыкъ. Ма былайда усталыкъ, ётгюрлюк, техниканы кючю танылды.

Джау тёзалмай джанлады, эки джанындан да кёб танк кюйдю. Будай сабанны джер-джеринде ёртенле джандыла.

Джауну джанлаб баргъаны, танкалары иги кёрюнмегени себебли, мен танканы башына чыгъыб, алагъа бинокль бла къарагъанлай, ала эслеген болур эдиле, снаряд шууулдаб келиб мени къатыма, башнягъа тийди, мен да бир джанына чортладым.

Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда, джарны къатында джатыб, эки комбат башымы тобукъларына салыб, санитар да байларгъа кюреше тура эди. Бурнумдан, къулакъларымдан къан келген эди. Алай демеклик, мен кючлю контузия болгъан эдим. Башым талыб кючлю ауруй эди, къулакъларым шууулдай эдиле.

Тёгерегиме къараб къатымда джюрютюучю механигими кёрюб, анга сордум:

- Машина сауумуду?
- Сауду.
- Къайдады?
- Анда къойгъанма.
- Бусагъат сюрюб кел бери!

Мени госпитальгъа иерге умут этдиле. Унамадым. Ёрге кёлтюрдюле:

— Былайда сау къаллыкъ болмазбыз, андан эсе джаудан иги къан алыб ёлсек игиди,— дедим.

Дагъыда танкагъа миндим. Сау къалгъан машиналаны джыйыб, джауну ызындан айландыкъ. Сюрюб джетиб, аны таллай танкасын кюйдюрдюк, къалгъанлары да, итле къачханча, къачдыла. Андан сора мени да джюрегим рахат болду. Башымы уа ауругъаны бир да басылмай эди, къолларымы джаралары ачый эдиле.

Ол кече генерал Зинькович бригадаланы командирлерин совещаниеге чакъырды. Бардыкъ: 31-чи танк бригаданы командири Новохатко, 52-чи танк бригаданы командири подполков-

ник Шахметов, мотострелок бригаданы командири полковник Михайлов, корпусну кьалгъан службаларыны тамадалары.

Мен ненча танкабыз кьалгъанын айтдым.

— Сени танкаларынг аз болгъандыла,— деб чамланды генерал. Ачыуум келиб:

— Сиз мени танкаларымы кёб болуб турлукъларын, мени танкаларымы сау кьаллыкъларын суйсегиз, хаман да биринчи эшелоннга салыб турмаз эдигиз,— дедим.

— Ашхы, ашхы, ачыуланма, билеме,— деди генерал. Кьалгъанла да болумну айтдыла. Халны ангылаб, сюзюб бошагъандан сора, генерал ишибизни ачыкълады.

— Немецле Сосновка деген элде тохтагъандыла,— деди ол.— Элни кюн чыккыгъан джанында бети бизге айланыб тургъан сырт барды. Бу узун сыртны юсюнде траншеяла кьазгъанды джау, пулемет точкала кьургъандыла. «Тигр» танкалары бизге чабаргъа хазыр болуб турадыла. Ол себебден, буйрукъ береме: танкаланы фронтну кенгине джайыб, атаканы башлайсыз, командирле кеслерини бригадаларыны онг жанларында, урушну ал линиясында барадыла. 52-чи танк бригада мени резервимде кьалады.— Буйрукъ бериб бошагъандан сора, меннге айланыб:

— Сен кыйналгъанса, джараларынг иги болгъунчу тынчай,— деб корпусда разведканы начальнигине менден бригада ны алыргъа буюрду.

Кенгешиуден чыгыб джолда бара тургъанлай, комбриг-лени бири меннге:

— Сен, Багъатыр улу, насыблы болдунг, биз а тамбла ахыратха барыб кыйтырыкъ болурбуз,— деди.

— Кьоркьмагъыз, джигит болугъуз, — деб кёл этдим.

Эртденбла эртде танкалы корпус атаканы башлады. Мени бригадам, резерв болуб, фронтдан эки километрде артда бир чегетчикни ичине джыйылды.

Танкала джайылыб сыртны тебрегенлей, немецле табылгъан сауутдан кьуйдула. Аланы танкалары урушха чыккъдыла. Ала мен тургъан джерге да джете эдиле. Киногъа кьарагъанча кьараб тура эдим бу урушха.

Бизни корпусну кёб танкасы джаныб, атака тохтады, кьалгъанла бары сыртны тюбуне тюшдюле. Бизникиледен кёб кьоранч болду: джау термит снаряда бла атхан эди. Менден бригаданы аллыкъ подполковникни сакълаб турдум, алай болгъанлыкъгъа киши келмеди.

Генерал Зиньковични сымарлаучу пунктундан мени бригадама телефон тартылгъан эди. Ингир ала мени телефоннга чакъырдыла. Генерал Зинькович меннге кеси сёлешди:

— Багъатыр улу, ол сыртны алыргъа санга буйрукъ береме.

— Джолдаш генерал,— дедим мен,— ол сиз айтхан под-

полковникни сакълаб турама... бригаданы берирге. Саулугъуму кесинг билесе.

— Сеннге киши келлик тюлдо, — деди ол, — кесинг къаласа. Буйрукъну толтур!

— Уллу кюч бла сиз алалмагъан джерни мен не бла алыкъма?

Генерал мени селеширге къоймады.

— Сени сегиз танканг барды, дагъыда алты самоход тоб бере, алайда къалгъан аскерлени да джый, андан ары узун сыртны къалай алыргъа боллугъун кесинг ойл! — деб къойду.

Бу сыртда немецле тёрт джанына 9—10 километрни кёрююрча бетджанла салыб, «тигрле» бла «фердинандладан» къурч джумдурукъ къураб, къатларына киши джууукъ бармазча, бегиб тура эдиле. «Бююн оруслуваны уллу кючлерин къаушатханбыз, аз кюч бла бизге чабаллыкъ болмазла» деб, бир ишексиз, аллай мурат эте болур эдиле ала.

Ол затны эсге ала, мен танкаланы атакагъа башха тюрю салыргъа мурат этдим. Урушда къара кючден сора да хыйлалыкъ керекди. Бююн ремонтдан чыкыгъан юч танканы кесиме къошдум, хоншумдан танкаланы мараучу джети тоб алдым, джаяу аскерден уллу отряд къурадым. Майор Зарубин кесини мотострелок батальону бла манга къошулду. Алай бла чабыгул этерге бироз кюч джыйылды.

Ашхам заманда атаканы башладыкъ: танкала бла самоход тобланы бир тизгиннге салыб, ала бла бирге джаяу аскерни да тиздим. Танкаланы мараучу тобланы уруш позициягъа джарашдырдым. Сыртха чыгыб, алгъа мыллык атдыкъ. Танкалагъа, тоблагъа, джаяу аскерге да башчылыкъ этерге меннге буюргъан эдиле. Хар нени иги кёрююр кючюн, аскерни ичинде джаяу тебредим: бир къолумда герохум, бир къолумда ракетницам, тобну къалайгъа атарыгъын, джаяу аскерни къалайгъа чабарыгъын тюрюлю-тюрюлю ракетала бла кёргюзюб барама.

Бу аман маневр болмады. «Тигрле» бла «фердинандла» сыртны бир джанындан чартлаб чыкыгъанлай, тобланы алагъа бурдукъ. Чыкыгъан-чыкыгъанны къаушатыб бардыла. Танкаларыбыз бла джаяу аскерлерибиз джауну траншеяларына ычкындыла. Биз излеген да алай джууукъ кириу эди... Танкаланы темир башнялары кеслерини хайырлы джумушларын этдиле. Джау къачды, кёкге ракетала джибердим — алдыкъ!

Немецле былайда кючюбюзню санын билмедиле, «орусула джангыдан уллу аскер джыйгъандыла» деб, болгъанларын къоюб, Сосновка таба къачдыла.

Къууаныб, аланы ызларындан къызыб тебрегенлей, связной офицерден, аны кибик радио бла меннге буйрукъ берилди: «Андан ары бармай, былайда оборона къураб, алгъан джери-нги бегит!»

Болгъанны бетджаннга салдыкъ.

Кече бир джаяу дивизия келиб, бизни бригаданы ауушдурду. Ол кёзюге мен да джазылгъан буйрукъ алдым. Анда бизни Ючюнчю гвардиячы танк аскерибиз Орел джанында операцияны бошайды, энди солургъа, джангы кюч джыяргъа кетебиз, деб айтыла эди.

Экинчи кюн генерал Зинькович бизни кенгешге чакъырды. Штабха киргенимде, штабны начальниги Чернов фронту штабы бла сёлеше тура эди. Мени кёргенлей, телефон бла сёлеше тургъан адамына: «Ма бизни Багъатыр улу кеси да келди!» — деди. Мен анга хапар соргъунчу, Чернов, меннге палатканы кёргюзюб: «Генерал андады, ары бар», — деди.

Генерал Зинькович палаткада кесини джолоучулукъ орундукъчугъунда таяныб, комбриг Новохатко бла аны заместители да алай сюелиб тура эдиле. Мени кёргенлей, генерал ёрге туруб, аллына атлаб, мени къаты къучакълады, сора айтды:

— Тюнене этгенинги барын да сымарлаучу пунктдан кёрюб тургъанма... Ракеталарынгы да кёрдюм. Машалла!

— Бюсюреу джангыз меники тюлдю, танкистле бла джаяу аскерчиленикиди, — дедим мен.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз Курск шахаргъа къайтыб келди. Август айны аягъында, ол шахарны кюн чыкъгъан джанында бир къалын эмен чегетде орналдыкъ.

Былайда Потаповну да кёрдюм. Аны Москвагъа резервге ашырдыла. Фронту резервинден полковник Плесско келиб, бизни бригаданы командири болду.

Алай болгъанын генерал Зинькович бир да ушатмады.

— Урушну кёзююнде бригадагъа командирлик этерге киши унамайды, уруш болмагъан заманда уа командирле табылыб къаладыла, — деб разы болмагъанын билдирди, алай коммандармны буйругъун бузаргъа аны не джолу бар эди.

— Башха полкуну ал, — деди меннге Зинькович.

— Мен бек арыгъанма, бусагъатда меннге полк керек тюлдю, бир кесек тынчайыргъа, шахаргъа барыб, ауругъан ууакъ джараларымы да бакъдырыргъа керекме. Меннге бошлукъ беригиз, — деб тиледим.

Генерал тилегими къабыл этди...

Курск шахаргъа келдим. Саулугъуму да бакъдыра, анда 15 кюн чакълы бирни солудум. Былайда къазауат башлангъанлы Къарачайдан биринчи кере бир адамгъа тюбедим. Ол Къуатланы Рамазанны кызы Зоя эди. Зоя бери кёчюрюлген аскер госпитальда сестра болуб ишлей эди. Биз эгеч бла къарнаш болдукъ. Туугъан джерибизни, халкъыбызны, таныш, джууукъ адамларыбызны тансыкълаб сагъына эдик. Зоягъа да джигит бол деб аманат эте, мен, заманым джетиб, бёлегиме кетдим.

Бир кюн связны офицери келиб:

— Сени корпусну штабына генерал Зинькович чакъырады,— деди. Мен аны машинасына миниб бардым.

— Тынчлыкъ бошалды, аскерибиз да кюч джыйды. Баш командованиени Ставкасындан Днепр таба атланьргъа буйрукъ келгенди. Сени 31-чи танк бригаданы командирина заместитель этеме, хазыр бол,— деди генерал.

Бригаданы командири полковник Новохатко, политотделни начальниги подполковник Загудаев, штабны начальниги майор Мельник эдиле.

Аланы барысы бла, бригаданы бютеу адамлары бла шагърей болдум. Аскер мизамны бираз къарыусуз болгъанын да сездим.

1943 джыл сентябрда 3-чю гвардиячы танк аскер джангы урушлагъа къошулургъа, уллу колоннала болуб, джолгъа чыкъды.

Совет Аскерни Ата джурт ючюн къазауаты талай хорлам келтиргенди. Ленинграддан Къара тенгизге дери созулгъан уллу фронтда, 1942 джыл Сталинград ючюн урушладан башлаб, Украинаны ара шахарын башына бош этгинчи, Совет Аскер кёб уллу чабыуул операция бардыргъанды. 1943 джылны джай кампаниясында Курскени къатында бек залим кюрешиу болгъанды.

Немец фашист аскерлени Курскени къатында чабыуулла-рын тыйыб, Совет Аскер чабыуулну кеси башлагъанды. Орел бла Харьков джанында алгъа барыб, джаугъа уллу къыйынлыкъ салгъанды.

Фашист пропагандистлени Совет Аскер «сезон бла» чабады деген теориялары ууатылды. Совет Аскер къысха заманны ичинде Германияны аскер кючюн урду. Аны политика эмда экономика джаны бла тюб этерге джууукълашдырды. Урушну барыуу тамырындан тюрленди.

Курск тогъайдан сора къазауатны ауурлугъу Днепр таба кёчдю. 1943 джылны къачында, 1944 джыл къыш, стратегия белгилени алыр ючюн сермешиу барды. Бу урушлада Совет Аскер Днепрни сол джанын Жлобинден Херсоннга дери немец-леден тазалады, аланы бек кючлю бетджанларын алды. Къазауатны узакъ заманнга созаргъа этген муратларын бузду. Курскени къатында урушладан сора бютеу совет-герман къазауатда онг бизни къолубузгъа кёчдю.

...1943 джыл август айда Ара, Юг фронтлада болум былай эди: Брянск бла Ара фронтдагъылагъа къаршчы Германияны «Центр» деген аскер группасындан 2-чи немец аскери тура эди. Воронеж бла Степной фронтлагъа къаршчы тургъанла немец-

леден 4-чю танк аскер бла 3-чю джаяу аскер эдиле. Аланы баш кючлери Ахтырка бла Харьковну къатында эди.

Немец командование Десна, Сож, Днепр, Молочная суулары ары джанларында позициясын бегитиб кюреше эди. Днепр бек уллу сууду. Ол себебден Днепрни къатында оборонаны къурч къалагъа санаб, «Восток къоруулау бетджан» атаб, гитлерчиле Совет Аскерни алайда аллын тыяргъа база эдиле. Джауну стратегиясы, бизни кючюбюзге тыйыншлы багъа бермей, уллу джангылыч этген эди.

Бу болумда Совет Баш Главнокомандованиени Ставкасы Совет Аскерге джангы уллу борчла салды. Аланы толтура, аскерлирибиз, джауну къаушатыуну энтда бардыра, аны Смоленск шахарны, Сула, Сож, Днепр суулары ары джанына кыыстаргъа керек эдиле.

Бу ишни толтурургъа Запад, Брянск, Ара, Воронеж, Степной, Юг-Запад, Юг фронтланы боюнларына борч салынган эди. Неден да алгъа Днепрни сол джанында джауну аскерлерин ууатыргъа, Десна, Сож, Север Донец, Миус, Молочная суулада аланы бегитдирмезге, къачхан джауну сыртын туюгенлей, тохтаусуз барыб, Днепрден ётерге, онг джанында плацдарманы салыргъа, андан ары джауну совет джерледен тюбелек кыыстауну башларгъа керек эди.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз, бирден къобуб, Днепр таба айланды. 6-чы гвардиячы танк корпус биринчи эшелоннга тюшдю. Аны ичинде 31-чи бригадабыз алчы отряд болду. Анга башчылыкъ этерге меннге буйрукъ берилди. Отрядны эки танк батальону, эки тоб дивизиону, бир мото-джаяу батальону, бир сапер ротасы, бир зенит дивизиону, талай гитче бёлеги бар эди.

Сумы шахаргъа джетдик. Алайдан Днепр суугъа дери элли километр къала эди. Былайда бизни алчы отрядыбыз джаугъа тюбөб, урушха кирди. Бригаданы баш кючюн полковник Новохатко урушха бурду. Уллу сермешиу башланды, ол кёзюуге генерал Зинькович да келди. Джауну танкалары бла самоход тоблары бизге къаты чабдыла, алай а Къобан къобханча баргъан къурч аскерни аллын тыяргъа къолларындан келмеди: немецлени талай танкаларын кюйдюрдюк, къалгъанларына да джаяу аскерлери кюшулуб, ызларына айланыб, Днепр таба къачдыла.

Джауну ызындан сюре, биз бригаданы баш кючлеринден юч километрге айырылдыкъ. Эки джаныбызда да джау къалды. Переяслав-Хмельницкийге баргъан джолгъа тюшдюк... Бизни бригаданы танкалары, шахаргъа ычхыныб, аны ичи бла уруб, Днепр сууну кёпюрюне чыкъдыла. Фашист джыйынны техникасы, адам кючю сууну ары джанына ётуб, кёпюрю да чачыб къойгъанларын билдик. Шахарда къалгъанларына уа

кѣутулур мадар джокъ эди. Бригаданы баш кючлери шахарда уруш бардыра эдиле. Кѣб турмай ала шахардагъы душманны кѣырыб бошадыла.

Мен отрядны сууну джагъасы бла алгъа тебретдим. Днепрни кюн чыкъгъан джагъасы тюз джерди, къалын агъач ѳседи, онг джагъасы уа чорт кесилген мийик джарладыла, сыртлыкъ-ла, дуппурла кѣбдюле. Ары джанына ѳталмай къалгъан джау, бизге мында хазна къайырылмай, къолгъа тюшюб барды.

Ашхам болуб, отряд сууну джагъасына элли метр чакълыны джетмей тохтады. Танкаланы джашырдыкъ, аланы артлары бла экинчи тизгиннге самоход тобланы тиздик.

Сууну ары джанында, мийик джарны башында бир эл кѣрюнеди. Ол Григорьевкады. Ары адам ийиб билирге керекбиз. Джауну не эте тургъанын тинтмей туругъа джарамайды. Тѳрт солдатыбыз — комсомолчула Петухов, Иванов, дагъыда экеулен, чабакъчыны къайыгына миниб, кече шыкъыртсыз ары ѳтюб кетдиле. Аланы борчлары къыйын эди: немецлени къозгъамай, акъырын барыб, болумну билиб къайтыргъа керек эдиле.

Бир заманда, ала элге джете болурла деген кѣзюуде, сууну ары джаны автомат, пулемѳт атылгъан тауушладан толду. Джаннган от кѣкню джарытды. Бу къаугъа къайдан чыкъды, аллай бир уруш ѳтерча, не зат барды, ала къолгъа тюшюб къалгъан болурла, деб тургъанлайыбызгъа, тѳртюсю да сау-эсен къайтыб келдиле, хапар айтдыла. Ала акъырын барыб, джауну траншеяларыны къыйырындан киргенлей, немецлеге тюртюлюб къалыб, атышыргъа керекли болгъандыла. Была атмасала да ала, атарыкъ болгъандыла. «Не болса да, болсун», — деб траншеягъа автоматладан от джандыргъандыла. «Билмей тургъанлайыбызгъа, юсюбюзню уллу аскер басыб кѳйду», — деб немецле алгъасаб, бир-бирине кючлю от ачхандыла. Фашистле кеслери кеслерине уллу халеклик салгъандыла. Ол кѣзюучюкде бу тѳртюсю да джанлаб кетгендиле. Алай бла ала, уллу джигитлик этиб, бизге бек керекли тахса келтирген эдиле. Ол батырлыкъ ючюн совет разведчиклеге артда Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат аталгъан эди. Олс-гъатдан элчилени болушлугъу бла былайда чабакъчы къайыкъ-ла табдыкъ. Бютеу мото-джаяу батальонну къайыккълагъа миндириб, сууну ары джанына ѳтдюм.

Сентябры 18-де ол батальон бла элни къыйырындан кирдим. Днепрни сол джагъасында къалгъан танкалагъа, тобла-гъа, радио бла команда бериб, сууну ол джагъасындан тохтау-суз элге атыб, бизге болушурча этдим. Кечени узуну бизни тоб-ларыбыз бла танкаларыбыз элни тохтаусуз уруб турдула. Ра-кетала джандырыб, тобланы джарытханларын да хайырланды-ра, хар метр джер ючюн къаты кюрешдик. Бизникиле джауну

окопларына секириб тюшюб, аны бла бууушдула. Былайда пулемёт, автомат, гранат атылыу адамны шашхынлы этерча эди. Совет аскерчиле джауу бла тулпарлача джагъалашдыла. Джашла бек джигит къауум эдиле. Къарангы кече ол участокда джауу къырыб, шындык этдик. Алайда танг атаргъа плацдарм алыб бегитдик. Ол кече биз кёрген къыйынлыкъны адам айтыб къайдан къолундан келсин, алай болса да командованиени буйругъу толду! Бу бек уллу хорлам эди. Ол кече бригаданы кючу сол джанына толусу бла джыйылды. Полковник Михайловну мото-джаяу бригадасы бизни джаныбызгъа ётюб, биз алгъан гитче плацдарманы кенгертиб, элге чабыуулну башлады.

Мотобригада бла мотобатальонну былайда оборонада кююб, мен кесим ызыма, сууну сол джанына, танкалагъа ётдюм.

Ол кёзюуге бизни корпусну бригадалары бары да былайгъа келиб тура эдиле. Танкаланы сууну онг джанына ётдюрюге мадар этдик.

Днепрден биринчи ётюб, хорламлы иш баджаргъаным ючюн, меннге былайда Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат берилди. Бу уллу, сыйлы атны тыйыншлы тутаргъа борч тюшдю.

Ёкинчи кюн 19 сентябрда джауу бомбардировщиклери бизни башыбызда къазан къайнатдыла. Ауурлукълары 500—1000 килограмм болгъан бомбала кёкден юсюбюзге джауа эдиле. Кирир тешик табаргъа къыйын эди: кёк бютеу кюкюреб, джер тебренигенча бола эди.

Бомбардировка сериуюн болгъанлай, сымарлаучу пункт ишледик. Джерни терен къазыб, юсюн кёб къат базыкъ томураула бла джабыб, топракъ къуйдукъ. Аны ичинден бинокль бла къараб, сууну ары джанында джаяу аскерибизге мындан тоб атыу бла болушлукъ бере эдик.

Ёртденбла бизге командармны заместители генерал Сухов, артиллерияны командующиси генерал Мошник эмда генерал Зинькович келдиле.

Немец самолётланы учуб келгенлерин кёрюб, мен тамадаланы блиндажгъа чакъырдым.

Тамада къауум къачыб блиндажгъа кирди, генерал Зинькович а кесини «вилис» машинасыны къатында сюелиб къалды. Мени хахай этгениме джууабха ол «э-эй!» — деб къолун силкиб къойду.

Бомба атыу тамам тюненеча болду. Башы джабылгъан блиндажны да ичинде адам тёзмезча эди. Сора самолётла, бомбаларын атыб бошаб, кетдиле.

Ёшикге чыкъгъанлай, бомба этген терен чунгурну ичинде Зинькович джыгъылыб тура эди. Болгъаны къан, сыфаты адам танымазча, кеси да ачы джыйырылыб тура эди. Ауузу сёлешалмай эди. Бизден джети километр чакълыда корпусну лазарети

бар эди. Биз аны ары дженгил ашырдык, алай а ол лазаретге джетгинчи ёлдо. Алай бла биз энтда бир батыр аскер башчыбыздан, алапат тенгибизден, унутулмазлык адамыбыздан айырылдык...

Фронтну понтонлары келгенлей, бизни джигит бёлеклерибиз саклаб турган плацдармага танкаланы ётдордук. Понтонга эки танк миндире эдик.

Фронтну 2 минг чаклы тобу сууну ары джанында джауну оборонасын эки-юч сагъатны кёз ачдырмай дюнжурдетди, аскерибиз атакага киргенлей, тобла арлакыга, джауну оборонасыны теренине атыб тебретиле.

Фашист самолетла суудан ётюб барган танкаларыбызга бомбала куюб кюрешдиле, алты быргылы минометла, тобла бары бирден атыб турдула. Ала, не кюрешселе да, танкаланы суудан ётюулери тьялмадыла. Былайда саперларыбыз алапат джигитлик кёргоздуле.

Ары джанына ётгенлей, элни алыб, уллу сыртны кябыргасындан энишге айланыб, джауну бегитилиб турган позицияларына темир ырхы болуб куюлдук. Бизни артиллерия, кесини хайырлы ишин этиб, алайда джауну оборонасын кяушатды. Биз терегеннге кёре, алайда бизни аллыбызга сюелтир кюч кяалмаган эди. Траншеялары чачылыб, адамлары кырылыб, тоблары, башха техникалары да башы тюбуне айланыб тура эдиле. Джау позицияларын кююб кяачды.

Бу операцияны аты Букрин плацдарм болду. Мында уруш ётерге бизге кыйын эди: терен кюулакыла, джарла, дуппура, — танкаланы бурургыа джер джок эди. Джаугыа уа оборона ишлерге бек таб эди. Былайда биз бир ай чаклы кяаты уруш ётдик.

Октябрны арт кюнлеринде 3-чю гвардиячы танк аскерге позицияны кююб, кече бла джашыртын ызына сууну сол джанына ётерге буйрук келди. Кече бла Днепрни сол джагыасына ётюб, север таба кете барыб, кюндюз бир чегетге кириб тохтадык. Ол кюнню ингиринде мени командарм Рыбалко чакырды.

Командарм — Совет Союзу Эки кере Джигити Семен Павлович Рыбалко — алаша сюекли, кяалын битген адам эди. Адам ортасына келгени аны тыш кяарамындан белгили эди, алай а аны бети джаш, кёзлери джити эдиле. Тёппесинден тюгю кетиб джылтыраганы себебли, ол башын кюуру да джюлютюб джюрюй эди. Аны кемсиз ачыуланыб, не алгысаб, не да, Зинькович этгенча, ашык-бушук этиб кёрлюк тюл эдинг. Не палахда да ол басымлылай, иги кёллюлей тура эди.

Генералны уллу эсине ким да сейирсине эди: ол бир кёргенин унутмай, аскерни хар батальонуну командирин бетден бетге таныб, аланы атларын, тукъумларын унутмай, эсинде

тута эди. Адамны инджиуоне, тилегине эс бёлгени уа! Кишини сыйын тышюрюб, керексиз урушуб, джелимсизлик этиб мена аны бир да кёрмегенме. Аскерни ичинде огъай, Правительство да да аны сыйы, махтауу уллу эди.

Айтханымча, командарм Рыбалко мени чакъырды:

— Сен аскерни разведка полкун алыргъа неда бригадагъа башчылыкъ этерге керексе,— деди.

— Джолдаш командующий,— дедим мен анга, — меннге полк да, бригада да керек тюлдю. Мен аскерчиле бла бир сафда болуб, хамаан сермешиюну отунда айланыргъа сюеме. Башчылыкъ этерге, сый алыргъа мен уллу тырмашмайма.

— Сора не болургъа излейсе?

— 52-чи танк бригадагъа комбригини заместители болуб кетерге излей эдим...

— Ашхы, эркинлик береме,— деди командарм, джумушакъ ышарыб.

Кече 31-чи танк бригаданы командири Новохаткогъа да сау къал деб, кесими джанымдан да сыйген 52-чи танк бригадама кетдим.

Новохатко тынч джюрекли, сабыр адам эди. Ол бир-бирденени да украин джорукъ бла бурдурургъа, адамлагъа тюрюлю-тюрюлю-атла атаргъа, компанияны джюреги, джаны болургъа еч эди. «Деятель, уллу Украинаны уланы ишни аламаат бардырады, бизде хар не да кесини орнундады!» — деб накъырда этерге, керек болса, махтаныргъа да ёч эди.

Бу бригадада мен уллу саугъа алсам да, адамла бла иги болсам да, кесими бурунгу бригадама тартханыма киши айыб этерик болмаз.

Алай бла мен 52-чи бригадагъа къайтыб келдим. Уллу къууанч, хахай болду, эски шохларым аллыма чабыб, бирем-бирем къучакълашдыла.

Комбриг мени бек сюе эди. Мен да аны сыйын кёрюрю ючюн къалмай эдим. Кёб кере мен этген буйрукъгъа ол огъай демей, кесиме эркинлик бериб къоюучусу себебли, мен да анга толу ышаннганым, бир-бирибизни аги билгенибиз себебли, бизни арабызда дауур болмаучан эди.

Полковник Леонид Михайлович Плесско фахмулу, интеллигент, уллу культурасы болгъан джумушакъ адам эди. Тыш къарами кесине илешдирген, керти тенглик тутта билген ариу сюекли офицер эди.

1943 джыл 1 ноябрны кечесинде бригада, бютеу техникасыны халын тинтерге, артха созулуб къалгъан экинчи эшелонну джууукъгъа тартаргъа оноу этиб, бир къалын чегетде тохтады.

Октябрда 1-чи Украин фронт Переяслав-Хмельницкий шахарны юн чыкъгъан джанында Букрин плацдармада уллу кюч джыйгъан эди.

Ол айны ичинде фронтну аскерлери Киевни къатында тургъан джауну 4-чю танк аскерин ууатыргъа деб чабыуулла этген эдиле. Алай болса да иш джетишимли болмагъан эди. Кертиди, Киевни юг эмда север джанында плацдармаланы бираз кенгертген эдиле.

Фронтну аскери Букрин плацдарманы сентябрны 22-де алыб бегитсе да, баш кючлени урушха кириулери октябрны 12-де башланды. Джыйырма сутканы ичинде джау кесини позициялары деменгили этерге мадар табды, кёб эшелонлу терен оборона салды.

Плацдарм Днепр сууну эки бутагъыны арасында, тар, хырттылы джерде болду. Оборонада тургъан джаугъа бек таб, бизни чабхан аскерибизге уа бек табсыз эди. Артыкъ да танкаланы джюрютюрге кыйын эди. Аны тышында джау былайгъа беш танк дивизия, мото-джаяу дивизия, аны кирик беш дивизия джаяу аскер салгъан эди.

Октябрны аягъында джангы операциягъа хазырланыргъа Баш командованиеден буйрукъ болду. Ол операция Киевни север джанында Лютеж плацдармадан башланлыкъ эди. Аны му раты джауну бетджанларын чачыб, Киевни къаты бла тогъай ётуб, кюн батхан бла кюн чыккъан джанындан чабыуулну бардырыргъа, плацдарманы кенгertiб, сууну онг джанында Украинаны теренине кириб башларгъа эди.

Чабыуулну 1-чи Украин фронтну аскерлери ноябрны 3-де башладыла. Ала Киевни север джанындан кенделен кырккыйб тебретиле. Бизни ююнчю гвардиячы танк аскерибиз да кюн батхан джанындан уруш ачды.

Бизни бригада, кече-кюн тохтамай барыб, Киевни Светошин деген кыйырына джууукълашды.

Бригаданы командири полковник Плесско, кече машинадан джыгылыб, кесин бек аурутду. Аны экинчи эшелонга ийиб, бригадагъа командирлик этерге меннге буюрдула.

Адамланы джыйыб, мындан ары не этеригибизни планын анылатдым, алгъа барыуну юсунден буйрукъ бердим. 5 ноябрны кечесинде чегетден чыгыб, Пуще-Водица деген джерде Светошинни кыйырындан кириб, Киевден Житомирге баргъан таш джолда джауну танкалары бла кечеги сермешу бардырдыкъ.

Къарангыдан кёзге тюртгенни кёрмейсе. Танк моторла бла сынджырланы тауушу къаяла оюлуб келгенча, гюрюлдейди. Бир-бирибизни кёрмейбиз, фараланы джандырыргъа мадар джокъду. Тёгерекни ракетала бла джарытыб, ёхтем атышабыз. Аллыбызда немец танкала атханлай, аланы тобларыны бурунларындан от джанады, биз ол джарыкны мараб атабыз, ала да бизден чыккъан джарыкны марайдыла.

Джауну бир «Тигри» аллыбыздан чыгыб, бизни танкабыз-

гъа атханлай, мен да аны мараб атдым: эки танк да бирден джандыла. Экипажгъа да хахайны салыб, секириб тышюб барыбыз сау къутулдукъ: кюйген танкаладан чыгъаргъа уста болгъан эдик.

Сермешу танг аласына дери шаушалмады. Танг джарыгъанлай, немецле шосседен сол джанына джанладыла. Уруш баргъан джерде аланы тогъуз танкалары кюйген, бизни да беш-танкабыз джараусуз болгъан эдиле.

Бизни аскерле, Киевни тегерегин алыб, шахарда кючлю орам урушла бардыра эдиле. Не къадалыб кюрешселе да, немец-фашист аскерле бизни аллыбызны тыялмадыла: джанларын пелхдан къутхара, къуршоудан ычхыныб, ала Фастов бла Житомир шахарла таба къачдыла.

Украинаны ара шахарын — Киевни башына бош этдик. Буйрукъ болуб, танк аскерле джауну ызындан тышдюле, анга бир минутну да тынчылыкъ бермезге къаст этдиле. Бизни алтынчы гвардиячы танк корпусну атына «Киевский» деген сёз къошулду...

Алтынчы танк корпусха Фастовгъа чабаргъа буйрукъ берилген эди. Корпусну командири генерал-лейтенант Панфилов эди.

Алексей Павлович Панфилов, Совет Союзу Джигити, къатангы узун адам эди. Ол граждан къазауатны заманында аскерде комиссар болуб къуллукъ этгенди. Бютеу джашауун, фахмусун, кючюн Къралны Сауутлу Кючлерин ёсдюрюуге бергенди. Джыллыгъы келсе да, аны къара чачына чал урмагъан эди. Генералны ким да скойюб тынгыларча ариу ауазы, юлгю алырча къарамы, адам джанындан юлюш этерча, ариу халиси бар эди. Ол, онглулугъун байракъ этиб тутмай, уллу бла уллу, гитче бла гитче бола, керекли джерде накъырда эте, кюле да биле эди...

Кече-кюн демей, фашистлени сюрюб барыб, корпус 6 ноябрда Фастов шахарны кюн чыкыгъан къыйырына джетди.

Фашистле шахарны къыйырында оборонагъа кючлю зенит тобла салгъан эдиле. Аладан бизни танк колоннагъа атаргъа, аллыбызны тыяргъа умут этдиле. Кертиди, зенит тобла джерде ышаннга алсала, бек къоркъута эдиле, алай болса да сыртны джайылыб, болгъанны тул-тубан этиб келген танкаланы аллары тыяргъа къайда! Тобла къуя тургъанлай, гюрюлдеб юслерине миндик, къурч ёшюнле бла урдуруб, теблеб, башлы-тюблю этдик, расчелтланы къырдыкъ... Шахарны орамларында да къаты урушла бардыла.

Джазыу бизни джанлы болгъан эди. Фастов да къолгъа тышдю. СССР-ни Баш Советини Указы бла бизни 52-чи гвардиячы танк бригадагъа «Фастовская» деген ат берилди.

Андан ары биз Брусилов райоinda фашистле бла сермешу-

ню бардырдыкъ. Ноябрьны ал джарымында фашист аскерле бизге къаршчы кючлю чабыуулла этди. 1-чи Украин фронтну аскерлерине алгъа барыуну бир кёзюуге дери тохтатыргъа буйрукъ келди.

Гитлерчиле, бу джерге уллу къарыу салыб, Киевни ызына алыргъа кюреше эдиле. Урушла, башха болмай, Курск тогъаи-дача джандыла.

Житомирден Киевге баргъан джол бла кюн сайын 200—400 танк келе эди. Бизни бригада ол джолну Озерянка деген элни къатында сакълай эди. Житомир джанында къалын четгетни ичинден чыгыб, джау Киевге мыллык ата эди. Бизни бригада сакълагъан джер бек джууаблы участок эди. Командование бизге 9 самоход тоб да къошхан эди. Танкаланы да, тобланы да беллерине дери джерге ташайтыб, джюзле бла тобланы джолгъа ууладыкъ. Джауну машиналарын джууукъ келмеге къюуб, кючлю залп бериб тютюнлерин кёкге чыгъара, талайын агъызыб, ызларына айландырдыкъ. Дагъыда бир кесекден чабыуул этди. Алай а исси къабыб, ызларына къачдыла.

Бир кюн командарм Рыбалко келди. Джолну юсюнде кюйюб джатхан фашист техниканы кёрюб, меннге ышарыб айтды:

— Сиз былайда джауну танкаларындан къабырла этген кёреме!

— Да,— дедим мен,— джолдаш командарм, андан башха зат къолубуздан келмейди... Алагъа къабырладан башха сау-гъабыз джокъду...

Декабрны арт кюнлеринде Житомир-Вердичев операцияны башладыкъ. Чабыуул баргъан 6 кюнню ичинде бизни аскерле фронтну 300 километрге керди. 100 километрни да теренликге бардыла. Декабрны 31-де Житомирни алдыкъ.

Аскерлерибиз джангы джылны къууанчын бу хорламны къууанчы бла бирге этди.

Энди бизни алгъа барыуубузгъа джауну джанындан алай уллу тыйгъыч болмай эди. Таулада ырхы къобса, аны аллын тыйгъан къалай къыйын эсе, бизни аллыбызны тыйгъан да душманнга алай кыйын болду. Къысха заманны ичиде Вердичев, Казатин, дагъыда башха ууакъ шахарланы башларына бош этдик.

1944 джыл январда Полоня деб бир шахарчыкъда тохтадыкъ. Былайда кюйген, чачылгъан танкаланы орнуна джангы танкала салдыкъ, бир ийыкъны солудукъ.

Январь—февраль айлада Украинада кёб элни, шахарны джаудан сыйырдыкъ.

Къайда къыйын болса, бизни темир джумдуругъубуз ары бурула эди. Хорламдан хорламгъа барыу энди бизге джорукъ болуб тохтагъан эди. Бизни аскерле Проскуров операцияны башларгъа къызыу къурала эдиле.

Берлин — фашист джаныуарны уясы — аллыбыздады. Совет Аскер, толу хазырланыуу бардырыб бошаб, Берлинни алыуу башлады. Джаууу таргъа тыйылгъан аскерине не кече, не кюн солуу джокъду. Хар бирибизге къанат битгенди, къууанч киргенди, къазауатны ахырын кёребиз. Энди дженгил огъуна Берлинни алыб, къазауатны бошаргъа, дунияны юсюнде ёмюрлюк рахатлыкъны салыргъа ашыгъабыз.

Алай болгъаны ючюн джаууу ахыр бетджанын чачыу тынч иш болмагъанын да билебиз. Гитлерни буйругъу бла къолуна сауут алыргъа кючюнден келген немец болуб киши къалмай къобханды. Фашистле хар эли джер ючюн къарышыб кюрешедиле.

Кюрешселе да, история алагъа сюд этиб бошагъанды: 1945 джыл апрелни 21-де аллыбызда Берлин кёрюндю. Ма фашист эминаны чыкыгъан джери, дунияны башына от салгъан мурдар джыйынны къаласы!

Берлин кюеди. Тютюн булутла кёкню къалын джабхандыла. Тоб атылыу асыры къатыдан, кёк тохтаусуз кюкюреб, джер да тебрениб тургъанча болады. Хар сагъат сайын шахаргъа мингле бла снарядла тюшедиле, самолетла да бомбаланы къуадыла.

Джаула къаты кюрешедиле, хар тыгъырыкъны бегитиб, тобла, пулеметла къурагъандыла. Джаууу къаушатыр ючюн, бизни аскерле хар районну уруб барадыла.

Берлиндеги гарнизонну терк огъуна чачаргъа деген буйрукъну толтура, бизни бёлекле Тетель районну штурм бла аладыла. Мында бизни къолубузгъа шахарны суу бла баджаргъан уллу станция тюшдю. Джаууу къолундагъы Темпельгоф аэропортну урдукъ. Немерцелени самолетларына энди Берлинде къонар джер къалмады. Радиостанцияларын, электростанцияларын, газ заводларын, дагъыда башха затланы алыб, фашистлени таргъа тыйдыкъ.

Апрелни 25-де бизни аскерле, Берлинни тегерегин къуршааб, андан тышына киши чыкъмазча бегитдиле, къаты орам урушла башландыла. Орамлада трамвайла джюрюмей тохтадыла, метро джабылды. Шахарны халкъы, аскери да Шпрее суугъа суу алыргъа джюрюб тебредиле. Шахарны башха джерлеринде ичерге суу табмай, берлинчиле хуюла къазыб кюрешедиле. Бютеу къралдан кесилиб алыннган Берлинни болуму бек къыйыннга таянды.

Алай болгъанлыкъгъа Гитлер бой салмазгъа буйрукъ бериб, орамлада кючлю сермешуу бара эди. Берлинни гарнизону бек къаты, деменгиле кюреше эди.

Апрелни 30-да, 1 майны кечесине бизни аскерле Берлинни

арасына кирдиле. Бранденбург воротада юч метр мийиклиги болган баррикадалагъа миниб, ала Унтер ден-Линденнге от ачдыла. Танкаларыбыз Шпрее суудан ётюб, немецлени Тиргартенде улуу тобларына чабдыла. Джаяу аскерибиз да Зоология садха джыйылган джаулагъа мыллык атды. Вильгельмштрассе бла Потсдам вокзалда къаты сермешу башланды.

Техникабызгъа Берлин тарлыкъ этиб, аскерибиз аны ичинде къымылдаялмай эди. Орамла, площадь, паркла чачылган, кюйген фашист танкаладан, самоход тобладан, автомашиналадан, адам ёлюкден, ууалган кирпичден, темирден тыкъ-тыкъ-лама эдиле.

Хар къалайдан улуу зенит тобланы, минометланы ауузлары, кюйген «тигрлени», «пантераланы» тоблары къарай эдиле.

Бизни сапер батальонларыбыз, орамланы тазалаб, ётерге джол ача, аскер бёлеклеге Рейхстагга джууукълашыргъа болуша эдиле.

Бир-бир орамла бизни къолубузгъа тюшюб бошаб, уруш тохтаганды. Хатасыз адамлагъа тиймезлигибизни таныб, берлинчиле, орамлагъа чыгыб, учу-къыйыры болмай келген совет аскерлеге сейирсиниб къарайдыла. Бир къауумла бизни улуу танкаларыбызны кёрюб сорадыла:

— Быланы Америкаданмы алгансыз?

— Огъай, орус танкаладыла. Уралда ишленнгендиле!

Немецле, башларын силкиб:

— Была ингилиз тобла болурламы? — дейдиле.

— Огъай, орус тобладыла. Уралда ишленнгендиле! — деб бизни тобчула джууаб этдиле.

Немецле, бир-бири бла къуш-муш эте:

— Была «катышаладыла», — деб кёргюзедиле.

Бир къауумла, къатыбызгъа келиб:

— Бизге уа Совет Союзну тоблары, танкалары, самолетлары да джогъдула, ууалыб бошагандыла деб тургандыла, — деб башларын ачыулу чайкъайдыла. Шахарны талай джеринде джауну аскер бёлеклери, къарыуларын тауусуб, сауутларын атыб, джесирге кёче башладыла. Алай а кёбюсюне хар юйню, подвалны зор бла джыябыз къолгъа.

Танкаларыбыз орамлада къаршчы турганны теблеб, джандырыб барадыла. Мийик юйлени терезелеринден гранаталаны къуйган бла биргелей, парклада бугъуб, фашистле фауст патронла бла танкаланы къабыргъалын марайдыла.

Мен командирлик этген танк полк бла биргелей артиллериябыз минометчиклерибиз, джаяу аскерлерибиз — барыбыз да бирден алгъа барабыз. Сермешу къызыудан къызыу хал алады. Мени полкуму онг джанындагъы джаяу аскер полкга баш командованиеден Рейхстагны штурм бла алыргъа буйрукъ болду. Аны командири подполковник Зинченко эди. Полкну

алында баргъан батальонну командири Неустроев телефон бла подполковник Зинченкогъа сѣлешди.

— Алло! Джолдаш подполковник, сизни бла капитан Неустроев сѣлешеди. Мен Рейхстагны кѣреме! — деди.

— Не? Не? Рейхстагны кѣремеми дейсе?

— Хо, Рейхстагны кѣреме!

— Алай эсе, мен Баш командованиеге билдирейим!

— Алайды, джолдаш подполковник, штурм этиб алыргъа хазырбыз!

— Иги хазырланыгъыз, мен буйрукъ берирме сизге, — деди подполковник Зинченко.

Рейхстагны штурм бла онтѣрт сагъатда алыб башларгъа буйрукъ келди. Неустроевни батальону атаканы башлады...

Рейхстагны хар комнаты ючюн кюреш барды. Эсесчиле не кючлерин да салгъан эдиле. Джауну гарнизону къаты кюрешди. Бизникиле Кормов площадны алдыла.

Подполковник Зинченкону буйругъу бла джигит совет аскерчиле тамада сержант Егоров Михаил, кичи сержант Кантария Мелитон Хорламын байрагъын Рейхстагны тѣппесине чанчдыла... Орагъы бла чѣгючю болгъан уллу Къызыл байракъ, мийикде чайкъалыб, нюр тѣге эди.

Ол кюн хоншу полкубузну участогуна, машинаны радиаторуна акъ байракъ тагъыб, немецлени джанындан бир офицер келди. Машинадан тюшген немец бир джангыз сѣз айтды:

— Капитуляция...

Аны штабха элтдиле. Анда офицер баш герман штабны джангы тамадасы генерал Кребсни Берлин гарнизонну аскерлерини капитуляциясыны юсюнден Совет Аскерни командованиеси бла сѣлеширге излегенин айтды.

Бизни командование Кребсни келирине огъай демеди.

Генерал Кребс келиб, генерал-полковник Чуйков бла тюбешди. Чуйков аны Ставкины келечиси армияны генералы Соколовскийге элтди.

— Мени бойнумда борчум барды Совет командованиеге, аны юсю бла Совет правительствогъа билдирирге, — деди Кребс. — Апрельни 30-да фюрер Адольф Гитлер... ол дуниягъа кетгенди...

Генерал, бир талай секундну сѣлешмей, башын энишге тууб туруб, сора санын-башын тюзетиб, дагъыда айтды:

— Фюрер осият этиб, орнуна гросс-адмирал Деницни къойгъанды, герман правительствону башчысына доктор Геббельсни теджегенди. Бу джангы правительствону келечиси болуб, мен сизге Геббельсни энчи аманатын айтыргъа келгенме.

Бизникиле, анга хыны къараб:

— Андан сора башха айтырынг бармыды? — деб сордула.

— Джангы герман правительство бла баш аскер командо-

вание немец аскерлени Берлинде мындан ары кюрешлерин оюмсуз ишге санайдыла,— деди Кребс. — Ол себебден капитуляцияны не халда бардырыллыгъын ачыкълагъынчы эмда Совет правительство бла аны союзниклерини правительстволарын ангылагъынчы, Совет командование бир суткагъа урушну тохтатырын тилейбиз.

Кребсге быллай джууаб бердиле:

— Совет правительство Германияны не тукъум да фашист правительствосу бла сёлешиу бардырыргъа болмайды, боллукъ да тюлдю. Аны кибик Совет правительство урушну, бир суткагъа къой, бир сагъатха да тохтатырыкъ тюлдю. Берлин гарнизонну къалгъан кесеклерини капитуляциясыны юсюнден сёлеширге излемейди.

Бизни командование Кребсге Берлинде гарнизонну кюрешгенинден хайыр чыкъмазын, къаршчылыкъны къоймасала, солдатла, офицерле да толу къырыллыкъларын билдирди. Аны бла бирча дженгил огъуна толу, сёзсюз капитуляцияны бардырыргъа кереклисин айтды.

Ол затланы Геббельсге айтыргъа сёз бериб, Кребс Берлинни оборонасыны штабы бла телефон связь салынырын тиледи.

Генералны тилегин къабыл эте, бизникиле аны машинасына телефон аппарат бла связистни миндирдиле, телефон чыбыкъ тартылды.

Бир кесек замандан, телефон зынгырдаб, Берлинни оборонасыны штабы сёлешди. Штабдан генерал Кребс Геббельсге болумну ангылатханын, энтда келиб Совет командование бла сёлеширге излегенин айтды.

Бизни штабха экинчи кере келгенинде, Кребс кёб сёлешиб кюрешмеди.

— Капитуляциягъа разыбыз,— деди ол, — алай а Совет правительство бла командованиеден тилегибиз: джангы герман правительствону тыйыншлыгъа санасынла, аны къолунда шахарны бусагъатда немец аскерле алыб тургъан кесегин да къойсуңла.

— Сизге чыртда аллай сёз бермейбиз,— деди бизникиле. — Биз сизден сакълагъан зат — сёзсюз капитуляцияды.

Кребс дагъыда кесини муратын айтыб башлады:

— Сиз ангылагъыз, биз джержиз къалай къаллыкъбыз?

Правительствобузну джери болмаса, ол Польшаны Лондондагъы правительствосуна ушарыкъды. Ол а кюлкюлюк эмда болмазлыкъ затды...

Бизникиле, бу затны юсюнден энди сёз джюрютюлмезге кереклисин ангылатыб, болджал бериб, терк огъуна капитуляция болмаса, ахыр штурмну башларыкъларын билдириб, генералны ызына ашырдыла. Заманны ол созаргъа дыгалас этгенин да ангыладыла.

Кребс кетди. Былайда бир эрши зат болду: къанлы фашизмге ёмюрге да адамны джюреги джумушамазча бир иш.

Бизни офицерле генерал Кребс бла аны нёнерлерин ашыра барыб, аланы къарауулдан ётджургенлей, немецле пулемет очередь бердиле. Ала бизни офицерлени мараб атхан эдиле. Аланы ашыра баргъан майор Белоусов, бети-къуту кетиб, кёкюрегинден тутуб, джерге джыгъылды. Бизни солдатла, офицерле майоргъа болушургъа деб чабдыла.

— Ай итле...— деди майор,— ёмюрге да ышанмагъыз алагъа!..

Гитлерчиле джаралы майоргъа дагъыда пулеметдан атдыла. Олсагъатдан буйрукъсуз бизни джаныбыздан кючлю атыу башланды, адамланы ачыулары тышына тёгюлдю.

Берлинни оборонасыны штабындан неда генерал Кребсден бир таууш да эштилмеди. Бизни штабны буйругъу бла штурм башланды. Биягъы канонада джангырды, сахар тютюннге, отха бёленди. Ол кёзюуде Берлинге келген кюнню айтыб айтыргъа да кыйынды. Сёз ючюн, Унтер ден-Линденде бир километр фронтха 590 тобубуз ата эди!

Атаканы кызыугъа кирген кёзююнде бизни аскерчиле бир немец генералны уллу таш хунаны къаты бла джерге къабланыб келгенин кёрдюле. «Къолларынгы ёрге тут!» — деб кычыргъанлай, генерал турду. Кёкюрегинде темир крестле, кюлунда да акъ байрагъы кёрюндю.

— Капитуляция,— деди генерал.

Аны штабха элтдиле, ким болгъанын да билдиле. Ол Берлинни гарнизонуу начальниги эди.

Джолдаш Чуйковну кабинетинде Вейдлинг Геббельс бла Кребсни кеслери кеслерин ёлтюргенлерини юсюнден хапар айтды.

— Мен эмда мени аскерим,— деди ол сауутун атыб,— бой салыргъа хазырбыз.

Эркинлик соруб, джолдаш Чуйковну кабинетинде машинисткагъа Вейдлинг айтыб джаздырды:

«Берлин гарнизонуу аскерчилерине буйрукъ.

Солдатла, офицерле, генералла!

Апрелни 30-да фюрер кеси кесин ёлтюргенди, бизни да, анга тюз болургъа ант этгенлени, кеси башыбызгъа къойгъанды. Фюрерни буйругъу бла Берлин ючюн къазауатны бардыргъа деб сизни умутугъуз алайды. Алай а бизни сауутубуз — аскер керегибиз джетмейди, болумубуз къазауат этерча тюлдю.

Хар сагъат сайын сахаргъа уллу кыйынлыкъ тюшеди, кёб адам ёледи, джаралы болады. Ашарыкъ-ичерик джокъду... Бизни къаршчылыкъ этиуюбюзден хайыр джокъду, болур болгъанды. Ол себеден мен, Совет Баш командование бла келишиб, сизни урушну тохтатыргъа чакъырама.

Вейдлинг, артиллерияны генералы, Берлинни оборонасыны командующиси.

1945 джыл, 2 май».

Бу буйрукъ телефон, радио бла берилди. Немец аскерле капитуляцияны башладыла. Солдатла, офицерле, окулган юлден, подвалладан чыгыб: «Саутну къайры атайыкъ?» — деб сора эдиле. Артиллеристле — тобларын, минометчикле — минометларын, танкистле — танкаларын, связистле — кеслерини кереклерин, шофера — машиналарын келтириб бизникилеге бере эдиле. Азыкъ складланы, аскер кереклени, госпитальланы, гауптвахталаны, саут мастерскойланы — хар затны болган болушлусун бизге бере эдиле.

Берлинни орамларында узун колоннала болуб, бойсунган фашист аскерчиле бара эдиле. Хар дивизияда колоннаны башында генералла, офицерле бара эдиле. Орамлада, площадьда басынган къатынла, къартла, сабийле бара турган аскерчилени ичинде кеслерини эрлерин, аталарын, джашларын таныб:

— Ганс!

— Фриц! — деб кычыра эдиле.

Европаны, Азияны, Африканы бойсундурган излеген «джигитле», былайда джесирге тюшюб, юслери кир, бетлери къара болуб, башларын энишге тутуб бара эдиле.

Да, ол бедишни, ол ийлыкъны немец-фашист аскер табарга тыйыншлы эди, табхан да этди! Фашизмни аякъ тюбге тюшген ара шахарыны бедиши уа!

Совет аскерчиле, башларын ёрге тутуб, къууаныб, махтаыб, урушда къаушатылган джауга къарай эдиле.

Ма ала — къанлы джаудан Ата джуртну, бютеу джерни юсюн къутхарган, урушлада чыныкъган махтаулу совет солдатла — рахатлыкъны аскери!..

1-чи Украин фронт, Берлинни алыб бошаганлай, Карпат таула таба айланды. Бизни 3-ю гвардия танк аскерибиз да бу фронтха кире эди.

Мен къуулукъ этген корпус Дрезден шахарга чабыууну башлады. Джер-джерде бойсунган немец аскерни колонналаы барадыла. Бой салмаган белеклеге кюч бла бой салдырабыз.

Дрезденге джетдик. Бу шахарга Американы авиациясы уллу халеклик салган кёре эдим, таш юсюнде ташы кълмаганча болган эди. Мында аллыбызга сюеллик кюч кълмаган эди...

1. Совет Союзну маршалы Г. К. Жуковну «Воспоминания и размышления» деген мемуар китабын окъуб, аны сабий, джаш заманын хапарлаган бетлени Багъатырланы Харун кесини сабийлик кёзююнден айтхан затла бла тенгешдириб, Совет Аскерни командирлерини джашау джоллары кълалай болганыны хапарын айтыгъыз.

2. Бағатырланы Харунну, Ставрополь крайны башха джигитлерини къысха биографиялары бла портретлерин къазауат Сыйны бѣлмесине тагъыгъыз.

3. Харунну таныгъан, анга джуукъ джетген адамладан, газетледе, журналлада басмаланган затладан материал джыйыб, альбом джарашдыргъыз.

4. «Сталинград сермешинде фашистлени ууатыу» деген темагъа сочинение джазыгъыз. Сочинениеге материалны, Бағатырланы Харунну китабында болгъан затла бла хайырланыб къалмай, историядан, обществоведениенден, башха совет мемуар эмда суратлау чыгъармаладан алыгъыз.

5. Андан сора сочинение джазаргъа темала:

1) «Совет Союзуу Джигити Бағатырланы Харунну сыфаты (образы)».

2) «Фашист аскер кесини уясында — Берлинде — ууатылды».

3) «Къраллагъа фашист зорлукъдан азатлыкъ берген Совет Аскер».

4) «Совет халкъланы бузулмазлыкъ шоклугъуну хорламда магъанасы».

Лайпанланы Сеит

(1925)

КЪАРАЧАЙНЫ УЛАНЫ — БЕЛОРУССИЯНЫ ДЖИГИТИ

...1941 джылны июнь айында фишст Германия Джуртубузгъа чабхан кюнледе, уруб келген душман аскерлени аллына сюелиб от ачханланы ичинде Къасай улу Осман да бар эди.

Гитлерни аякъ тюбуне бойнун салыб тохтагъан Запад Европаны аскер кючюн ууучха джыйыб, алай бла зорлукъну темир ылыхтынын къурагъан Германия хурметли Ата джуртубузгъа къаршчы къазауатны башлагъанында, мобилизацион хазырлыгъы толу болмагъан аскерлерибиз ызына ыхтырылыргъа керек болдула. Эки-юч джылны къазауатда чыныктыгъан, кючлю техникалы герман аскерле, къралыбызгъа джукъ билдирмей чабханлары себебден, къазауатны ал кѣзююнде онглулукъну, инициативаны алгъан эдиле. Бизни аскерле, онглу душман бла къан тѣкген кыйын урушла эте, ол урушлада фашист Германияны аскер кючюн сидирете, артха ыхтырыла келе эдиле.

Осман къуллукъ этген 121-чи джаяу аскер кивизия къазауатны ал ийыкъларында Белорус ССР-ни Барановичи областыны юг-запад кыйырындан Барановичи-Волковыск темир джол линиядагъы Слоним шахарны къатында оборона тутханды. Къазауатны биринчи айында огъуна, къаты урушладан сора, ол дивизия абзырады, аны сау къалгъан кесеклери да сидиреде.

Ол кѣзюуледен сора Осман да башсыз болгъан эди. Не бол-

ду, не кьалды? Саумуду, шаумуду? Къайда болса да окъдан, тобдан кюйюбмю кетди, огъесе пленнге тюшюб, урубму кьойдула?

Историяны ол джууаблы кёзюую адам улугъа ультиматум салгъан эди: не тобукълан да гитлерчи нацистлеге шежде ур, халкъынгы, джуртунгу, джамагъатынгы да алагъа кьул эт. не-да сауут алыб чыкъ да, халкъынгы, джуртунгу кечимсиз ууах-тыдан кьоруула, джуртунгу миллет азатлыгъын, аны ёмюрлюк сыйын, таза намысын, джамагъатынгы джашауун душмандан кьутхар.

Совет халкъ азатлыкъ ючюн кюрешни — къан-джан аймагъан кюрешни башлады. Джуртубузну халкълары Уллу Ата джурт къазауатха кьобдула.

Ол кюрешни джылларында Къарачайны джигит уланлары-ны бири Къасайланы Осман да кесини эркишилигин кёргюзтор ючюн кьалмагъанды.

КЪАЗАУАТНЫ БИРИНЧИ АЙЫНДА

Слоним шахарны къатында оборона тутуб тургъан 121-чи джаяу аскер дивизия къаты урушладан сора тозурагъанында, аны юзюлген кесеклери алгъа ётюб кетген герман аскерни ар-тында кьалдыла. Ол кёзюуде бизни аскерле, тохтай да серме-ше, душманны борбайын ала, артха туракълай келе эдиле, Къа-ра тенгизден Баренц тенгизге дери созулгъан фронт къралы-бызны джерине теренден терен кириб келе эди. Ёлчеленмей берилген ёлум кыйынлыкъ, джигер совет халкъны юсюне тю-шюб, аны шатык санларын ууадых этерге кюреше эди.

Къызыл Аскерни командирлери бла аскерчилеринден бир бёлек, аланы ичинде лейтенант Къасай улу Осман да, Беларус-сияны немец аскерле алгъан джерлеринде таша джолла бла, чегетле бла, кечеги джолоучу болуб, кеслерини аскер бёлекле-рине кьошулур мурат бла, ачлыкъда, джаланнгачлыкъда фронт таба айландыла. Кючлери аздан, кече болмаса, кюндюз кы-мылдаргъа мадар джокъ эди, душманны аскерлери басыб тур-гъан элге къайтыб, азыкъ алыргъа, хапар билирге болмай эди.

Ала ол барыудан, айдан асламны «сюркелиб», Белоруссия ССР-ни Барановичи, Минск, Бобруйск областларындан ётюб, 1941 джыл август айны аллына Могилев областны Бельниччи районуна чыкъгъандыла. Арыб, тозураб келген аскерчи бёлек, Друть суууна чыгъыб, алайда болумну чегиб кёрюрге оноулаш-ханды. Карталагъа келишдириб къарагъандыла, алай а джюрек-ни чапырыр зат табалмагъандыла: алларында Друть суу, аны ары джанында — немец аскерледен тыкъ-тыкълама болуб тур-гъан элге къайтыб, азыкъ алыргъа, хапар билирге болмай фронт.

Төгереклеринде уа — душман басыб алгъан, не этерин билмей, сескекли, сангырау болуб тургъан джакъсыз халкъ.

«Не кычырыкъ этгин? Биз этер эки зат барды, — дегендиле джашла, — не аскерлибизни табхынчы бара барайыкъ, не да ма былай джолгъа чыгъайыкъ да, бизге бу кыйынлыкъны джетдирген немецле бла сермешиб, дертибизни алайыкъ, аздан аз ёлюр, кёбден дёб ёлюр». Ала, экисини къайсында тохтаргъа билмей, оноулашыб да тугел битдиралмай тургъан бир кёзюуде, джашау кеси алагъа бир башха джол кёргюзтуб къойгъанды.

Ала бир кюн ингирде бир элчикге шыкъыртсыз кирдиле. Эм кыйырдагъы юйчюкню аллына келиб, эшигин къакъдыла. Иеси, къартыракъ киши, сескекли болуб чыкъды да, саламлашыб, асыры разы болмаса да, юйге чакъырды. Ичгери киргенлеринде, анга тынгылы хапар сорургъа, къазауатдан, дуняя болумдан джангы зат эшитирге мурат этиб, кишини ушакъгъа тартыб кёрдюле. Алай болса да ол терен ушакъгъа кирирге соймеди, соруугъа да не «огъай», не «хо», не да «билмейме» деб тургъандан ары, джюрегиндегин ачаргъа излемеди. Немец провокаторла, кызыл аскерчи кийимле кийиб келиб, хар кимни ичин, тахсасын билиб элде талай адамны ачитхан эдиле да, хар ким кесини тилине кирит салгъан эди, хар атламына сакъ болургъа юрене башлагъан эди. Эллени душман аскер басыб, кёб тюрю зорлукъгъа, оккупация джамагъатха келтирген фитналыкъгъа джол кенг ачылгъан бир заман болгъан эди да, хар ким джанына къоркъа эди. Ол киши да, совет аскерчи форманы кийиб келген киши адамлагъа ышанмай къарай эди. Алай къатышхан дуняда кимни джюрегинде не иннет джерлешгенин билмеклик кыйынды.

Алай болса да, аскерчилени таза джюрекден айтылгъан ачыкъ сёзлери, тозурагъан, джунчуулу халлары сескекли кишини бираз бюкдюле. Ол талай джангы хапар айтды. Аскерчиле, аны аллай хапарланы къайдан табханын сора-сымарлай келгенлеринде, юйде радиоприемник болгъанын сездиле.

...Москвадан Левитан сёлеше эди. Ата джуртубуз, душманланы кёлуна тюшген джерлерибиздеги совет адамлагъа, радиодикторну базыкъ ауазы бла кёл бере, партизан къазауатны бацларгъа чакъыра эди. Уллу къралны къайгъылы тебген джюреги Москва, ол кюнледе тулпар халкълагъа зорлукъ этиб келген герман оккупантланы ызларындан партизан къазауатны хатерсиз отун ачыгъыз деб, немецле алгъан шахарларыбызны, эллерибизни джамагъатын хар къуру да кёллендире эди.

Ол чакъырыу, къарт кишини юйчюкюнде джызылдауукъ, эски приемникден эшитгенлери, джуртну буйругъуча ангылашынды, тузакъгъа тюшгенча болуб, джунчуб айланган аскерчилени сагъайтды. Джашла, кишиге да бююреу этиб, ызларына чегетге къайтыб кетдиле.

Ала ол кече, кёзлерине джукъу кирмей, джюреклери кёл-
тюрюлюб кёб затха ойлашдыла. Узакъ узайгъан фронтну
ызындан сюрюб кюрешмей, Джуртха этген антларын алайда
огъуна толтуруб барыргъа, немецле алгъан джерледе партизан
къазауатны башларгъа, аны башлар ючюн а, къаты аскер ми-
замлы партизан отряд къуаргъа оноулашдыла.

1941 джыл 10 августа Осман бла нёгерлери Могилёв об-
ластны Бельнич районунда Угольщина элчикни къатындагъы
Сипайлов чегетде тохтадыла.

Ол чегетде 1941 джылны август айында 121-чи партизан
полкну тамалы салыныб башланды. Джангы партизан отряд,
кеслерини бёлеклеринден аджашыб, фашист тылда къалыб
кетген аскерчиле бла командирледен къуралды.

Ол отрядда ал кёзюуде кимле болгъандыла? Аны юсюнден
эки тюрю хапар джюрюйдю.

Биринчиси. 121-чи партизан полкну разведкасыны алгъын-
нгы тамадасы Василий Степанович Кононов джазгъаннга кё-
ре, Османны отрядында Османдан сора да М. Абрамов, И. Ф.
Хазов, Е. И. Балувев, Н. Ф. Щеколук, Ф. П. Шагалин, З. П.
Гапсенов — бары да 7 адам болгъандыла.

Экинчиси. Къасай улу ёлгенден сора, 121-чи партизан полк-
ну командири Ильинский, полкну комиссары Иванов, штабны
начальниги Гарусов 1944 джылда Могилёв область немецледен
тазалангъандан сора, 121-чи партизан полкну къазауат ишле-
рини юсюнден отчёт джазгъандыла. Ол отчетда былай айты-
лады. «Отрядны кичи лейтенант Абрамов М., лейтенант Къа-
сайланы О. М., Щеколук Н. Ф., Фитальев, Колотов, Шулинин,
Павлов, Горянин къурагъандыла».

Отрядны къурагъанланы ичинде Осман, Абрамов, Щеколук
болгъаны ажымсызды, аны юсюнден Осман кеси джазгъан
сводкада да айтылады. Ол ючюсюнден башха ким болгъаныны
хапары экилиди.

ОТРИДНЫ ОРНАЛГЪАН РАЙОНУ

1941 джылны къач айларында Сипайлов чегетде Османны
партизан отрядындан сора да башха бир отряд — К. М. Бело-
усовну отряды къуралды. Отрядла джангы къуралгъан кёзюу-
де бир-биринден терен хапарлы тюл эдиле. «Бизден арлакъда
да бир отряд джюрюйдю», — дегенден ары, бир-бири бла бай-
ламлыкълары джокъну орнунда эди. Османны отряды 1942
джылны джазында Могилёв шахаргъа джууукъгъа тюшдю. Ол,
1944 джыл джай, Совет Аскерни бёлеклерине къошулгъунчу,
Могилёв шахардан запад таба 25—30 кылометр барыб, Хрипе-
лево бла Будище эллени тегерегиндеги чегетледе тургъанды.
Ол чегетле Къасай улуну отрядыны партизан базасына санал-

гъандыла. Партизан полкнун штабы Хрипелево эл Советни Будище элинде Исаак Ефимович Афанасьев бла Ксения Андреевна Афанасьеваны юйюнде тургъанды. Партизан госпиталь, санчасть, складлары, интендант белекле да ол элчикде болгъандыла.

Картасына къарасанг, 121-чи партизан полкнун дислокация району (орналыб тургъан джери) ючмюйюшге ушайды. Ол ючмюйюшге, Могилев шахардан башлаб, Могилев районну бютеу запад джаны, анга хоншу Бельничи районну да восток джаными киреди.

Ючмюйюшню кюнчыгъыш джанында Могилев шахар, север джанында Могилёв — Минск шоссе, юг джанында Могилёв — Осиповичи темир джол бла Могилёв — Бобруйск шоссе, кюнбатыш джанында уа — Днепрни онг бутагъы Друть суу. Ол район, 1942 джылны джай айларындан башлаб, партизан зона болгъанды. Кеси да толун эки джылны узунуна — 1942 джылны джайындан 1944 джыл июнь айда оккупантладан азатланнгынчы, партизанланы къолунда тургъанды.

Османни партизан полкун эки джылны къолдан джибермей, къралыбызны властын салыб тургъан джерини кюнчыгъыш чегинден кюнбатыш чегине узакълыгъы 100 километрден аслам, север чегинден юг чегине дери да 50—60 километр болгъанды. Аны ичинде 44 эл джашагъанды.

Осман партизан отрядны Бельничи районну Сипайлов чегинден Могилёв шахарны къатына не себебден кёчюргенди?

Ол соруугъа джууаб этерден алгъа, партизан къозгъалыуну борчларындан белек сёз айтайыкъ.

Совет партизанла Уллу Ата джурт къазауатны джылларында кеслерине баш борчлагъа бу затланы салгъан эдиле: къолдан келгенча, душманны аскер кючю бла аскер-техникасын къурутуу; душманны тылдагъы коммуникацияларын чачыу, къатышдыруу; Совет Аскерни Баш Командованиесини Штабына берирге душманны аскер-оператив тахсасын билиу; оккупантлагъа не аз да тынчлыкъ бермей, аскер кючлерин седиретиу; душманны къолуна тюшген совет адамланы джюреклерин кёллерин чапыруу; Совет Аскерни хорларына ийнандыруу; фашист тылдагъы адамланы оккупантлагъа къаршчы кюбаруу; оккупантла кючлеген джерлерибизни адамларына Коммунист партияны иннетин сингдириб, фашист идеологиягъа къаршчы кюрешни бардыруу.

Совет партизанла ол борчланы ажимсыз толтургъанларына джашау кеси, историяны кылам орнуна къан бла джазылгъан хорлам китабы шагъатлыкъ этгенди.

Османни партизанлары сыйлы борчланы кыалайда иги толтурлукъ эдиле? Тылда душманны аскер кючю, аскер-техникасы, офицер къаууму асламыракъ джыйылгъан джерде, джама-

гъатны къалынында, партизан урушлагъа табигъатны таблыгъы болгъан джерледе.

Могилёв шахар бла аны төгереги аллай джерле эдиле.

Немец-фашист аскерле, 1941 джыл 13 июлда Могилев областны алыб бошаб, Могилёв шахарны да төгерегин къуршалагъан эдиле. Шахарны гарнизону къуршаланыб тургъанлай да, 13 кюнню къаты къазауат этиб, 26 июлда къарыуун тауусханды. Шахар фашистлени кьолуна тюшгенди.

Немец-фашист командование Могилёвну алгъанлай, беги-тилген бастион этгенди. Шахарны ичинде бла кыйырларында адам кёзю къарамазлыкъ ууакъ юйчюкледен кьалгъанын барын сыйырыб, немец казармала этгенди. Могилёв областда оккупантланы бютеу аскер-административ, оккупацион-мюлк власты ол шахарда орналгъанды. Анда СС майор Мост башчылыкъ этген фелдкомендатура, бургомистр башчылыкъ этген шахар управа, полицияны область управлениеси, гестапону орус бёлмеси, полицияны район управлениеси: 1-чи, 2-чи, 3-чю полицей участокла, гестапону управлениеси, ортскомендатура, фельд-жандармерия, эл мюлк комендатура «Крейсландвирт», промышленность комендатура «Виртаортскомандо» орналгъандыла.

Немец фашистле Могилёвну къатында Гребневский атлы концентрацион лагерь къурагъандыла. Фашистле оккупацияны джылларында 70 минг чакълы адамгъа ол лагерде тутмакълыкъ азаб чекдириб тургъандыла.

Шахардан 6—7 километр бир джанына джаякъллаб, немец фашистлени уллу аскер аэродрому болгъанды.

Оккупантла кирген кюнлеринден огъуна, Могилёвда зорлукъ бла террор джорукъну салгъандыла. Шахаргъа пропускасыз кирирге, неда шахардан пропускасыз чыгъаргъа чыртда эркинлик джокъ эди. Пропусканг болса да, джай айлада эртден 5 сагъатдан ингир 19 сагъатха дери, кыш айлада уа — эртден 7 сагъатдан ингир 17 сагъатха дери кёзюуден башха заманда шахаргъа келирге, неда шахардан кетерге мадар джокъ эди. Ол къагъытла, партизанланы кьолларына тюшюб, типографияларында кеслери аллайла басмалаб, адамларын диверсиягъа джиберирле деген кьоркъууда, оккупантла пропускаланы заман заманы бла тюрлендириб тургъандыла.

Клубла, кинотеатрла дегенча адам аслам джыйылычу джерлеге уа спецпропуск болмай, киши да басалмагъанды.

Хар юйню эшигине, ичинде джашагъанланы атлары, тукъумлары, къайда ишлегенлери джазылыб, списокла тагъылгъан эдиле. Белгиле хар адамны паспортуна да салына эдиле.

Оккупантла кёзюу-кёзюуден шахарны бирер джеринде тууула эте эдиле: бир кварталны неда базарны төгерегин къуршалаб, адам болгъанны эслеб, төгерекеде межамлагъа тинтиуул этиб чыгъа эдиле. Джанында паспорту неда спецпропускасы

болмай тутулгъанла партизаннга тергеле эдиле. Аллайланы, шахар майданына чыгъарыб, халкъны къркътур ючюн, асмакъга аса эдиле. Паспортунда къайда ишлегенини юсюнден джукъ къргозюлмей тюшгенлени уа Германияга каторга ишлеге ашыра эдиле. Оккупацияны джылларында, алай болуб, Могилёвдан Германияга 30 минг чакълы адам ашырылгъанды.

Къазауат джанындан алыб къарасанг да, Могилев шахарны немец аскерге стратегия магъанасы кемсиз уллу эди.

Могилёв — уллу темир джол узелди. Темир джолла Могилёвдан талай бутакъ болуб чыгъадыла: Могилёв — Орша, Могилёв — Кричев, Могилёв — Жлобин, Могилёв — Минск. Могилев совет-герман фронтну арты бла Ленинграддан Къара тенгизге джетген темир джол магистральны юсюнде эди. Аны бла бирге, Могилевдан Минскеге, Бобруйскеге алапат шоссе джолла барадыла; Орша — Гомель шоссе джол да аны юсю бла ётеди.

Шахар Днепр сууну бойундады. Днепрде кемеле, Къара тенгизден башлаб, Могилевдан, Смоленскен да ёрге барыб, Дрогобуж шахарга дери джорюйдюле.

Алай бла Могилев кёб адамы, кючлю промышленносту, алапат темир джол, шоссе, суу джоллары болгъан шахар немецлени кюлуна эди. Немецле аллай уллу промышленностлу, таб коммуникацион центрни юсю бла аскерлерин, аскер техникаларын фронтлагъа ташыргъа, бир фронтдан башха фронтлагъа аскер кючню кыска джолла бла кёчюрюрге мадар таба эдиле. Хар заманда Могилев шахар бир джерден бир джерге баргъан, неда фронтладан джыйышдыргъа, джамалыргъа къайтхан аскерледен, аскер-техникадан толгъанлай туруучан эди, анга келген, андан чыкыгъан джоллада аскер транспортну джорюую кызыу эди.

Аны кирик, Днепр бла аны бутагы Друть суула оборонага табигъат кеси хазырлагъан джерле эдиле да, немец аскерле къачыб тебреселе, ол затланы таблыкъларын урушлада хайырландыргъа боллукъ эдиле.

Уруш баргъан кёюде аллай уллу аскер-стратегия магъанасы болгъаны себебли, бизни аскерни Баш Командованиеси бла Могилевну тегерегиндеги партизанла ол шахарга артыкъ да уллу эс бёле эдиле. Осман, душман аскерлени къалынына сугъулуб, алагъа аслам заран салыргъа, Къызыл Аскерни Командованиесине керекли хапарланы да аслам джыяргъа деген мурат бла, партизанларын Могилев шахарга джууукълашдыргъан эди.

Могилевну тегереги джерлени партизан къазауатны тактикасына да таблыгы аз тюлдю. Шахардан кюн батхан джанына узакъ бармагъанлай, ууакъ кёкенле, бир-биринден узакъ болмагъан чегетле башланадыла. Ала нарат, нызы, чапракты те-

рекле ёсген къатыш чегетледиле. Кеслери да кюн батхан таба джанына Друть суугъа дери алайлай барадыла, андан ётгенлей а оймат-оймат, батмакълы чегетледиле.

Алайладагъы джолланы асламы къарангы-къалын чегетлени ичи бла барадыла, элчикле да кёбюсуне чегет талалада орналгъандыла. Асламына кыйырдагъы юле чегет калынына джууукъ джерлешибдиле. Агъачдан чыгыб, элчиле бла байламлы болургъа, чырпы тюбуне бугъуб, душманны аллын сакъларгъа, кесинги кёргюзмегенлей, туурадагъы оккупантлагъа бетджандан от ачаргъа, чабыуул этерик джеринге ташатын, шыкыртсыз келирге, кючю кёб душман урушда онглай тебресе, кесинге хыянат этдирмегенлей, джанлаб кетерге, кысхача айтсакъ, партизан къазауатны тактикасына алайлары бек таб джерледиле.

Белоруссияны Могилев областында къазауат этген партизан бёлекледен Могилев шахаргъа эм джууукъдагъы Къасай улу Османны партизан полку болгъанды. Толу эки джылны ичинде аны полку, Могилевдагъы немец-фашист плацдармны богъурдагъына илиниб, андан седиремей, оккупантлагъа тынчлыкъ бермегенлей кюрешгенди.

История документледе аны юсюнден былай айтылады: «...121-чи партизан бригада хар заманда (1944 джыл июль айда партизанла Совет Аскерге кёшулгъанларында, партизан полклагъа партизан бригадала деб аталгъанды.— Л. С.) авангардда болгъанды. Бригаданы аллында — душманны гарнизонлары, бригаданы артында — хоншу партизан бригадала болуб тургъандыла».

Османны полку бла анга хоншу партизан полкланы партизанлары немец оккупантланы къалай титиретиб тургъанларына душман кеси джазгъан документле толу шагъатлыкъ этедиле. Днепр бла Друтьну арасындагъы партизанла, алай демеклик, Османны полку бла анга хоншу партизан бёлекле — Могилевдан кюн батхан джанында партизанла — немец аскерлеге ёлюм къаугъа салыб тургъанларыны юсюнден герман аскерни джол управлениесини тамадаларындан бири полковник Видман джазады. Аны джазгъан инструкциясыны немец тилден орус тилге партизан тылмач кёчюрген тексти бу китабны аягында басмаланады.

ПАРТИЗАН ДЖАШАУНУ КЮНЛЕРИ

Аскер бёлеклеринден аджашыб квалгъан ол талай джаш, немецле алгъан джерледен чыгыб, Къызыл Аскерге кёшулурларындан тюнголюб, партизан урушха кёчдюле. Ачлыкъ, джанлингачлыкъ, кыйынлыкъ сынагъан ол джашла, ахыр патрон-

ларына дери кѣзауат этерик болсала да, кѣан кѣайтарыб ѳљюрге деген антны бир-бирине айтхан эдиле. Джашланы кес-лери джюрютген сауутлары, талай гранатлары, танканы атыл-тыучу талай сауутлары бар эди.

Ала кюндюкюнде чегетледе, чырпы тубюнде джашырылыб, тѳгерекеге разведка эте, ингирни сакѣлай эдиле. Кѳз байлан-нганлай, джол джанына чыгѣыб, оккупантланы джангыз джю-рюген машиналарына, связной мотоциклистлеге, обозлагѣа ууакъ чабыуулла эте эдиле.

Аскерчи джашла ал кюнледе элlege хазна джууукъ бармай эдиле, душманны аскери басыб тургѣан элlege кирмеклик, чыкѣмакѣлыкъ, анда азыкъ-аш, хапар алмакѣлыкъ кѣоркѣуулу эди.

Алай болса да, заман да кете, кѣач да джууукѣлаша келеди, джашланы азыкѣлары, ашлары, патронлары, гранатлары тауу-сулады, элlege, хуторлагѣа, джамагѣатны арасына сингиб, бо-лушлукъ ала башламасала, халкѣны кючюне, акѣылына, эсине таяна тебремеселе, иш кѣолайсызгѣа кетери белгили болгѣанды.

Осман бла аны нѳгерлери орналгѣан Угольшина чегетде бы-ладан сора да бир аскер кѣауум барды деб, хапарла эшите тур-дула. Бираздан, ол бѳлек аскерчи да Османны кѣауумун излеб айланнганлы талай кюн болады деген хапар чыкѣды. «Яраби, кимледиле? — деб сагѣышлы болдула Осман бла нѳгерлери,— ала да бизнича аджашыб айланнган совет аскерчилеми-диле? Аллаила эселе, бизни излериклерине сѳз джокѣду, нѳгер-лерибизни табыб кѣошулургѣа биз да бек разыбыз. Огѣесе, ча-чылгѣан бѳлеклеринден аджашыб, джунчуб айланнган аскер-чилени тузакѣгѣа салыр ючюн, совет аскер кийимлени юслери-не кѣаблаб, чегетлеге сингген провокаторла болурламы? Ал-лайла эселе, бизни излериклерине ишек джокѣду. Кимле бо-лурла?» Кимле, кѣаллайла эселе да, бу чегетни ичинде айлан-нган адамла, эртде, кеч тубеселе да, бир-бирине джолукѣмай кѣаллыкъ тюлдюле. «Ол себебден,— дедиле Османны кѣауу-му,— билмей тургѣанлай джолугѣуб кѣалгѣынчы сакѣлама-йыкъ да, тубешиб, арабызны айырайыкъ».

Августну арасы сюрем кюнле джылы эдиле. Бир эртденде Осман бла нѳгери Хазов, бирсиледен айырылыб, 3—4 кюнден ма былайда тюбеширбиз деб, бир джерни да белгили этиб, че-гетдеги хоншуларын излерге кетдиле.

Экинчи кюн ингирала Осман бла Хазов, чегетни кѣалынын-да бара тургѣанлай, кѣулакѣларына бир башха тауушла эши-тилиб, сескекли болуб, чырпы тубюне бугѣундула. Эслеб кѣа-расала — узакъ болмай арлакѣда, онг джанларында, кѣолла-рында сауутлары бла, тѳрт-беш совет аскерчи сюеле. Ала, бу экисин эртдерекде огѣуна кѳрюб, сымарлаб, кѳз туурадан джи-бермей, сакѣлагѣандыла, чегетде джюрюген халилеринден,

аджашыб айланган совет аскерчиле болгъанларын билгендиле.

Джашла тюбешдиле, къол тутуб саламлашдыла, бир-биринден хапар сорушдула. Осман, болумну ангылаб бошагъанында, джангы танышларына: «Джюрюгюз бизни бла, не бола эсек да биргелей болайыкъ», — деди.

Осман бла Хазов тюбеген аскерчиле, алача, аджашыб айланган бир бёлек, Константин Михайлович Белоусовну къаууму эдиле.

Аскерчилени эки къаууму да, ол кюнден сора бирге къошулдула да, онеки адамдан отряд къуралды. Асламыракъ болгъанларында, кёллери басылды, джюреклери чапырылды, аскерлик кючлерине, джолдашлыкъ бирикмекликлерине базымлары, ышаныулары кёлтюрюлдю.

Ал кёзюуде отрядха командир боллукъ адам белгиленмеген эди. Хар кимни оноуу кесинде эди, алай а бирикмеклик, мизам бек кючлю сакълана эди. Джашланы къайсы бири да нёгери ючюн джан берирге чыртда артха турлукъ тюл эди. Ала аскер бёлеклеринден айырылыб, аджашыб, немецле алгъан джерледе зорлукъну тюбюнде къалыб кетселе да, Совет Аскерни тизгинлеринден болгъанларын унутмай эдиле, ол аскерни адетлерин аз да ташламагъан эдиле. Джорукъланы, аскерчилик мизамны къаты тута эдиле.

Аскер къуллукъда, къазауатны биринчи айыны хатерсиз урушларында чыныкыгъан, билмей тургъанлай саулай халкъыбызгъа туюб къалгъан ачы къыйынлыкъны кюнлеринде ийленнген джашла Джуртубузну, халкъларыбызны азатлыгъы ючюн боюнларын бычакъгъа салыргъа къоркъмай эдиле. Алай а, боюнну бычакъгъа салмагъанлай, ол бычакъны алыб, юсюнге ёрге сюелгенни бычакъ тёреси этерге керек эди.

Историяны ол къудретине джууаб этерик — кёб ангылы халкъны бирикген кючю эди. Ол бёлек джаш да, аны бир кесеги болгъаны себеден, джамагъат бла биригиб, аны ичине сингиб, душманнга къаршы кюрешни къаты бардыргъа тыйыншы эдиле. Халкъдан болушлукъ болмаса, аланы ишлеринден хайыр аз чыгъарыкъ эди. Ол затны джашла ашхы ангылай эдиле.

ЭЛДЕН АДАМЛА

Джашла августну аягъы сюремде кюнорта бола, Угольщина элни къаты чегетни къыйырына чыгыб, терек тюбюнде тохтаб, солуу алыргъа олтурдула. Ала чегетни шошлугъуна, къайгысыз чыпчыкъланы чырпы къалынында джырлагъанларына, табигъат адам улуну зарауатлыкъ къаугъасын чыртда къулагъына алмагъанча этиб тургъанына сейирсиниб тынгылай эдиле.

Аскерчиле олтуруб, эллени джамагъаты бла къалай таныша башларларыны сагъышын, халкъдан болушлукъ, хапар, адам кюч табыуну оноуну энтда бир кере эсеблеб кёрейик дедиле.

Ала акъырын ушакъгъа сингиб тургъанлай, арлакъдагъы чегет талада чалкъыгъа джаныу этилген таууш къулакъларына чалышды. Аскерчиле ушакъны къююб, шум болуб, къулакъ тигиб, тынгылайдыла: чегет таладан чалкъы тартхан таууш ачыкъ келди. Джашла къобдула да, чырпы тюбю бла тизилиб, чалкъычы таба, таланы къыйырына чыкъдыла. Угольщина элни къыйыр юлери кёрюндюле, аладан узакъ болмай, джатлау талачыкъда гитче чалкъычыкъ бла джукъа хансны тарта тургъан къарт кишини эследиле. Сора, сымарлаб, тегерекге иги къараб, башха къоркъуулу зат кёрмегенлеринде, акъырын сызгырдыла. Узун акъ сакъаллы тири къарт, чалкъы тартханын къойду да, бираз тынгылаб, тегерегине къарады.

— Эй, акъсакъал, былай келчигиз, — деб, аскерчиле къартны акъырын чакъырдыла. Ол бираз мурукку этди, алай болса да чакъыргъанлагъа келди. Барысы бла къол тутушуб, саламлашды. Алайда, терек тюбюнде салкъыны чола къырдышха джерлешиб, хапар ууларгъа, ушакъгъа кирдиле. Джашла анга кёб зат сордула, алай а къарт къысха джууаб бериб тургъан болмаса, терениге кирирге излемеди. Джашла аны ышанмагъанын сёз урумундан таныдыла. Сора, къартны джюрегин тешер мурат бла, бары—бир, болумну ачыкъламай мадарджокъду деб, кеслерини хапарларын джашырмай, башдан-аякъ айтдыла да, ийнандырыргъа кюрешдиле. Киши, мангылай терисин чюйюрюб, кёзлерин чыракъ ийиб, терен сагъышха сингди.

Джашланы бири, тютюн тартаргъа хурджунунда ахыр запасындан къалгъан папирос пачкасын чыгъарды, «Казбек» папиросланы бирин къартха да узатды. Ол, алыб, берчли къолларыны зыбыр бармакълары бла ууа, бираз къарады. «Эх, орус папиросчукъ», — деди ауазы къалтыраб. Сора аскечрилиге айтды: «Джашла, сизнича кийинген кёб тюрюлю адам джюрюйдю, совет аскерчиле тюл эсегиз да билмейме, мен джашарымы джашагъанма, ёлеме деб да къыйналыр затым джокъду, энди хазнамы джашарыкъма. Джанына къоркъмагъан болмайды, алай а айтайым. Соргъаныгъызыны барына джууаб табалмам, ёзге къысхача айтайым. Немецле бизге уллу зорлукъ келтиргендиле. Элибизге шпионла, агентле салгъандыла. Къызыл Аскерде адамы болгъанны, коммунистди, активистди дегенлерин къырлыкъбыз-джырлыкъбыз дейдиле. Джер-джерде пулемётла къургъандыла... Хатерсиз душман юсюбюзню басханды».

Андан сора да къарт элде болумну кёб затын ачыкълады.

Ала ол кюн алайда кёб олтурдула, элледен, немецледен да тынгылы хапар билдиле.

Къарт кете тебрегенинде, юйюн кёргюздю.

— Кишиге эслетмегиз да, адам аягъы тыннганлай юйге келигиз,— деб кетди.

Къарт айтханча, кёз байланнганлай, элге барыргъа, ышангылы адамла бла тюбеширге, джамагъатны арасына синге башларгъа амалсыз керек эди, алай а, джашла ажымсыз разведка этгинчи, элге кирирге таукел болалмадыла. Акъсакългъа уа «барырбыз» деб сёз берген эдиле.

Ала, экинчи кюн эртденбла биягъы талачыкъны башха кыырына келиб, элчикни туурасында кёкенледе тохтадыла. Бир талайдан бир къартыракъ тишируу, сыртына сумка кёлтюрюб, имбашына да сенекни атыб, хутордан чыкъды. Тюнене акъсакъл чалгъан дюрюлеге келди да, сыртындан сумкасын алмагъанлай бичен джыя башлады. Сенек ауузла эте тургъанлай, кимни эсе да излегенча, төрт джанына къарайды. Аскерчиле аны сымарлаб кёб турдула. Сора Осман, алгъаракъ чыкъды да, тиширугъа таууш этди. Джылы келген къатын, олсакъатдан сенегин да дюрюледе кююб, сумкасын онг кюлуна алыб, чегетге бурулду.

— Тюнене бизни къартха тюбеген сизмисиз? — деб сорду сл, джашланы къатына келиб.

— Хо, бизбиз,— дедиле джашла,— кызыл аскерчи джашлабыз.

Тишируу, сумкасын тешиб, кюймакъ, сало, помидор, ётмек чыгъарды. «Ашагъыз, балаларым» деб джашланы аллына салды.

Ол тишируу тюненеги къартны кызы Фёкла Михайловна Наумович эди. Элли джылы толгъан, джумушакъ джюрекли ол адам джашлагъа насыбха тюбеген эди. Ол кюнден сора, талай заманны аскерчилеге аш-азыкъ келтириб, кийимлерин джуууб, джамаб, хар не инджиулерине къайгъырыб, табхан аналарын-дан башхасы болмай тургъанды.

Артдаракъда Фекла Михайловна партизан связной болгъанды. Партизан отрядланы биринден бирине халар джюрюте, элlege, шахарлагъа барыб, болумну билиб, разведка эте, чегет джолла бла суткада 50—60 километрни джаяу ётуб аз кюнню ашырмагъанды. Уллайгъан санларын аямай, чегет джолланы кечеле-кюнле бла къатлагъан, кыйын кюуллугъун толтуруб, бир джылны ичинде партизан отрядланы бир-бири бла, тегерекдеги элле бла байламлы этген Фекла Михайловна 1942 джылдан сора тынчайыргъа мадар табхан эди. Осман анга бир ат джарашдырыб, биргесине да бир партизан ординарецини бериб «партизан полкну анасы Фекла Михайловна кесини партизан кюуллугъун ажымсыз толтургъанды, энди базада тынчайсын» деб, кесини анасына къайгъыргъанча, сакъ къарай эди. «Партизан полкну анасы» Фекла Михайловна Наумович, 1944 джыл бизни аскерле келгинчи, Османны полкунда джашагъанды. Пар-

тизанлагъа тагъылгъандыла, алагъа тахса бередице деб, аны къарт анасы бла къарт атасын, джангыз кюеуюн немецле ёлтюрген эдиле, эгечини — Полина Михайловнаны юч сабийин да ёлтюрген эдиле, Фекла Михайловнаны юйюне от тыкъгъан эдиле. Ол кыйынлыкъланы барын чекген таджал къатын партизан джашауну ауурлугъун да бел бюкмегенлей кёлтюргенди.

Совет кърал джигит тиширыуну къазауатда этген батырлыгъы ючюн Ленинни ордени бла, Къызыл Байракъны, Къызыл Джулдузну орденлери бла, «1941—45 джылладагъы Уллу Ата джурт къазауатны партизанына» деген медаль бла саугъалагъанды.

Аскерчиле Фёкла Михайловнагъа тюбегенден тебреб, төгерекдеги элле бла байламлы бола, партизан къозгъалыулагъа башчылыкъ эте, аны отун ышыра башладыла. Хар элде, партизанлагъа толу хапар бериб турурлай связнойла табылдыла, чегетге джанлаб, партизанлагъа къошуллукъла чыкъдыла, ала атлар джолларын, этер ишлерин эсгериб, кёл басдыла.

Партизан къазауатны ёртени немец оккупантланы ызларындан джаныб, кенг джайылыб башлады.

САТЛЫКЪ

Осман бла нёгерлери бир джолда разведкагъа айлана келиб чегетден Техтин элни къатында къара будай сабанлагъа чыкъдыла. Ала алайда сабан ора тургъан тиширыула бла къартлагъа тюбеп къалдыла. Эллиле, олсагъатдан партизанланы төгереклеринден басыныб, кимле болгъанларын да соруб кюрешмегенлей, бирери-бирер джанындан тарыгъыуланы тёгюб башладыла.

— Джашым Къызыл Аскерде командирди, — деди тиширыуланы бири, къартыракъ къатын, — энди немецле аны ючюн, мени ёлтюрлюкбюз дейдиле. Не этейим, кимге тарыгъайым?

— Мени баш ием да урушдады, — деб тарыкъды дагъыда бири, — ууакъ сабийле ма бу эки къолума атылыб къалгъандыла. Немецле мангылайына окъ тиерикледенсе сен да, дейдиле. Не къычырыкъ этейим?!

— «Мени къарнашым... Мени атам... Мени джашым... Ким къутхарсын бизни палахдан», — деб, тиширыула кими джылай, кими сарнай, сыйыт эте, бир-бирини ауузуна чаба джюреклерин текдюле.

— Тохтагъыз, — деди Осман, — барынг да бирден басындырмай, джарашдырыб айтыгъыз.

Тиширыула сабыр болдула, партизанла соргъан соруулагъа тынгылы джууаб бере тебредице, ушакъгъа къошулдула.

— Сора, — деди Осман, — немецле келир-келмес, сизни тю-

бюгюзню къалай билиб къойдула? Элни халын алай къысха айырыб къалай чыкъдыла?

Оракъчы къатынла айтхан хапарлагъа кёре, немец карателле келиб тебregenлей огъуна, элни тахсасын къайдан эсе да дженгил билиб башладыла, джамагъат эс джыйгъынчы, талай адамны ачытдыла, бир-бирин иги билген джыйымдыкъ джамагъатда хапарны джашырыб тутмакълыкъ тынч тюлдю, узаймай, карателлеге тахса бериучю адам да белгили болуб чыкъды. Ол къазауат башланьрдан алгъа чегетде агъашчы болуб ишлеген киши эди. Кеси да, кишиге джюрегин ачыб сёлешмеучю хатерсиз, буруш, къаты халили адам эди.

Немецле келгенлей, чегет къоруулау ишни къоюб, элге джарашды. Хар ким джаны къайгъылы болуб джюрюген заманда, колхоз рысхьдан кесине кёб зат юздю, ат, арба къурады. Немецлеге таша агентликге джарашыб, аманны, игини да, туураны, ташаны да айтыучу, элни барыны тюбюн оккупантлагъа сатыучу фитна болду. Нацист карателлени болушлугъу бла, джангыз эки айны ичине, джамагъатны эки аягъын бир уюкъгъа сугъуб, инджитиб башлады.

— Элибизде аны ит аузуна тюшеме деб къоркъмагъан адам джокъду, — дедиле тиширыула.

Партизанла, аладан айырыла башлагъанларында, ол адамны ууу элге джукъмазча этербиз, узун тилин тыязрбыз деб сёз бериб кетдиле.

«Къалай этсин адам анга? — деб сагъышлы болдула джашла, — не десенг да къралыбызны адамыды, джамагъатда ёсгенди, джашагъанды, тили, миллетлиги бизденди. Не айтхын анга? Алай болса да, — дедиле партизанланы бир къаууму, — адамларыбызны сата эсе, тил этиб, джамагъатны инджите эсе — халкъыбызны душманыды. Аны тамбла кимге этери да алайды».

Партизанла, ашхам бола, элге кирдиле. Кёб бугъуна, булджуна айланмай, ачыулары къыздыргъаны бла, тюзюнлей, тахсачыны стауатына бардыла. Таза арбазда — атны, кюбюрюнде бичени болгъан арбаны юсюне бошланыб, ашын кемире тургъанын кёрдюле. Таууш этгенлеринде, юйден киши кеси да тегерегине сескекли къарай чыкъды.

— Бизни арбагъыз бла былай чегет къыйырына дери, 4 километрге атыб къайтсагъыз, — дедиле партизанла. Аланы нек келгенлерин, бир ишексиз, сенгкилчекдеча тургъан джюрегини обурлугъу бла, сезген болур эди, айтыб башын алыргъа сёз табмай, тили тутулуб, биразны тынгылады.

— Ма ат, ма арба, алыгъыз да барыгъыз кесигиз, — деди ол, ат бла арбаны кёргюзтюб.

— Неге керекди бизге сени атынг бла арбанг, джек да, бизни лагерге дери элтиб къайт! — деб джашла буйрукъ бердиле.

Киши, суймегенлей, кюоллары къалтырай арбаны джекди.

Чегет талада кишиден соруу алдыла. Ол немецлеге кяалай бла агент болгъанын, ненча адамны оккупантлагъа сатыб ёлтюртгенин, джойдургъанын, аллай ишлерине немецледен нелай бир джал алгъанын айтды...

ПАРТИЗАН БУРГОМИСТР

Бир кюн, кишини да хапары болмай тургъанлай, Османны отрядыны чегетде лагерине бир адам келди. Ол айтханнга кёре, чегетде партизанла бардыла деб, эшитген эди да, алагъа барыб, кесини болумун айтыб, оноу сорургъа келген эди.

Ол адам немец оккупациягъа дери, Белыничи районну бир элинде эл Советни секретары болуб ишлегенди. Немец аскерле джуукълашыб, эвакуация башланнганында, тылгъа кетиб кяалыргъа мадары болмагъанды: кьолунда эки къарты — атасы бла анасы, рахын къатыны, эки къарыусуз сабийи — аланы атыб кьоялмагъанды.

— Немецле районнга чакъыргъандыла да, — деди ол, — элге бургомистр бол деб къысхандыла. Болмайма десем ёлтюрлюкдюле, къартларым, сабийлерим, юйдегим — алагъа не этейим? Болама да, атым Джуртну сатханнга къалады. Не дерге билмейме.

Белоусов, Къасай улу, Абрамов, Гапонов, башха аскерчиле бла да оноулашыб: «Бол бургомистр, андан арысын кёре барырбыз», — деди.

— Немецлеге биз да бир бургомистр салгъанлыкъгъа, не боллукъду, — деб, накъырда этди Осман, — гыбыр кьонакъ байладыла деб, кёлкълды болмасынла.

Алай бла, совет къралны адамы оккупантлада кьуллукъ этерге партизанла салгъан бургомистр болду. Ол джигит адам, ёлюмню базманына миннгенлей, оккупантланы кьолларында бургомистр болуб, партизанла берген борчну толтуруб, отрядха кёб тюрю болушлукъ этиб, эки джылыны ишледи. Немецлени не этерге хазырлангъанларын алгъаракъдан билиб, партизан отрядха хапар джетдире эди. Партизанла, болумну билгенден сора, табыча атлай эдиле. Ол, немецлени таша агентлерини списогун партизан разведкагъа, отрядны командирлерине бере эди. Оккупантла партизан бет бла чегетге кёб провокатор джибериучен эдиле. Провокаторла, айлана барыб, партизанлагъа тюбеселе, биз да сизничабыз деб, отрядха кьошулуб, ийыкъланы, айланы биргесине джюрюб, кеслерине ийнандырыб, чегет джашауну хар не тахсасын билиб алгъандан сора, тас болуб къалыучан эдиле. Партизанла аллай затлагъа бек сакъ болургъа кюрешселе да, къачхынчысы, бугъунчусу кёб, къатышхан дунияда тахсачыны билиб кьоймакълыкъ къыйын эди. Отряд кеси да къачхынчыладан кьуралгъан эди. Табсыз адамны

заманында эслеялмай, билалмай, ычхындырыб кьойсала, ар-
дан ол аяусуз джашауда кёб джарсыу келтирген къара пелах
болуб тыюучен эди.

Партизан «бургомистр» Б. аллай провокаторланы айгъакъ-
лауда да уллу болушлукъ этиб тургъанды.

Аны тышында да, Германиягъа ишлерге ашырыллыкъланы
билдириб, кёблерин къутхаргъанды.

Немецле, таша джорютген ишлери, партизанлагъа туура
болуб барыргъа къалгъанында, тахсаны алагъа элдеги акти-
вистле бере болурла деб, джамагъатны къоркъутуб, сыбапхадан
чыгъарыргъа умут этдиле.

Бир кюн, 1941 джыл ноябрь айны арасы сюремде, партизан
дозор Пильшичи элге тышген бир уллу кыйынлыкъны кёрдю.
Карателледен бир отряд, ол элчикге кирди да, бираздан 22
адамны — эркиши-тиширыу да — элден сюрюб чыгъарды,
узакъ да элтмегенлей, барын къырыб, ёлюклерин алайда атыб,
кетиб къалды. Дозорда тургъан эки партизан мурдарлагъа
ёшюн салырча тюл эдиле, ала эрлай отрядха барыб, былай-бы-
лай болду деб хапар бердиле.

Партизанла ингир бола Пильшичиге келдиле. «Не болду, бу
пелах къайдан чыкъды?» — деб соргъанларында, тынгылы ха-
пар бералгъан адам табылмады. «Къайдам, карателле келиб
къуюлдула да, элни барын сходха джыйдыла. Тамадалары
планшетинден бир къагъытны алыб, 22 адамны атын, тукъумун
окъуб, бир джанына чыгъарды. Аланы ичинде 3 устаз къыз, та-
лай комсомолчу, коммунистле, элни активистлери бар эдиле.
Сюрюб кетдиле да, элден арлакъгъа къоратханлай, къырдыла
да къойдула», — деб хапар айтдыла элчиле.

— Нек?

— Къайдам, билмедик не кочюн ургъанларын.

— Ол джаханим список къайдан чыкъды? Ким берди ала-
гъа списокну?

— Билмейбиз.

Керти да аны киши билмей эди, «душман басар элни къула-
гъы сангырау» дегенлей, къоркъуу эмген эл, суюген адамла-
рындан, татлы балаларындан айырылгъан элчиле къарангы,
шыкъыртсыз юйледе джылаугъа кириб эдиле.

Немецлени ол кюн этгенлери халкъны къоркъутур кочюн
бардырыучу акцияларындан бири эди.

Элден адам болушмай, элдеги активни списогун оккупант-
ла кеслери табалмазлыгъы партизанлагъа ачыкъ болду. Чебет-
чи джигитле списокну фашистлеге ким бергенин табаргъа пар-
тизан «бургомистрге» борч салдыла. Ол да төрт ай озгъандан
сора, партизанла салгъан борчну толтурду: Пильшичи элде 22
совет адамны фашистлеге ёлтюртген юч гестапочу агент парти-
занланы кёюлуна тюшдюле...

ТОНЛАНЫ СЫЙЫРЫ

1941 джыл ноябрь айны арасында терен къар джауду да, ызы бла ачы сууукъла келди, къыш тюшдю. Аллай кыйын кёзюледе уруш этерге хазырлыклары болмагъан немец-фашист аскерчиле, фронтда кеслерин джылыталмай, кьол-аякъ, къулакъ-бурун юшюте башладыла. Герман Командование гитлерчи эгетлени да болушдуруб, сууукъла кемирген аскерчилерине джылы кийим къаблатыр ючюн, оккупациягъа тюшген эллени, шахарланы джамагъатындан тонла, уукъла, кьоллукъла дегенча затла джыйыб тебреди. Аланы аллай кийимлеге айланганларын партизанла да эшите эдиле, алай а джыйылгъан затны къайда джашыргъанларын табалмай эдиле.

Бир кюн партизан «бургомистр», немецле Угольщина элден Калиновка элге кёб джылы кийим кьоратдыла, джыйылгъан хачпюк элни школунда сакъланады деб, отрядха хапар берди. Отрядха ол хапар келгенлей, партизанла школдагъы складны тонаб, кийимлени сыйырыб, халкъгъа къайтарыргъа оноу эдиле. «Джюрегине чыртда кьоркъуу келе билмеген Осман ол операцияны бардырыргъа артыкъ да бек кыызгъан эди. Аны таукеллигини, джигитлигини учу-кыйыры джокъ эди. Ол чырт джукъдан кьоркъмай эди», — деди бу хапарны меннге айтхан К. Б. Белоусов.

17 ноябрда Къасай улу, Гапонов, Абрамов, Белоусов, партизан связной Фекла Михайловна Наумовични арбазында туруучу партизан чананы да джегиб, Калиновка элге атландыла. Кече арасы болургъа, школну къатына келди.

Партизанла элде полицияны бары бла джогъун, школда, аскер къарауулну болгъаны бла болмагъанын билмей эдиле да, ол себебден бек сакъ атлай эдиле.

Осман бла нёгерлери, чананы арлагъыракъда кьоюб, школгъа бачхала бла акъыртын келди, тохтаб, талай заманны тынгыладыла: тегерек бары шош, адамны сескекли этер зат эшитилмейди. Осман барыб, школну эшигин тюртдю, — эшик ачылмады. Тышында кирити джокъ эди, ичинден а кылыч салынган эди. Осман къалай этерге билмей, тынгылаб тургъанлай, школну ичинден ким эсе да, эшик баугъа кылыч орнуна сугъулгъан балтаны тюзетеме деб зынгырдатды. «Аха, ичинде адам бар кёреме», — деб келди Османны кёлюне. Ол къайтыб, нёгерлерине хапарны айтды. Сора партизанла юнью къабыргъасына кысылдыла.

— Эшикни ачыгъыз! — деб буйрукъ этди Осман.

Школну ичинден киши джууаб бермеди.

— Ачыгъыз эшикни, — деди биягъы Осман, — алай тюл эсе, эшикни чачарыкъбыз.

Ол алай айтханы бла, кимни эсе да шкок джерлеген тауушу эшитилди. «Э-э, мында сауутлу къарауул джашырылыб ту-

рады да», — деди Къасай улу ичинден. Эшитгенин, арлакъ атлаб, тенглерине да айтды. Сора ала алдаб, сакълаууллагъа къармакъ илиндирирге мурат этдиле.

— Полицейлебиз, операциядан къайтыб келебиз, сууукъдан къурушабыз, ары джиберигиз да джылынма къоюгъуз, — деди ле ала. Сакълауулла, джууаб бермей, кёб тынгыладыла, сора, бири:

— Бери адам джибермегиз деб, буйрукъ этиб кетгендиле, — деди.

Партизанла не кюрешдиле эселе да, сакълаууллагъа школну эшигин ачдырталмадыла. Ариулукъ бла эшиклени ачдырларыннан тюнгюлдюле. Гапонов, ачыуланьб, къабыргъадан артхаракъ турду да, школну терезесине айланыб, автоматдан кысыха очередь берди. Джукълагъан эл автомат атылгъан тауушдан къозгъалды, анда-мында ит юрген, ат кишнеген тауушла, джууукъ юлеле акъырын ачылгъан эшиклени джызылдагъаны эшитилдиле.

Автомат очередь терезени миялаларын зынгырдатыб, элек этиб атса да, школну ичиндегиле эшикни ачмадыла. «Ай, къахмеден туугъан», — деб Осман, хурджунундан лимонка гранатны алыб, терезеден эшик таба быргъады. Гранат чачылыб, джел толкъуну эшикни безгилеринден джыртыб, арбазгъа тюшюрдю. Партизанла, эрлай бетджаннга джатыб, школну ичинден къаугъа чыгъарама дегенни терк къабларгъа хазырландыла. Алай болса да, алагъа джууаб этер къайгъылы адам кёрюнмеди, — бир кесекден сакълауул бла юч полицей школну чачылгъан эшигинден тобукъланыб чыгъыб:

— Тилейбиз ёлтюрмегиз, былайын сакъларгъа бизни зор бла келтирген эдиле, ёлтюрмегиз, — деб джылаб тиледиле.

Партизанла, аланы сауутларын сыйыргъандан сора, склада сакъланнган джылы кийимлени чанагъа джюклегиз деб буйрукъ бердиле. Осман бла Абрамов, полицейскийлени юслерине ёрге туруб, тонла бла уюкъланы чанагъа джюклетген заманда, Белоусов бла Гапонов да классланы къабыргъаларына тагъылгъан фашист суратланы джыртыб къурутдула. Партизанла ол кече 100 тонн, джюзден аслам уюкъ, кёб кюллуку джюкледиле. Сора аланы байлаб, чанагъа джарашдыргъанларында, полицейлени ючюсюн да сюрюб, бирини юйюне элтдиле. Ючюсюн да байлаб, юй тюбюне джатдырыб, «Эртенблагъа дери дыб дегиз, къымылдамай джатыгъыз. Эртденбла немецлеге барыб, элге кече 200-ден аслам аскерчиси, кюл, станоклу пулемётлары, миномётлары болгъан улуу партизан отряд чабыб, болгъанны тонаб кетди деб, къуугъун этигиз. Алай айтмасагъыз, энтда келиб, къагъыб кетерикбиз», — дедиле. Партизанла, кете тебреб, полицейни юйюне тинтиуюл этдиле: юйюнде бир ящик сернек бла кёб махорка тютюн табдыла. Ала уа отрядха

керек эдиле, ол себебден партизанла сернек ящикни да, махорка тютюнню да сыйырдыла.

Эртденбла немецле «уллу партизан отрядны» ызындан, самолётла, талай танк, атлы аскер джибердиле. Алай болса да, гебени ичинде ийнени излегенча, гитче партизан отрядчыкны кыалын, учсуз-кыйырсыз чегетлени ичинде табыб кыймакчылык алай тынч иш тюл эди. Немецле, излеген партизанларыны ызын табмагъанлай, ингирге дери айланыб, гарнизонларына кыйайтыб кетдиле.

Партизанла немец солдатлагъа деб джыйылгъан тонла бла уюкъланы элдегеи адамлагъа да чачдыла.

* * *

Партизанла, 1941 джылны аягъы бла 1942 джылны аллы кыйш айлада оккупантлагъа кыаршчы ууакъ операцияла эте, элдеде ышангылы адамла бла таныша, разведчикле бла свянойла хазырлай, аскер кыуллукъ этерге борчлу адамланы белгилей, аллайлагъа партизан кыазауатны таша методларын юрте, кыскача айтсакъ, джаз чыгъыб, чегет чапракъ ийгенлей, уллу партизан кыазауатны башларгъа хазырлана, кыйшны джунчуулу сууукъ айларын ашырдыла.

Белоусовну отряды бла Османны отряды 1942 джыл март айда, партизан кыазауатны отун уллу юфгюрюрге, кенг джаыргъа мурат этиб, бир-биринден айырылдыла. Ол кёзюуде аскерчи джашла Осман болгъан отрядха командирге кичи лейтенант Михаил Абрамовну, комиссаргъа да лейтенант Кыасайланы Османны айырдыла.

Абрамов бла Кыасай улуну отряды, оккупантлагъа кыаршчы кюрешни джаз джылыу ангылаб башлагъанлай, кыйзыу этди. 1942 джыл апрель айны 10-суна Бельнич районда Друть сууну запад джанындагъы Угольская, Калиновская, Осовецкая, Запольская волостланы немецле бла полицейледен тазалады.

Партизанла кюрешни алай таукел бардырыб тебрегенлеринде, ары дери тарбууннга тыйылгъан джамагъат эс джыйды, баш кёлтюрюб, тегерекге сагъайыб кыарарча бола келди, элдеде бугъунуб тургъан аскерчиле, аскер кыуллукъ этерге борчлу адамла отрядха кыошулуб башладыла.

1942 джылны май айында 7—8 полицей, немецледен жанлаб, сауутларын да алыб, партизанлагъа кёчдюле. Ол кёзюуге отрядда аскерчилени саны 50-ге джетди.

Ол джыл май айда Абрамов бла Османны отряды, Друть суудан атлаб, немец бастиондан Могилёвдан западха 25 километр узакълыкъда Бельнич районну Хрипелёво элине джерлешди.

Аллында да бир айтхан эдик, ол кёзюуден башлаб, 1944 джыл июнь айгъа дери толу эки джылны Хрипелево эл Советни Будище элинде Афанасьев Исаак Ефимович бла Афанасьева Ксения Андреевнаны юйлеринде 121-чи партизан полкнун штабы тургъанды. Полкнун командири капитан Къасайланы Осман да алайда джашагъанды.

1942, 1943, 1944 джыллада 121-чи партизан полкнун джигитлик аскер ишлери бла таукел разведка къуллугъу ол район бла Могилев шахарны тегерегинде, Могилев — Минск шоссени табасында, Бельнич районну Друть суугъа дери восток къыйырында, Могилев — Осиповичи темир джол магистральны юг джанында болуб тургъандыла.

ЛЕСОВОЕ ЭЛНИ КЪАТЫНДА

Аскер белегинден аджашыб къалгъан совет офицер М. А. Иванчиков Большие Белевичи эл Советни Лесовое элинде ата сыны юйюнде немецледен джашырылыб тура эди. Кесини къайда болгъанын партизанлагъа билдирген эди, ала бла да иш джюрюте эди, айтыргъа, Османнун отряды бла байламлы эди. Немецле, джашырылыб тургъан совет офицерни къаллайла эсе да сездиле. 1942 джыл 15 майда эртденбла эртде полиция, Иванчиковну юйюк къуршалаб, сормай эшикни тюртюб ачыб, болгъанны дардагъан этиб, тешекни, джастыкъны башын тюбюне айландырыб, тинтиуюл башлады. Иванчиков ол кюн, арбазда бугъунуучу урусундан къачыб, немецлени къолуна тюшмей, къутулду. Полицейле, аны табмагъанларында, атасыны хурттак рысхычыгъын тонаб, сало, джау дегенча маджал азыкъчыгъын барын сибириб кетдиле.

Иванчиков эртден азыкъ кёзюуге партизан отрядны чегетде лагерине къачыб келди. Былай-былай болду, полиция келиб, къартланы аууз къабынларын сыдырыб алыб, Большие Белевичи эл таба кетди, деб хапар айтды.

Осман, биргесине да беш партизан алыб, Большие Белевичи элге баргъан джолгъа чыгыб, полицияны аллын сакъларгъа таукел болду. Джашла, эрлай къуралыб, ашыгъыш ары кетдиле. Таб позицияны излей, къарай айланыргъа заман джокъ эди да, ачыкъ джерде, мал кемирген шкырна кёкен джоппуланы къатында, джолдан 30—40 метр джанлаб, бетджан салыб, алайтын ётгенни ышаннга салырча болдула.

Кюндюз сагъат юч бола, 15—16 полицей атлы джолда кёрюндю... «Джууукъ келмеге кёююгъуз, атмагъыз!» — деб Осман, партизанлагъа буйрукъ берди. Полицейле, джукъ да сезмей, джарыкъ ушакъ эте, ашыкъмай акъырын келедиле, волостда полицияны тамадасы — партизанла иги таныгъан адам бирге-

лериндеди. «Белевичиге джете эсек, самогончукъ излейик, аууз-ланыр затыбыз барды сора, бир тартарбыз», — дейди ол нёгерлерине.

Ала алай къарын ушакъ эте, иги джууукълашханларында, партизанла бирден къызыу атыб башладыла.

Билмей тургъанлай юслерине автомат от ачылгъан полицейскийле, къаршчылыкъ этерге хазна да кюрешмей, къычырыкъ-гъа, хахайгъа къалыб, къачар къайгъыгъа кирдиле. Чотну сезгенлери бла, энишге ийилиб, тегерекге зыртлаб къарай, не тириликлерин да салыб къачдыла. Партизан бетджандан узакъ болмай, джол джанында джетеуленни ёлюклерин да кююб, минут чакълыгъа къарамдан думп болдула. Партизанла да сюрюр муратлы тюл эдиле — ёлген полицейлени сауут-сабаларын алыб, алайдан дженгил огъуна джанладыла.

Партизанла полиция бла сермешгенден сора, ызларына лагерге къайтыб келе, ингирала чегет кыйырында адам тауушла эшитиб, эрлай бугъунуб къарасала, сауутлу юч атлы джууукълашыб келе: чыртда эслеринде-бусларында болмай тургъанлай, ат аллында да бир кюю, эки нёгери бла келген, Хрипелево волостну полиция тамадасына тюрюлюб къалдыла. Осман, чырпыны джанындан шыкъыртсыз чыгъыб, полиция тамаданы алына эрлай джетиб, «Тюш атдан» деб къысха буюрду. Атлы ых да демей, аякълары байланган кюйну да джерге ие, атдан сылджыраб тюшдю.

Оккупантла, халал кюуллукъ этгени ючюн аны Могилев шахаргъа чакъырыб, саугъагъа бир кюй берген эдиле. Ол а, андан суюнюб къайтханы бла, юйуне джетгинчи, партизанланы тузагъына тюшюб къалды.

ПЕСЧАНКА ЭЛДЕ

Партизан отряд, чегет лагерге джууукъ эллени немецледен тазалар ючюн, май бла июнь айлада талай таукел операция этди. Аны партизанлары оккупантлагъа ишлеген, элчилени уртам сютлерин, ауузларындан юзюб, асыулу азыкъ-тым этиб, фашист аскерлеге джау, бышлакъ ашырыб тургъан сют заводну чачдыла, элдеде оккупацияны биринчи ийыкъларында огъуна къуралгъан полиция участокладан бёлегин къурутуб алдыла. Июнь аягъы сюремлеге отрядны эркинлигинде ат арба, немецледен сыйырылгъан эки автомашина, атла бар эдиле. Аскерчилени саны да кюн сайын дегенча ёсюб бара эди. Отряд, кеси джангызлай кюрешиб турмай, уруш операцияланы башха хоншу партизан отрядла бла байламлы этиб, бир кюл болуб сермегенин деменгили къагъыб, чачрата башлагъан эди.

Алай а кесини баш иннетин — Могилев — Минск шоссеге

чыгыб, анда хатерсиз партизан урушну андан да кючлю бардыргъа деген иннетин — толтуралмагъан эди.

Шоссе бойнуна чыгъаргъа мадар болмагъаны уа Песчанка эл амалтын эди.

Анда эки станоклу пулемёту, башха аскер саууту эркин болгъан кючлю полиция участок орналыб эди. Кесин душманнга эслетмей, Песчанканы юсю бла ётюрб кетерча мадар джокъду, арт джанында — кючлю полиция, аллында — къаугъа, дауур чыкыгъанлай, терк хапар джибериб, аскер кючню дженгил келтириб къояргъа мадар берлик шоссе. Отряд, джолунда чырмауун къоратыб, сыртын тазалаб, «джелкесин» къоркъуудан сакъларлай, кесин бегитмегенлей, алайгъа сугъулса, тузакъгъа кириб кетерге болур.

Ол сеbebден Абрамов бла Къасай улу Песчанка волостну полициядан тазаларгъа деб план салдыла.

Аны юсюне да, партизанланы ол элде биреуге къаты дертлери бар эди. Анда бир мурдар, староста болуб, оккупантлагъа джумушчулугъун кыызгъанмай, къуллукъ этиб джашай эди. Ол кеси къолу бла эки совет офицерни ёлтюрген эди.

Немец аскерле, аскер-техника Могилев — Минск шоссе мардасыз къб джюрюй эдиле да, партизанла, Песчанка волостну полициядан тазалаб, джол бойнуна чыкъсала, чегетле арасы бла ётген шоссеге ие болуб, кеслерине иги къабхын тюшюре турлукъ эдиле.

Отряд 1942 джыл 25 июнда экинди аллы бла, операциягъа чыкъды. Аскерчиле ашхам болургъа, элни къатына келдиле да, юлешиниб, Песчанканы тегерегин къуршаладыла. Къаты сермешуге хазырланыб, элге киргенлеринде, немец полициядан бир адамгъа да тюбемедиле. Элчиле айтханига кёре, полиция, партизанланы чабар хапарларын къайдан эсе да алгъаракъ эшитиб, тюш кёзюуде элден къачыб, Могилевгъа кетиб къалгъанды. «Староста уа бусагъатдан къайтырыкъ болур, патронла, гранатла келтирирге Могилевгъа кетиб турады — дедиле элчиле, — ол бу джол бла келликди, полиция башха джарытын кетгенди».

Ол кюн, алайда тюбеген халгъа кёре, отрядны ичинде полициягъа тахса берген адам джюрюгени аскерчилеге ачыкъ болду. Алай а олсагъатда аны тинте айланыргъа заман джокъ эди.

Партизанла, мурдар староста келлик джолгъа чыгыб, таша джерде бетджан салдыла. Ала алайда шыкырт эшитмей, джукъ кёрмей юч сагъат чакълыны сакъладыла. Сора бир заманда, староста, биргесине да эки полицей бла, къарангыда, джукъ эслемей юслерине чыгыб къалдыла. Осман, этиучюсоча, акъырын къобду да, староста миниб келген атны джюгенинден сермеб тутуб, старостагъа:

— Дыф деме! Тюш! — деди шыбырдагъанча.

Староста, сёз да айтмагъанлай тюшюб, къолларын кёлтюрдю. Бирси партизанла да эки нёгерин къараб къарагъынчы къолгъа джыйдыла. Отряд, джолда тутулгъанланы да аллында джаяулай сюрюб, элге къайтыб, постла салыб, тынчайыргъа джарашды.

Эртденбласында элни джамагъаты майданнга джыйылды, аны аллында, старостагъа сюд этилди.

Партизан отряд, анга сюд этиб бошагъандан сора, чегетге къайтыргъа хазырлана башлагъанлай, джыйылыб тургъан джамагъатны арасындан экеулен чыгыб, Абрамов бла Османнга келдиле. Биз — полицейлебиз, — дедиле ала, — полициягъа зор бла салгъан эдиле. Полиция, сизни келиригизни сезиб къачханында, биз бугъунуб, кетмей къалгъанбыз. Ата джуртун сатхан атха къалыргъа излемейбиз, бизни партизаннга алыгъыз, — деб тиледиле.

Партизан отрядны тамадалары, бир-бирине къарашдыла, арлакъгъа туруб оноулашдыла да, эки джашны да отрядха алыргъа дедиле. — Алайкъ сизни отрядха, — дедиле Абрамов бла Къасай улу, — алай а сиз, бирем башха, экишер къыйын аскер борч толтурмасагъыз, сизге ышаныу боллукъ тюлдю.

— Айтыб къойсагъыз а къаллай борчла боллукъларын? — деб сордула тюненеги полицейле.

— Отряд бла келигиз, артда айтырбыз, — дедиле партизан командирле. Эки полицей анга да хо болдула.

Аланы бирини тукъуму Федуля, экинчисиники да Новиков эди.

Песчанка волость немец полициядан тазаланыб, алайгъа партизан отряд ие болгъаны бла, Могилев — Минск шоссеге джол ачылды. Партизанла, оккупантлагъа зонаны юг джанында къаугъа салгъан бла биргелей, север джанында, уллу шосседе да тынчлыкъ бермей башладыла.

БАРОК

Отрядны лагери Шеглян чегетни теренинде тургъан кёзюуде, бир кюн Осман бла талай партизаны аскер операциядан кюнорта заманнга къайтдыла. Уруш операциялагъа джолсуз къалын чегетлени ичи бла ётюб узакълагъа барыучан эдиле да, дженгил огъуна хазна къайталмаучан эдиле. Бу джол а, иги тюзелиб, тохтаусуз къаты джюрюшмю алгъан эдиле да, эртде огъуна келиб къалдыла. Алай а, асыры арыгъандан, джетер-джетмез джыгъылыб тынчайыр муратлы болгъанлыкъгъа, солургъа таблыкъ тюшмеди.

Ала къайтырдан бир сагъатны алгъа, лагерге связной келиб, Большие Белевичи, элден Барок эл таба немец карателле-

ни отряды кетиб барады, отрядда 40 адам барды деб, хапар айтханыны юсюнден Османнга рапорт бердице.

Олсагыатдан Осман, суусабын кяндырыб, аскерчилени кяобарды. Душманны аллын алыр мурат бла отрядны башха джаны бла джолгъа чыгъарды. Джашла, ташадан ташагъа чаба, джорта ингир беш сагыат болургъа Барок элге джетиб, элни кыйырындагы тирменнге тюгел джетмей, джол джанына джатыб бугундула. Ала душманны табын марлай билген эдиле, кеслерине да таб бетджан алгъан эдиле. Карателле кеслерин кёб сакълатмадыла: джукъ эслемегенлей, кысха кирдице. Ала 50 метр чакълы бирге джууукълашханларында, партизанла автоматладан, пулемётладан от ачдыла. Алай болса да, душманла эс ташламадыла, тарх деб шкок атылгъанлай, кёз джумгъан чакълы бирни ичине, джерге бауурланыб, партизанланы юсюне автомат-пулемет отну джандырдыла. Кючлерине базынганларын, ажымсыз кыйырыллыкъларын танытдыла. Сермешу кысхада бошалмады: ол а партизан тактикагъа таб келишмейди. Ол кюн сермешу кёз байлангынчы барды. Эки джанындан да баш кёлтюрге мадар джокъ эди. Алгъаракъдан джетиб бетджан салгъан партизанланы позициясы маджал эди — ала ташадан ата эдиле. Немецле джатхан джер а, партизанлагъа кюл аяздача туура эди. Ызларына ыхтырылсала да, кютуллукъ тюл эдиле. Ол себебден, болушлукъ сакълаб, заман урлаб неда ашхамны джетдирир мурат бла кеслерин чёблетгинчи атаргъа, кыйырылыргъа кюреше турдула. Ол кюн алайда төрт-беш душмандан кяалгъаны кыйрылгъан эдиле: сермешу тохтагъанында, партизанла 32 ёлюк, 5 джаралы, сермешуню кёзююнде шашхынлы болуб кяалгъан да биреуню табдыла. Партизанладан биреу ёлген эди, талайы да ауур джаралы болгъан эди.

ШОССЕДЕ

Песчанка элни немец полициядан тазалагъандан сора, партизанлагъа Могилев — Минск автотрассагъа джол ачылгъан эди да, шоссени джерлей башлагъан эдиле.

1942 джыл 17 июлда ийых кюн Абрамов бла Къасай улуну отряды, кесин кишиге эслетмей, Могилев — Минск шоссеге джууукъгъа чыкъды. Немецле джолну узунуна эки джаны бла да 100-шер метр кенгликке агъачны кесиб кюротхан эдиле да, джолгъа ташатын тюшюб кяалыргъа болмай эди. Партизанла андан джюз метр чакълыны джаякълаб, чегет кыйыры кёкенлени тюбюнде джатдыла.

Отрядны ары дери да эки трофей автомашинасы бар эди, джашланы бюгюн шоссеге чыкъгъанлары — немецледен энгда бир машина сыйырыр мурат бла эди.

Партизанла, чырпы тюбюнден къараб, джолтун озгъанланы

санай бир талайны турдула. Ма, ауур джюкленнген автомашиналары танкеткала сакълаб баргъан уллу колоннасы, гюрюлдеб, Могилев таба озду, аны ызындан мычымай кючлю къарауулу болгъан дагъыда бир колонна ётдю. Партизанла алагъа къатылыргъа кючлерине базмадыла. Дагъыда бироздан Могилевну коменданты, биргесине немец офицерледен толгъан эки легковой автомашинасы бла, шахардан Бельнич район таба шуулдаб кетди. Алагъа чабаргъа бек таб эди, алай а шосседе базаргъа атланнган кёб хатасыз элчи джюрой эди да, пулемёт, автомат атыла башласа, аладан адам ачыргъа боллукъ эди.

Партизанла, таша позициядан мараб, базарчыла автотрассада сесирерлерин сакълаб, дагъыда талайны кысылыб турдула. Джюрюген джамагъат узайыргъа, автотрассада бир заманда Бельнич эл табадан ашыгъыш келген джангыз машина кёрюндю. Къысха джууукълашханында, партизанла, шоферну ышаннга алыб, эки-юч очередь бергенлей, машина тохтады. Партизанла эрлай чабыб джетдиле да тегерегинден алдыла... Кузовда, не этерге билмей, эс ташлаб тургъан юч полицейскийни сауутларын сыйырдыла... Рулюн партизан Кирилл Материнко алды, кабинада аны къатына Осман олтурду, Абрамов бла бирси партизанла кузовгъа къаландыла. Сора, ызларына бурулуб, Могилевну коменданты кетген Бельнич эл таба сюзюлдюле. Ала, комендантны ызындан джетиб, къагъыб кетерге муратлы эдиле. Бара барыб, Княжицы элден бир километр чакълыны узайыргъа, трассада алларына келе тургъан легковой машинаны эсследиле. Джукъ сезмей, келалгъаныча ол да келеди, была да машинаны улутуб, анга джууукълашыб барадыла. Машинала бир-бирине иги джууукълашханында, Осман автостраданы эки джанына да кёз джетдириб, джолда баргъан бёлек джолочудан ёзге кюркзуллу зат эслемегенинде, Материнкогъа: «Тохтачы, ол легковойну сыйырайыкъ»,—деди. Партизан автомашина тохтады, юсюндегиле секириб тюшюб, джол джанына джатыб, сермешиге хазырлана башлагъанларын, 3—4 джюз метр джууукълукъгъа келген легкойдагъы адамла эсследиле шойду, машина, тормозларын ачы джызылдыб тохтады да, къараб къарагъынчы ызына айланыб, думп болуб тегреди. Партизанла ызындан атдыла. Алай а, ата башлагъанлай, ол къуджур ишлеге сейирсиниб къарагъан джолочула, кюркзуб, къычырыкъгъа-сыйытха къалдыла. Аладан адамгъа хата этмез ючюн, атыуну тохтатыргъа керек болду.

Отряд, бир джюк машинаны да алыб, ол кюн огъуна лагерге джыйылды. Могилевну коменданты, Бельнич элге келиб, ызына шахаргъа къайтыб бара, шосседе партизан засадагъа тюртюлгенди да имбашына окъ тийиб, ауур джаралы болганды, биргесине баргъан юч офицерни да экиси ёлгенди, деб ингирде партизан связнойладан хапар келди.

Могилев — Минск автотрассаны эки джаны чегетлеге сингиб, алайтын джорюген немец транспортха чабыуул этиб, кьолгъа тышген оккупантланы узакъ кьоратыб тургъан, тегерекдеги элдеги полиция участокланы чачыб, кьурутуб бошагъан батыр партизанла фашист командованиеге терен кьаугъа салдыла. Оккупантла, аланы кьолгъа джыйыб алыб, кьайгъылы, кьоркьуулу, шыблача аяусуз ура билген партизанладан аскер тылны тазалар ючюн, Угольщина чегетлени кьуршалаб, кекен ичлерин, адам джашырылыр джар-джаргам кьоймай кьармаб, тинтиб башладыла.

Немецле чегетдегилени кьырыргъа аслам кюч джибергенлерин партизан разведка ол кюн огъуна сездиле. Партизан тактика уа былайды: душманны кючю аслам эсе, партизанланыкындан онглу эсе, илиниб, кесинге кемсиз зырафлыкъ келтириб кюрешме да, бир джанына джаякъла, алай а душманны чоласын марлаб джорю, аз да тынчлыкъ берме, учхара джерине джолукъгъанлай, хатерсиз уруб ал.

Партизан отряд, чегетни кьуршалау башланганын сезгенлей, тургъан лагеринден келтюрюлюб, душман аскерле кирелмезлик мырдылы батмакъла бла ётуб, Сипайлов чегетлеге сингиб кетди. Аллай джолсуз, табсыз джерле бла бармакълыкъ мардасыз кьыйын тийсе да, джангыз бир адамны да чарпытмай, кьутулуб, кьуршоудан сыбдырылыб чыкды. Ачыулу оккупантла чегетни таракълаб ётдюле, алай а эски от орунда чий кесеу башла, кечюб кетген лагерни ызлары болмаса, джукъ табмадыла. Алайда джерлешиб, бираз кечинирча да кёрюндюле, ёзге кёб аякъ урмадыла, талай кюнден чегет кьыйырадан кьорадыла. Совет патриотла да ызларына, Угольщина чегетдеги лагерге кьайтдыла.

Немецле партизан зонаны кьуршалаб, андагы совет патриотлагъа джукъ эталмасала да, Угольщина чегетни аладан тазалар муратны кьоймагъан эдиле. Ол себебден, Техтин элге карателлени бир батальонун джибердиле. Партизан разведка айтханнга кёре, батальонда 400 адам бар эди. Душман аскер, операциягъа хазырлана, юйлеге джайылыб джерлешди.

Бир кюн партияны ташатын ишлеген райкомундагы аскер-оператив группаны тамадалары, джууукъдагы отрядланы командирлерин да чакътырыб, немец батальон бла сермешиюню юсюнден кенгешдиле. Партизан зонагъа сугъулгъан душман батальон деген зат бош зат тюл эди, ол кёб хата этерге кёб тюрюл партизан операциягъа чырмау чыгъарыргъа болукъ эди. Ол себебден, аскер-оператив группаны советинде душманны аскер белегин кьурутургъа деб оноу этдиле. Ол ауур операцияны аз кючге буюрмай, хоншу партизан отрядланы та-

лайыны кючюн бирикдириб, бирден илинирге келишди. Османны отрядына джууукъ чегет базалада дагъыда эки — Белоусов бла Медниковну — партизан отрядлары джерлешиб эдиле. Операциягъа ючюсю да биргелей чыгъарыкъ болдула. Объектни зоналагъа юлешиб, къайсы къалайын сакъларын, ал позициягъа къачаннга тюшерге кереклисин штабда огъуна белгиледиле. Немец батальонну операциягъа чыгъарын ашыкъмай, бетджанлада кеслерин эслетмей, сакълаб туруб, джууукълашханлай къагъаргъа деб, план салынган эди.

Османны отряды, джылы джай кече базасындан чыгъыб, шыкъыртсыз келиб, Техтин элни кюнбатхан джанында, элден бир кычырым чакълы арлакъда чегетни кыйырында бетджан салды. Отрядны аскерчилерини сауут кючю: эки кьол пулемёт, эки автомат, бир миномёт, аны ышында да хар бирини энчи саууту — шкогу, гранатлары, бир къауумларыны аны юсюне да — гёрохлары.

Эл бла партизан бетджанланы арасы 600—800 метр чакълы бола эди. Берилген команда былай эди: немецлени джууукъ келмеге кююб, сауут-саба болгъанны барындан жангур куйгъанча, бирден от ачаргъа.

Бир ариу эртден тууду, чыкъ тамчыланы накъут-налмазча джылтыратыб кюн тийди.

Техтинден эки немец солдат, шкокларын имбашларына илиндириб чыкъдыла да, Османны къаууму бугъунуб сакълагъан таба тебретиле. Ол келгенлери бла, иги джууукълашыб, бир зат да эслемей, джууукътун, чегетни кыйыры бла бир джанына бурулуб, джарым километр чакълыны бардыла, дагъыда ызларына къайтыб, тохтай да тынгылай, чегет таба къарай, биразны келди. Джукъ сезмеген болур эдиле, ашыкъмай атлай, элге къайтдыла. Бир да ишексиз, ала джолгъа къарай чыкыгъан дзор эдиле.

Карателлени былай бери келликлери белгили болду.

Дозорла кетгенден сора бир сагъат озмай, элден 25 атлы чыкъды. Ол разведка эди. Атлы аскерчик партизанланы аллы бла джортуб ётдю, сора бетджандагъыланы тебен джаны бла, кюн батхан джаны таба айланыб, чегетге сингди. Чегетге киргенлей, батырлыкъны танытханча, пулемёт, автомат очерде бере башладыла. Алада адет алай эди — партизанлагъа джолукъмасала да, кьоркьутур ючюн, тубаннга юрген итча, пулемёт ата айланыучан эдиле.

Атлыла чегетге сингиб, Османны отрядыны тылына ётерге, Техтинден да джаяу-аскер батальон чыкъды. Партизанла эки джанына да сакъ болуб, чегетдеги атлы аскерчикден да, элден джууукълашыб келген батальондан да кёз алмай, къаты сермешге хазырландыла. Не атлыла, не джаяу-аскер быланы эслемеген эдиле.

Осман бла заместители Кирилл Материнко, уллу джолну къатында, чырпы тубюнде бугъунуб, автомат бла пулемётну огъары аягъына миндириб джата эдиле. Башха партизанла да чырпыны къалынындан фашистлени ышаннга алыб сакълай эдиле.

Карателледен юч атлы, разведкадан айырылдыла да, уллу джолгъа чыкъдыла, сора элге айланыб чабдыла, бир талай кере автомат очередь бердиле. Ала туура партизанланы юслерине келе эдиле. Батальоннга не эсе да бир хапар берирге айланганмы эдиле да, бек ашыгъыш эдиле.

Осман алгъа силкиниб келгенни атын, кесин да автомат бла агъызды, ол бирси экиси да къараб къарагъынчы, атлары бла биргелей джолгъа сойландыла. Тёрт-беш партизан, чабыб дже-тиб, атланы джерлерин, ёлгенлени сауутларын алыб къайтдыла. Атылгъанны даууру асламыракъмы кёрюндю да, атлы аскерчик, мычымай, уллу джолгъа чыкъды.

Карателле, алларында сойланыб джатхан атла бла юч солдатны кёргенлей, болумну сездиле. Атаканы башларгъа команда берилди. Партизанла да олсагъатдан от ачдыла. Алайда къаугъа башланган бла биргелей, партизанланы башха къауумлары да батальоннга от ачдыла. Къаты сермешну башланды...

Атлы аскерчиле, атланы алайда къоюб, джолну бирси джанында оборона алдыла. Осман бла Материнко кюветде эдиле, джолну ары джанындагъы кюветде да немец пулемётчикле джатыб, эки кюл пулемётдан къуя эдиле. Аралары джол алты метр эди, эки джанындан да от асыры кючлю болгъандан, аз да баш кёлтюрюрге, неда къымылдаргъа мадар джокъ эди. Осман автомат дискни ичин бошатды, Материнко да кюл пулемётдан къысха очередле бередиле. Немец пулемётчикле да тохтаусуз атадыла. Эки къаууму да кючлю бетджанлагъа джа-тыбдыла.

Осман, пулемётдан, автоматдан атыу бла немецлени кюветден чыгъаралмазлыкъларын дженгил огъуна ангылады. Сагъыш эте, таблыкъ излей, къарай, сымарлай турургъа уа заман джокъ. Сора Къасай улу, хурджунундан тегерек «лимонка» гранатаны чыгъарды да, джолну юсю бла немец пулемётчикле таба тёнгеретиб джиберди. Граната барыб бир пулемётчикни тюз къатында чачылды. Пулемёт къабышды, Экинчи пулемёт а тохтамайды.

— Бираз таукел къымылдамасакъ, бу итлени былайдан къуруталмазгъа башладыкъ — деди да Осман, автоматына джангы диск салыб, немец пулемётчиклеге мыллык атаргъа кёлтюрюле башлады. Алай а Материнко, андан эсе алгъа кюбуб, пулемётну немецлени тюз юслерине буруб от ачды.

Эки немец, кюветден чыгъыб, пулемётну да кююб, бир джа-

нына сылджыаргъа мурат этдиле, алай а Осман бла Материн-ко аланы узайтмай къабладыла.

Он минут чакълы бир заманнга немецлени атлы разведкасы къурутулду. Партизанланы бирси къауумлары да батальонну седиретген эди.

Ол кюн немецледен 78 адам ёлген эди, аладан бири офицер эди. Османны партизанлары атлы аскерчикни сауут-сабасын толусу бла алгъан эди. Аны отрядындан бир адам партизан Василий Ганеев ёлген эди.

Ол сермешну 1942 джыл 14 июлда болгъан эди. Ол кюнден сора, Османны отряды Щеглян чегетледе базасына кёчдю.

1942 ДЖЫЛ, 26 ИЮЛЬ ИЙЫХ КЮН

Джангы къошулгъан адамны партизан кюрешге кертилигин командирле берген къыйын борчну толтура билгени бла сынау-чан эди. Отрядда адет эди ол.

Песчанка элде полицей участокну чачхан заманда партизан отрядха къошулгъан эки полицейский Новиков бла Федуля бирем башха экишер борчну толтурургъа керек эди. Федуля Могилевгъа барыб, андан отрядха бир станоклу пулемёт келтирирге керек эди. Меннге болушургъа адам керекди деб тохтагъанында, анга башха партизанны къошуб джиберирге ышанмай, нёгерин — Новиковну бериб ашырдыла.

Ала пулемет келтирирге барабыз деб, кече отряддан кетиб, бёлек кюнню да айланыб, джукъ да келтирмей къайтдыла. Алай нек этдигиз, партизанлыкъ борчну толтурмаучу партизаннга не болуучусун билемисиз деб соргъанларында, ала, Могилевдан станоклу пулеметну къоратыб кетиу бусагъат заманда тынч иш болмагъанын ангылайсыз, алай а табар джерибизни сымарлагъанбыз, аллыбызда ийых кюн не ёлюрбюз, неда пулеметну келтирирбиз деб, джууаб берди. Ала ашаб, ичиб, иги солуб, ючюнчю кере да, ийых кюнден къалмай, къайтырбыз деб, Могилевгъа кетди.

Федуля бла Новиков къайтыр ийых кюнню—1942 джыл 26 июлну—эртденбласында, отряд чегет базада джукълаб тургъанлай, Щеглицы эл таба джанындагъы дозордан партизан чабыб джетиб, солдатлары болгъан машинала бла немец мотоциклистле, Щеглицы элден чыгъыб, партизан лагерь орналгъан чегетге айлангандыла деб къуугъун этди. Ол хапар джетер-джетмез, стауат къозгъалды, хар ким эрлай къобуб, кийиниб, сауут-сабаны къолгъа алыб тохтадыла. Лагерь шум болуб симсиреб тынгылады; мотоцикл мотор тауушла Щеглицы эл табадан огъай бирси юч джанындан — Песчанка, Дубинка, Добросевичи элле табадан да эшитилди. Партизан отрядха уллу

пелах джууукълашыб къалгъаны ачыкъланды. Бир да ишексиз, немецле отрядны лагери тургъан джерни координатларын, джолларын, дозорланы къалайда сакълагъанларын да, отрядны тахсасын кимден эсе да ажымсыз билиб келиб, отрядны къуршалаб къойдула.

Немецле ол кюн партизанланы керти да къуршалагъан эдиле. Алагъа тахса берген да немец провокаторла Федуля бла Новиков болгъан эдиле.

Чотну табсызлыгъы ангылашынганлай, «Барыгъыз да чегетни Щеглицы эл таба джанында таланы къыйырына чабыгъыз», — деб команда берилди. Партизанла, къуулушуб кетгенлери бла, иги билген таша джоллары бла чабыб, бираздан чегетни къыйырына чыкъдыла.

Алайдан узакъ бармай, ачыкъ джерде юч автомашина бла талай мотоцикл сюеле эдиле. Офицер, автомашинаны кузовунда ёрге сюелиб, компасха бла картагъа къарай, джол тюзете, солдатла да джатыб, тегерекни сымарлай, къоба да алгъа чаба, талагъа джайылыб, чегетге джууукълашыб келе эдиле. Бауurlаныб бир джатханлары бла, алайдан кёлтюрюлмей, тегерекге сескекли, сымарлаб къарай, не аз шыкъыртха да тынгылай, танг кесек сакълаб, ашыкъмай, акъырын, сакъ атлай эдиле. «Командир неда комиссар автоматдан атыб, сигнал бергинчи атмазгъа», — деб акъырын айтылгъан команданы партизанла бир-бирине билдирдиле.

Ол кёзюуге флангадагъы бла тылдагъы дозорла джетиб, немецле чегетге киргендиле, алай а бек акъырын келедиле деб хапар айтдыла. Отрядны командири Абрамов, иш тамам таргъа джыйылгъанын сезиб, биргесине да 7 партизан бла эки тишируну — Фекла Михайловна Наумович бла партизан связнойну — алыб, базаны эски орнундан башха джерге къоратыргъа кетди.

Фашистле чегетге джууукъ келиб джатдыла. Тегерек бары шош болду, бир джерде джангыз бир шыкъырт, неда таууш эшитилмейди. Партизанла бугъуб тургъан чырпыла бла немец цепни арасы 50 метрден аслам тюлдю. Ала алай джууукъда турадыла деб душманланы акъылларына келе болмаз эди. Офицер, ёргерекге кёлтюрюлюб, сол тобугъун таянчакъ этиб, сол флангадагъы солдатлагъа къолу бла «алгъа» деб команда берди. Осман, чегет къыйыры позициягъа келиб джерлешгенлей огъуна, офицерни автомат ышанига къондургъанлай, джууукълашырын сакълагъанлай тургъанды. Аллына келгенинде уа, сампалны басды да, автомат очередь бла аудурду.

Олсакъатдан эки джанындан адам тёзмезча джаханим от ачылды.

Сермешиу теренге кирди. Чегетни тегерегин къуршалаб, ичиндеги 25 партизанни богъурдакъларындан бууб, ёлтюрюр-

ге чыкыгъан немец аскерчилеге дагыда келиб кёб солдат, юч бронемашина кёшулдула. Гитче партизан отрядха кёаршчы кюрешгенлени саны батальоннга джетди. Партизан кёаууму, кёутулур деб адам ышанмазча уллу пелахха кёалды, джууукъ-лашхан хатерсиз ууахты кёоркёуу джанларын тамакъларына тыкды: фашист кёуршоудан чыгъалыб, башха, хоншу Залубницкий чегетге джанлаялсала, кёутуллукъдула. Алай болмаса уа — душман тартсын аланы халын...

Осман бла биргесиндегиле алайда сёрмешиб, карателлени чегет теренине джибермей кюрешген кёзюуде, отрядны Абрамов кёоратхан кёаууму, базада болгъан азыкъ бла хапчюк запасы автомашинанга джюклеб, атылгъан таууш эшитилмеген джанына джанлады. Осман, кесине да юч пулемет расчётну алыб, алгъа силкиниб келген немецлени тыяргъа кёалды.

Эм кыйын джерде ауурлукъну кеси бойнуна алыучан эди ол.

Абрамовну кёаууму, бара-барыб чегетден чыкыгъанлай, ачыкъ талада, кёара будай сабанда джашырылыб джатхан немец цепге тюртюлюб кёалгъан эди да, алайда да кёан тёкген сермешуу ачылгъан эди. Автомашинаны сюрюб баргъан Кирилл Материнко, фашистлеге бермез ючюн, аны арлакъда джандырыб, сермеб кёол пулеметну алыб, немец цепге от ачхан эди. Фашистле пулемет отдан джунчугъанлары бла, Абрамовну партизанлары, чегет таладан чабыб ётюб, бирси чегетге сингиб кетерге мурат этген эдиле. Алай а, 300 метр чакълы ачыкъ таланы кёоратхынчы, немецле аланы биремлеб, чёблеб бошагъан эдиле.

...Абрамов, немец цепге тюбеб, кыйын болумгъа тюшгенлей огъуна, келсин да болушлукъ этсин деб, Османнга кёуугъун ийди. Связой ары джетерге, заман кюнортадан атлады. Сермешуу бир минутха да шош болмай барады. Османны пулеметчиклерини бетджаны таб джердеди, немецлеге баш кёлтюртмей, пулеметладан беклеб турадыла, фашистлени 3 автомашиналарын джандыргъандыла, 23 солдат бла бир офицерни аудургъандыла.

Осман, Абрамовдан кёуугъун келгенлей, пулемет расчётланы да алыб, анга болушургъа чабды. Алай а, ары бара, дагыда бир немец засадагъа джолугъуб кёалыб, алайда да талай заман сермешиб, джолундан башха джартын айланыб барыргъа керек болду. Ол кёзюуге уа Михаил Абрамов, аны биргесиндеги 6 партизан, автоматы бла связой кыыз Цумарева Мария фашистлени кёолундан ёлген эдиле.

Кирилл Материнко бла Фёкла Наумович Залубницкий чегетлеге кёутулгъан эдиле. Партизанланы бир бёлеги, ол кюн алайдан чачылгъанлары бла, сау ийыкъны чегетледе бир-бирин табалмай, джунчуулу болуб, талай джерде айланыб джыйылдыла.

1942 джыл 26 июлда — ол кыйынлы ийых кюн джан берген аждагъанла Белоруссияны Могилев районунда Щеглян чегетни север джаны таласында басдырылгъандыла.

Немец карателлеге партизанланы тахсасын бериб, фашистлени аскер батальонларын партизан лагерге алыб келген, халкын, Джуртун сатхан Федуля болгъан эди. Немецле анга сау-гъагъа М. Абрамовну къан джугъу кийимлерин берген эдиле. 1948 джылда Федуля тутулгъанды, совет адамлагъа этген душманлыгъы ючюн, тыйыншлысына тюбегенди. Отрядны аскерчилери бир-бирин табханларында, Осман барын да джыйыб, 26 июлда болгъан ишни сюзю, операциягъа толу анализ берди. (Осман ол кюнден сора, ёлюб кетгинчи, партизан операцияланы хар бирине анализ бериуню отрядны джашауунда адет этген эди). Ол джыйылыуда партизан отрядха командирге отрядны комиссары Къасай улу Осман сайланды. Бир талай замандан отрядха комиссаргъа да ол кёзюуледе немец карателле чачхан бир отрядны — Комаровну отрядыны — комиссары Иван Мартынович Ивановну айырдыла. (Комаровну отрядыны сау къалгъан бёлеги Османни отрядына къошулгъан эди). Ол заманда огъуна Къасай улу кесини партизан отрядына немец-фашист аскерлени биринчи чабыуулун сынагъан, кеси алгъын къууллукъ этген джаяу-аскер дивизияны номерин — 121-чи номерни атагъан эди. Ол номер отрядха, ардаракъда партияны Могилев областда ташатын ишлеген обкому бла райкому, аладагъы аскер-оператив группаланы штаблары джыйылгъан кенгешиуде да берилгенича къалгъан эди.

Къасай улу командир болуб, отрядха башчылыкъны къолгъа алгъанында, партизанлагъа былай айтханды: «Чегетледе бугъуб, джашырылыб, немецле бла ууакъ сермеше, аладан къачыб айланыу бла чотубуз къолай боллукъ тюлдю. Биз партизанланы аслам джыйыб, отрядыбызны керти да аскер кюч этиб, джуртубузну душманларын, фашист оккупантланы къаушатыргъа керекбиз. Къоркъгъан бизден къоркъсун, къачхан бизден къачсын. Джурт да, джер да, халкъ да бизникиледиле, биз да аланы уланларыбыз. Дунияда ёлмезге туугъан джан джокъду, джангыз джаныбызны аямайыкъ, кесибиз ёлсек да, сыйыбыз, намысыбыз, джигитлигибиз ёлмезча этейик. Биз джуртну, халкъны азатлыгъы ючюн кюрешебиз».

* * *

Отрядда эки связной (хапар джюрютюучю разведчик) къыз бар эдиле. Осман, аланы болушлугъу бла, элдеде партизанлагъа джан басхан, чегетге джанларгъа разы болгъан адамланы, бёлегинден аджашыб къалгъан аскерчилени, аскер къууллукъгъа борчуланы табыб, аланы партизан отрядха чакъырыб башлады.

Осман 1942 джылны аягына отрядны тактика бёлеклеге — роталагъа бёлдю. Ол ротала 1943 джылны къачына батальонла болгъан эдиле. Ротала штабны тегерегинде 30—40 километрлик радиусдагъы элдеде тура эдиле. Отрядны командири Къасай улу партизан операцияланы бардыргъа роталаны командирлерине буйрукъ бере эди. Аладан чыкъгъан аскер инициативагъа да эркинлик бериб, къалай этерлерини планын салыб джибере эди. Кёзюу-кёзюую бла, тахсачыланы къауумуну командирин, татлы тенгин, Давид Тавадзени да биргесине алыб, роталаны бирине келиб, партизанла къатыш операциялагъа бара эди. Отряд бирден этерик чабыуулланы уа планын, маршрутларын, ишни къалай барлыгъын кеси штабы бла джарашдырыб, роталаны аскер ишлерини координациясын къураб, башчылыкъ эте эди.

Таукел джюрекли таулу джаш, Къасай улу Осман: «Ёлмезге туугъан джокъду... ёлсек да, сыйыбыз, намысыбыз, джигитлигибиз ёлмезча этейик» деген сёзлеринден джангыз бир минутну джанламай, хатерсиз къазауатны отуна кёкюрегин бургъанлай, ёлюб кетгинчи кюрешгенди. «Ол биргезиге болса,— деб хапар айтдыла партизанлары — къоркъуу джюрегибизге чыртда келе билмей эди. Ол не сейир болгъанын билмейбиз, не къыйын операциялагъа чыкъсакъ да, Осман биргезиге болса, ёллюкме, неда хорлаялмай къалырбыз да деген акъыл джангыз бир адамны эсине келмей эди. Кесини джюрегинде чыртда къоркъуу бола билмегени бизге да сингиб къала болур эди дейме. Ойнай, кюле, чам эте, аллыбызда тебресе, онглаб келген фашистлеге къаршчы къазауат этерге, аланы тобларыны, пулеметларыны юсюне барабыз дегенни къой, бир бош ишге баргъанча кетиб къала эдик. Адъютанты Давид Тавадзе анга бир да сакъ эди. Ол Османны ёлюр джеринден кёб кере тыйгъанды: Осман къызса, чыртда артына турмай, не пелахха да кириб кете эди. Ол биргезиге болуб, хорламай бир джолда да къалмагъанбыз...».

ДЖИГИТЛИГИ КЪУТХАРДЫ

Биринчи рота, отрядны штабы тургъан Сипайлов чегетден 40 километр чакълыны барыб, Дубинка элчикде тура эди. Андан хапарла кечигиб келирге къалдыла да, Осман, разведканы тамадасын — Давид Тавадзени, «джашлыгъын» Павел Ефременкону да биргесине алыб, джангыз ат джегилген эки чархлы арбачыкъгъа миниб, Дубинкагъа кетди. Ала ары ашхам болуб джетдиле. Рота Вендринг элде полицей участокну чачар операциягъа кетген эди да, элде партизанладан хазна адам джокъ эди. Осман бла нёгерлери, кече алайда джатыб, партизанла бла

да бир тубешиб, тынгылы хапар алыб кыйтыргъа деб элчикде квалдыла. Танг аласы бла партизанла арыб, талыб, операциядан кыйтыб, Осман болган юде басыныб джатдыла. Арыб келгенлери бла, постха салыргъа Н. Белокуров деб биреуден башха, солугъан адам табмай, постла кыйгъылы киши болмай, хар ким кыйсыдырылган джеринде квалкыйб квалды.

Ол кезюде уа, оккупантланы аскер отряды, немец аскерге азыкъгъа мал джыяр мурат этиб, эртденликде элни бирси джанындан кирди. Полицейле, элге киргенлей, анда партизанла болганын сезиб, эрлай джесирлеб кыояргъа умутландыла. Юсюнде пулемет расчету болган арба, акъырын келиб, Османны дуколкасыны катында тохтады. Пулеметну арбадан тюшюрдюле да, партизанла джатхан юню арбасына кириб, эшикден 15 метр арлакъдагы гардош уруну джанына орнатдыла. Пулемет юню эшигин ышаннга алды. Адам кыймылдагъан тереси болса, от ачарыкды.

...Дубинка элчик Османны партизан зонасында эм деменгли, эм ышаннгылы базаланы бири эди. Оккупантла ары хазна сугъулмаучан эдиле.

Старостасы да партизанлада эди. Ол себебден, партизанла ары тюсселе, джюреклерин кыоркыуу кемирмей, рахат джерлешуучен эдиле.

Белокуров бираздан кыараса, Хвощевка эл табадан, талай ат арба джортушуб, элге кириб келе. Партизан арбаладыла деб, келюне келиб, кыулакъламай, сюелиб турганлай, арбачыла джетиб, катында тохтаб:

— Тамадагъыз кыйадады? — деб сордула. Белокуров чотну олсагъатда да ангыламай, — отрядны командири Осман ма бу юйдеди, — деб кергюздю.

— Накъырдачы-чамны кыоя тур. Кавказлы Османны атын эшитгенлей сизни полиция бла тамадасыны тилигиз тутулуб квалганлыкъгъа, биз аллайла тюлбюз, — деди ат арбачыладан бири. Алайда экиси да дауур этиб селешдиле.

Ол кезюде юню иеси кирди да, сауутлу адамла даулаша турадыла деб, Кыасай улу бла негерлерин сагъайтды.

Осман джангыз шинелин тубюне атыб джатхан эди да, джукълаб кыолайлы да болмай, танг атханлай кыобуб, этиучюсюча физзарядка этиб, бет-кыол джууаргъа башлаб, терезеге кез джетдиргенлей, юйге айланыб турган пулемёт хамхотну эследи. Джитирек кыарагъанында, арбадан тышында полицейлеге «дженгил болугъуз» дегенча, онг кыолун силкиб чакъыргъан пулеметчик бла уруну башына бауурланыб, пулеметха лента джарашдыра турган адамны кердю. Ызына айланды да, полда тенгереб, джукълагъан партизанланы кыараб кыарагъынчы уятды. Ала — кыуугъуннга юрениб джашагъанла — Османны джангыз шыбырдагъаны бла, секириб кыобуб, сауут-

ларын сермедиле, «Джашла,— деди Осман,— немецле кѳуршалагъандыла. Паника болмасын, мен команда бергинчи — кѳымылдамагъыз. Эшикни ачханлай — мен пулемѳтчиклени кѳаблайым, мени ызымдан — мыллык атыгъыз. Этелгенигизни аямагъыз, паника болмасын, кѳачабыз дегенлей, битдик!»

Алай айтханы бла, Осман эшикни кѳатына барды, автоматны огъары аягъына акъырын миндирди, сора аягъы бла тюртѳб, эшикни ачды да, немец пулемѳтчиклеге буруб, автоматдан кѳуйду. Автоматдан от ачылгъанлай огъуна бир пулеметчик сойланды, бирси да джунчуб, пулемет кѳайгъылы бола айлангынчы, анга да окъ тийди. Джангыз дакѳыкъаны ичине, пулемѳт партизанланы кѳолуна тѳшдѳ.

Арбада келиб, кѳарауул бла даулаша айланганла, Османы арбазгъа чартлаб чыккыгъанын кѳргенлей, кими эрлай джерге бауурланыб джатыб, кими юнѳю мѳююшѳне джашырылыб, кѳз туурадан кау-куу болдула. «Кавказлы» батыр, залим Османы хапарын ары дери эшите тургъан полицейле да, кѳачыб, баш кѳутхарыр кѳайгъыдан ѳзге, башха кѳарыулары болмады.

Арбачы полицейле алай келирни аллында орамны бирси джанындагъы юде кѳалгъан партизан Степан Дашкевич, не эсе да джумушу болуб, сауутун да кѳюѳб, Осман джерлешген юйге кирген эди. Кѳаугъа башланганында уа, «мен а не ѳтейим, кѳолумда сауутум джѳкъ» — деб, ачы кѳычырыб, полицейле атханнга да кѳарамай, сауутуна атылыб кетди. Полицейле, асыры джунчугъандан, кѳорккыгъандан, кѳайры атханларындан хапарсыз ѳдиле. Дашкевич, джукъ да тиймей, юйѳне тыгъылыб кириб, автоматын алыб чыгъыб, сермешге кѳошулду.

Османны автомат очереди башха юйледе джукълаб тургъан партизанланы да, кѳзнѳю джумуб ачхынчы, аякъ юѳѳне салгъан эди. Арыгъанлары кѳайры кетди — ол кѳѳн ала алайда аждагъанлача кѳѳрешдиле. Кеслеринден да бир талай адам чарпыды, алай болса да полицей отрядны кѳуш тѳѳѳнлей чачдыла. Партизанланы кѳолуна талай аскер сауут, оккупантла башха ѳлледен джыйыб, джѳклеб келген азыкъ обоз тѳшдѳѳле. Осман обѳздагъы хазна бла азыкъны барын джамагъатха чачыгъыз деб буйрукъ ѳтди да, немец аскерге деб баргъан ашарыкъ-азыкъ ѳллилеге азыкъ болду.

Османны ол кѳѳн алайда ѳтген таукеллиги бла джигитлиги партизан ротаны ѳлѳмден кѳутхаргъан эди.

Дубинка ѳлни джамагъаты, партизанлагъа джакълыгъы юѳѳн, кѳб кѳыйынлыкъ сынагъанды. Оккупантла ары аслам аскер кѳѳч бла кириге мадар табалмагъанлыкъдан, аз кѳѳч бла барыргъа уа базмагъанлыкъдан, авиацияны джибериб, талай кере бомбалатхандыла. Бир кѳѳн «Фокке-Вуль» (рама), немец самолѳт, келиб листовкала атыб, ѳлни башында айланыб, ызына кѳайтыб кетгенди. Ол кѳайтханлай, бомбалаучу самолѳтла ке-

лиучюсю адет эди да, элчикни джамагъаты джууукъдагъы чегетлеге къачыб бугъунган эди. Бираздан беш самолёт келиб, элни бомбалаб, болгъанын кюйдюрюб башладыла: уруб ётедиле, ары озуб кетиб, ызларына къайтыб келиб, дагъыда урадыла. Бомбалаб бошаб, джандырыучу окъла бла пулемётладан къуя башлагъанлай, самолётланы бири тютюнлеб тебрегенди. Олсакъатлай, несин да унутуб, Могилев таба угулгъанды. Аэродромуна джеталмай, Казимировка элни къатында чегетге джууукъ-да къоннганды.

Ол кёзюуде отрядны партизаны Н. Горшков бла юч нёгери Могилевдан къайтыб келе болгъандыла. Лётчикле самолётдан чыгъа тургъанларына джетиб къалгъандыла.

— Руссиш полицай — деб, алдаб къатларына келиб, лётчиклени ёлтюрюб, самолётдан пулеметну, экипажны сауут-сакъасын алыб кетгендиле.

Самолетну, Дубинкагъа бомбала атыб, ётуб, ызына бурулургъа айланган заманында, Османны Журавец элчикдеги партизанлары тубюнден атыб къабындыргъандыла. Павлик Ефременко айтханнга кёре, дагъыда бир джолда 1943 джылны къышында карателлени аскери келиб, Дубинка элде чегетге къачалмай къалган къарт, тиширыу, сабий табханларын эки джатмагъа джыйыб, тышларындан бегитиб, от тыгъыб, кюйдюрюб къойгъандыла. Артда, карателле кетиб, джамагъат чегетледен къайтханында, 170 ёлюкден, сабийчиги бла джангыз устаз тиширыуну ёлюклерин таныялгъандыла. Бир къыз, джатмадан чыгъыб, къачыб тебрегенинде, карателле ызындан аякъларын мараб атыб, джаралы этиб джыкыгъанларында, бензин къуюб, кюйдюрюб ёлтургендиле.

ЭШЕЛОНЛАНЫ — КЪАПХАКЪДАН ЭНИШТЕ

121-чи партизан отряд рельса къазауатны 1942 джылны къачындан башлагъан эди.

Уллу Октябрь социалист революцияны 25-джыллыкъ байрамы джууукълашхан эди. Партизанла Къасай улуну башламы бла, ноябрь байрамгъа аскерчи саугъа этерге — душманны эки эшелонун къапхакъдан тёнгеретирге оноулашдыла.

Чегетлени теренинде орналган партизан базада оноу этерге тынч болгъанлыкъгъа, алайладан чыгъыб кетиб, оккупантла кючлеб, джер-джерине къарауулла салыб тургъан темир джолланы атылта, чачдыра айланган къыйынды. Ол операцияны башлагъандан ары, кеслерине зарауатлыкъ джетдирмей этер джанына къайгырыргъа керек эди — ёлюмсюз уруш болмагъанлыкъгъа, Османда адет алай эди: адамгъа артыкъ джан берилмейди, берилген джангызны аяй, сакълай билирге керекди.

Ол ишден усталыгы болган адамла операцияны кюолгъа алсала, аз адам чарпыр дедиле да, землянкада кёб заманны барган кенгешде аллай адамла белгилеб, ала тамадалыкъ этерик къауумланы списогун тиздиле.

Темир джоллада аскер операцияла бардырыгъа деб эки диверсион группа къуралды. Аланы бирине — андан ары да аллай операцияла бардырыб турлукъ къауумгъа — командирге партизан отряддагы таукел, уста, ёгюр сапер джашны Лев Сидоревскийни санадыла. Биринчи операциялада экинчи къауумгъа отрядны командирини заместители, алгъынны шахтёр Кирилл Материнко башчылыкъ этерге тюшдю.

Душманланы коммуникацияларында диверсион ишлени бардырыгъа айырылган партизанла чегет лагерни тегерегинде эки-юч ийыкны джоллагъа мина салыргъа юрениб турдула. Ала ол искусствогъа юрениб бошаргъа, отрядны командир къаууму взрывчатка табар къайгыгъа кирди. Кюч алыб тыхъырдаб, сермеб барган эшелонну уруб аудуруб, полотнодан бир джанына быргъар ючюн, танг кесек кюч керекди. Аллай кюч, аллай болум къайдан табсынла?

Иш былай эди: ол кёзюуледе партизан отряд Уллу джер бла, къралда партизан кюозгъалыуну штабы бла байламлы тюл эди, ол себебден взрывчатканы андан самолетла бла келтиртирча мадар джокъ эди. Отрядны кесинде уа эшелонланы аудурурлай взрывчатка табыу бек кыйын эди. Ол себебден темир джол коммуникациялада душманны транспортун чачдырыгъа керекли взрывчатканы къайдан болса да излеб табаргъа керек болдула. Ала, айланган, джюрюген джерледе излеб, атылмай къалган немец авиабомбаланы, снарядланы джыя эдиле. Билмей турганлай атылыб, адамны учхун этиб кюоярыкъ ол кюркюулу джюкню кёлтюрюб, чегет базагъа келтире эдиле. Келтирген авиабомбаларын, снарядларын алайда, джангыз джанларын ууахты базманына салганлай, демонтажлаб, ичинден отун алыб, рельсаланы тюбюне салынныкъ миналаны аны бла джерлей эдиле. Османны партизанлары ичинден отун алыб, миналаны джерлеген немец авиабомбаланы бирини корпусу бла стабилизатору бюгюнледе да Могилев область музейде Къасай улуну бёлюмюнде экспонатла болуб сакъланадыла. Аланы кёрген кёб затдан хапарлы боллукъду.

Партизан чегет базада джашланы диверсион темир джол кюрешге юретген бла бирге, отрядны зонасында табылган атылычу трофей немец сауутну — миналаны, снарядланы взрывчаткасын чарламаз, кюлю партизан сауутха айландырычу «мастерской» ишлей эди.

Алай бла партизанла, рельса къазаутха керекли сауутну — кеслери этген миналаны — джыйышдырдыла, темир джол, шосе тегереклерин джерлей башларча болдула.

Ноябрны ал кюнлеринде эки кѡауум да операциягѡа чыкѡдыла. Сидоревскийни кѡаууму биринчи кере чыкѡгѡанлай огѡуна кесини аскерлик борчун толтурду. Аны юсюнден архив документледѡ энчи рапорт барды. «1942 джыл ноябрны 6-да Могилев — Быхов темир джолну Тумановка элни кѡаты участогунда 77—20 квадратда эшелон агѡызылды. Бир паровоз, юч класс вагон, азыкѡ джюкленген 18 вагон аууб чачылгѡандыла. Гитлерчи солдатла бла офицерледен 60 адам ѡлгенди, 75 адам джаралы болгѡанды. Эшелонну атылtxанла: группаны командири Сидоревский, ол ишде болгѡанла Н. Леонов, Б. Гаранн, П. Ефременко» — деб джазылады 121-чи партизан отрядны рельса кѡазауатыны биринчи донесениесинде (Белоруссияны Коммунист партиясыны Ара Комитетини партархивини документлеринден).

8 кюн арадан ѡтгенден сора, 14 ноябрда, биягѡы Сидоревскийни кѡаууму Могилев — Быхов темир джолну Дашковка станциясыны кѡатында экинчи эшелонну агѡызгѡанды. Ол эшелонну паровозун, солдатла болгѡан 15 вагонну, аскер техникадан толу да 4 вагонну аудургѡан эдиле. Немец солдатла бла офицерледен 150 чакѡлы адам аугѡан вагонлада ѡлген эдиле.

121-чи партизан полк, рельса кѡазауатны ол башлагѡаны бла, душманны коммуникацияларында аллай урушну тохтатагѡанлай, Могилевщина оккупантладан азатлангынчы тау-кел бардырыб, немецлеге кѡб заран салыб тургѡанды.

Кѡасай улу Османны партизанлары, 1942 джылны ахыр айларындан башлаб, 1943 джылны аягѡына дери немец-фашист аскерлени тылдагѡы коммуникацияларында «...34 эшелонну, 15 паровозну, 379 вагонну, 20 километр темир джол полотнону... чачыб, кюйдюрюб кѡурутхандыла».

(«Сведения о нанесенных потерях противнику партизанским полком № 121 имени О. Касаева». Партархив ЦК КП Белоруссии. Фонд № 3500, опись № 4, связка 18 а, дело № 97, документ № 633).

ТЕМИР ДЖОЛ КЕПЮРНО АТЫЛTXАНЛАРЫ

Могилев-Осиповичи темир джол линия тохтаусуз ишлей эди. Немец командование фронтха алайтын кѡб тюрлю аскер кюч, аскер техника ташый эди.

121-чи партизан отряд бла хоншу отрядланы партизанлары ѡтген диверсияла джолда поезд джюрююну тыялмай эдиле.

Немецле, джолну чачылгѡан джерлерин дженгил огѡуна тюзетиб, кѡараууллукѡну кючлю этиб, поездлени джибериб тебрей эдиле.

Фронтлагѡа душман аскер кючню хаман ташыб, ѡтдюрюб тургѡан ол темир артерияны эм чола, эм учхара джери Другѡ

сууну кёпюрю эди. Партизанла аны бир чачалсала, темир джол саулай да кёб заманнга чотдан чыгъарыкъ эди. Алай а аны чачмакълыкъ, атылтмакълыкъ огъай, къатына джууукълашмакълыкъ да кыйын эди: учхара джер болгъаны себебли, немецле алайларын кючлю бегитген эдиле, сакълауулары бар эдиле, кёпюрге барыргъа джараулу джерлеге минала тешелиб эдиле.

Алай болса да, кёпюрге ёшюн салмай, аны къоратмай, джолну башха джерлерин атылтыу бла, поездлени джюрюсуюн тыяргъа мадар табылмады. Ол себебден Осман, анга баргъан джолланы тинтиб-сынаб кёрюрге, къарауулланы санын, сауут кючлерин ажымсыз билирге, бегитилген точкаланы къалайлада болгъанларын картха тюшюрюрге — айтыб къояргъа кёпюр сакълауну болгъан тахсасын джыйыб, штабха келтирирге деб, полкну разведчиклери бла связнойларына буйрукъ берди.

Бир талай кюнден ала объектни къарауулларындан хапар келтирди. Ол хапаргъа кёре кёпюрю сайлама бёлекледен бири сакълайды, алай а солдатланы ичинде немец аскерлеге зор бла алынган талай совет адам да барды.

Аллай хапар келген кюн огъуна, Осман, разведчиклени, барыб, ол адамлагъа джолугъуб, не муратлары болгъанын билиб келигиз деб, ызларына ашырды.

Партизан тахсачыла бла связнойла, кыйын болса да, коммуникацияны сакълагъан оккупантланы арасында къуллукъ этген совет адамла бла тубеширге да, аланы талайы бла бетлешиб, ачыкъдан ачыкъгъа керти ушакъ этерге да мадар табалдыла. Ала тюбеген джашла огъай, биргелериндеги совет адамланы асламы алайда къуллукъ этерге зор бла, джанларына къоркъгъандан келгенлери ачыкъланды. Ала оккупантланы кёрюб да болмайдыла, фашист зорлукъдан къутулургъа кюн тууса, дунягъа джангыдан джаратылгъанча да кёрлюкдюле, алай а тюзелиб, биригиб, джукъ эталмайдыла. Аны ёсюнден кеслери огъуна сёз башлаб тарыкъдыла. Партизанла айтхынчы да, «бу худжу кёпюрюн тютюнюн кёкге чыгъартыргъа болушайыкъ», деб сездириле. Бирлери уа, джигит, джити, таукел джаш болур эди, къоркъуу-юркюу да этмей, быллай операциягъа къошулмай бир джанындан къараб туургъа, былай таб тюшген ишни ычхындырыргъа джараймыды сора деб, партизан тахсачылагъа къошулуб, Осман бла сёлеширге лагерге келиб къалды. Кертиси, ол кёпюр къулагъын сакълагъанланы арасындагъы совет адамланы келечиси эди.

Осман бла ол лагерде кёб ушакъ этдиле, келген джаш кёпюрге халдан анга, отрядны бирси тамадаларына толу хапар берди.

— Башлагъан ишигизге бизден толу болушлукъ табарыкъсыз, — анга ышандырыргъа боллукъма, — деб таукел айтды джаш, ушакъны аягъында. Осман нёгерлерине къарады, ары

дери этген оноуларын джашха эшитдирирге тебрегенине аладан кёз-к'аш разылык' алды. «Сютден ауузу к'уйген, сууну юф'гюрюб уртлар» дегенлей, душманнга к'ууллук' этген экеулен бир кере к'юйдюргендиле, былaг'а да ышаныб к'ялырг'а джарарык' т'юд'ю, ол себебден Осман джаны сак'дыла.

— Партизанлаг'а, Джуртуг'узг'а керти да болушург'а излей эсегиз, араг'ыдаг'ы немецлени к'яаг'ыг'ыз. Биз да кесибизни операцияны этербиз,— деди Осман. Джаш кёб саг'ышланмай, тынч эталлык' ишине кёлтюрюлгенча:

— Болсун. Алай а сиз да болушуг'уз. Биз операцияны башлаг'ан кёзюуде, ол төгерекледе болуг'уз,— деб джууаб берди келечи. Осман бла нёгерлери, джашны таукел джууабына мыйык' т'юбюнден ууак' ышармыш этгенча сездирдиле.

— Душман аскерчиле айтхан бла джюрюмеученбиз,— деди Осман, бюсюреусюзлегенча.— Ог'арыдан сигнал сак'лаб турабыз ансы, кёпюрню ышаннга эртде алг'анбыз. Болушсаг'ыз, болушмасаг'ыз да, анга этилликни этерикбиз. Болушсаг'ыз — кесигизге игиди, оккупантлаг'а к'ошулуб, Джуртха этген терсликлеригизни джуудурурсуз. Алай т'юл эсе, кесигизден кёрюгюз. Бизге «эсгертмедигиз, айтмадыг'ыз» деб, гурушхаг'а к'яалмаг'ыз. Партизан болмаг'ан джер джок'ду. Сизни араг'ыызг'а кириб, фашистлени туурасында сизни табыб, т'юбөб, сёлөшиб айланганланы да кёрдюгюз.

Партизанла ол кюн алайда планларын келечиге ачык' этмесе да, кёпюрню атылтыу операцияны к'яалай к'ууарг'а керек болг'аныны юсюнден оноулашдыла. Келечиге айтылг'ан а былай болду: зор бла, к'юч бла чак'ырылыб, фашист аскерде к'ууллук' этгенле кече 12 саг'атда немецлеге бирден от ачсынла да, аладан бошаг'анлай, эки к'ызыл ракета атыб, партизанлаг'а сигнал берсинле, сора Осман да, бир к'ызыл ракета джибериб, сигналны партизанла эшитгенин билдирир. Ол заманда сизге киши тиймез.

Операцияны башларг'а ийык' болджал салынды.

Осман, быллай иш этерге башлаг'анбыз деб, хоншу отрядха — К. Белоусовну отрядына да хапар берди. Эки отряддан сайлаб бирер рота айырдыла. Экиси да ийык'ны ичинде операцияг'а хазырландыла.

Операция башланыр кюн джетди. Хар нелерин джыйышдырыб, ингираласы бла джолг'а атландыла. К'яачхы к'яарангы кече болуб, 121-чи партизан отрядны лагеринде туруучу ючюнчю ротасы (Осман кеси командирлик этиб), Белоусовну отрядыны партизанлары, темир джол кёпюрге джууук'лашыб, хазырлануу ийык'да белгилеген джерлеринде, позицияла салдыла. Наумовични десантчылары да, взрывчатканы алыб, кёпюрню туурасында узак' болмай джерлешдиле.

Партизанланы бир к'яаууму, артык'сыз да Белоусовнук'у-

ла, немецде ишлегенлеге ышанмай, бу бир провокация болмагъа эди деб, операцияны къолайлы бошалырына ийнаналмай сакълайдыла. Алайда, кече 12 сагъат толгъанлай, кёпюр тегерекде джаханим къаугъа башланыб къалды: пулемет-автомат от ачылды, граната атылгъан тауушла, болгъанны джунгорде-тиб, къызыу-къызыу чыкъдыла, немец казарма, бир джанындан къабыныб, шынгквартча джанды. Партизанла, алларында душман бла сермеше тургъан джашланы ракета атыб сигнал берирлерин сакълаялмадыла, ала, джангыз джанларын артха салмай, къан тэгген заманда, болушлукъ этмей, олтуруб къараргъа не тэжюмлери, не чыдамлары джетмеди — фашист лагерде къаугъа башланганлай, Осман атакагъа буйрукъ берди...

Партизанла да, зорну тюрюнде немецлеге къуллукъ этгенле да казармада бугъунуб къалгъан фашистлени чёблей айланган кёжюуде, Наумовични десантчылары партизанла кёбден бери тиш къысыб тургъан кёпюрню Друть сууна агъыздыла.

Ол операцияны башлагъан, анга башчылыкъ этген да Къасай улу Осман эди. Ол кечеден сора, Совет Аскерле келгинчи Могилёв—Осиповичи темир джол линияда поезд джорюу тохтады.

Ол кече алайда партизанладан бир адам ёлген эди. Чыртда билмей тургъанлай юслерине от ачылыб къалгъан немец сакълаууладан а хазна адам къутулмагъан эди. Партизанлагъа тахса берирге айланган 4 джашны кеси къолу бла уруб къойгъан бир офицер — немец ротаны командири — партизанланы къолуна тюшген эди.

Зорлукъ бла фашист аскерге чакъырылыб, оккупантлагъа герох тюрюнден алайда къуллукъ этген совет адамла уа партизан отрядха къошулуб кетдиле.

КЮНДЮЗГЮ СЕРМЕШИУ

Башында айта келгенибизча, партизан къазауатны эм баш методу — душманны аскер объектлерине кечеги чабыуулду. Алай болса да, Османны партизанлары немец оккупантлагъа къаршы кюрешде таб тюшюб къалгъан кёжюуледе кюндюз операцияладан да хазна джанламагъандыла, артыкъсыз да арт-даракъда, бираз кюч ала башлагъанларында.

Угольщина элде тургъан 2-чи ротаны связною 1943 джыл 22 мартны эртденинде лагерге чабыб джетди да, немецле тёрт автомашинагъа къаланыб, Угольщина бла Техтин элле таба келедиле, деб къуугъун этди.

— Джолдаш командир,— деди Османнга,— солдатла, тохтай да флангларына разведка эте, бек акъырын келедиле. Машиналада эки пулемёт барды, солдатладагъы сауут — шокла бла автоматладыла. Къалай этейик?

— Ротаны командири къайдады?
— Ротадады.
— Ротаны командири Щеколюкга алай айт,— деб буйрукъ берди Осман,— фашистлени джолуна бетджан салыгъыз, джууукъ келме къоюб, от ачыгъыз. Биз джетгинчи джибермегиз.

Связной ызына чабыб кетди. Осман да, кёб турмай, лагердеги партизанланы биргесине алыб, джолгъа чыкъды.

2-чи рота, командирни буйругъун толтуруб, немецле келлик джолгъа бетджан салды. Джалан чырпыланы ичинде джер бла тенг болуб джатхан партизанла кенгирекден иги сымарлаб къарамагъан адам эслеялмазча бугъунубдула. Душманла да, джукъ сезмей, машиналары моторларын улутуб келедиле. Алдагъы машина партизан бетджаннга 50 метр чакълыгъа джууукълашханлай, партизанла къызыу от ачдыла. Олсагъатлай машинала тормозларын джызылдатыб, къысха тохтадыла, немец солдатла эрлай секириб, машиналадан къуюлуб тюшюб, джерге бауурланыб, пулеметладан, автоматладан, шкоккладан аяусуз къуюб тебретиле. Къаты сермешуу тереннге кирди. Партизанла ташадан — бетджандан атадыла, немецле уа ачыкъ талада, туурададыла, джатхан джерлеринден къымылдайла майдыла.

Алай болса да кюндюзгю кюн баргъан къагъышыулада кеслерин онглугъа тергерге юреннген немец аскерчиле, чырпылада бугъуннган партизан къауумчукъгъа джолукъгъаннга санаб, къарыуларына базыннгандан артыкъ да гёджебсиниб, илиниб кюрешгенден ёзге, джанлар, дженгилде къорар къайгъылы болмагъанча танытдыла.

Османны базадан ашыгъыш чыкъгъан къаууму да, сермешуу алай кючлю бара тургъанлай, алайгъа джетиб, оккупантланы бёлегини бир джанындан кириб, сермешге къошулду. Туура джерге тёгюлген душман солдатланы, эки джанларындан киргенлери бла, къагъа да, биремлеб, экеулеб агъыза, танг кесеклерин чёбледиле. Партизанла алгъа сюркеле да джууукълаша, солдатланы таргъа тыя келгенлей, къутуллукъларындан тюнгюлген талай немец, сауутларын атыб, къолларын кёлтюрюб, партизанла таба къачдыла.

Сау къалгъанла къуру ол бёлек адам эдиле.

Ол кюн сермешуу 4 сагъатны барды, ахырында партизанла хорладыла. Немецледен 52 адам ёлген эди, 12 адамны да партизанла джесирге алгъан эдиле.

Партизанла джанындан да ол сермешууде талай адам чарпыгъанды. Ол кюн — 1943 джыл 22 мартда — партизан отрядны 2-чи ротасыны командири 121-чи партизан отрядны къурагъанланы бири, Османны татлы тенги, 1921 джылда туугъан комсомолчу джаш, сержант Николай Щеколук да фашист окъ ти-

йиб ёлгенди. Партизанла айтханнга кёре, аны ёлгени Къасай улуну бек уллу тентиретген эди. Аллай бир къыйынлыкъны биргелей чегиб келген татлы тенгини замансыз кетгени Осман-ны джюрегине ауур джара салгъан эди.

Ууатылгъан немец бёлекни саууту-сабасы партизанланы къолуна тюшдю. Фашистлени 4 автомашинасы да кюйген эди.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ ГРУППА

Осман, герман аскерден къачыб, партизанлагъа кёчген солдатладан интернационал группа къурагъан эди. Анда 16 адам бар эди.

Интернационал группагъа командирге джигит партизанланы бирин, къазауатха дери шофер болуб ишлеген Николай Балабенкону, политрукга уа — немец, орус, француз тиллени билген бир чех коммунистни — немец аскерни алгъыннгы солдатын И. И. Паточканы салгъан эди.

Интернационал группаны аскерчилик ишлери бек сейирлик болгъандыла. Ол къауум кёбюсюне Могилев — Минск шоссесе кюрешиб тургъанды.

Ала былай этиучен эдиле. Немец аскерчилеча кийиниб, немец аскер сауутланы тагъыб, саф болуб, шоссеге чыгъыб, 15—16 солдат марш бла бирча шатык атлаб барадыла. Джылтыраукъ погонлу, субай санлы къатаннгы немец офицер, сафны бир джанында, кёзюу-кёзюую бла команда бере, солдатланы къайры эсе да элтеди. Ол «офицер» Балабенкоду. Джолда аладан сора да джюрюгенле аз тюлдюле. Ма, немец грузовиклени колоннасы, чегетни гюрюлдеген тауушдан алдырыб, киши бла къайгъылары болмагъанча этиб сафда баргъан «немец солдатлагъа да» этил, бензин ийис урдуруб, ётюб кетди. Колоннаны биргесиндеги немец офицерле бла солдатла, саф болуб келген аскер отрядха къараб, адамны сескекли этер зат эслемей, къайгъылы болмай озуб кетдиле.

Кенг шоссе бир кесекге бош болду. Немец кийимли партизанла, кеслерин, киши джукъ эслеялмазча таб къурашдыргъанларына, оккупантланы алдаялгъанларына къууаныб, ышара, бир-бирине накъырда эте барадыла.

Бираздан джолда угулуб келген джангыз немец легкой машина кёрюндю. Не аз да къайгъы этмей, къууулгъанча, къызыу джууукълашыб келеди, бир ишексиз, ол джылтыраукъ омакъ машинада немец офицер бар болур.

«Офицер» Балабенко, шоссени арасына чыгъыб, къолун кёлтюреди. Немец «офицер» къолун кёлтюрюб, тохта деб, немец солдатла да, сафда сир къатыб сакълайдыла сора, легкой тохтамай къалай ётюб кетсин.

Машина тохтагъанлай, Балабенко барыб легковсйну эшигин ачады, шоферну къатында олтургъан офицерге парабеллумну айландырыб, таза немец тилде «Хенде хох!» («Къолларыңгы кёлтюр!») деб команда береди. Мангылайына къараб тургъан гёрохну кёрюб, джаны тамагына тыгъылгъан немец офицер къолларын ёрге тутаргъа кюрешеди. Шофер а, машинаны сюрюб, сыбдырылыб кетерге мурат этиб, газдан басады. Ол газдан басханы бла Балабенко парабеллумну сампалындан тартханы тенг болады. Окъ тешиб ётген мангылайын рульгъа ашыргъан шоферну кёргенинде, немец офицерни тили тутулады. Партизанла аны эрлай байлаб, арт шиндикге сугъадыла, рульну Балабенко алады. Партизанланы машинагъа сыйыннгандан къалгъанлары чегетге джанлайдыла. Легковой да, байланнган немец офицерни алыб, партизан лагерге кетеди.

121-чи партизан полкну интернационал группасы, шоссеге чыгыб, талай кере аллай операцияла этген эди, ол операциялада, къолгъа тюшген 7 немец офицер бла 35 солдатны джанлары саулай чегет лагерге табдыргъан эди.

Артдаракъда интернационал къауум 600-чю партизан полкга берилгенди, партизанлагъа кёчген душман солдатланы барын ары джибериб тургъандыла.

ОФИЦЕР КЕЛТИРИГИЗ

121-чи партизан полкну Могилев шахарда ашхы ышангылы, деменгили джерлешген связнойлары бла тахсачылары бар эдиле да, полк аланы болушлукъларындан шахарны джамагъаты бла байламлы болуб, немец аскерни бастионундан тынгылы хапар алгъанлай тура эди.

Къасай улу связнойланы бирине, юйюнде аракъты, чагъыр, сра сатхан тюкенчик ач да, сатыу эте башла, тартаргъа оккупантладан адам келсе, не къадар илешдирирге кюреш, деб буйрукъ берген эди.

Ол айтханча, связной тиширыу юйюнде ичгичилик тюкенчик ачды, кёзге асыры кёб илинмезча, ташаракъ кафечик джарашдырды. Аны ачар ючюн, джоюллукъ ачханы — немец маркаланы — Осман партизан полкну кассасындан кереклиси чакълы бир берген эди.

Немец офицерле бла солдатла алайыны ийисин дженгил огъуна джыйлаб алдыла. Бираздан а Османны муратындача этиб огъуна башладыла: ол тунакы джердеги кафеге келиб, тартыб джылынсала, ушакъгъа кириб, партизанлагъа керекли хапарланы джаншай эдиле. Аланы арасында, официанткача джюрюб айланнган связной тиширыу да, немец тилни билмеген кибики этиб, эсирген оккупантла айтхан затланы къулагъына тигиб къоя эди.

Буфет маталлы ол юйчюкден партизан разведка излеген хапарла тюше башлагъанларында, Осман шахарда дагъыда аллай талзй таша юй къурады. Аладагъы связнойла Могилевщинада партизан къозгъалыугъа уллу болушлукъ этгендиле, кёб себеблери тийгенди. Партизан разведкагъа немецлени тахсаларын бергенни тышында да, Германиягъа сатылыб кетерик неда оккупантланы къолундан ёллюк кёб совет адамны чегетлеге, партизан лагерге къутхаргъандыла. Шахардагъы партизан связнойла немец госпиталладан дарманла урларгъа, медицина къуллукъчуланы фашист госпиталладан чегет госпиталлагъа ашырыргъа мадарла къураб тургъандыла. 121-чи партизан полкнун чегетдеги госпиталыны хирургу, ауур джарасындан ёлюрню аллы бла Османнга операция этген И. И. Астапенко да немец госпиталдан партизан связнойла чегетге къачыргъан медицина къуллукъчуланы бири болгъанды.

Могилевну къатындагъы Пашковода немец аскер гарнизонну къурутуу акъыл да 121-чи партизан полкнун Могилевдагъы связнойларыны донесениесинден чыккгъанды.

1943 джылны июнь айына партияны ташатын ишлеген Могилев обкомундагъы аскер-сператив группаны командири «къайдан, къалай табарыкъ эсегиз да, немец офицер табыб келтиригиз», — деб 121-чи партизан полкга буйрукъ берди. Осман интернационал группаны командирин, немец тилни уста билген джигит тахсачыны — Балабенкону чакътырыб, къысха заманны ичинде бир къыйын буйрукъну толтурургъа хазыр бол деди.

Балабенко, Осман бла, Иванов бла штабда оноулашыб, немец офицер кийимлени кийиб, биргесине да эм таукел, эм шатык партизанланы бирин — Бирюковну — алыб, Могилевгъа атланды.

Джолда аланы тыяр чурумгъа джолукъмагъанлай, кече барыб, аракъы сатыучу связной тиширыуну юйюне тюшдюле. Тангнга дери алайда джукълаб тынчайдыла. Эртденбласында къобуб, бет-къол да джуууб, эртден хадым этерге олтурдула. Связной тиширыу да, терезени аллына сюелиб, орамгъа къарауул болду.

Алайна, бираздан тиширыу, терезеден къачды да, «Мен — джарлы, немецле эшикке джетиб келедиле!» — деб, бетинден къаны къачыб, къоркъуб, тили тутулургъа джетиб, шыбырдаб айтды.

Балабенко бла Вирюков къачыб, печни артына букъдула. Олсакъатдан бир немец офицер бла эки солдат кирдиле. Столда тютюнлей тургъан табакъла бла къашыкъланы эслеб:

— Бусагъатда былайда ашай тургъанла кимле эдиле? — деб къыджыраб сордула.

Късркъгъандан бети кетиб тургъан тиширыу не айтыргъа

билмей джунчуду. Сора Балабенко печни артындан чартлаб чыгыб:

— Кёлткр кьолларынгы! — деб офицерге немец тилде команда берди.

Офицер кьолларын ёрге кёлтюрдю, алай а солдат 10 атылган шккодан атыб, Балабенкону урама деб, дардагъанда тиширыуну ауур джаралы этиб джыкьды. Ол кёзюуге Балабенко чёрчек солдатха парабеллумдан кьуюб сойландырды, бирси солдатха уа, Бирюков бычакъны сугъуб аудурду. Джангыз бир секундну ичине иш бшшалды.

Кьоркыгъандан джаны чыгъаргъа джетген офицерни пистолетин да сыйырыб, ауузундан джангыз сёз чыгъаргъанлай, уруб кьсырын айтыб, эс джыйдырмай, сюрюб орамгъа чыгъардыла. Арбаздан ётюб, арлакыгъа атлагъанлай, кимни эсе да сакълаб сюелген кьара «Оппель» машинагъа джолугъуб кьалдыла.

Юсюнде гестапо формасы болган шофер, машинаны терезесинден башын чыгъарыб, сескекли болуб къарайды. «Шоферну кийими гестапо кийимди, машина да гестаподан болур», — деб келди Балабенкону кёлюне. Ол машинагъа джетгенлей, соруу-оруу да этмей, легковойну эшигин ачыб, немец офицерни машинагъа сукъду. Сора, ашыгышда, немчача сёлеширин унутуб, шофергъа орусча айтыб джиберди:

— Буничи элге дери элт, не десенг берирме.

Шофер къарайды да не бола тургъанын ангылаялмайды: кьолунда гёроху бла немец кийимли офицер орусча сёлешеди, кесича бир офицерни келтириб, сормай-ормай, машинама тыкьды. Ызындан да орус автоматлы немец солдат. Майн гот, неди бу ишинг?

Алай болса да шофер Балабенко айтханны айыралмады. Кёз аллында бола тургъан тамашагъа сейирсингенча къараб, джунчуб кьалгъандан ёзге джукъ этмеди, кьымылдамады. Джанны кьалдырлыкъ багъалы секундла уа джортуб барадыла, шофер бла сатыу эте турургъа Балабенкону заманы джокъду. Арам-къарам этмей, шоферну мангылайына парабеллумдан бекледи да, эрлай аны машинадан созуб чыгъарыб, джол джанына быргъады. Рульгъа олтуруб, машинаны мукъут этди. Эки партизан джаш джесирленнген немец офицерни немец машинагъа кьондуруб, шахарны хылымылы таша орамчыкълары бла, джолсуз джерлеге джол сала, айлана да ызларын аджашдыра, шахардан чыкьдыла.

Ала алай эте айланган заманда, немецле да кьалкыб турмагъан эдиле, связной тиширыуну юйюнде биринчи шкок тауушла огъуна аланы сагъайтхан эдиле. Олсагъатдан кьуугъун берилген эди. Алай а партизанла аладан эсе дженгил кьымылдагъан эдиле.

Ол кюн алайда Балабенко джангыз бир дак'ык'аг'а кечикген болса, нёгери, кеси да немецлени кёлуна тюшюб к'аллык' эдиле.

Джашланы джигитликлери хорлады, насыблары тутду — к'ымысыз болуб олтург'ан джесир офицерни алыб орамланы тузаг'ындан к'утулдула.

Балабенкону машинасы, шахардан тог'уз-он километр джанларг'а, чырпылы джаргамлаг'а кире башлады, партизан джашла кеслерини зонаг'а джууук'лашдыла, джюреклери срнуна келди.

1944 ДЖЫЛНЫ ФЕВРАЛЫ

1944 джылны январь айы Могилевщинада джауумлуг'а, джылыг'а дженгиб кетди. Джерге тюшгенлей эриб тебреучууак' к'ар себелей келиб, сангырау «рахын» джангург'а бурулуб, сау кюнню тохтаусуз барыб, джибимеген джук' к'алмады дерча эте эди. Ол бираз шаушалды, джерге бауурланг'ан булутла да седирей, кёлтюрюле башладыла шойдула дерге, шылпылы тубан джайылыб тебрер эди. Тубан келсе, сууук' келеди — сууук' шылпы джик-джикге дери ётюб кетеди дер эдинг. Не уа, кечеси ачылыб к'алыб, бузлауук' к'ысыб, чык'ырдатыр эди. Партизанла, не тюрю джарсыуг'а да кеслерин хар заманда хазыр этиб, бегитиб туруг'а кюрешгенликге, юс, аяк' кийим сартын инджиусюз болалмаучан эдиле. Ол себеден к'ыш тюшгенликге, к'ург'ак' к'арлы сууг'ун келтирирге унамаг'ан ол услу январда кёб джунчуг'ан эдиле. Юс-аяк' кийимлерин кебдирирге неда к'ысылыб тынчайырг'а тынгылы к'ург'ак' джер хазна к'алмаг'аны артык' да инджитген эди.

Партизанла аллай к'ыйын болумда тург'анлай, немецле зонаны тегерегин алыб башладыла. Ол бешинчи, эм уллу, эм к'аты блокировка эди. Оккупантланы муратлары — партизан зонаны тегерегин к'уршалаб, аскерледен эки-юч к'ат к'уршоу тартыб, чегетдеги патриотланы к'олг'а аулаб алыб, к'урутуб бошарг'а эди.

Немец командование, ол операцияны тамамлы бардырыр ючюн, 1944 джыл 9 февралда 121-чи партизан полкнун районуна 2000-ден аслам солдат, артиллерия, минометла, 20 танк джиберди. Аны тышында немец аскерлеге авиация да болушлук' бере эди.

Ол кюч партизанланы кючюнден иги ог'уна онглу эди.

Болум тамам табсызг'а кете башлаг'анында, партияны ташатын ишлеген райкому бла андаг'ы аскер-оператив группа Могилев бла Бёлынич районладаг'ы партизан бёлеклеге

Минск областны Березина районундагы чегетлеге кѳораргѳа деб буйрукъ бердиле.

121-чи партизан полкну комиссары Иванов меннге айтхан хапаргѳа кѳере, Березина чегетлеге кѳчерге деб буйрукъ келгенинде, Осман, «Тебмейик былайдан, танкала былайлагѳа кираллыкъ тюлдюле, артиллерия бла авиация кѳалын чегетде бизге не эталлыкъдыла, джаяу аскер а хамхотун уруб кѳрсюнчю» деб тохтагѳанды. «Османны оноуу тюз эди, — деди Иванов, — ол чегетледе немецле бизге бир джукъ да эталлыкъ тюл эдиле».

Алай болса да Осман артдарагѳа оноуун тюрлендиргенди. «Буйрукъ берилди эсе, толтурургѳа керекди», — дегенди ол.

Полк, лагерлеринден кѳлтюрюлюб, чаналагѳа миниб, запад-ха джѳенеди. 15 февралны ингирине Клычев районну север кѳыйырында Усакинский чегетлеге джетди. Экинчи кюнюнде, север — запад джанына айланыб, Березина районну чегетлери таба джанлады. Усакинский чегетледе Османны полкуна 113-чю партизан полк да кѳошулду. Эки полкну партизанлары да, колоннала болуб, чегетни ичин тизилдиле.

Алда 113-чю полкну колонналары барадыла, ызларындан райксмдагы аскер-оператив группаны командири К. М. Белоусов, партияны таша райкомуну секретары И. П. Станкевич, аны чанасыны ызындан Осман бла К. Материнко, аладан со-ра уа — 121-чи полкну бѳлеклери тизилгендиле.

Бирер ат джегилген чаналагѳа джюкленнген партизан аскерле, алай узун тизилгенлери бла 16 февралны кечесине чегетден чыкѳмагѳанлай, тангга дери бардыла. 17 февралны эртденбласында кюн аллы бла, кѳалын кѳара чегет тауусулуб, чыммакъ-акъ кѳарлы ачыкъ джерге чыгѳыб кѳалдыла.

Немец самолетла уа, партизанланы ызларын мараб, джыйылган джерлерин табар мурат этиб, кече-кюн да хазна юзюлмегенча, гсризонтдан бири кѳораргѳа, дагѳыда узаймай башхалары чыгѳыб, джыртхыч кѳушла кѳабхын сымарлагѳанча, чегетлени башларында учуб айланадыла.

Партизан бѳекле кѳол аяздача ачыкъ джерге чыгѳыб кѳалгѳанларында, джолдан джюрюшюбюзмю терсейди, огѳесе картада чолалыкѳмы бар эди, душман ышангга салаллыкъ туурагѳа эртденликде нек тѳгюлдюк деген акѳыл кѳблеге келди. Алларындагы чегетлеге дери 35 километр чакѳлы джол бар эди да, тамадала «Эки-юч сагѳатлыкъ узакѳлыкѳды, джортуб, ѳтюб кѳетербиз, сау кюнню бошуна ашырмай, ингирни сакѳла-май барайыкъ» деб, таукеллик этдиле да, аскер джюрюшюн джангыртды.

Ызларындан немец аскерле тюзелиб, джууукѳлашыб келе болурла деген кѳоркѳуу бар эди, партизан полклагѳа джибе-рилген буйрукѳа да айтылган джерге мычымай джетигиз

деб къаты эсертилген эди, ол себебден чегет кыйырында мурукку эте туругъа табыкъ джокъ эди.

Партизан чана обоз, эки-юч сагъатха чарпыу болмаз эсе уа деген умут бла кёл басыб, кыймсыз болуб тизилгенди. Атла, юслеринден, бурунларындан кёлтюрюлген джылы тылпыу эртден сууукъда пар болуб тютюнлей, тири джортуб барадыла.

Джолну талайын къоратхандыла. Старые Наборки деген элчикден ётдюле. Алда дагыда Новые Наборки деген элчик кёрюнеди. Андан ары узакъ бармай чегетлеге джетерикдиле — чегет да къаралыб кёрюнеди. Аллай ачыкъ кенг джерде, ол къадар чананы акъ къарда къара къайиш созулгъанча саф болуб тизилгени бек къоркъуулуду — немец авиация сезгенлей, къа-тышдырыб аллыкъды. Ол себебден баргъанланы къайы бири да, бу джалан, джакъсыз джерден дженгилирек бир къораялгъа эдик деб ашыгъады.

Алайна — къоркъгъан къоркъууунга джолукъгъун деб, къаргъышда айтылгъанлай, была джууукълашыб баргъан чегетни башындан, тюбю тереклеге джетеди дерча энишгетин учуб, тахсачы «Фокке-Вульф» самолёт гюрюлдеб чыгъыб къалды. Партизан обоз таба келе келди да, аланы эслеб, тюбюнден атарла деб къоркъду шойду, андан да ачы гюрюлдеб, хамхотун ёрге буруб, дженгил огъуна кёлтюрюлюб кетди.

«Аха, болур болду, бу худжу бизни кёрдю» деб, партизанла кёкден сермерик джыртхыч къушха джууаб къайтарыр, алайдан дженгилирек таяр мадар этер къайгъыгъа кирди.

Самолет ёрге квалкыб, обозну башында тегерек айланыб, («координатларыбызны береди», «сурат алады» деб келди партизанланы кёллерине), не пулемет, не бомба атмагъанлай, башха дауур этмегенлей кетиб квалды.

Алай болса да, аны игиликке айланмаучусу белгили эди — ол кёз туурадан ташайгъандан джарым сагъат чакълы заман кетерге, төрт штурмовик ол джанындан гуулдашыб чыкъдыла. Партизан бёлекле джууукълашыб баргъан Новые Наборки элчикни кючлю бомбалаб, къараб-къарагъынчы анда шынкартла джандырдыла.

Элчикни теблей андан ары мычымай, партизан чана обоз таба кысха айландыла. «Джатыгъыз!» деб, партизанлагъа да буйрукъ берилди. Партизанла, самолетла бери бурулгъанлай, атланы тохтатыб, чаналадан эрлай тюшюб, джолну эки джанына чачылыб, къаргъа бауурланыб джатдыла. Къарны чучхуб, теренирек джашырылыргъа дыгалас этдиле. Осман бла заместители К. Материнко бир чанада эдиле да, эрлай тюшюб, узакъ да сюркелмей, бузлауукъ джерге бауурну басдыла.

Самолетла, бир-бири ызындан кириб, бомбала быргъаб, пулемет атыб башладыла. Арлакъдан ышан алыб, энишге седирей, тюше келиб, джерге 80—100 метр джууукълукъгъа сар-

кыбы, осколкалы бомбачыкыла силдеб, пулеметдан кыюуб, ётедиле да, ачы гуулдай ёрге таяна барыб, бирси джанындан дагыда биягындай айланыб кыайтадыла. Ала алай энишге тюшюб, джууукъ кирген заманда, партизанла да тюбюнден автоматла, шоккла бла атыб джунчутургыа кюрешедиле. Осман да самолетлагыа атыб, эки автомат дискни тауусду.

Алай а партизанла тюбюнден кыаты, кызыу атыб кюрешгенликге, фашист джыртхыч кыушлагыа джукъ эталмадыла. Самолетла аланы автомат-шок атыуларын стемей, кыайта да алаша тюшюб, пулеметладан беклеб, тегерек айланыб турдула. Партизан пулеметладан а джукъ эшитилмейди: ала чаналада кыалыб кетгендиле. Пулеметчикледен да, ала кыайгылы болгъан киши керюнмейди. Алайда ол кезюуде андан тамадала болгъанына, Осман да команда бериб башлаялмайды, 113-чю полкнун бир белюмюню пулемету андан арлагыракыда тохтагъан чанада кыалыб эди, Осман, аллай кызыу, кыыйын кезюуде пулеметдан хайыр болмай сирелгенин сезди:

— Пулемётчикле!.. Нек кыараб турасыз? — деб, аман сёз да айтыб кычырды. Аладан адам эшитди-эшитмеди эсе да, кишини кыобуб чабарын да сакъламай, секириб кыобуб, пулемёт таба сызылды.

Самолет да олсагыатчыкыда бурулуб кыайтыб, атакагы джангыдан кирирге джууукълашыб келеди.

Осман, чанадан пулеметну алыб, отуз метр чакълыны бир джанына кыачды.

Алдагы штурмовик, эниш сюрем айланыб, туура Османны башына ууланды.

Кыасай улу тохтаб, бир тобугъун джерге салыб, пулеметну артын билек кыош башына джарашдырыб, бурнун ёрге айландырды да, учуб келген пиратны ышаннга тутду: кыолунда пулемет кыалтыраб, сенгкилдеб, трассалаучу акъ тизгинни самолетха бюркюб тебреди.

Штурмовик да, моторуну гюрюлдеген ачы тауушу бла кыулакъланы сансытыб, Османнга пулеметдан кыюуб, башы бла мукъут болуб ётдю. Джерге джатхан партизан аскер, Осман бла самолетланы дуэлине асыры эси кетгенден, бир кесекге атханын да сериуюн этиб, хар кыуру да хорлам бла чыгыучу джигит былайдан да сау-эсен кыутхарылырмы эке деген умут бла тылпыуун алмагъанча кыарайды.

Ётюб кетгенин ызындан келген пират, самолетха кыайырылгъан джигитни узагыракыдан огъуна эледими да, 30—40 метр чакълы алашалыкыгъа саркыб тюшюб, кыысха очередле бериб, ата тургъан Османны юсюне корзинка бла бир ууакъ термит бомбачыкланы тегюб кетди. Бомбаланы биргесине Османны кыатына корзинка — джонулгъан чыбыкчыкыладан эшилген ол кыуджур четенчик да тюшдю. Джети бом-

ба Османны къатында атылдыла. Къасай улу олсагъатдан, илгенгенча, секириб къобду, пулеметну къолундан джерге ийди, сора сермеб, кёкюрегинден тутду. Къымсыз болуб, командирни сермешгенинден кёз алмай къараб, болушургъа мадар табалмай джатхан партизанла, Османны кёкюрегинден тутханын кёргенлей, кёгде гюрюлдеген пиратланы, ала салыргъа боллукъ къыйынлыкъны, къоркъууну да стемей, къобуб чабдыла. Джууукъдагъыла Кирилл Материнко, комиссар Иван Иванов, бир батальонну командири Алексей Жолубов джетиб, джыгъыла башлагъан Османны эки джанындан тутдула. Джигит командирни бетинден къаны къачды, бети агъарыб, тюрленди.

— Джаралы болдум дейме... — деди Осман, ауазы хазна тюрленмей, — ...къайгъырмаз. Тохтагъыз, — деб дагъыда биягъы пулеметха узалды. Мураты — алыб алкъын атаргъа эди — къызгъан джюрек къанын къайнатхан эди. Къызгъаны бла нёгерлерини къолларындан бошланыб, пулеметха узалгъаны бла тентиреди, аллына абынды. Тенглери, эрлай тутуб, бир джанына къоратдыла.

Командир ауур джаралы болду деген хапар партизанлагъа олсагъатдан джайылды.

— Доктор дженгил джетсин! — деб, полкга буйрукъ кетди. Хирург Илья Иванович Астапенко инструментле, дарманла бла сумкасын алыб, эрлай джетди. Османны джараларына къараб, медицина болушлукъ табдырыргъа себеб болургъа кюрешди.

Османны сегиз джарасы бар эди: къалгъанлары джанына къоркъуулу тюл эдиле, бири уа ауур эди: кёкюрегинден тийген осколка, ёпкелерине терен къатылыб ётюб, джауорун къалагъында тохтагъан эди.

Самолетла кетмедиле, къайта келе да, талай бомба быргъай, пулеметдан ата да, чегетле башына узая турдула. Алай болса да партизанла, «энди бизге эталлыгъынгы къалдырмачы, аман кёзюнге учурайыкъ» дегенча, алагъа къарамай, джууукълашсала, къайырылыб пулеметдан беклей да ашыра, ауур джаралы Османны кёлтюрюб, джана тургъан Новые Наборки элге джыйылдыла. Анда алкъын къабынмагъан бир юйге элтиб, саз топракъ бла сюртюлген полгъа джамчысын джайыб, командирни салдыла. Хирург Астапенко, операция этиб, осколканы чыгъарды (К. Материнко ол джыртылгъан темир кесекки 1949 джылгъа дери джанында сакълагъанды, алай а ол джыл къайда эсе да аджашдырыб къойгъанды). Кюйген элде сууукъ кюн топракъ полгъа джайылгъан джамчыны юсюнде, тыйыншлы инструментни, керекли дарманны табалмагъан доктор да къаллай операция эталгъан болур эди?!

Осман, кёкюрек къангасыны ичинден осколканы чыгъар-

гъантарындан сора, къарыусузгъа таянды. Температурасы уллу кѣлтюрюдью, адам таныялмай, эс джыялмай, сѣзюн ангылагалмай башлады.

Карателле — оккупантла уа, партизан бѣлеклени табыб, ызларындан тюзелгенлери бла, мыллык джыйылагъан къуш-лача, кѣктюн, джертин да ышырыб, айырылмай келедиле.

Элден дженгил огъуна кетмеселе болмады. Ауур джаралы Османны чанагъа салдыла. Алай бла джолну тюз джерлеринде къыйналмай баргъанлыкъгъа, чегет, чырпы ичлерине кюре башлагъанларында, чана Османнга тынгы бермегенча таныдыла. Чана командирни къыйнайды дедиле. Сора, белорус партизанила, брезент носилка этиб, Османны анга салыб, къоллары бла кѣлтюрюб, чайкъамай, инджитмей, немец авиацияны бомбежкасыны тюбюнде, бузлауукъ къарангы чегетде джолоучу болдула. Н. Леоненкону штабдагъы ротасыны партизанлары, полкнун медицина къуллукъчулары Османны биргесинден айырылмай барадыла.

Ингирге чегетле арасы ачыкъда дагъыда бир хуторчукъгъа джетдиле да, от этилген юй табылмай, джаралыны сууукъ юйчукге кийириб, тюбюне къургъакъ саламдан мурджар этиб, салдыла. Кече алайда бираз солуу алдырыргъа, Османнга да талай сагъат тынчылыкъ берирге муратлы эдиле. Медсестрала Мария Астапенко бла Валя Савицкая, бир-бирин ауушдуруб, Османны къатындан кетмей, дежурствода турдула. Арыб, тозураб, джунчуб келгенликге, партизанладан киши да не джукъу, не тынчылыкъ къайгъылы болмады — хар бирини суйген командирини халын билиб туруру келе эди, хар бири ахыр кюнюнде кѣрюб, тылпыуун эшитиб къалыргъа излей эди.

Ол кече, ауур джаралы таулу джигит джатхан юйню ичи тангнга дери адамладан толгъанлай турду. «Солургъа хауа джетмейди, ары чыкъсагъыз а» дегеннге да бир къаууму ар-базгай тѣгюлсе, башхалары басыныб, кириб келедиле. Барын уллу къайгъы, ауур бушуу басыбды.

1944 джыл февралны 18-ни эртденбласына Османны халы артыкъ да къыйыннга кетди. Осман къарыусуз болду, тирилик деб, адам ышаныр заты къалмады. Ачыкъ джараларына да ѳпкесинде башланган пневмоторакс къошулду. Солууун алалмай къыйналгъанлыкъгъа, эси орнунда эди. Кѣзлерин ачаракъ этиб къыйналыб, тили бѣлдюрге эте:

— Карту и компас... дайте... Покажу путь... Переходите шоссе... Это спасение... Шоссе перехо... Меня в Хрипелеве похороните... Карту и компас... путь покажу..., — деди. Планшетде картасын джетдирдиле. Леоненко Османны кѣз аллына картаны тутду, алай а командир кѣралмады шойду, — Башымы кѣлтюрюгюз, — деди да, аланы сакъламай, кеси кѣлтюрю-

люр мурат этиб ёрге силкинди. Алай а санлары тутмадыла, башын тиреялмай, кёзлерин джаба, ызына ийилди...

Джигит партизанны таукел джюреги тохтады, 121-чи партизан полкнун командири, Къарачайны джигит джашы, Ата джуртну махтаулу уланы, 27 джыл болгъан Къасайланы Осман, Муссаны джашы, ауушду.

* * *

Партизанла Османны ёлюгюн, ала барыб, Березина районну Жалин элини къаты чегетде басдырдыла, немецле къабырын табыб, сылыкълыкъ этмесинле деб, къабырны адам эслеялмазча джабырдыла...

Дагъыда бир талай кюнден, блокировка бошалгъандан сора — партизанла келиб, ёлюкню алайдан къоратыб, Бельиничи районну Сермяженко элиндеги къабырлада басдыргъандыла.

1944 джыл март айда, Османны ахыр осиятын толтурур ючюн, ёлюгюн келтириб, Хрипелево элдеги къабырлада асыргъандыла.

Могилев шахар Советни бегими бла, Османны къабыры, 1948 джыл биринчи августда Могилев шахаргъа кёчюрюлгенди.

Къасай улу Османны къабыры Могилев шахарны арасында, ёлген партизанланы къарнаш къабырларыны бир джанында салыннганды. Аны къабырыны юсундеги сын ташда былай джазылыбды:

«Партизан полкнун командири Къасайланы Муссаны джашы Осман. Ата джуртубузну азатлыгъы бла сыйы ючюн немец-фашист зулмучулагъа къаршчы кюреште 1944 джыл 18 февралда ёлгенди».

* * *

Османны ёлгени кёб къыйынлыкъларны сынай юреннген партизанлагъа огъуна мардасыз ачы къоранч болуб тюшген эди. Ол къоранч аны партизанларына къанлы ант болгъан эди: «Местъ за Османа. Физическое истребление всех тех, кто носил немецко-фашистский мундир!»

Алай бла 121-чи полкнун партизанлары ол кюнден сора «Местъ за Османа» деген истребитель къауумла къураб, сюйген командирлерини дертин фашистледен алыр ючюн къалмагъандыла.

1. Османны партизан отряды джаугъа къаршчы къаллай операцияла этгенди?

2. Къасайланы Османны сыфатын (образын) суратлагъыз.

3. Документли джазылгъан чыгъарманы шартларын айтыгъыз.

4. Китабны идея магъанасы аны «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген атында къалай ачыкъланады?

5. «Къазауатны биринчи айында» деген башын окъуб, партизан къозгъалыуну борчларындан, Османны партизан отряды ол борчланы къалай толтургъанындан хапар айтыгъыз.

6. «Белоруссияда партизан къазауатны ёртени» деб сочинение джазыгъыз. Сочинениени джазар ючюн, Борхозланы Аскерни «Аманат» деген романда айтылынган хапарын хайырландырыгъыз, башха литературада болган затла бла да хайырланыгъыз.

7. «Тонланы сыйырыу» деб юйде изложение джазыгъыз.

8. «Интернационал группа» эмда «Офицер келтиригиз» деген башла бла хайырланыб, «Николай Балабенкону сейирлик ишлери» деб классда сочинение джууукъ изложение джазыгъыз.

Эбзеланы Ханафий

(1920—1977)

БЫЧАКЪНЫ АУУЗУНДА

Совет Аскерни аллында Гитлерни «хорланмазлыкъ» аскери чыдаалмай, адам, техника кючюне да уллу халеклик джете, къуйругъу сынган итча, кюн батхання джанлаб барады. Алай а санларына Гитлерни кир иннети сингнген фашист аскерле, алктын хорланганларына ийнаныб бошамай, таб джерледе деменгили бетджанла этиб, кеслерин бегитирге кюреше, орунларындан тебмез муратда бир-бирде хыршыланыб тохтайдыла.

Ата джурт къазауатны ма быллай кюнлерини биринде бизни танкалы корпусубузну гвардия аскерчилери, командованиени буйругъун толтура, бир талай километр къыйын джолну късратыб, немец аскерлени бегитиб тургъан бетджанларындан алай узакъ болмагъан, эки сыртлыкъны арасы къалын чегетли ёзенде тохтадыла. Корпусну бёлеклери чегет ичинде, таблыгъына кёре сайлаб, танкаланы орунларына салыб бошагъандан сора, солдатла кеслерин да, техниканы да тамблагъы сермешиуге хазырлаб башладыла.

Танкала моторларын джукълатхынчы, гюрюлдеб тургъан тёшню юсюнде асыры къызгъандан акъсылдым бет алган темирни джазгъан замандача, механик-водителни чыныкыгъан къоллары уллу темир токъмакъны мийикге кёлтюрюб, сынджырны керекли джерин сермегенлери сайын, аны зынгыргагъан тауушу былайда ишни къызыу баргъанын билдиреди, ансы чегетни шошлугъун бузгъан башха зат джокъду. Тамблагъы урушда бизни джолубуз боллугъун белгилегенча, бир бёлек кюнню кёкню юсюн джабыб тургъан темир бетли ауур булутла чачылыб, къыл элекден себелегенча, таймаздан юсюбюзге себелеб тургъан сангырау джангур тохтагъанды. Чууакъ кёк-

де «къой джолла», ала кюйюзча, узунлукъгъа созулуб, сол джаныбыздагъы сыртлыкъны аргъы джанындан чыгъыб, онг джаныбыздагъыны къара тѣппесине тирелгендиле. Кѣк ачылыб, жангур тохтагъанлыгъына, алкъын чегет ичи мылыды. Джумушунгу толтура, бир экипаждан экинчи экипажгъа барыргъа неда башха джарлылыкъны тындырыргъа керек болуб ары-бери баргъан тѣренгде, эслемей, чырпыгъа джугъунгу джетдирсенг, олсагъатдан суу тамчыла джагъанга къуюлуб, кюн аманла сууукъсуратыб тургъан санларынгы джызылда-тадыла.

Кечени ауурлугъу озгъан болур деген заманнга танкаланы люклары ачылгъан, темир зынгырдагъан тауушла аздан аз бола келиб, аскерчилени командирлерине: «Джолдаш командир, танканы тоб бѣлюмю, мотср бѣлюмю хазырдыла», — деген кесгин тауушла эштиле тебретиле. Танкамы тоб бѣлюмюн урушха хазырлаб, аны юсунден командириме билдириб, танкадан тюшюб тютюн тарта башлагъанлай, бизни къатыбыздагъы танканы бир джерге джыйылыб тургъан экипажын кѣрюб, алайгъа баргъанымда, Константин Огневни экипажыны мараучусу Бийнѣгер хапар айта тура эди.

— Бийнѣгер, биягъы сен тобукъдан силдергеми башлагъанса? — дедим.

— Огъай. Не суюсенг, аны салыб ант этейим, бу джол а силдемейме, керти затны айтама. Ма алдай эсем, — деб Бийнѣгер, онг къолуну юч бармагъыны учларын бир киндигине, бир мангылайына джетдире, орусча табынды.

— Бийнѣгер, сен муслиман адамса сора, христианча табыныб кимни ийнандырлыкъса? — деди лейтенант Огнев.

— Джолдаш лейтенант, ол не Магометге, не Христосха ийнанмайды, — деб сѣзге къошулду Огневни механик-водители Остап Кириченко.

— Джолдашла, бир къоюгъуз, кѣрмеймисиз, асыры ашыкъгъандан аууз суулары келе турады, — деди экипажны мараучусу-радиости Исмаил Загаштоков.

Джашла бир кесек сабыр болгъанлай:

— Ма бу мен сизге айтырыкъ хапар, — деди Бийнѣгер, — къулакъ эштген зат тюлдю. Къулакъ аманны, игини да, тюзню, терсни да эштеди. Кѣзюм бла кѣрген, къолум бла тутхан ишди. Ол себеден, накъырдамы къоюгъуз да, бир тынгылагъыз.

* * *

Польшада Величко деген шахаргъа чабыуул этген заманда танкист Бийнѣгер аягъындан джаралы болады. Биргесине да бир санитарны къошуб, сермешу болгъан джерден чыгъарыб, санитар машина келлик джерге элтедиле. Былайда, джылы

юйде, санитар машина келгинчи, батареяны командири Фролов бла таныш болады. Ол да Бийнёгерни кеслерини санчастьларына элтирге оноу этиб, шахарны бир кыйырына чыкыгъанлай,... кытулур муратда кыачыб баргъан фашист аскер бла сермешу башланады. Джаралы Бийнёгер сермешуе кытышады. Андан ары хапары буду.

Бу терк башланган уруш узакыгъа созулмай, джукъланыргъа тебреген джилтин ачыкъ джарыгъанча, тамам кызыугъа кириб, ким эсе да команда бергенча, дженгил тохтады. Атышуу тохтады эсе, мен да ишими бошадым, деген акъылгъа кириб, патронлары тауусулгъан пистолетни да кыйнума сугъуб, джол джанында бауурумдан кыабланыб тургъан бетджанымдан ёрге кыобханымда, сол джанымдан юсюнде солдатлары, пулеметлары бла бронетранспортерну, аны ызындан саф болуб келген солдатлары эслем. Мен сагыш этгинчи, бронетранспортер аллым бла озуб башлады. Ол да, артына тагылыб баргъан тобу да немецленики эдиле. Алай а мени акъылыма бизникиле трофейге алгъан болурла дегенден ёзге, башха зат келмеген эди. Аны ызындан солдатла сафлагъа тизилиб келедиле. Мен а джангыз, онг кюлumu чынасындан бюгюб, бармакъларымы учун кыашымы кыйырына тиремеген эдим ансы, джол джанында парадны алгъан командир сюелгенча, сюелиб кыарай эдим.

Солдатла аллым бла озуб тебрегенлеринде, сын таш кибик былайда сюелиб тургъаным боллукъ болур, была бла бара барайым да полкумдан кимге болса да тюберме деб, алагъа кыошулуб, ызыма тебредим. Колоннаны аллында экеулен бара эдиле да, экеуге ючеу дегенча мен да кыошулуб, энди ючеулен болуб барабыз.

Мени уа кесигиз билесиз, сау сагыатымда нёгерим бла джолгъа чыкъсам, аны кыабыргъасына, не кыолуна сол кыолumu чыначыгъы тие-тие барыучусун. Ол джараусуз адетими бюгюн да юсюмден аталмайма. Кыан бла кирген джан бла чыгъады дегенлей, ол дуняда кыаллыкъ болур мени бу адетим. Ол кече уа, сол бугум джаралы болгъаны себебли, джёнгерими кыабыргъасына чыначыгъым бла эки атламдан бир тие бара эдим. Бир ишексиз, аны башы сагышха кетиб, мени кыайгъылы бола болмаз эди ансы, бурулуб мени таба да бир кыар эди.

Эм азында ала бла бирге джюз метр чакълы бирни баргъандан сора, иш этиб да кыарамагъанлай, кыалай эсе да кёзюм сол джанымдагъыны башында немец каскасына илинди. Арабин, бу немец касканы нек кийгенди деген соруу башыма келиб, тегерегиме эс ийиб кыарадым. Сени джауунг аллайгъа кыарасын, немецлеге кыошулуб бара эдим.

Бир джаным Азраил, бир джаным Джабраил дегенча, ал-

лымда да фрицле, биргеме да кьолларында джылтырауукъ герохчуклары бла эки офицер. Олсагъатдан санларыма сууукъ уруб, джаякъ тюклерим турдула, башымда танкошлемум ёрге кёлтюрюлгенча болду. Асыры сууукъ болгъандан, безгеги тутхан адамча, кьалтыраб башладым. Мийик секиртмеден шоркъа акъгъанча, башыма джюз тюрлю оноу кьуюлуб тебреди. Алай болгъанлыкъгъа безгек тийген адамны башы тюз оноуму эталлыкъ эди. Чынг алгъы бурун бир кесек кёл басаргъа керек эди. Тишлерими кьаты кьысыб, кьалтырагъанымы тохтатыргъа кюрешеме. Кеси кесиме дуняны амаын кьуяма: «Тиширыгуса сен, сени башынга джаулукъ керекди, кьачан да кирден ийис ангыламагъан бир эдинг. Кесингикиле бла фрицлени айыралмагъан. Кьатдыр кесинги, кьапханнга тюшген джаныуар да, андан ычхыныр ючюн, тыпырдаб кюрешеди. Сен а адамса, сылхыр. Кёремисе, сылхыр, кьой чыгъанакагъа киргенча, кьалайгъа баргъанынги билмей, эшигинги бир кере джабдынг. Басыл, басыл. Энди бир кере джангылсанг экинчи кере джангылыргъа заман табмазса. Кьоркъма, алкъын фрицле эслемегендиле сени». Хы, кьалтырагъаным тохтады, терен джукъудан уянганча болуб, эс джыя башладым, санларыма сууукъ тер урду. Бир кесек басылдым. Ай медет, биягъы чынам бла фрицни билегине тюртдюм... Иги сагъан, башын мени таба бурмагъа эди. Бурмады. Насыбыма, ол да менича бир сылхыр болгъанды да... ансы, андан бери мени шобраларымы кьобарлыкъ эдиле. Оноу, оноу... Хы, табдым... Эс ташламай, акъырынчыкъ ол табигъатны сынагъан кёпюрден секирсенг, сослан ташлагъа тийиб, мыйынг чачылыр. Эх, кьалай татлыды джан, ёлюрге чыртда суймейсе... Не эсе да санларым бир бек кьызгъандыла. Тез бол. Оноу, оноу! Табдым. Джолну онг джанындагъы кьулакъчыкъгъа секиреме. Джюрегим басылды. Энди хар атламыма оюм этерча бола башлагъанма. Фрицлеге эслетмей, онг джаныма тарта тебредим. Туура ол кёзюде офицер, онг кьолун силкиб, «Шнель!» деб кьычыра, башын мени таба бурду. Кёзлерибиз бир-бирине кьатдыла. Ит, таныды. Оноу, оноугъа кьайда заман. Кьойнумда пистолетими сабындан тутуб, быргъысыны бурну бла немецни сакъал тюбюнден ёрге уруб, чабыб кьулакъгъа секирдим. Аякъларым джерден айырылыр-айырылмаз тарх деб ызымдан герох атылыб, ким эсе да темир таякъны учу бла ургъанча, сыртыма бир кьаты зат тийди. Эшта, экинчи офицер атхан болур эди. Ол секиргеним бла тик кьабыргъаны энишге джыгъыла, тура барыб, кьулакъны ичи бла баргъан джаныу суучукъгъа кирдим. Алай этгеним бек таб болду. Не ючюн десегиз, сууну кьаралдым бетинде киши кёрлюк тюл эди. Бир джанына джанлайма десенг а, акъ кьарны юсюнде немецлеге иги кьара болукъ эдинг.

Бир абынган минг сюрюнюр дегенлей, бир кечени ичинде эки кере джаралы болгъаныма джюрегим бек кыйналды. Окъну белиме тийгени андан да бек кыйнайды. Ол ичине ётген болур деб, ичимде джаным джокъду. Талай кере терен солуб кёрюб, ачылган затым болмагъанында, кёлум бир кесек басылды. Не ант этсенг да, къалай татлыды джан, ёлюрге чыртда суймейсе. Къара ёлум тегерегинги басыб, бойнунгдан буууб тургъанлай да, ычхыныргъа кюрешесе. Эсима джюз тюрюлю сезим келе тургъанлыкъгъа уа, кёзлерим джол таба къатыбдыла. Джолда автомат атылган тауушла эштилиб, буз джаугъанча, джарыкъ очердеде шош хауаны ары-бери джырадыла.

Ма, энтда бир джангы къайгъы: сыртлыкъдан эки солдат кёрюндюле. Бир ишексиз, ала мени излейди. Биягъынлай, джюрегим дженгил-дженгил уруб тебреди. Алай болса да, ал кёзюде джунчугъаным кетгенди. Огъай, огъай. Мен энди сиден юлюшюмю алмай, джанымы бермем деб, энишге ийилиб, буз кирик, сууукъ суугъа къолларымы чыначыкъларына дери сугъуб, эки тегерек ташны алыб, немец солдатлагъа тюберге хазырландым. Аланы бири сыртлыкъны башында джерге бауурланыб, чурукъларыны чюйленген табанларын мени таба буруб тохтады. Бу халны кёргенимде, солдатла мени къайгъылы болмагъанларын сездим. Джукъ билмей тургъанлай ичлеринден кызыл солдатны чыкъгъаны сескекли этген немецле, джолдан ары-бери къачыб, аллары айланган джары автоматладан къуадыла, бир къауумлары да, ма ол экисича, джерге бауурланыб, къымсыз болгъандыла.

Экинчи солдат, артына сюркелгени тохтамагъанлай, тигелей келиб, чурукъ бурунлары суугъа джете тохтады. Арабыз эки атламды, ортабызда, мийиклиги адамны белине джетген бир къалын кёкенчик болмаса, адамлыкъ этерик киши джокъду. Солдат мени таба башын бургъанлай эслерикди. Ол себебден энишге ийилиб, кёкенни ташасына кириб, къарагъанны марагъан алыр дегенча, къымсыз болуб, мараб турама. Кёзюмю бир кыйыры бла немецни бауурланыб тургъанын бек ариу кёреме: автоматы бойну бла кийдирилиб, эси уа джол таба кетибди. Арабин, къалай алсын адам муну сауутун. Аны алгъан бек кыйын ишди, амма, алмасанг, андан да кыйын болдукъду. Не болса да болсун. Бир кёрейим, алама деб ёлсенг да, алыргъа кюрешмегенлей ёлсенг да, неди башхалыкъ. Алгъа, солдатха эслетмей, бир атлам этерге керекди. Эй, биягъы джюрегим, ююю кёруруб, тёртгюллеб тебрегенди, не эсе да хауа да джетишмейди, кёзлерим солдатны автоматындан сора джукъ кёрмейдиле. Башымы ёрге кёлтюмегенлей, тобукъларымы тюзетиб, сууну ичинден чыгъармагъанлай, сол аягъымы аллына суйреб, ауурлугъуму анга салыб, экинчи аягъымы аны къатына

тартдым... Джюрегим чартлаб чыгъады. Санларыма исси тер ургъанды, къысха-къысха солуйма. Къалай таб эди къолумдагъы тегерек ташны тѣпесине джетдириге, не келсин, башында каскасы барды, ургъанлыгъынга, темирни керексиз таууш этдирген болмаса, башха хайыр эталлыкъ тюлсе. Аны къулакъ джанын сермерге керекди. Уругъа къолуму ёрге кѣлтюргенлей, шинелими дженги кѣкенчикге джетиб, шыбыр-датханында, мени насыбыма, солдат, илгениб, башын мени таба бурду. Олсагъатдан ёрге кѣлтюрюлюб тургъан къолум, ызына дженгил бурулуб, тегерек суу таш бла мах деб хамхотуна бердим. Эрлай солдатны автоматын алыб, аллымы джол таба буруб, атаргъа хазырланганымда, сыртлыкъны башында бауурундан къабланыб тургъан немец солдатны чурукъларыны чюйленнген къара табанлары биягъынлай кёрюне эдиле.

Бир кесекден джол юсюнде автомат очерעדле аздан аз бола келиб, мотор ишлеген тауушла къулагъыма чалышдыла. Ол тауушланы тунакыдан тунакы эштилгенлери немец бронетранспортёрну былайдан узайгъандан узайыб баргъанын билдиреди. Нѣгерлерини кетиб баргъанларын кечирек эслеген болур эди, тик къабыргъаны башында джерге къабланыб тургъан фриц, сокъур чибин гыртгыныгындан къабыб илгенирген тууарча, секириб ёрге къобама дегенлей, бузлауукъ къабыргъада аякълары, къоллары да бирден тайыб, ызына учхалаб тебреди. Солдат, не дыгалас этиб кюрешди эсе да, кесин тыялмады. Ол, учхалай келиб, къулакъ суучукъгъа джетиб тохтагъанлай, эрлай ёрге къобду. Алай а къолумдагъы немец автоматны къысха очередини тауушу чыкъгъанында, фриц, тюбю чириген ёре турукъча, суугъа ауду. Атаргъа хазырланыб, дагъыда бир кесекни сакъладым. Немецледен киши кѣрмегенимде, экинчи солдатны автоматын да алыб, къулакъны ичи бла ызыма къайтыб, биягъы джериме келдим. Алайгъа келгенимде, санитар да, санитар машина да мени сакълаб тура эдиле...

* * *

Къарачайны «Къоркъакъ минг ёлор, батыр бир ёлор» деген нарт сѣзюню тюзлюгюне ол кюнден бери ажымсызма. Урушда не къадар эсли, басымлы болсанг, къоркъмасанг, не къыйынлыкъны да хорларыкъса. Ёзге, ол кече менича, эс ташласанг, чотунг къолай боллукъ тюлдю»,— деб Бийнегер халыпарын бошады.

— Джашла,— деди лейтенант Огнев,— не заманда да хомухлукъ, къоркъакълыкъ адамгъа игилик келтирмегендиле. Урушда уа — артыкъ да бек. Джюреклерине къоркъакълыкъ

кирген аскерле джартысына хорланыб бошагъандыла, дегенди Суворов. Къанлы джау бла уруш этген заманда, эсингебусунга келмегенлей, джюз тюрлю табсызлыкъгъа тюшерге боллукъса. Джунчуб, къалай этерге билмей, керексиз кыскыныкга кирсенг, не кесинге, не аскерчи тенглеринге заран болгъан болмаса, хайыр эталлыкъ тюлсе. Ол зат Бийнегерни юсюнде да бек ачыкъ танылады. Эштдигиз кесигиз, алгъы бурун джунчуб, тюз оюм эталмай, фрицлени кэлонналарына къошулуб кетгенин. Джунчумаса, немецлени кесибизникиледен айырыргъа уа биллик эди. Бийнегер кеси айтханлай, сылхыр къой чыгъанакъгъа киргенча, аджашыб, алджаб, джаны саулай кеси барыб немецлени къолуна тюшдю. Заманында эс джыйыб, батырлыкъ этмесе, анга не боллугъу, мен айтмасам да, белгилиди. Алай а бек табсызлыкъда кесин эркишича джюрютгенинде, хорлам аны джанында болду. Кесигиз бек ариу билесиз, урушка кирирге юч-тёрт сагъат къалгъанды. Не кыйынлыкъда да эс ташламагъыз, бир-биринги атмагъыз, хомух болмагъыз, не сёз барды, уруш ёлюмсюз болмайды, ёлсек да, джигитлеча, атыбызны айтдырыб ёлейик,— деб лейтенант, сёзюн бошагъанча, бир кесек тынгылады...

1. Бу повесть къазауатны къайсы кёзююн суратлайды?
2. Танкалы корпусну бёлеклери келир сермешиулеге къалай хазырлангъанларыны хапарын айтыгъыз.
3. Табигъатны суратлау бу башны магъанасы бла къалай байланыбды?
4. Бийнегерни сфаты, аны накъырдачылыкъы, джарыкълыгы Твардовскийни сиз билген къайсы аскерчи героюна ушайды? Нёгерлерин кюлдюрюлча, аланы сермешиуню аллы бла кёллерин иги этер ючюн, не хапарла айтады Бийнегер?
5. «Бычакъны ауузунда» деген повестни 101—111 бетлерин юде окъуб, келир дерсге хазырлагъыз.

* * *

Танкалы ротаны командири капитан Быстрый, немецле улу магъана бериб, кючлю бегитиб тургъан Важный хуторгъа чабыуул этиуню юсюнден батальонну командири майор Белоглазовдан буйрукъ алыб, аны толтурууну къайгъысына киргенинде, Огневни танкасы, ол хуторну туурасында чегетчикни ичинде тохтаб, экипажы кёб болмай артснабжениени къуллукъчусу машина бла келтириб кетген снарядла бла патронланы танкасына джюклея тура эди. Экипаж ишин бошаб, хар ким орнуна джараша тебреген кёзюуде ротаны командирини связною келиб:

- Джолдаш лейтенант, сизни Быстрый чакъырады,— деди.
- Къалайдады капитан?
- Келигиз мени бла, мен ары барлыкъма.

Лейтенант Огнев, кесини орнуна Бийнөгерни кьоюб, связаной кьатыш кетди. Ол чакъырылгъан джерине джетгенинде, кьалгъан офицерле да келиб, капитан Быстрыйни сакълаб тура эдиле. Огнев алагъа джууукълашханында, джоппу болуб хапар айта тургъан командирлени ортасындан, тѣппеси чѣртлеуюк кѣкенлени башларына джете, эшик къангача кенг им-башлары да кьалгъанлагы кѣрюрге къарантхалыкъ эте, узун-узон атлай, биреулен Огневни аллына чыкъды. Ол аны кьа-тына джетиб да бошамагъанлай:

— Костя (Огневни атыды), ай джаша, ол мени джандыр-
гъанны уа тютюн ийисин бир чыгъаруу этдинг. Мен, танкамы
къатында бауурланыб, сизге къараб кёб тургъанма,— деб дже-
тиб Константинни къойнуна къысыб, ёрге кёлтюрюб, ары-
бери силкди.

— Тохта, хадауус, эмилик ууанык заба кесекни мюйюзюне илиндириб ойнагъанча этме, ичими къатышдыраса.

Ол лейтенантны акырынчыкъ джерге салыб, эки къолун да имбашларындан алмагъанлай, дагъыда башлады.

— Снаряд бек таб тийген эди, танкадан джангыз бир фриц да чыкмады. Мен да тышына чыккыганны агызыргыа деб автоматны уулаб тура эдим. Сени Бийнегеринг алапат мараучу болур дейме. Биринчи снаряд бла огъуна «Тигрни» кыбыргыасын тешик этиб кыюду. Мени сартын, аны орден бла саугъаларгыа керекли кыагытланы хазыр этиб берирге керекди.

Константин, джууаб этерге хазырланганча, бир кесекни тынгылаб туруб айтды:

— Леша, бизни юсюбюзден сөлешген болмаса, кесинги эки-пажынгдан джукъ айтмадынг. Ючюгюзню машинадан секириб тышгенигизни кёрген эдик, андан ары хапарсызбыз.

— Биз барыбыз да саубуз, механик-водитель тамада сержант Арифуллин джаралы болгъан эди да, госпитальгъа ашыргъанбыз.

— Ауурмуду джарасы?

— Огбай, алай ауур тюлдю, сюегине джетмегенди. Базыкь бутуна осколка тийиб, ичинде кьалгъанды, бир-эки айдан кьайтырыкь болур.

— Леша, бери нек келиб айланаса? Джангы машинамы бергендиле, огъесе, тенглерингден айырылыргъа кѳзюнг кыймаймы тураса?

— Огъай, сен эштген болмазса, Иванушкин ауур джаралы болуб кетгенди. Мен аны орнуна олтурганма. Бутун кесерик болурла. Бек бушуу этдим. Кесине да, тамада лейтенант чынны берирге деб, кьагъыт джибериб тура эдиле.

Иванушкинни джаралы болгъанына, артыкъ да бек бутун кесериклерине джюрегини улуу кыйналгъаны Константинни

бетинден таныла эди. Ол кыйналганын джашырыр муратда былай айтды:

— Бутун кесериклерине бек ачыдым, алай болса да, ёлгенден эсе, ол кёб да игиди. Бутсуз джашаргъа, ашаргъа да боллукъду. Мен Саратовда джарамы бакъдырыб, юч айны джатхан эдим. Анда эки кёзю да сокъур, бир иги адам уллу артелни тамадасы болуб ишлей эди. Ишни сау адамдан артыкъ толтурмай эди эсе, кем толтурмай эди. Аллаха шукур, Иванушкинни уа аллай уллу кыйынлыгъы джокъду.

Ушакъ эте тургъан командирле, капитан Быстрыйни келгенин кёрюб, алларын аны таба буруб, сын къатдыла. Ол, къолларын къаты тутта, хар бири бла энчи саламлашыб бошагъандан ссра:

— Джолдашла, мени ызымдан тебрегиз, Лёшадан къалгъанлагъа, мен айтхынчы, ийилмей келирге эркинлик береме. Леша, сен ийилиб кел ансы, хуюну къуругъуча, кёрюнюб къаллыкъса, — деб джашланы кюдюре, ротаны командири алгъа тебреди. Ала бирем-бирем терекден терекге, кёкенден кёкенге кёче, чегетни кыйыры сюремине джетиб, капитан Быстрый кёргозтген къалын чырпыланы ичинде бир-биринден тогъуз-он метр кенгликте тохтадыла. Аллай къоркъуулу джерде джоппу джыйылыргъа болмайды. Джауну джангыз снаряды келиб тийсе да, барын чотдан чыгъарыб къояргъа боллукъду.

Капитан Быстрый, аллын Важный хутор таба буруб, планшетден да картасын чыгъара, былай айтыб башлады:

— Джолдашла, разведка билдиргеннге кёре, джау Важный хуторну кючлю бегитгенди. Аны тегерегин траншеяладан, темир чыбыкъ бурууладан толтургъанды. Хуторну бир-бир джерлеринде танкала бла самоходкаланы терен окопалагъа салыб, от ачаргъа хазырлагъанды. Темир чыбыкъ бурууну аллы бла танкалагъа къаршчы минала къурулгъандыла. Немецле хуторну къолдан джибермез ючюн, къарыуларын аярыкъ тюлдюле...

Бизни рота онбеш минутлукъ артподготовкадан сора батальонну биргесине хуторгъа ма былайтын (рота чабыуул этерик джерни чеклерин кёргоздю) чабыуул этерикди...

* * *

Ротаны командири капитан Быстрый чабыуулну юсюнден буйрукъ бере тургъан заманда Важный хуторну къоруулагъан немец гарнизонну тамадасы майор Гимлер дивизияны командирини блиндажындан эшикке чыкъды. Ичине аз джарыкъ кирген блиндаждан чыкъгъаны ючюн болур эди, кюн джарыкны келтюралмай, къолун гылджа этиб, мангылайына тутуб, тышындан къарагъан адам кысылыб турадыла

дерча, эки кёзюн къаты джумуб, бир кесекни сирелиб турду да, сора сескекли болгъан адамча, дженгил-дженгил бир френчини, бир галифесини хурджунларына узалыб, кюнден сакълагъан къара кёзлюклерин изледи. Джукъ табмагъанында, къуш сураты бла, джыккырны къуршоууча, кенг къанаглы тегерек картузну мангылайына басыб, машинасы таба тебреди. Блиндажны ариуланыб тургъан кирсиз арбазчыгъы тауусулуб, хансланы ичи бла баргъан джаяу джолчукъгъа джетгекинде, неге эсе да абыныб, аллына скрюндю. Ол ызына къысха айланыб, таза сюртюлгенден джылтырай тургъан храмчуругъуну бурну бла хансланы ичи таба сермегенинде, консерва банка, къабыргъасын кюнде агъарта, иги кесекни учуб барыб, ким болса да иш этиб кийдиргенча, ит бурун кёкенин къуу бутагъына кийилиб, кесини тегерегине бир-эки кере айланыб тохтады. Консерва банканы таб сермегени кёлюмю чапырды, огъесе стадионда болмагъанынмы эсгерди, беткне къызыл ура, ызына къысха бурулуб, ол биягъы джаяу джолчукъгъа чыкъды. Аны эртдеден огъуна аскер муштрада ийленген санлары тири къымылдайдыла, параддача, хар атламы кесгинди. Алай болгъанлыкъгъа, кеси башлагъан къазауатны кыйынлыгъы, джылыны да келгени аны тюрсюнюне кеслерини тамгъаларын салгъандыла: къачхы къырауча, хончалары агъарыб, суу къуюлгъан къууукъча, кёз тюблери энчише салыннгандыла, эки уууртуну джанлары бла терен сызлыкъла келе келиб сакъал тюбюне ташаядыла, узун ингичке бойнуу териси джыйрыкъ-джыйрыкъ болгъанды.

Майорну адъютанты лейтенант Ганс, шефини къаны бузулуб келгенин джюрюшюнден таныб, отунчуну ачыуу бурнунда дегенлей, жаркъаны къыйыры манга джетмесин деб, эртде огъуна машинаны ал эшигин ачыб, аллын да аны таба айландырыб, сын къатыб сакълайды. Ол машинагъа джетгенинде, лейтенант, онг кьолун ёрге кёлтюрюб: «Халь Гитлер!» — деди. Гимлер, ауузундан сёз чыгъармагъанлай, Гитлер да, сен да шау болугъуз дегенча, кьолун бир джанына силкиб, орнуна доб деб ушагъыусуз олтуруб, френчини джагъасында бир илгигин ычхындырыб, бусагъатха дери бууулуб тургъан адамча, терен солуду. Майорну халисин иги билген шофер, буйрукъ берилирин сакъламай, моторгъа от алдырыб, машинаны чархларыны тюбюнден букъуну чыгъара, алгъа тебреди. Лейтенант Ганс, майорну кёлюн джазаргъа умут этиб, олтуруб тургъан джеринден ёрге кёлтюрюлюб, агъач къоянны тишлерича, морт болгъан ууакъ тишчиклерин кёргозе, бойнун аллына созуб айтды:

— Джюйюсхан майор, адам ортасындан атлагъаныгъызда да, сизни бу тирилигизге, башыгъызны ачыкъ ишлегенине бюгюн да сукъланама. Офицерле бары сизнича болсала, бу

орус мыжыктыла фюрерни аскерин орнундан тебдиралмаз эдиле, деб кеси кесиме кёб кере айтханма.

Майор Гимлер, лейтенант тюкюлене тургъанын ангыласа да, тышындан джукъ айтмай, эки эрнин ышартхан кибик этиб, башын бир джанына буруб сагъышланды. Аны сагъыш этер затлары уа кёб эдиле. Алай болса да майорну бек сагъышландыргъан дивизияны командирини буйругъу эди. Аны айтхан сёзлери Гимлерни эсине кыгъа-кыгъа тюшюб, санларын титирете эдиле: «Майор Гимлер, сиз ангыларгъа керексиз, биз хаман артха кетиб барсакъ, кызылла бизни Берлинден да кыуарла артха. Болду! Кызылланы хамхотларына уруб тохтаталмагъан — ол фюрерни миллетинден тюддю. Важный хуторну сакълаалмасанг, кёзюме кёрюнме». Гимлер, ма бу сёзлени эсине тюшюрюб, алагъа джууаб излеб, кеси кесине былай айта эди: «Москва, Сталинград, Курс, Днепр. Бир джерде да быланы кнши тыялмагъанды, сора мени гарнизончугъум кыалай тыйсын...».

Машина, Гимлерни блиндажына тюгел джетмегенлей, бир къанджалбаш юнню артына бурулуб тохтады. Гимлер бла Ганс, машинадан тюшюб, джыуалай штабны фатары орналгъан джер юйге джетгенлеринде, штабны начальниги майор айтхан заманга офицерлени джыйыб тура эди. Ол, офицерле бла саламлашыб, ышарыргъа кюреше, аланы орталары бла стол джанына ётсб, ызына айланыганында, аны бет тюрсюню ачыулу къаннга кириб, эки къашыны арасына, барлакъ джерни баразасыча, терен сызлыкъ ткшген эди. Майор ол сыфатда узун бармакъларын столну юсюнде кыобузну тиеклериндеча ойната, мюйюш таба эки кёзюн чыракъ ийиб туруб, сора, башын ёрге терк кёлтюрюб, аллын джыйылгъанла таба бурду.

— Билемисиз сизни нек чакъыргъанымы? — деб, сорууна джууаб излегенча, хар командирни бетине башха-башха джити кырады. Ала сын ташлача сюелиб, кёзлерин майордан айырмай, сир кыатхандан ёзге башха джууаб бермегенлеринде, штабны ичи, чибин учса эштилерча, шум болду.

— Джюйюсханла! Сиз ангыларгъа керексиз, биз хаман да ызыгъызгъа кетиб барсакъ, кызылла бизни Берлинден да кыуарла. Болду!

Майор, ауазын кёлтюрюб таукел сёлеширге кюрешсе да, бетини агъаргъандан агъарыб баргъаны аны джюрегине бу сёзлени ауур джара салгъанларын таныта эди.

— Кызылланы хамхотларына уруб тохтаталмагъан — ол фюрерни миллетинден тюддю.

Былайдан ары Гимлер, дивизияны командирини сёзлерине кесиникилени да кыошуб, былай айтды:

— Джаны саулай Важныйден бир адамны ызына атлар-

гъа эркинлиги джокъду. Фюрерни аскерлерини ичинде аллай адам табылмазлыгына мен ийнанам. Алай а, ким билсин, арабыздан аллай бир шпан къой чыкъса, мен аны кесим фюрерни аты бла ышаннга саллыкъма,— деб, киндик туурасында белибаууна илиниб тургъан парабеллумну тышы къатыш къара сабындан тутду.

Къазауатны ал кёзюулеринде фюрерни аты сагъынылгъанлай «Хайль Гитлер» деб къычырыучу офицерле бу джол, аны аты юч кере айтылгъанында да, бетлери агъарыб сирелиб тургъан болмаса, «Хайль» къайгъылы тюл эдиле. Халны былай болгъаны майорну кёзюне ушагъыусуз кёрюнуб, ол онг къолун аллына созуб:

— Хайль Гитлер! — деб къычырды.

Офицерле, билеклерин алларына узатыб: «Хайль Гитлер!» — деб къычырыб, аны тунакы тауушу Гимлерни кёлюн баса, джер юйню къабыргъаларына сингнгинчи, кёк кюкюрегенча ачы таууш юйню эшигин чыкъырдата, ичине кириб, андагъыланы абзыратды. Тауушну ызындан, шош хауаны джыра, катюшаланы кюлте-кюлте келген окълары джауну бетджанын дюнгюрдетиб тебредиле.

Гимлер, кёзлери артлары бла чыгъаргъа джетиб, ачыуланыб:

— Орунларыгъызы алыгъыз! — деб къычырды. Офицерле, бир-бири юсюне басыныб, эшикке мыллыкъ атдыла. Гимлер кесини сымарлаучу пунктуна барыргъа офицерлени ызындан адъютанты къатыш тышына чыгъыб, эски суу агъашча, белин къынгыр этиб, алгъа джортуб тебрегенинде, сызгъырыб келиб бир-бири ызындан ауур снарядла тийиб, тегерекни тютюден алдыра, джерни кулда-кулда къобарыб, кёкге чыгъардыла. Кулдала ызларына саркъыб, тютюн чачылгъанында, алайда эки уллу чунгур бла башы ичине къуюлуб тургъан джер юйден башха джукъ кёрюнмей эди.

* * *

Дивизияны командирине полковник Рейхенаугъа совет аскерчилени Важный хуторгъа тобладан къызыу от ачханларын билдиргенлеринде, ол, майор Гимлерни телефоннга чакъырыгъыз деб буюруб, штабны начальниги бла кабинетине кирди. Телефонист иги кесекни «Онбеш! Онбеш! Экинчиге! Мен экинчиге!» деб бир талай заманны кюрешди. Алай болса да телефон чыбыкны бир къыйырындагъы аппаратха киши келиб джууаб бермеди. Хутор бла связь табылмагъанында, полковник, ишни табсыз болгъанын ангылаб, штабны начальнигине бусагъатдан Важный хуторгъа связны офицерин джиберигиз, ол чыртда мурукку этмей бизге болумну билдирсин. Майор Люцну танкалы батальонун автоматчикле бла бирге

контратака этерге хазырлагъыз, артиллериягъа буйрукъну кесим берирме деб, кесини орнуна кетди.

Связны офицери капитан Генрих гузаба халда, хуторда болумну толусу бла ангылаб бошагъандан сора, телефон бла полковник Рейхенаугъа былай айтды:

— Къызылланы танкалары бла солдатлары Важныйни асламысын алгъандыла. Майор Гимлер, не аны штабыны начальниги, не адъютанты къайда болгъанларын киши билмейди. Гимлер башчылыкъ этген гарнизонну солдатлары хар юй ючюн, хар эли джер ючюн къадалыб кюрешмей, Важныйни джаугъа къюуб барадыла. Джауну къюю бизден эсе онглуду. Болушлукъ а болмаса, хуторну къолубуздан ычхындырыргъа тебрегенбиз.

Полковник Рейханау, андан ары капитанны докладына тынгылаб туралмай, аны сёзюн бёлдюрюб, тамагъын кёлтюртюб, къыджырагъан халда:

— Капитан Генрих, санга алайда аскерлеге башчылыкъ этерге буюрама. Бютеу къююгюзню бир джумдурукъ этиб, джауну аллын тыйыгъыз! Гимлерни кёрсегиз, мурукку этмегенлей, манга джетсин дерсиз. Болушлукъ боллукъду, — деб трубкины связистни кёкюреги таба силдеди.

* * *

Полковник Рейханау телефон бла сёлешиб, штабны начальниги бла бирге контратаканы къалайтын этсек таб болур эди деб, оноулашыб тебреген кёзюде, бизни танкалы бригаданы командири полковник Богатырев да майор Белоглазовну телефоннга чакътыргъан эди.

— Джолдаш майор, къалайдыла ишле?

— Джолдаш комбриг, мен да ишлени юсюнден сизге доклад этерге телефоннга келе тура эдим. Хутордан немецлени мукъут ийислерин чыгъарыб, къуууб барабыз. Къысха заманда хутор бизники боллукъду. Ариу, мен сизге сёлеше тургъанлы алыб бошагъан эселе да, билмейме.

— Къоранчыгъыз кёбмюдю?

— Беш танкабызны джандыргъандыла. Бир танкабыз да къайда болгъаны белгисизди.

— Кимди ол белгисизни командири?

— Лейтенант Огневди.

— Хы-ы, коммунист экипаж, интернационал экипаж! Къарыудан келгенча аланы къайгъыларын кёрюгюз. Хутордан ары чыкъмай, кесигизни иги бегитигиз. Немецле контратака этмей къоярыкъ тюддюле. Артыкъсыз да къыбла джаныгъызгъа бек сакъ болугъуз. Сизге болушлукъгъа эки самоходка батарея джибергенме, джете болурла. Мен кесим да бусагъатдан джолгъа чыгъама, башха айтырыгъыз бармыды?

— Айтыб айтырым джокъду, былайда ауур мина тийиб, немецлени штабларын ойгъан эди. Разведчикле документле излей барыб, басдырылыб тургъан бир офицерни чыгъаргъан-дыла.

— Саумуду?

— Саппа-сауду. Ойсураб тура эди да, эс джыйгъанды. Кеси да Важный хуторну гарнизонуну штабындан хапарлыды, энди аны не этеме?

— Корпусну штабына джиберигиз.

— Болсун, бек ашхы.

— Петр Иванович (Белоглазовну аты бла атасыны аты), мен онбеш минутдан алайда боллукъма. Эсен кёрюшейик.

* * *

Лейтенант Огнев, донесениени джазыб бошаб, ротаны командирни капитан Быстрыйге элтирге Исмаилгъа тутдургъанында, джауну артиллериясы Важныйге от ачханын эштиб, къайгъылы болду:

— Исмаил, бусагъатда донесениени элтиуню бир таб заманга дери сабыр этебиз. Хар ким орнунгу алыб, уруш этерге хазырланыгъыз. Немцеде контратака этерге тебреген болурла. Насыб болса, бизни юсюбюз бла этерле. Позициябыз бек аламатды. Иш этиб кюрешсек да, танкабызны былай таб джарашдыраллыкъ тюл эдик.

Огневни экипажы, къысха заманны ичинде танканы тегерегинде тюрю-тюрю белгили джерлеге узакълыкъны къалай бир болгъанын ёлчелеб, от ачаргъа хазырланды.

— Бийнёгер, ненча снаряд къалгъанды дединг биягъында? — деб сорду лейтенант Огнев.

— Онеки снаряд къалгъанды, джолдаш лейтенант.

— Онеки снаряд, алты фриц танк, тюзмю айтама, Бийнёгер?

— Тюз айтасыз, джолдаш лейтенант, алтыны къабларыма уа ажымсыз болугъуз, — деб Бийнёгер, тобну артына олтуруб, ышаннга кёзюн салгъанында, къыбла джанындан, отларгъа джайылгъан гаммеш сюрюуча, джерни къаралтыб, немец танкаланы тизгинлери кёрюндюле.

— Ай медет, онекиден сора снарядым болмагъаны не аман болду, — деб ахсынды Бийнёгер. — Бу къадар чаука сюрюуню онеки снаряд бла тыяргъа къайдан къолумдан келсин. Алай болса да, неди мадар, кёрейик кишиликти, — деб тобну ышанына Бийнёгер андан да бек къысылды.

Танканы триплексине къадалыб, аны ары-бери бура, ачыулу халда:

— Бийнёгер, сен, танкала ол къайын дюккюнню къатына джетселе, атарса, алайгъа ышан онду, мени командамы сакъ-

ламай, кесинг от ачарса. Исмаил, сен да — автоматчиклени иги джууукъ келмеге къоюб, ма ол кызыл чапракълы терекчикни къатына джетселе, алайгъа юч джюз бла джарым метр барды,— деди Огнев.

Огнев бу буйрукъну бериб бошаргъа, немец танкаланы сол джанларындагы, къалгъанладан алгъаракъ чыгыб, къайын дюккючге джете башлагъанында, Бийнегер тобну сампалын тартды. Фриц танканы ал джаны къайын дюккючге джетиб, бели сюрмеден да, джаннган чымырта отдан чыкыгъанча, кёксюлдум тютюню чыгъа, тохтады. Хансланы ичинде белине дери батмакъ чунгургъа батыб тургъан танканы кёрмей, фрицле бир кесекге армау болдула. Ол болум бла хайырланыб, Бийнегер бир-бири ызындан энтда төрт танканы джандырды. Исмаил да джаннган танкаладан тюшген автоматчиклени, тауукъ джыйын тары бюртюклени чёблегенча, чёблеб, джер-джерде джашил ёлюкле джатадыла.

Бийнегер алтынчы танканы джандырыб, дагыда снаряд бла тобну джерлетиб, энтда бирин ышаннга салгъанлай, джауу бир башха танкасы марлаб атыб, Бийнегерни тобуну бир джартысын юздюрдю.

— Ах, анасыны уа, снарядым да хайырсызлай къалды,— деб Бийнегер эрнин къабды.

Лейтенант Огнев, фрицледен къанымы алайым дегенча, Исмаилны пулеметуна чёгюб, кысха-кысха очередле бериб, фриц автоматчиклени бирем-бирем къаблай тургъанлай, Бийнегерни тобун юздюрген танк, чырпыланы ичинден таукел чыгыб, юсюнде да автоматчиклери бла Огневни танкасы таба тебреди. Ол иги кесек джууукъ киргенинде, лейтенант Огневни бети агъарыб, джумдурукъларын къаты кыса:

— Бийнегер, от ач, нек атмайса?! — деб кыгчырды.

Тобха эки къолу бла къадалыб, асыры ачыу болгъандан тишлерин гыжылдата тургъан Бийнегер:

— Джолдаш лейтенант, тобну быргысын юздюргендиле, джангыз бир снарядым къалгъан эди да, ол да хайырсыз болуб турады,— деди.

— Да, сора иги къарагъыз, мен аны автоматчиклерин ол дуниягъа ашырайым, — деб пулемётну огъары аягъындан басды. Аны къочхары аллына ычхыныб, темирни темирге тийген тауушундан сора джукъ эштилмегенинде, Огнев, чарлагъанмы этди деб, тартыб пулеметну къочхарын экинчи кере огъары аягына салыб, фрицлени ышаннга джангыдан джыйыб, биягъынлай сампалындан тартды. Энтда темир тауушдан ёзге джукъ эштилмеди. Ол, патронлары тауусулгъанын ангылаб, амалсыздан тишлерин джызылдагъынчы къаты кысды.

Немец танк келиб, чунгургъа батыб, тобу да чорт юзюлюб тургъан танканы къатында тохтагъанында, башха немец тан-

кала, аланы къатлары бла къызыу-къызыу озуб, Важный хутор таба кетиб тебregen эдиле.

Немец танканы экипажы да, автоматчиклери да тюшюб, Огневни танкасыны юсюнде, джыйын мыллыкга басынганча басыныб, кими автоматыны арты бла, кими чуругъуну чюйленнген табаны бла башнясын дюнгордетиб:

— Русь капут, вийди, сволочь,— деб, бал чибинле четен аллында джызылдагъанча, джюз тюрлю макъам бла джюуюл-деб башладыла.

— Мен сизге орусну капут болгъанын кёргюзейим,— деб Исмаил, гёрохун огъары аягъына миндириб, танканы люгун ачаргъа узалды. Олсагъатдан Огнев сермеб тутуб, къолун энишге басыб, люкдан ычхындырыб:

— Былайда командир бармыды? Огъесе, Махнону аскеринденмисе? Барыбыз да бир оноугъа джыйылмай, кеси башына оноу этерге кишиге эркинлик бермейме. Тышына чыгъаргъа табха санасакъ, къалай чыгъарыбызны, ары чыкъгъандан сора не этеригибизни оноуун танканы ичинде этиб бошаб, алай чыгъаргъа керекбиз. Бирерибизге бирер «лимонкабыз» (гранатабыз), патронлары бла гёрохларыбыз бардыла. Аланы оюмлу хайырландыра билсек, башыбызгъа бир мадар табаргъа боллукъбуз. Бирем-бирем чыгыб, кесибишни урдургъандан кишиге хайыр болур демейме.

Исмаил, дженгиллик этгенин ангылаб:

— Джолдаш лейтенант, кечигиз, бу джолдан сора аллай телиликни этмем,— деб бети кызара, баш энишге къарады.

Экипажны бир-бирине сёлешгенин эштиб, танканы юсюндеги фрицле, бир кесекни тынгылауну ийиб туруб, дагъыда биягъынлай башняны дюнгордетиб:

— Русь капут, вийди, сволочь,— деб кычырыб, болгъаны даурдан алдырдыла.

Лейтенант Огнев, механик-водителден чёгючно алыб, башняны ичинден иги адамыча дюнгордетиб, фрицле дауурну тохтатханларында, сабыр ауазы бла былай айтды:

— Бош дыгалас этмегиз, сиз не кычырыкъ-сыйыт этиб кюрешегиз да, таб Гитлерни кесин алыб келсегиз да, бизни муну ичинден чыгъараллыкъ тюлсюз! — деди.

Немецледен къайсы эсе да орусча ангылай болур эди, ол немец тил бла орус тилни бир-бирине къатышдыра:

— Чыкъмай эсегиз, чыкъмагъыз, мен, фюрерни да келтиргенлей, сизни андан чыгъарыр мадар табайым,— деб, келерини тилде неле эсе да айтханлай, солдатла, танканы юсюнден юрюлюб тюшюб, ары-бери джайылыб, къуу чымырталаны, отунланы кызыу джыйыб башладыла.

Немец автоматчикле чымырталаны, отунланы келтириб, танканы тегерегине къалау эте тургъанлай, алайтын озуб бар-

гъан бир фриц танк къысха бурулуб, быланы къатларына келиб тохтаб, ичинден батальонну командири майор Люц тюзгенинде, алайдагъы немец солдатла, совет танканы юсюне отун къалагъанларын тохтатыб, къолларын энишге ийиб, сир болдула. Майорну кёзлери, чартлаб чыгъаргъа джетиб, онг къолун гёрохну юсюне салыб, мангылай тюрюнден хар кимге арши къараб:

— Атаканы заманында чегетге джайылыб нек айланасыз? Бу неге ушагъан затды? Мени солдатларым джау бла къан теге турадыла, сиз а, къаргъала джолда тегюлген будай бюртюклеге басынганча, былайгъа басыныб турасыз. Бусагъатдан танкагъа миниб, кёзюмден ташайыгъыз! — деди.

— Джюйюсхан майор,— деди немец танканы командири,— къызыл танканы ичинде экипажы барды. Ала бери чыгъаргъа унамайдыла. Бу экипаж бизни алты танкабызны джандыргъанды, бир талай солдатыбызны къыргъанды,— деб къолун узатыб, къара тютюнлери бурмаланыб чыгъа тургъан танкала бла шындык-шындык джатхан джашил ёлюклени кергюзте: — Биз да быланы джанлары саулай джырмыландырайыкъ деб тебреген эдик,— деб кесин ышартыргъа кюрешди.

Майор Люц, андан да бек ачууланыб:

— Бети болмагъан бетсиз, быланы джандырыргъа эркек болма да, Важныйде аланы тенглери сени тенглеринги энтда джандыра турадыла, аланы джандырыргъа эркек бол! Базар къатынча гырылдагъанынг болду. Огъесе, сен адам сёзю ангыламаймыса, сеннге муну сёлешдиргеми керекди,— деб гёрохну кергюзте, — бусагъат барыб тенглеринги джандыра тургъанланы джандыр,— деб танканы командирини кёзюне, миз бла чанчханча, ачулу къарады. Олсагъатдан алайда болгъанла, танкагъа миниб, майорну кёзюнден ташайдыла.

Майор Люц, бир кесекни сагъышланыб туруб, төрт автоматчикни кесине чакъырыб былай айтды:

— Мени кесимден энчи буйрукъ болгъунчу, муну къатына кишини къоймагъыз, танканы ичинден тышына бир адамны джибермегиз,— деб, кесини танкасына миниб, Важный хутор таба кетди.

* * *

Джауну артиллериясы от ачууну къызыу бардыра, аны самолетлары да хуторну башындан бомбаланы къуюб, ызларына айланганларында, капитан Быстрый майор Белоглазовгъа телефон бла былай айтды:

— Бизни аллыбызда километр бла джарым чакълы бир узакълыкъда тоб атылгъан тауушла эштилиб, анда-мында къара тютюнле боркъулдаб чыгъадыла. Не болгъанын ангыламай-ма. Алгъаракъда бизни аскерлерибизден киши бармыды?

— Огъай, анда бизден киши болмазгъа керекди.

— Мадар болгъанына кёре алайгъа эки-юч разведчикни джиберсегиз, иги боллукъ эди. Бизге тюз хапар билдирселе, — деди майор Белоглазов.

— Бусагъат джиберейим, — деб капитан Быстрый, телефон трубкины салыб, траншеядан тышына чыкыгъанында, джауну танкалары кёз къарамны толтуруб, хуторгъа къаты от ача, мыллык атыб келгенлерин кёрдю, Бу болум капитаннга разведчиклени джибериуню унутдуруб, эсин джауну танкаларына къаты от ачыуну къураугъа бёлдю.

* * *

Майор Люцну танкалары хуторгъа атаканы бардыргъаны эки сагъат чакълы болады. Аны ичинде да, аны аллы тюзде да джаннган танкаланы тютюнлери кирсиз хауаны бокълаб, ол тегерекни юсуне джукъа тубанча джайылыб, хауагъа къаралдым бет алдыргъанды. Батыб баргъан кюнню къарыусуз таякълары, булутлача, джоппу-джоппу джыйылыб тургъан тютюнню арасы бла ычхыныб, букъланнган джерге саргъылдым тамгъа тюшюреди. Ары айлансанг да, бери бурулсанг да, джалын ийис бурнунга ургъанлай турады. Шкок, тоб атылгъан, снаряд чачылгъан тауушла бир-бирине къошулуб, къулакъларынгы тунчукъдуруб, айтыр сёзюнгю, тирмендеча, къычырыб айтмасанг, киши эштмейди. Санитарла башлары, бутлары байланнган джаралылары носилкала бла къоркъуусуз джерге ташыйдыла.

Ингир алагъа къобхан суудан узайыб баргъан адамны джел ургъаны сайын къулагъына сууну тауушу бир тунакы, бир ачыкъ келгенча, урушну тауушу да, бир кёлтюрюле, бир сёл бола келиб, тохтады. Майор Люцну кюнню узуну бардыргъан атакалары муратына джетмей, немецле хутордан узакъ болмай оборонагъа кёчдюле.

* * *

Важныйни къызылладан сыйыралмагъаны полковник Рейхенауну ачыулу этгенди. Ол, кесини блиндажында арты бла аллына бара, мюйюшлени санайды. Бир-бирде сирелиб туруб, гитче бармагъыны, къартчыгъаны тырнагыча, узун тырнагын тишлери бла кемириб, юй тюбуне тюкюреди. Аны бек ачыуландыргъан неди десенг, полковник, кесини терслигин ангыламай, контратаканы онгмагъанын башхаладан кёреди. Аны штабыны начальниги уа, эшта, мен айтханны этмединг да деб тышындан джукъ айтмаса да, ичинден Рейхенауну табалайды.

Тюзюн айтсакъ, былайда была экиси да терсдиле. Аланы ууадых этиб, сюрюб эл-элден, сахар-сахардан къыстаб баргъан Совет Аскерни кючюн унутханлары, тюзлюк къанатландыргъан совет солдат бла терслик буюкъдургъан, джюрегин сындыргъан немец солдатны башхалыкъларын айырмагъанлары сейир тюлмюдю!?

Полковник Рейхенау, терсни, тюзню айырыр ючюн, майор Люцну, автомат ротаны командири капитан Макенауну, топчу группаны тамадасы полковник Роуну, дагъыда бир бёлек командирни эртденбла тогъуз сагъатха энчи доклад этерге кесине чакъыргъанды.

Телефон бла бу буйрукъну эштгенинде, Люцну тюб эрни, джибиген чабыр къулакъча, энишге салыныб, бети къаралгъан эди. Ол, кечени узуну кёз къакъмагъанлай, джюз тюрлю сагъыш эте эди. Алай болгъанлыкъгъа Рейхенауну кёлюн джазыб, кесине бир кесек джумушакълыкъ келтирир зат табмай эди. Майор, ары-бери айлана барыб, танканы ичине кириб, кёзлери къалкъыугъа кете башлагъанлай, аны бетине къызыл уруб, джукъа эринлери, кюллюгю келмеген адам ышаргъан замандача, бир-биринден айырылдыла. Майорну башын алыргъа бир таб амал табханы ажымсыз эди. Ол, теги адам орамда кеси кеси бла къычырыб сёлешгенча, кеси кеси бла былай айтыб сёлешди: «Батмакъгъа батыб тургъан совет танканы кесими танкама илиндириб, тартыб барыб, совет танканы толу экипажы бла сизге сауагъагъа келтиргенме, джюйюсхан полковник, десем, аны кёлюн джазарыкъ андан иги не зат боллукъду», — деб майор, танкасына от алдырыб, чунгургъа батыб тургъан танк таба тебегенинде, кёкню бир джаны агъарыб, джулдузла бирем-бирем бата башлагъан эдиле.

* * *

Важный хуторну кюн чыкъгъан джанында эртделеден джашагъан уллу чегетни къыйыры сюремде эки базыкъ къарт эменни арасында кузову кюбюрча ишленген бир машина тохтаб турады. Аны терезелерини тышындан решеткала урулубдула, ичинден а терезе джабычукъла тагъылгъан болурла, тышына джарыкъ урмайды.

Майор Белоглазов, хутордан чыгъыб, ол машина болгъан джерге джетгенинде, къатында часовой ары-бери бара тура эди. Солдат атлай баргъанлай аягъы бла джерге тюшюб тургъан къуу чымыртаны сындырса, аны тауушу ачыкъ эштилиб, былайда джан-джаныуар болгъанын билдире эди. Чегетден алай узакъ болмагъан уллу джол табадан танкаланы моторларыны ишлегенлери, сынджырларыны джызылдагъанлары къулагъынга чалышыб, этгенинги тюзлюгюн бегитгенча, бур-

нунга кечеги аяз къатыш букъу ийис келе эди. Чегет ичинде таза хауагъа букъу къатышыб, кирлендиргенликге, аны джюрегинг огъураб, кёлюнг кёлтюрюле эди,— ол деу джюрекли совет солдатла къанлы джауну къаушатыр ючюн миниб баргъан къурч машиналары букъусу эди.

Белоглазов машинагъа джууукъ келгенинде, часовой болуб тургъан солдат, автоматын атаргъа хазырлаб:

— Тохта, кимди келген? — деб кычырды.

— Кесигизникилебиз, — деб джууаб берди майор.

Биягъы солдат кесгин ауазы бла:

— Пропуск? — деб сорду...

Сёлешген дауурланы эштгенинде, машинада олтуруб тургъан лейтенант Савченко, майор Белоглазовну макъамындан таныб, машинадан тюшюб, аны аллына келди.

— Сау келигиз, джолдаш майор! Джюрюгюз, машинагъа кирейик, кёб турмай комбриг да келликди, — деб къолун къаты тутуб саламлашды.

— Огъай, кёзюу келсе, ары да барырбыз. Полковник келгинчи, сиз огъай демей эсегиз, бу таза хауада олтурайыкъ, ансы бюгюнлю бери зыгъыр къатышхан тютюнню солуй, джаныбыздан тойгъанбыз,— деди майор. Лейтенант Савченко аны айтханын онгсунуб, экиси да эмен терекни тюркюне чёкдюле...

— Кесигиз билесиз, фашистледен дерт алыргъа асыры ашыкъгъандан кесиме орун табмайма. Мени уа бу машинагъа къондургъандыла да, къагъытланы чайнагъандан башха ишим джокъду. Менича, саулугъу болгъан, джаш адамгъа, къазма чычханча, былайгъа кириб турургъамы керекди?

Майор Белоглазов, ачудан джюреги къайнай тургъан лейтенантны кызыудан кызыугъа кириб баргъанын ангылаб, бир кесек сууутур мурат бла:

— Джолдаш лейтенант, сизни акъылыгъыз бла, штабда ишлегенле къазма чычханламыдыла?

— Огъай, огъай. Сиз мени терс ангылагъансыз. Штабда мен толтургъан кёуллукъну бир сакъаты болгъан офицер да толтурлукъду дегенлигимди. Джолдаш майор, аллах бла тилейме, мени кесигизни батальонугъузгъа алыгъыз. Мен да, сизмича, ол зыгъыр къатышхан тютюнню солургъа сюеме.

— Сора сиз ол тютюнден чыкыгъанлы кёбмю болады?

— Алты ай алты джылча кёрюнедиле манга.

— Ол кёб тюрдю, кесигизни да комбриг берирге унарыкъ тюрдю.

— Ол мени болумуму билмейди. Келген кюнюмде огъуна штабдагъы кёуллукъну онгсунмагъанымы эслеб, тинтиб соргъан эди, алай а мен тартыныб, аны джюрегин да, кесимикин да кыйнамайым деб, джашырыб къойгъан эдим. Бюгечеден

таб кёзюу тюшерик тюлдо. Танкагъа командирге, училищени джангы бошаб, бир джаш лейтенантчыкъ келгенди, саулугъу-ну къарыусузлугъу бетинден да танылыб турады, кухнягъа баргъанында, ауур затны ашаргъа унамагъанды, ашхыны ау-руй болур дейме. Анкетасына къарагъанма да бир да бир ариу хаты барды. Сиз хар затны джарашдырыб айтсагъыз, комбриг тынгыларыкъды. Ол сизни бек сюеди. Бююннгю урушда юч офицеригиз къорагъанын да биледи. Аланы орну-на иерге офицерлени хазыр эт, деб штабны начальнигине бу-юргъанын эштгенме. Аланы бирине мени джиберсинле.

— Болсун, джолдаш лейтенант. Айтыргъа мен сёз береме, айтхандан да оздуруб — тилерге. Комбриг джибермесе уа, ме-ни гюнахым болмагъанын билирсиз.

Савченкону бети джарыб, майорну аллында сын къатыб:

— Бек сау болугъуз, джолдаш майор,— деди.

— Сау бол дерге алкъын эртдеди. Иш бишсе, ол заманда айтырсыз.

— Айтыргъа разы болгъаныгъыз, ол да иш бишген ки-бикди.

Лейтенант Савченко сёзню, битгеннге санаб, башха джа-ры бурургъа изледди.

— Джолдаш майор, Огневден бир джангы хапар келтирме-генмисиз? Комбриг бла комиссар къайгъылы болуб тура эдиле.

Майор Белоглазов, олтуруб тургъан джеринден ёрге кё-буб соруугъа джууаб излей, терен сагъыш этген адамча, че-гетни къарангысына къараб, бир кесекни турду. Сора джюре-ги кыйналгъанын ауазы таныта, башын лейтенант таба бу-руб:

— Къайда болгъаны белгили тюлдо. Разведчикле ызы бла барыб излерге да кюрешгендиле, алай а снарядла, минала болгъанны чанчакълагъандыла да, хуторну тегерегинде ыз ышан да табылмагъанды. Сауду дерге да кыйынды. Алай болса да джюрегимде бир тюрюл бир ышанмакълыкъ барды. Къалай да болсун, саудула дегенлей турама. Ариу бир джукъ болса да, кёзюм бла кёргюнчю, ол затны башыма сыйындырал-лыкъ тюлме. Экипажда барысы, джангы чакъгъан гокка ханс-лача, джаш адамладыла. Джити джашладыла. Джанлары сау-лай, джаугъа джангыз бири да бой саллыкъ тюлдо. Сиз Ог-невни таниймысыз?

— Костяны мен эртдеден танийма. Бу бригадагъа кел-гинчи, экибиз да бир ротада эдик. Экибиз да бир тизгинде фрицлеге кёб атака этгенбиз. Бир училищени бошагъанбыз. Биринчи орденлени да Сталинградда Паулюсну аскерин къур-шалагъан сермешиде алгъанбыз. Бек джигит джашды. Чёр-чек джигит тюлдо. Хар атламына оюм эте билген, басымлы джигитди.

Эмен терекни кзатында сюелиб тургъан экеуленни эслери алайгъа келиб тохтагъан машинагъа бѣлюндо. Машинадан полковник Богатырев тюшгенинде, майор Белоглазов, тири атлаб, аны аллына барыб:

— Джолдаш полковник, сизни буйругъугъуз бла келгенме,— деди.

— Игиди, Петр Иванович, ѳзге уа не джангылыкъ барды? — деб сорду.

Майор, сорууну Огневни юсюнден болгъанын сезиб, кыысха джууаб кзайтаралмай, кюлу бла джелкеси таба узалыб тынгылады.

— Мен сизни ангыладым, Петр Иванович, джангылыкъ болса, мен соргъунчу да айтырыкъ эдигиз. Джюрегим кзайгъылыды да, аны ючюн сорама,— деб терсликни кесине алгъанча этиб, джунчуяракъ болгъан майорну кѣлюн чапырды.

Былайгъа дагъыда бир талай командир келиб, бир-бири бла саламлаша, штабны машинасына кирдиле. Тышына джукъ кѣрюнмегенликге, аны ичи кюндюзча джарыкъ эди. Столу, шиндиги дегенча хар зат орнуа джарашыб, джыйлыу бардырыргъа ишленнгенча, таб эди. Тѳрге чыгъыб олтуруб тургъан полковник командирлеге бир кесек хапар соруб бошагъандан сора, карталарыгъызны алыгъыз, деб буюрду. Командирле, карталаны, карандашланы чыгъарыб, хазыр болгъанларында, полковник кесгин ауаз бла былай айтыб башлады:

— Джауну аскерлери Важный хуторгъа бардыргъан контратакалада кѣб адамларын, танкаларын, самоходкаларын кзырдырыб, хуторну аллында оборонагъа кѣчгендиле... Эки джаныбыздагъы хоншу аскерле, бизден ѳсе джыйырма чакълы километрни алгъа кетиб, джауну машокдан джибермезча таблыкъ бергендиле. Немец аскерлени командованиеси, болумну толусу бла билгенлей, кесини аскерлерин машокдан чыгъарыргъа излерикди. Ол себебден бизни бригадагъа, кзалгъан аскерле бла бирге, немецле машокдан кзутулмазча, кючлю чабыуул этерге буюрулгъанды. Кечеги кзарангы бла хайырлана, чабыуулгъа кюшулгъан бѣлекле орунларын алыб, хазыр болургъа керекдиле. Чабыуулну аллы бла артподготовка боллукъду...

Полковник Богатырев, хар бѣлекни борчун, кимни кзалайтын барлыгъын толусу бла ангылатыб бошагъандан сора, сорлугъу болгъан бармысыз? — деб командирлеге кзараб, бир кесек турду. Киши джукъ сормагъанында:

— Буйрукъну кѣзююнде болумну картагъа толусу бла тюшюралмагъан бар ѳсегиз, штабны начальнигини картасындан кесигизникине кѣчюрюгюз. Кзалгъанла кетерге эркинсиз, — деди.

Командирле, бирем-бирем чыгыб, кеслерини бёлеклери таба тебретиле. Экеулен, штабны начальнигини эки джанындан алыб, ол да джити джонулган карандашны бурнун кёзю-кёзю карталарына джетдире, ала да нелени эсе да бир кызыл, бир кёк карандашла бла сызыб, эсен кёрюшейик, деб чыгыб кетдиле.

Штабны начальниги бош болганында, столну бирси кыйырында сюелиб турган Белоглазовга:

— Джолдаш майор, келигиз былай, сизни картагызгга болумну тюшюрейик,— деди.

— Огъай, сау болгуз, мен картама болумну буйрукну заманында тюшюргенме. Джолдаш полковникге айтырым бар эди да, аны сакълайма.

Мюйюшге салынган узун шиндикге олтуруб, политотделни начальниги подполковник Александров бла нени юсюнден эсе да ушакъ эте турган полковник майор Белоглазовну селешгенин эштиб, аны таба айланды.

— Петр Иванович, мени сакълабмы турасыз, келигиз былай, айтыгыз, не кереклигиз бар эсе да.

Майор полковник Богатырев бла подполковник Александровну къатларына келгенинде, столну джанында олтуруб турган лейтенант Савченко, сёзю кесини юсюнден барлыгын ангылаб, ёрге къобуб, эсин алагга бёлдю.

— Джолдаш полковник, сизден да, комиссардан да бир тилегим барды. Бююн батальонума танкалагга командирле джибересиз деб эштгенме.

— Хо, командирле да, джангы танкала да джиберезиз. Сизге керек тюл эсе, джибермей огъуна къояйыкъ,— деб полковник Александровну къабыргасындан тюртдю.

— Огъай, ала уа бек керекдиле. Танкаланы бирине командирге лейтенант Савченкону джиберигиз, деб тилейме аны,— деди майор.

Полковник, майоргга кёз кысыб, бияггы комиссарга да чынасы бла тие, бетин да тамам кёлю бла айтханча тюрлендириб:

— Комиссар бла мен табу этиб да иерик эдик. Алай а лейтенант Савченко штаб ишни бек сюеме, башха джары кетерим келмейди дегенди да, аны разы этер ючюн, джукъгга джибермей турабыз,— дегенинде, лейтенант Савченко, накъырда этилгенин ангыламай, бети кызарыб:

— Джолдаш полковник, штаб ишни сюйгенни къой, кёрюб да болмайма. Бу коробканы ичинде джаным саулай къабыргга киргенча болуб турама. Сиз бир джиберигиз, бармасам, олсагъатда бойнум кылдан ингичке,— дегенлей, лейтенантха ётгенин ангылаб, ючюсю да харх этиб кюлдюле.

— Лейтенант Савченко, ачыуланмагыз да келиб былай

олтуругъуз,— деди полковник. Ол, олтурургъа унамай, комбригни аллында сюелди.

— Сиз хыйла адам кёре эдим. Александр Александровични (комиссарны аты бла атасыны аты), Петр Ивановични да кесигиз джанлы этгенсиз. Мени бла ючюгюз да эзеу болуб кюрешесиз. Сизге мени къарыуум къалай джетсин. Неди амал, сизни тилегигизни къабыл этеме. Майор Белоглазовну батальонуна иебиз. Мен сизни айтханыгъызны этдим. Мени да сизге бир айтырым барды, аны эсигизде тутугъуз. Урушда, къара ёхтемликден, таукелликден сора да, акъыл керекди. Керексиз джерде ёшюн уруш этмегиз.

— Джолдаш полковник, бек сау болугъуз. Айтханыгъызны унутмай, оюмлу атларгъа сёз береме,— деди лейтенант Савченко.

— Энди,— деди комбриг,— кетеригизни аллы бла, орус адетдеча, олтуруб къобайыкъ.

Барысы да олтуруб, ауузларындан сёз чыкъмагъанлай бир кесек туруб, ёрге къобдула. Майор бла лейтенант кетер акъылда эшик таба айланганларында, комиссар:

— Тохтагъыз, бирге барайыкъ, мен да Важныйге барама,— деди.

— Александр Александрович, сиз бир кечени машинада къалгъанлыкъгъа, не боллукъду? Къурчдан ишленмеген эсегиз, къалай тёжуб турасыз? Бир да къуруса да эки-юч сагъат тынчайсагъыз, иги боллукъ эди,— деди комбриг.

— Мында юч сагъатны джукълагъандан эсе, анда, солдатланы къатында юч минутну къалкъысам да игиди,— деб комбригни къолун тутуб, машинадан тюшюб, майор Белоглазов бла лейтенант Савченко къатыш кечени къарангысына ташайды. Была ючюсю да чегетден чыгъыб, Важныйге баргъан уллу джолгъа джарашханларында, ай, дуппурну артындан чыгъыб, джарыгъы джолоучуланы башлары бла мийиктин озуб, чегетге тийди. Ызына айланыб къарагъан чегет таланы кыйырында джау таба хамхотларын созуб тургъан тобланы тизгинлерини ауангыларын кёрлюк эди.

* * *

Кечени кече узуну лейтенант Огневни экипажы да джукъламай тура эди. Ала джюз тюрлю оноу этиб, башларына бир мадар излеб кюрешиб, кёб тюрлю затны арагъа салыб сюзгенден сора, командирни ма бу оноуунда тохтагъандыла:

— Эртде, кеч болса да,— деди лейтенант Огнев,— биз машинадан тышына чыгъаргъа керекбиз. Тышына чыгъыб, джаныбыз саулай къолларына тюшсек, не этериклери мен айтмасам да ачыкъды. Ала бизни не къадар термилтиб ёлтюрюр-

те излерикиди. Мен энтда бир-эки фрицни ол дунягъа джибермей ёлюб къалыргъа соймейме. Сизни джюрегигиз да алайды. Ол себебден бизге чыгъыгъыз деб команда берселе, чыгъабыз, хар ким гранатасын, гёрохун хазырлайды. Чынг артда мен чыгъарыкъма. Тышына чыкъгъанлай, мен джетгюрюме — ол гранаталаны басыгъыз деген командады. Гранаталадан сора гёрохладан атыб уругъуз. Къоркъмагъыз, ала бизни джаныбыз саулай алыргъа сюедице. Ол себебден барын да тигилтиб, къутулуб кетерге да болурбуз,— деди.

Огневни экипажы, командирни айтханына толу разы болуб, фрице кёрмезча, дженгил алыргъа таб болурча, гранатала бла герохланы къоюнларына, хурджунларына джашырыб, джарашдырдыла. Барындан да таб Огневге болгъанды. Ол джаралы болуб тургъан къолун бюклеб къойнуна салыб, «лимонканы» тутуб, атаргъа хазырды. Бийнёгерни къолун да байлагъандыла. Ол да аныча этибди. Чынг алгъа чыгъарыкъ Исмаил, фрице ишекли болмазча, ызына айланыб, Бийнёгерге тышына чыгъаргъа болушады. Остап да Огневге алай этеди.

* * *

Экипаж ма бу оноуда тохтаб, команда берилирин сакълаб тургъанлай, майор Люцну танкасы келиб, экипажны къатында тохтады. Майор, эрлай танкадан чыгъыб, аны ызындан тюшген экипажгъа батыб тургъан танканы къолу бла кёргюзте, неле эсе да айтды. Олсагъатдан джауну танкасы тегерек айланыб, арт джанын совет танканы артына буруб, адамны бууунуча, базыкъ тросну илиндирирге тебреди.

— Остап,— деди лейтенант Огнев, — энди бизни джаныбыз да, сени кесинги джанынг да сени къолунгдады. Тамам усталыгъынгы, эркишилигинги кёргюз. Машинаны экинчи скоростха сал, муфтаны аягъынг бла бас. Ол бизни биринчи скоростунда тартарыкъды. Сени тартыб, аны мотору ачы гюрюлдеген заманда, кесинги моторунга от алдыр. Ол ары чыгъаргъанлай, не тохтаб майорну миндирликди, ары дери майор юсюне минсе уа, биринчи скоростдан экинчи скоростха кёчерикди. Ол экинчиге кёчерге тебрегенлей, газны басыб, муфтаны ийиб, алгъа мыллык ат. Насыб болуб джолубуз болса, фриц танканы да сюйреб кетербиз, алай болмаса да, трос юзюлюб, кесибиз къутулурбуз...

Тросну тагъыб бошагъандан сора джауну танкасыны механик-водители ичине олтуруб, къалгъанла арлакъгъа джанладыла. Майср Люц кеси, танкасыны аллына барыб, къолу бла тарт деб кёргюзте, артына тепчилдеб тебреди. Белине дери чунгургъа ташайыб тургъан танканы чыгъаргъан алай тынч тюл эди. Ол себебден фриц танканы мотору ачы таууш этиб,

артындан да къалын тютюн боркъулдаб чыгъа, танканы орнундан тебдириб, чунгурдан чыгъарыб тебрегенлей, Остап моторгъа от алдырды. Бетлери агъарыб, тылпыуларын алмай тургъан совет танкистлени бетлерине кызыл уруб, тер тегюлдо.

Совет танканы мотору от алыб ишлей тургъанын иш этиб къарагъан да алай тынч эслерик тюл эди. Не ючюн десенг, джауну мотору къаты ишлеб, ауур джюкню тартхан танкасында чыкыгъан тютюн совет танканы бир джартысын джабхан эди.

Танканы чунгурдан чыгъарыб, бир кесекни арлакыгъа тартхандан сора, майор Люц тохта деб кюлу бла кергюздю.

Джауну танкасы тохтар-тохтамаз, трипликсден къараб тургъан Огнев:

— Остап, алгъа! — деб кычырды. Остап газдан басыб, муфтадан аягъын алгъанлай, танк аллына кюлю силкиниб, джауну танкасын да артына силкиндириб, аны да тарта, алгъа тебреди. Джауну механик-водители, майор Люцну айтханын иги эштир ючюн, танкошлемун тешиб, бойнун да алгъаракъ созуб тургъанлай, танкасы артына силкиннгенинде, ол аллына дженгил сюрюнюб, мангылайын дюнг деб темирни джитисине уруб, бычакъ бла кесгенча, сылдырыб, келю кетиб, бир джанына башын салындырды. Майор Люц, не болгъанын ангыламай, бир кесекни сирелиб туруб, эс джыйгъанында, Огневни экипажы, джауну танкасын да сойреб, Важный хутор таба узайгъандан узайыб бара эди.

Майорну джюреги джарылыб, бети джаныуар хал алды. Ол, шашхан адамча, джан-джанын сермей, алайдагылагъа:

— Атыгъыз, итле, неге къараб турасыз! — деб, кеси да герохну чыгъарыб, танкала таба айландыра да ата, къалгъанла да аны ызындан тизилиб, танкаланы ызларындан джорта барыб, джеталмазлыкъларын таныб, талакълары да туруб, орамлада джортуб айланган калак итле тылпыу алыргъа тохтагъанча, тохтадыла. Ол кезюуде уа совет танк джауну бетджанына джетиб бара эди.

Танк джауну бетджанына джетгенинде, майор Люцну джюрегине бир кесек ышанмакълык келиб, кеси кесине: «Мени танкаларым аны бусагъат урлукъдула, сора мен аланы...» — деб, эки джумдуругъун къаты кысыб, бармакъларын чыкырдатды...

Люцну солдатларын ачы гюрюлдеген мотор таууш эртден джукъусураудан сагъайтды. Ала кеслерини танканы сойреб баргъан танканы керюб: «Бу чубур тоблу танка не затды, тобу чубурду ансы, орусуланы тридцатьчетверкаларына уа ушайды, кеси да бизни танканы нек тартыб айланады? Эшта, моторуна от алдырыргъа болуша болур... Ары къарагъыз, ол

телиге, кызылла таба тартыб барады...» — дей тургунчу, эки танк да фрицлени бетджанларындан узайыб, бизникилеге джууукъдан джууукъ кириб тебредиле.

Майор Люц, танканы киши урмай кьутулуб баргъанын кьргенинде, шаркъ деб полковник Рейхенау эсине тюшюб: «Энди уа полковникни кёзюне не айтыб къарарыкъма, мени ол бу ангысызлыгъымы кечерча, не мадар этейим?» — деб, башын энишге тутуб, аллына къарагъанында, кёзлери кьолундагъы парабеллумну къара темирине илиндиле. Майор, андан кёзлерин алмагъанлай бир кесекни туруб, сора акъырын кьолун ёрге кёлтюрюб, герохуну бурнун кьулакъ джанына тиреб, огъары аягъын бошлады...

Огневни танкасы немец танканы тартыб бизникилени бетджанларына джууукълашыб тебрегенинде, аны башнясындагъы люгу ачылыб, кызыл байракъчыкъ ёрге кёлтюрюлдю.

Фрицле, ишни табсыз болгъанын кечирек ангыласала да, къачхынчыла алай бек узаялмагъан эдиле да, чубур тоблук танканы ышаннга джыйыб, талай кере атдыла. Асламысына ышанны аллына буксир бла тартылыб баргъан танка тюшюб, тюз мараргъа таблыкъ бермей, атхан снарядлары да шош хауаны тынчлыгъын бузгъандан ёзге джукъ эталмай, кызыл байракъчыкъ эртден аязда чайкъала, хуторгъа ташайды.

* * *

Джау табадан тоб атылгъан тауушланы эштиб, капитан Быстрый бла самоходкалы батареяны командири, траншеяда чабыуулну юсюнден эте тургъан ушакъны бёлүб, машиналагъа барыргъа тебрегенлей, аланы да илгендириб, траншеяны да кыйырын оюб, зыгъыр да олтургъанланы боюнларына къююла, доб деб ичине кичи лейтенант Долгополов Алексей тюшдю. Ол капитанны эслеб, аны таба атлагъанлай, аягъы телефон аппаратны чыбыгъына илиниб абыныб, имбашы бла траншеяны къабыргъасын танг кесек сыдыртды, сора ызына айланыб:

— Кечигиз, не эсе да бюгюн аягъым басханны кёзюм танымайды, бери киргинчи да эки-юч кере абынганма, — деб телефонистден кечмеклик тилей, Долгополов капитан Быстрыйни аллында сюелди.

Капитан Быстрый бу уллу сюекли ауур адамны ёмюрде былай дженгил кымылдаб кёрмегени себебли, джюреги къайгылы болуб:

— Джолдаш кичи лейтенант, не болгъанды, не къайгъы барды? — деб сорду.

— Джолдаш капитан, къууанч болмаса, бир къайгъы джокъду. Ангылаймысыз, Костяны кьргенме да, аягъымы тю-

бюнде чёб сынмай, аны ючюн айланама. Аны айтыб, сизни да кьюандырайым деб чабыб келеме.

Капитан, сёзню кимни юсюнден баргъанын ангыламай:

— Ким Костяды ол? — деб сорду.

— Огнев Константинди, ол тас болгъан экипажны командири.

Капитан, илгеннген адамча, секириб ёрге кюобуб:

— Сора сиз аны къайда кёрдюгюз? — деди.

— Ол бир фриц танканы да суюреб, хуторну ара орамына киргенин ма бу эки кёзюм бла кёргенме,— деб, эки бармагъын айры этиб, кёзлери таба узатды...

— Андан бери алай айтсагъыз а, джюр, Леша,— деб, капитан аллында, кичи лейтенант да ызындан, абын-сюрюн эте, траншеядан чыгыб, хуторну ортасы таба чабышыб кетди. Ала ара орамга джетиб, бир кесек баргъанлай, джолдан джанлаб тереклени тюбюне кириб тохтаб тургъан эки танканы кёрюб, чабханларын бузмагъанлай къатларына келгенлеринде, экипаж, быланы кёрюб, машинадан тюшюб, тюберге хазыр болгъан эди.

Лейтенант Огнев кесгин атламла бла капитан Быстрыни аллына келиб, адетдеча, доклад этерге тебрегенлей, капитан:

— Костя, артда айтырса хапарны, бери кел, — деб Огневни кюйнуна кысыб кучакълады.— Къайда, шлемунгу ары теши, бир иги къарайым,— деб шлемун кеси бир джаньна алгъанында, аны кърау ургъанча агъарыб тургъан хончаларына, джаякъларыны ичине батыб, джаякъ сюеклерини туруб, бети да узун ингичке болуб къалгъанына кёзлери илинди. Ол, джукъ айталмай, джылары тамагъына тыгъылыб, Огневни джангыдан кюйнуна кысыб, бетин андан бир джаньна бурду.

Джити бычакъны ауузундан сау-саламат кюркюусуз джерге тюшгенлеринде, джашланы къатдырылыб тургъан санлары бошланыб, кюрушча къатыб тургъан джюреклери джумушаб, төрт джигитни да кёзлеринден джыламукълары тамчы-тамчы агъа эдиле.

Джигитле джылай эдиле деб биз гурушха этмейбиз, ала уллу хорламны кюуанчын, деу джюрекледе терен адамлыкъны шартларын белгилеген джыламукъла эдиле.

Да, кертиди, бу төрт джигитни тюрсюнлеринде уллу кыйынлыкъны чекгенлери таныла эди: кимини хончалары, кимини чач тюклери чал болгъан эди, джетген сакъалларына сууукъ тер агъа да джибите, мылы тюкlege да букъу кюна, бетлери саргъалгъан эди, джукъу керекли инджилиб, кирпич тегереклери кёберек болуб кызаргъан эдиле, дженгил азгъанлары себбли, боюн тамырлары тургъан эдиле. Алай болгъанлыкъга джау джетдирген кыйынлыкъ быланы адамлыкъ-

ларын алалмагъан эди, джюреклерин сындыралмагъан эди: была барысы кёллери джарыкълай, чамлары, накъырдалары тохтамагъанлай, хар заманда да джылтыраб тургъан кёзлери мутхуз болмагъанлай, башларын мийик тутханлай, тирилей тура эдиле...

1. Къаллай суратлау мадарла бла сыфатлайды джазыучу Лёшаны, Иванушкини, Арифуллинни, дагъыда башха аз тубеген геройланы?
2. «Богатыревну штабында» деб хапар джарашдырыб айтыгъыз.
3. Рейхенауну штабында болумну джазыучу къалай суратлайды?
4. Повестни баш сюжет джолун табыгъыз.
5. Повестни экспозициясын, завязкасын, кульминациясын, развязкасын табыб айтыгъыз.
6. Огневни танкасыны экипажына «интернационал» деб нек айтхандыла?
7. Огневни экипажы этген тулпарлыкъны хапарын айтыгъыз.
8. Экипажны адамларыны хар бирине характеристика джарашдырыгъыз.

Сюйюнчланы Азамат

(1923)

АТА ДЖУРТУМА

Мени санга байлагъан
Джазыу берген юлюшдю,
Толкъун кибик къайнагъан,
Таркъаймагъан бир кючдю.

Кёб джерде айланганма
Суула, тюзле, таула бла.
Джуртум бла байланганма
Киндик, бешик баула бла.

Мени санга талпыуум
Кючлюд къурчдан-темирден,
Тауусулмай тылпыуум,
Айырылмам мен сенден.

Сыбызгъынгы бер манга
Къамишингден, къаурангдан:
Джыр джырлайым мен санга
Джюрегимде хазнамдан.

Кёксюл кёкню башымдан,
Кюнлюкню ачханча, ач.
Агъачынгдан, хансынгдан
Сезимиме бал суу чач.

Джуддузунгу, кюнюнгу
Седрет алтын кыппасын,
Бютеулей ёмюрюмю
Санга къаты байласын.

Соз узакъгъа кюн сайын
Джолларымы къайишин,
Хаман байланыб барсын
Сени бла хар ишим.

Бюсюреу этеме санга,
Манга берген джазыугъа:
Джанкылычны тогъайын
Чарх этиб бер барыргъа.

Мен, къаяма, мен таума,
Деб мен санга айталмам.
Айтдырмасам да махтау бла,
Артымда сёгюм къоймам.

Мен къоярма санга джыр,
Мен къоярма къол къыйын,
Джылынырча юй тыбыр,
Сууукъ болгъаны сайын.

Таш кёлтюрюб турсам да
Сау ёмюрню сыртыма,
Сюймеклигим сай болмаз
Мени сыйлы джуртума.

Не этсенг да разыма:
Насыблы, не джазыкъ эт,
Алай а ёлсем, башыма
Топрагъынгы джастыкъ эт.

1. Поэтни тил байлыгъын кёргюзген суратлау мадарланы табыгъыз.
2. Назмуну азбар этигиз.

МЮРЗЕУНЮ КЪАЧЫНА

Гырджын беред бизге тин,
Кёз джандыргъан джарыкъды.
Гырджын болмай къалгъан кюн
Мутхуз, джарлы, джазыкъды.

Ол садакѣа болгъанды
Адамланы ачына,
Ол эм керек дарманды
Хар инсанны джанына.

Ана кибик джер аны
Бауурунда ёсдюред,
Ана сютча, сют къаны,
Къайнаб, борбай келтиред.

Джюрек къылча багъалыд
Будай башны къылчыгъы,
Джюрекнича бакъ аны
Хар бюртюгюн, тамырын.

Будай башдан багъалы
Не болур джер башында,
Джокъду андан бек сыйлы
Сау дуньяны хансында.

Алтын кюнден нюр алыб,
Ол къуйса да санына,
Алтындан да багъалы
Болад, салсанг базманнга.

Олду салгъан инсанны
Темир къушну сыртына,
Олду элтген адамны
Кёкню джети къатына.

Будай башды джан тамыр,
Бизни бёгек, токъ этген,
Ансыз туумаз джерде джыр,
Олду джауну шох этген.

Не этсе да адам улу,
Мюрзеуге тенг хант болмаз.
Туздам бла антдан уллу
Джер юсюнде ант болмаз.

АНАМ

Бауурунга тогъуз ай бла тогъуз кюн
Солуб турду джюрегинг бла джюрегим.
Ма бюгюн да ауузумда акъ сютюнг,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Джамчы этиб бизге кѳутас чачынгы,
Бизни ючюн чыммакѳ этиб башынгы,
Сен тынгылы ашайламай ашынгы,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Билеклеринг беш бешикни кѳлтюрдю,
Джюз аджалдан бизни сакѳлаб ѳстюрдюнг,
Босагѳангдан джашау джолгѳа ѳгдюрдюнг,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Кѳзюнг толу тоймаса да джукѳудан,
Бизни сакѳлаб сууукѳ джелден, букѳудан,
Ким кѳутулур ананы сют хакѳындан,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Ариулугѳунг, кюзгю болуб, нюр тѳге,
Адамлыгѳынг, юлгю болуб, кюн тѳбе,
Халад сѳзлю, огѳур кѳзлю — эл тѳре,—
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Кѳол аязда ийне бла оймагѳынг,
Сабан ызда кѳолдан тѳшмей орагѳынг,
Иш юсюнде берч болуб он бармагѳынг,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Терезенгде джарыкѳ джана чырагѳынг,
Отджагѳангда кѳонуш таба кѳонагѳынг,
Хант тебсиге бал суу бюрке кѳолларынг,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Тюзде кѳалгѳан атам тѳше эсинге,
Урушда ѳлген кѳарнашынг бла сѳлеше,
Джангыз кѳызынг сау кѳрюнюб тѳшюнгде,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Дунияда ненча миллет, ненча джан,
Ах, анадан сыйлы болмаз бир инсан,
Аурууунга мен излейим джан дарман,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Мен борчуму бир кесегин тѳлейим;
Илен табыб, санга балхам ийлейим,
Турна тутуб, санга кѳурман этейим,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Акѳ урса да бюгюн мени чачыма,
Сабийликден бери сѳйген джашынгма,

Къор болайым, анам, сени джанынга,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Ключом джетмейд сени ёлюмсюз этерге,
Болджал джетди айырылыб кетерге,
Аджал джетди бизни ёксюз этерге,
Балдан атлы, джандан татлы, ой анам.

Ананы, бу назму бла хайырланыб, сыфатын суратлагъыз.

ДЖАНКЪЫЛЫЧДАН ЧЫНГАУ

*Биринчи космонавтка — тиширыугъа
Валентина Терешковагъа*

Кёб ёмюрню мени къарлы тауларымда
Эркинликсиз зорлукъ джашау чырмау болуб,
Тиширыула джахилликни ауларындан
Чыгълмай джашагъандыла, армау болуб.

«Тиширыуну чачы узун, акъылы кысха», —
Дегендиле эскиликни джакълагъанла.
Тыбыр кириу чеги болуб, тиширыула,
Отну ышырыб, джукълатмай сакълагъанла.

Аны ючюн айтхандыла юй бийче деб,
Кёгюрчюн бла, къарылгъач бла тенгледире.
Къанатлары кесилгенча, уча тебреб,
Учалмайын къалгъандыла ненча кере.

Эркиши бла тенг болуб, сюрюу кютгенд,
Эркиши бла сабан сургенд, оракъ оргъанд,
Бир суйсе уа, майрышмайын терен суйгенд,
Къуугъун кюнде, эркишича, сауут такъгъанд.

Андан сора келгендиле бу оюмгъа:
«Тиширыу эркишини къанатыд», — деб.
Бурунгула салгъандыла джомакълагъа:
«Суу анасы тенгизлени аллахыд», — деб.

Закий халкъым тиширыугъа ийнанганды,
Дагъыда айтханд бир джомакъда кёлю бла:
«Тиширыу а эркиши да болаллыкъды,
Секиргенлей джанкъылычны юсю бла...»

Тау джомакъны ашхы муратын толтургъан
Сейир заман келди бизни Джуртубузгъа:
Джанкъылычны юсю бла биринчи учхан
Минг бюсюреу россиячы джигит къызгъа!

О тиширыу, уллуд сени къудретинг!
Тыбыр кириуюнден атлаб тышына,
Джанкъылычны тогъайындан чынгаб ётуб,
Аламны да джыйдын огуур къучагъынга.

Тау джомакъны ашхы муратын толтургъан
Сейир заман келди бизни Джуртубузгъа:
Джанкъылычны юсю бла биринчи учхан
Минг бюсюреу россиячы джигит къызгъа!

О тиширыу, уллуд сени къудретинг!
Тыбыр кириуюнден атлаб тышына,
Джанкъылычны тогъайындан чынгаб ётуб,
Аламны да джыйдын огуур къучагъынга.

1. Тиширыуну революциягъа дери джашауун къалай суратлайды поэт?
2. Джомакъда жанкъылычны юсюнден айтылгъан сёзлени поэт къалай хайырландырады? Аны маъанасын ачыкълагъыз.

ТЕНГИЗ

Суу анасы сенден ариу
Табхан болмаз ёмюрде.
Кюн таякъла шын туралла
Сени кёксюл кюзгюнде.

Не азчыкъ да аяз урса,
Толкъунларынг джылтыраб,
Суу сенгкилчек ойнайдыла
Шоркъаларынг шууудаб.

Кече, кюн да ёшюнюнге
Суу мынчакъла тагъаса,
Кюбюрчегингден чыгъарыб,
Чокъракъла атаса.

Асыры бек суйгенден
Суймеклигинги бересе:
Сени джылы эринлеринг
Джерни уппа этеди.

Дунияны бар ийнагъын
Къучагъынга джыйгъанса.
Мени да сен толкъунунгу
Имбашына алгъанса.

Мен, тауладан келген таулу,
Джюземе эркин бойнунгда,
Чайкъалгъанча, анамы тынч
Бешигинде, къойнунда.

Сен бийчени суу къазаны
От джагъылмай бёркеди,
Кёмюклерин акъ сют киби
Джагъасына тегеди.

Толкъунларын — чын табакъла —
Базман киби чайкъала.
Къанатлары чауук эте,
Учадыла чайкала.

Сени, тамам кёлю ачылыб,
Джаратханды табигъат.
Джер джарады ариулугъунг,
Сен — сейирлик, аламат.

Санга «Къара тенгиз» ат
Аталгъанд бош, джангылыч.
Керти атынг а — кёк тенгиз
Не джайылгъан джанкъылыч!

Бир-бирледе усунг тутса,
Бузаса кёк къанынгы,
Къайыраса сен огъурсуз,
Аслан киби джалынгы.

Тенгиз, къарнынг, къобуз болуб,
Бирден согъад джюз минг макъам.
Бир бушууну, бир да тойну
Мен эштеме, тынгыласам.

Керекди кёб билирге
Адам, джашай ёмюрню,
Къалай боллукъду ёлюрге
Кёрмей бу сейирликни!

1. Тенгизни ариулугъун айтыуда къаллай суратлау мадарланы хайыр-ландырады автор?

2. «Бир-бирде усунг тутса» деген сёзлени маънасын ачыкълагъыз.

3. Къайсы тенгизлени кёргенсиз сиз? Аланы юсюнден хапар айтыгъыз.

КЕК ТОЛКЪУНДА АКЪ ДУУАДАКЪ

Тау башында, кызла кибик, наратла
Кёксюл кёлню тегерегин кёуршалаб;
Кёл да кыачда чачын, башын тарайды,
Джагъаларын ханс зыгытдан тазалаб.

Къанатлыла башыбыз бла учалла,
Кюн да кёзюн джерге ачыб ышарад.
Джолдан узакъ болмай бир акъ дууадакъ
Кёксюл кёлде, къар джуммакъча, агъарад.

Сейир тюлмюд, кыш аллында табигъат
Тазалыкъны, ариулукъну излейди.
Джер юсюнде джан, джаныуар, къанатлы
Келлик кышха тазаланыб тюбейди.

Кёл ичинде акъ дууадакъ джууунуб,
Къанат кериб, чабыб, учуб ойнайды.
Сора тохтаб, бурну бла суу алыб,
Сыртын, бойнун, акъ ёшюнюн чайкъайды.

Кёксюл кёл да чайкъласа, чайкълалыб,
Ол тохтаса, сабыр болуб тохтайды,
Дууадакъ а ариулукънун кёрюрге,
Бойнун созуб, суу кюзгюге къарайды.

Джел аяз да кенге тохтаб, туракълаб,
Толкъунла да, белляу айта, ийнакълаб,
Суу тамчыла тёнгерейле юсюнден,
Къанатында, бойнунда да джылтыраб.

Башын салыб сол къанатны тюбюне,
Джюрегини ургъанына тынгылай,
Шош толкъунда акъ дууадакъ чайкълалад,
Рахатлыкъны тенгизине батханлай.

Джашил назла суу ичинде баш уруб,
Черс берелле ариулукъну аллында,
Кёксюл кёлню суу сураты — акъ кызы
Тохтагъанды сабыр джюзген толкъунда.

Кёл сюзюлюб, тюрсюнуне базыныб,
Кюзгюсюне мийиклени чакъырад.
Ариулукъну, тазалыкъны патчахы —
Акъ дууадакъ кёк толкъунда чайкълалад.

ТАРЫГЪЫУ

Ай, Къызыл кѳум,
ай, Къызыл кѳум,
Къызыл кѳум,
Сен джел этме,
кѳуйма кѳзге зыгъыр,
кѳум.
О Кериуанкъыргъан джулдуз,
джарыкъ джан,
Къайдад бизни
алыб келген кериуан?
Джангы джуртум —
дангыл сыртлы
Къазахстан,
Дастартханын
кенг джасайды кѳонакъбай,
Сабан чыпчыкъ
умут юзмейд уядан,
Мени уям,
туугъан джерим — Къарачай.
Ким айтса да,
мен кѳалалмам былайда:
Исси кѳумда,
джаным саулай кюеме,
Тузлу суулу
чыгъанакълы талада,
Мен таулары
бузун кюсеб ёлеме.
Эй, душманым,
мени узакъ атсанг да,
Байласанг да
аягъымдан — кѳолумдан,
Тюз тѳппеледе
кѳамчи ойнатыб турсанг да,
Ёнгелемем
мен Къарчаны джуртундан.
Керки бла
саз топуракъ ойгъан кѳой,
Къазсам да
мен темир тауну ташларын,
Шимал джуртха
буз сѳуммек этиб джай,
Унутмазма
Минги Тауну башларын.

Ай, Къызыл кѳум.
ай, Къызыл кѳум,
Къызыл кѳум,
Бош джел этме,
кѳуйма кѳзге зыгѳыр,
кѳум.
Къайда сен,
о танг Чолпан — сѳуйѳумчѳю,
Кѳюн аллында
белги бериб джѳурѳучѳю?
Эй, Кериуанкѳыргъан
джулдуз, джарыкѳ джан,
Кѳутхар
мени миллетими палахдан.
Къайдад
бизни алыб келген кериуан,
Барлыкѳ тѳюмѳюд
Ол ызына джангыдан?

1944 дж.

Назмуну ал тизгинлеринде Кериуанкѳыргъан джулдузну ахыр тиз-
гинлеринде Чолпан джулдузну бир-бирлерине кѳаршчы кѳргѳюзѳунѳу ма-
гъанасын ачыкѳлагъыз

УНУТ, ДЕЙЛЕ

Унут дейле бешик джырны,
Унут дейле тау бауурну.
Кесинг ёсген ѳй тыбырны,
Туугъан джерде от джылыуну.

Унут дейле акъгъан сууну,
Тау киришни, кавказ бууну,
Унут дейле киндик бауну
Унут дейле Минги Тауну.

Унут дейле туугъан элни,
Бабаларынг джатхан джерни,
Унут дейле ана тилни,
Унут дейле миллет тинни.

Унут дейле сен аланы,
Сѳуй дейдиле сен кѳумланы,
Унут дейле халкѳынгы атын,
Кѳурут дейле аны шартын.

Унут дейле мындан ары
Эркинликни кѣанатларын,
Бу кишенде турлукѣдула
Емюрлюкге туудукѣларынг.

Алай а мен тюзлюк тауну
Дагѣан этиб, тиреб белни,
Кѣаты тартыб белибауну,
Аздырмайма таукел кѣлню.

Сагѣынама туугѣан элни,
Атам — бабам суйген джерни,
Мен ангымы ат этеме,
Тийген кюн бла ант этеме.

Тохтамайын, кѣанлы
джауум,
Байчы болуб, кѣычырады.
Туу гѣджебим — Минги
Тауум,
Сыртына алыб, кѣутхарады.

Джан да, эс да хош
болмайды
Артыкѣлыкѣны бугѣоууна.
Эркин джюрек бой салмайды
Зор душманны оноууна.

«Минги Тауну» мен
джырлайма
Джан кѣыйналгѣан
такѣыйкѣада.
Мурат учады, тохтамай,
Эркинликни кѣанатында.

1945 дж.

1. Кѣчгюнчюлюкде зорлукѣну джазыучу кѣалай суратлайды?
2. Еттюр кѣллю таулу зорлукѣгѣа бой салмазлыгѣын кѣалай билдиреди?

ДЖАЗЫУ ДЖЫЛЛА

(Поэма дан юзюк)

ОЛ КЮНЛЕДЕ

Кѣанлы Тимур, Батал паша, ненча хан
Чабсала да Кѣарачайны тонаргѣа,
Тау асланла тик тургѣанла джакѣларгѣа,
Кѣутхаргѣалла туугѣан джерни джауладан.

Бизни къралгъа энтда чабды джангы джау —
Фашист Герман келди Кавказ таулагъа.
Къул болмады, бюжюлмеди Минги Тау,
Бой салмады таулу халкъым джаулагъа.

Уруш барад Минги Таудан узакъда,
Акъ тенгизден Къара тенгизге дери.
Алкъын кѣбдю Совет джуртну джерлери
Азаблыкъда, джау къолунда, тузакъда.

Шимал джуртдан къыбылагъа созула,
Уруш ѳртен тютюнлейди кече-кюн.
Совет Аскер, кюн батханнга джол сала,
Кюрешеди намыс ючюн, джери ючюн.

Бир — бирине билек болуб, биригиб,
Сермешелле кѣб миллетни джашлары,
Джауну сырты ууалса да, тоб тийиб,
Энтда барды аны уулу башлары.

Кюн батханнга сюредиле душманны,
Топулдатыб тюедиле аркъасын.
Алай а джау къаты тутуб бетджанны,
Ешюн салад, тик къайырыб джалкъасын.

Урушалла зорлукъладан кѳутхарлыкъ
Аслан туугъан кюнде джигит туугъанла,
Сюнгю бла эркинликни джакъларыкъ
Бѳрк джюрютген, къылыч такъгъан
уланла.

Урушдалла халкъ намысны тутарыкъ
Аслан ѳтлю, къаблан кѳллю аланла,
Ата джуртну палахдан кѳутхарлыкъ
Сосуркъала, Татаркъанла, Османла.

Уллу джуртда уруш барад тохтамай,
Гитлер бла сермешеди деу къралым.
Гитче бармакъ да асыуду деб, Къарачай,
Хорлам джолну къаты тутад байрагъын.

Минги Тауну уланлары, аланла,
Кенгедиле Къобан сууну башындан,
Ассы джаугъа сюнгю, къылыч уралла
Къазауатны тютюнюнде — чарсында.

Багъатырны Харун атлы ётгюрю
Темир ат бла Днепр бойнунда барады.
Батальонну къайыккъла бла ётдюрюб,
Джау дуппурну, от тебе этиб, басады.

Уллу сууну онг джанына тюшюб ал
Отряд аскерлеге плацдарм салады.
«Багратион!» — деб, командарм — генерал
Тау батыргъа Алтын Джулдуз тагъады.

Минги Таугъа джууукъ элни уланы
Къасай улу Осман — ёхтем капитан,
Партизанлыкъ Беларусьну тулпары,
Сау полк къураб, дерт алады джауладан.

Тулпар летчик Голаланы Джанибек,
Кёзю джити, кёлю джигит, джаны бек,
Джау джыйынны башындан тик учады,
Къаргъаланы, къуш кыргъанча, кырады.

Сюйюнчланы Аубекир — тау илячин
Джауларына чечме чечек салады,
Аны кызылджулдуз хауа кемеси
Ачы урушда Къара тенгизде джанады.

Поэт Исса баргъан тарпан атында,
Джанкылышча, къурч кылычын
чыгъарыб,
Сермешгенди Смоленскни къатында,
Джан бергенди, фашист танкны
джандырыб.

Хачирланы Хызыр уруш этгенди
Тау джурт ючюн Баренц тенгизде бузлада.
Партбилетин душман огъу тешгенди.
Матросну къаны шимал къарны кызарта.

Къанамат улу Ажу дерт къайтарады
Къанлы джаугъа Къара тенгизни бойнунда,
Къызыл байракъны кёлтюрюб барады
Чанчаргъа Севастопольну башына.

Байкъулланы Абул-Керим, хазырлаб,
Батальонну чабыуулгъа элтеди.
Партбилетин мангылайына байлаб,
Ненча суудан, уруш эте ётеди.

Эбзеланы джигит кызылары Халимат,
Атлы аскерде, кылыч алыб кыолуна.
Эр уланча, разведкагъа атланад.
Тахса кыарай, джау аскерни тылына.

Подполковник Темрез улу Рамазан,
Джаяу полкун элтед уруш тютюнде,
Украинаны джакылайды джауладан.
Кыарнаш халкыны азатлайд ол кюнледе.

Кыазийланы Борис — батыр разведчик
Фашистлени кыан кыустургъан тылында.
Чехле ючюн кюрешеди тау джигит
Мийик Татр тауланы ауушларында.

Сын салыгъыз Езденланы Сафирге
Уруш тюзде, мийик этиб сыфатын:
Сюелиб кыарайды азатланнган джерге,
Кыолу бла тутуб кыкюрек джарасын.

Келтирирге боллукъ эди кыб юлгю,
Джигитлени, тулпарланы атларын.
Ата джуртха аямайын кыбюсю
Бергендиле Хорлам ючюн джанларын.

Елче джокъду кыыйынлыкъны боюна.
Кытюрюрмю имбашыбыз, сыртыбыз.
Джау боялыр кеси кыара кыанына.
Джауну дженгиб, эркин болур Джуртубуз.

Минг-минг таулу аскерчиле, эр болуб,
Башхалача герман джау бла сермешде,
Уллу, гитче-бары фронтха болушуб,
Бирикмеклик кыллендиред бу иште.

Днепр сууну джагъасында джауну кыууб,
Совет Аскер алгъа ургъан заманда.
Не излейди ит Берия — кыантулукъ
Тау элледе Кыобан сууну башында?!

Тыш джауубуз джерибизде теге кыан,
Башыбызда кыылыч тутхан кызюуде,
Кыайдан чыкыды Джуртубузда бу душман
Андан да бек инджитирге, кыелюрге?

Кыарачайны батыр, джигит джашлары
Фашист джауну кюнбатханнга сюрелле,

Ол кюнледе ичги джаула сау халкъны
Бютеулей кюнчыгъышха кёчюрелле.

Тока улу — партобкомну секретары
Цекагъа чакъырылыб, къайтыб келе,
Джел юсюнде эшитеди бу хапарны,
Халкъсыз къалыб, къан чабады кёзюне.

Облсоветни тамадасы Ыбрагим
Темир улу — Баш Советге келечи
Узакъ джерге атланады, кёл эте.
Къыйынлыкъны халкъы бла юлеше.

Эл Советден Баш Советге деричин
Депутатла тюшгендиле тузакъгъа,
Коммунистле, комсомолчу джаш тёлү,
Кёчюрюлюб, барадыла узакъгъа.

Кюнчыгъышха сюредице элинден
Фашистле асхан партизанны юйюрюн,
Фронтда Ата джурт ючюн джан берген
Тулпарланы ахлуларын, кёчюрюб.

Баралла къаты къаннга табхалада
Фронтдан агъач бут бла къайтханла,
Джараларын байлайдыла джангыдан
Урушлада джара, кыыу табханла.

Кюнчыгъышха барадыла энд кёчюб
Танк колоннагъа хазна джыйгъанла,
Авиа эскадрилья къурап ючюн
Кюмюш къала, алтын кямар джыйгъанла.

Барадыла, борбайлары кыйылыб
Фронтха аууз къабындан юзгенле,
Уруш джелде мюрзеулерин суууруб,
Окоплагъа гырджын юлюш ийгенле.

Барадыла, ара фондха аямай,
Джюзюклерин, сыргъаларын атханла.
Къыйын кюнде, къанларын да
кыызгъанмай.

Госпитальда донор болуб тургъанла.

Алкын отоу эшиклени ачмагъан
Ариу кызла, вагонлагъа джыйылыб.
Тутмакъ болуб, джылайдыла ачыудан,
Тышларындан темир кылыч салыныб.

Барадыла джюз джыл болгъан аммала,
Намазлары, ашлары да бѣлюне.
Барадыла тилленмеген балала,
Тиллеринден акъ сютлери тѣгюле.

Сабийле къарайла темир чалдышдан,
Чалманладан макъыргъанча къозула,
Ычхыныргъа излейдиле тутмакъдан,
Аталарын фронтладан чакъыра.

Семенланы Хаджи-Мырза къарт барад,
Билмейин не боллугъун, ай медет,
Къарачайлыд деб, фронтдан,
кыystalлыгъын
Джашы, джигит политрук Магомет.

Сейирди джашау: билмейди ол таулу,
Тюшюнде да кѣрмей эди ол бурун,
Джашындан туугъан Володя махтаулу
Генерал эм аскер башчы боллугъун.

Барадыла, туугъан джерден айырылыб,
Тамырындан юзюлгенча джанкъозла,
Джигер ишлеб Алтын Джулдуз тагъарыкъ
Джаш кыызчыкъла Патия бла Нузула.¹

Барадыла, туугъан джерден къууулуб,
Джашчыкъ, артда алим, ишчи боллукъла,
Совет джуртха халал кѣл бла урунуб,
Джамагъатдан кърал саугъа аллыкъла.

Туугъан джерден зор кюч бла айырыб,
Тиширыулары, къартланы да сюрелле,
Сабийлени бешиклери сыйырыб,
Европадан Азиягъа элтеле.

Аджал джетсе, сормагъанлай келеди,
Шпал бачхыч сал агъачлыкъ этеди.
Темир бугъа кеси азан кычырад —
Джаназыгъа баралмайды джамагъат.

Елюк не амал табмайд кѣмерге,
Ахыр кюнде адамлыкъ борч тѣлерге,
Тюшюрюрге къоолу бла къабыргъа,
Джууугъуну джатхан джерин таныргъа.

¹ Социалист Урунууну Джигитлери Шыдакълашы Патия бла Гюрджю-
ланы Нузула.

Ненча ёлюк джол джанында къалдыла,
Джылай, джылай поездлени ызындан,
Саулагъа да джюрек джара салдыла,
Таууш келед къычыргъанча къабырдан.

Джер юсюнде къууанч бла къыйынлыкъ,
Аякълашыб турадыла бир джерде.
Джашау чархха джокъду тохтау,
сабырлыкъ,
Ненча сабий тууду темир джолну юсюнде.

...Ноябрь байрам барады уллу къралда,
Джесирле кърмейле Октябрны байрагъын.
Сабийле уа джырлайла тар вагонда
Бу байрамгъа хазырлагъан джырларын:

«Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек!
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек».

Деб джырлайдыла сабийчикле, таралыб,
Асыры ачдан эринлери джарылыб,
Саладыла махтау Сталин «джолдашха»,
Насыблы сабийлик ючюн сыпасха.

«Джашасын Сталинибиз!» деб джырлайла.
Къыйынд джырдан сёзню атыб
къоймакълыкъ.

Анала уа урушалла алагъа
«Ол тюлмюдю бизге салгъан
къыйынлыкъ?!»

Урушда беш джашы ёлген бир ана,
Сабийлени джырлагъанын тохтатыб,
Къоркъмай-юркмей, былай айтады, ахсына,
Адамланы ангыларын сагъайтыб:

— Ненча джылны «Сталинибиз
джашасын, —
Деб, биз анга джыр этиб, тилек тиледик.
Ай, медет а, «миллетлени атасы»,
Ибилис, бизни джоярын билмедик.

Бир келбетли къарт, джюзджыллыкъ
акъсакъал
(Ол джырчыед тау элде айтылгъан):
— Джол юсюнде кыйынд атха нал
ургъан,
Джырлама кый: джыр ачлыкъны
унутдурад...

— О, акъсакъал, бир джангы джыр
этсенг а,
Сабийлеге кыйын кюнде саугъагъа.
— Таулучукъла, мен сау-эсен
джетмесем да,
Сиз болурсуз насыб кюннге чыгъаргъа.

Ийнаныгъыз, узаймаз къан къазауат,
Тюз да, терс да айырылыр, таралыр.
Кыйын джолну сынаса да джамагъат,
Ёлмегеннге керти тюзлюк табылыр!

Бюгюн сизге мен этерик насихат:
Джол узакъды — онгсузланы джокълагъыз,
Бир-биринге таянчакъ бол, бол маммат,
Сиз кыйда да адамлыкъны сакълагъыз.

Ачлыкъ, кыйтылыкъ, кыйтджас кибик,
кыйсса да,
Биригигиз, балаларым, тилейме.
Кыйынлыкъны боюнхасы басса да,
Тёзген адам төш ашайды, дейдиле.

Туугъан джерден татлы не бард дуняда.
Тюшюмде да ары учад умутум:
Къанатлыла барамтадан кутуллуб,
Кыйтырыкъла кыйялада уягъа.

Зорлукъ этиб, таякъ тюбде тутса да,
Бир кюн миннген бир кюн тюшер
тахтадан:
Саны бла миллет не аз болса да,
Аны ёмюрю узакъды залим патчахдан.

...Эй, миллетим, тюз иннетни сакъладынг,
Ышаныуну тас этмейин кыйда да,
Кыйрча деген нартны атын атадынг
Джангы туугъан сабийлеге джолда да.

Къадар сени кыйнаса да онг бермей,
Къайдан табдынг быллай кюнню-къарыуну,
Джол юсюнде кыйын кюнде, бой бермей,
Хорларча тик ауушларын джазыуну?

АЙ

Сени ашырыб кыйытдым юйге,
Биргеме келиб турду ай.
Мен да барама, ол да келеди,
Джолума джарыкъ атханлай.

Ай медет, къараб, бир кёрге эдинг
Сен айны джарыкъ джюрюшюн,
Ол кесин алай илеш тутаеть,
Аямай теге кюмюшюн.

Кирдим юйюмю босагъасындан,
Эшикни джаба тебредим:
Сени келечинг болуб келгенча,
Ай босагъада сюелди.

Сен мени къоюб къалай бараса,
Дегенча, къарайд манга ай.
Ол сюеледи эшик джанында,
Джарыкъ сакълауул болгъанлай.

Эшикни джабсам, сыйлы къонакны
Къысдырама деб къоркъама.
Сени сыйлайым, кел, мени айым:
Эшикни ачыб къояма.

Сен манга айны нек ийдинг, ариу,
Кесинг келирни орнуна?
Эшикни ачыб, къарайма айгъа,
Къарайма сени джолунга.

Айны да адам этиб селешген
Сюймеклик сингнген джюрекди.
Ариуум, бизге ючюнчю нёгер —
Келечи неге керекди?

1. Бу сюймеклик назмуну къаллай шартлары инар деген фольклор жанр бла джуукълашдырадыла?

2. Инар демей бу чыгъармагъа назму деб нек айтабыз? Назму бла инарны башхалыкълары неведи экиси да сюймекликни юсюнден айтханлыкъгъа?

Хубийланы Назир

(1934)

КЪУЛАКЪ СУУЧУКЪ

Кириш къаяланы дорданын
Тешиб чыгъад къулакъ суучукъ.
Эшите аны джырлагъанын,
Суу ичеди кёк ғылыучукъ.

Кёб джылланы туруб келдим,
Сенден кенгде, къулакъ сууум,
Сабийликни джерин кёрдюм,
Айланыучу кёк ғылыуум.

Атам да сау эди алгъын,
Сени ауазынг да башха,
Къагъады аязынг салкъын,
Суу ичеме, къабланыб ташха.

Сюзюлюб чыгъаса джерни
Терен джети къатындан.
Тауушунг уллуду сени
Тенгиз кибики Волга суудан.

Сени кюсей ёлюб кетди
Атам узакъ тюзлеринде,
Санга ёлмей тура эди
Сюймеклиги джюрегинде.

Болмагъанды джерим башха,
Алгъын кибики тиеди кюн.
Бауурланыб джагъа ташха
Суу ичеме атам ючюн.

Кёб джуртлагъа да бардым,
Бирде ач, бирде бола токъ.
Кёб сууланы да сынадым,
Сенден ашхы бир суу да джокъ.

1962 дж.

* * *

Гитче суучукъ таулада барады ашыгъыб,
Чынгай, джырлай, къууана ташланы
арасында,
Кёк чегетни ичинден аллыма чыгъыб,
Саламлашад мени бла танг аласында.

Келеди шуулдаб ол кюн бла бирге,
Келгенча атылыб тар джолну эмилик.
Барама сууну джагъасын ёрге,
Тауда джюрегим къарча таза, тауча мийик.

Анда бузланы суукъ тазалыгъы,
Кёк кюкюреу, джугъутур мюйюз таууш,
Къарны акълыгъы, къаяланы ауазы,
Ырынчы арыб солуй тургъан аууш.

Келеди суучукъ нарат тереклени
Кёлеккелери тюше кёмюклерине.
Озады ичлерин джашил чегетлени,
Юрсюр эте, гузаба терен ёзенлерине.

Сюеме тауну мийигин, кёкню чууагъын,
Сууну гитчесин, сабийлигимча, чёрчек.
Джулдузну сюеме мен алтын джарыгъын,
Джыр — сууча таза, джулдузча джарыкъ
болса керек.

Барады суучукъ уллу къобаннга тартыб,
Джугуб къоярыгъын турса да биле.
Суула къошулсала, къарангы ёзен джарыб,
Тюбейле шоркъала бир-бирлерине кюле.

Къошулугъуз ашыгъыб, суула, бир-биригизге.
Джарытыгъыз дуняда сиз къара кечелени.
Тохтамайын саркъыгъыз кёксюлдюм тенгизлеге.
Алай а унутмагъыз туугъан таш ёзенлени.

1965 дж.

МАРА

Тауланы башларында
Турады мийик,
Мара эл къаялада,
Къуш уя кибик.

Эрик терек чагъыучу
Юй артында джар,
Анам суугъа барыучу
Къая джолчукъ тар.

Саркъыб келед узакъдан
Чокъуракъ суучукъ,
Энед терен къулакъгъа
Ингичге джолчукъ.

Кюз арты чапракъла,
Суучукъгъа тюше,
Къызаралла бутакъла,
Такъюзюк бише.

Кёкле Башы къаяны
Тёппесинде бар
Джарыкъ этген таулары
Чыммакъ таза къар.

Ушайды анга бютюн
Анамы чачы,
Шош тиеди элге кюн —
Мыдахды къачы.

Джашлыгъына сукъланыб,
Къулакъ суучукъгъа
Къарайд анам, къабланыб
Чалман буруугъа.

Кёзлерине кёрюнед
Таныш аякъ ыз.
Суу алыб келед
Гёгени бла кыыз.

Гугук таууш агъачдан
Эшитилед ачыкъ.
Кёк толу къарылгъачдан,
Кюн тиед джарыкъ.

Узатады анга къол,
Барса да кетиб,
Алай а къалалмайд ол
Анама джетиб...

Гугук таууш агъачдан
Шошуракъ чыгъад,
Кёк къуру къарылгъачдан,
Чапракъ агъад.

Ётдюле джылла, кюнле,
Саркъады суучукъ.
Джарда — кызыл тюртюле,
Мыдахды джолчукъ.

1968 дж.

ТУБАНЛЫ КЁЛ

Кюрт хазнала асырайла
Чотча Тауну төппелери.
Кёк кюзгюнгю къучакълайла
Кюнню алтын кирпичлери.

Тау суучукъ да шоркъулдайды,
Сениге саркъа къаяладан,
Шош ингир да тынгылайды,
Толуб къууанч сагъышладан.

Кёк башынгда кёгереди,
Кёклюдюнгге сукъланнганлай,
Шош аязчыкъ сёлешеди,
Таула къаты джукълагъанлай.

Ай ышарыб джууунады,
Джулдуз учуу теренингде.
Къой Джол узун созулады,
Чолпан джанад джюрегингде,

Танг алада къалтырайса,
Къар аяздан джыйырылыб.
Сен тауланы асырайса,
Къучагъынга сыйындырыб.

Алтын бла джасасанг да
Элге барлыкъ джолларымы,
Кеталмайма, Тубанлы Кёл,
Сенде къоюб тауларымы.

1961 дж.

УРУШДА ЕЛГЕН КЪАРНАШЫМА

I

Къачда чапракъ тешген терекле,
Джаз келсе, энтда джашил чагъарла,
Къыш къар тюбюнде тургъан кюзлюкле
Джерден ышарыб энтда чыгъарла,
Алая аланы кёрлюк тюлсе сен.

Тауланы басыб тургъан тубанла
Кетиб баралла, кёк да ачылыб,
Джылы джерлеге кёчген турнала
Келедиле ызларына ашыгъыб,
Алая ызынга къайтмайса сен.

Сюйгенлеринден кенгде болгъанла
Бир-бирлерине энтда тюберле,
Уруш тюзледе саулай къалгъанла
Туугъан джерлерин энтда кёрюрле,
Алая таулагъа келлик тюлсе сен.

Къыйын тюш кёрюб кече къоркъгъанла,
Бек къууанырла энтда, уяна,
Таулагъа тансыкъ болуб тургъанла
Алгъыш этерле, таугъа таяна,
Алая ёмюрде уяныкъ тюлсе сен.

Кече къарангы джабхан тюзледе,
Кюн таякълары джарыкъ чачарла,
Мыдах сагъышдан толу юйледе
Къобуз тауушла энтда чыгъарла,
Алая аланы эшитирик тюлсе сен.

Кетерле ётюб боранлы къышла,
Айтырла суула джазгъы джырларын,
Таш уялада сен сюйген къушла
Чыгъарлыкъдыла балачыкъларын,
Алая аланы биллик тюлсе сен.

II

Уруш тюзледе ёлген батырла,
Джерни къучакълаб, джаталла рахат.
Джазны гюллери ёсген къабырла,
Сизде болурму къарнашым Ахмат?

Терен сагъышха батыб джагъала,
Волганы сууу Каспийге саркъад,
Къаннга боялгъан мыдах толкъунла,
Сизде болурму къарнашым Ахмат?

Урушда кюйген мюрзеу сабанла,
Къыйынлыкълагъа къуру да шагъат,
Джигитле джатхан солдат бетджанла,
Сизде болурму къарнашым Ахмат?

Учхан джуздузча, кёкде джаннганла,
Бушуу джюрекни сизни ючюн къагъад,
Басдырылмайын тюзде къалгъанла,
Сизни бла къалгъан болурму Ахмат? —

Кюн батхан таба барама къарай,
Кюйген ташланы ызлары турад,
Окъ тийген къайын, ёксюзча, джылай,
Джата болурму тюбюнгде Ахмат?

III

Анам тюшюнде сен келиб кёрсе,
Керти болсун, деб тилеученд ол тюш,
Кече юйюрге шжууур берсе,
Сеннге да къояд тепсиде юлюш.

Къарайд таулада айланч джоллагъа,
Ауур сагъышла кёлтюрмейле баш,
Сеннге сёлешгенча, сёлеше таулагъа,
Тилейди тилек, салады ол таш.

Келиб киргенлей письмочу тийреге,
Эки кёзюне джыламукъ урад,
Сюед кёрюнмей дженгил кетерге —
Сен письмо джазмай тураса, Ахмат.

Сени башынгы сылаучу къоллары
Туралла сеннге башлыкълыкъ ийире,
Мыдах макъамны мурулдай акъырын,
Ол кюнтурушда джетед ингирге.

Кече юйюню эшиги къагъылса,
Кириб келсенг деб, турады сакълаб,
Джаз къарла эриб, джолла ачылса,
Турады анам аллынга къараб.

Кече ай мутхуз тийгенли бери,
Джазыугъа эте турад гурушха,
Сен къайытмаздан кетгенли бери,
Кёрюнед аны юйю алаша.

IV

Сен джашайса джазгъы кюнню джылыуунда,
Гокка хансны керпеслениб чагъыуунда,
Джаш терекни бутакъ кериб ёсююнде,
Шоркъа сууну боран этиб келиуюнде.

Тауларынгы джитисинде, ауушунда,
Ётгюр къушну къанат къакъгъан тауушунда,
Таулу къызны джюрегини тамырында,
Сен джашайса хар таулуну атламында.

Джюрегими санга тансыкъ кѣучагъында,
Минги Тауну Казбек бла ушагъында,
Сабийлигинг къалгъан джерни джолларында,
Къарт анамы умутунда, сакълауунда.

V

Ёрлей-ёрлей барсам кириш къаягъа,
Ётгюр кѣушну къанатыны тюбюнде
Кёрюнеди, тюгел джетмей къарлагъа,
Эм багъалы меннге джерни юсюнде.

Къазауатха кетген кюнде къарнашым...
Кеси джазгъан кириш къаяда джазыу:
«Сау къалыгъыз, джамагъатым, тауларым,
Бериб тургъан бизге кишилик, къарыу!

Чакъыралла урушланы отлары,
Келтирмесе мени сизге энд джазыу,
Ёлген кибик мийиклени кѣушлары,
Ёлгеними билдириб турсун джазыу...»

Джылла ётюр барадыла арадан,
Джокъду кѣушха тауларына къайытыу,
Мыдах хапар айтад къанлы урушдан
Къарт анама кириш къаяда джазыу.

VI

Кёб къарайса дейле меннге кюзгюге,
Джарамайды эркишиге аллай зат.
Кеси кесин эркетиб суйюуге
Таулулада бериледи ирият.

Къазауатда джашлай ёлгенди къарнашым,
Суратын да кюйдюрюб кетгенди душман.
Тансыкълыкъдан агъарыб барад башым,
Бителирге унамай джюрек джарам.

Отджагъада меннге хар кѣуру анам
Хапар айтад къарнашым юсюнден:
«Шашмай сеннге ушай эди ол тамам».
Анга тансыкъ болгъанлай, мен кюзгюге,

Тёзалмайын, турама къарагъанлай,
Ол заманда келмейме мен эсеме,
Эки кёзюм къарнашыма къатханлай
Турадыла, къарамайма кесеме.

Аны ючюн кѣб кѣарайма кюзгюге,
Ушагыулу тюл эсе да аллай зат,
Кѣазауатдан кѣайтмай юйюбюзге
Кѣалгѣанды да суйген кѣарнашым Ахмат.
1960 дж.

УРУШ ЕТГЕН ТЮЗДЕ

Кѣыш кюнде
Кенг тюзле
Шууулдайд боран,
Джер — тѣшек,
Таш — джастыкѣ,
Акѣ кѣар — джууургѣан.

Джел хыны
Джер мылы,
Кѣызарады кѣар.
Окѣ да джокѣ,
Сау да джокѣ,
Кишилик а бар...

1960 дж.

МОРХ АУУШНУ ДЖИГИТЛЕРИНЕ

Джылтырдыла, билдирмейин кѣоялмай,
Терен кѣардан боран тикген кебинле.
Тауларыбыз, джыламукѣну тыялмай,
Кѣалтыралла бузла, кѣая эринле.

Сакѣладыгѣыз, джаныгѣызны аямай,
Артыкѣлыкѣгѣа табынмагѣан таулары.
Ызыгѣызгѣа джангыз атлам атламай,
Мулхар этиб, кѣан кѣусдура джаулары.

Юсюгюзден кѣан теригиз кѣурумай,
Джуртубузну джигит туугѣан джашлары,
Сермешгенсиз, таш артына бугѣунмай,
Алгѣа туруб, бугѣундура ташлары.

1962 дж.

ТИРМЕН

Тирмен айланады, тартады мюрзеу,
Аны джумушу — халкѣгѣа насыб ишлеу.

Гюрбеси мюрзеуден толуб тургѣанда,
Кѣайгѣы джокѣча кѣрюнед джамагѣатда.

Тыбырланы отлары да джарыкъ джана,
Тегенеде тылы басады ана.

Сабий кёзледе ышару ачыкъ.
Кюн да тиеди дуняда джарыкъ.

Урушну эсге тюшюргенлей мен,
Кёзюме кёрюнед тохтаб тургъан тирмен.

Ач сабийлени кёзлери мыдах,
Насыбдан айыргъанед уруш узакъ.

Тирмен эшигинде тагъылгъан кирит,
Арбазда джатыб тураед арыкъ ит.

Джазыу къайтармасын энди ол кюнлени,
Эшиклери ачылыб турсун тирменлени.

Шорбат чыпчыкъла тирменлени сакълаб,
Джай да, къыш да джашасынла джырлаб.

Халкъгъа насыб тартады тирменчи,
Олду кюнню иеси темирчи.

Анам бла тирменде ётген кечеле,
Джокъду багъа дуняда сизни ёлчелер.

Тартаса насыб халкъыма, къарт тирмен,
Сенича, джуртума джарасам эди мен...

1967 дж.

АНАМ ЁЛГЕН КЕЧЕ

Баллада

Минг тауум оюлду джюрегимде,
Минг джарыкъ кюн тиймезден батды.
Къаяла сарнаб тегерегимде,
Къап-къара огъурсуз танг атды.

Минг тауум оюлду джюрегимде,
Минг ёзенде минг суу къуруду.
Ана от джукъланган кечесинде
Тар оджакъда къуугъун джел улуду.

Минг тауум оюлду джюрегимде,
Минг джыр туумайын к'алды.
Джангыз кечеге кёкюрегимде
Минг бушуу минг уя салды.

Минг тауум оюлду джюрегимде,
Минг гюл мууал болуб к'алды.
Минг джулдуз кёкюмю мийигинде
Кюйюб, манга минг джара салды.

Минг тауум оюлду джюрегимде,
Минг джыл кибик, кёрюндю кече.
Минг джыламукъ тамды кёзюмден —
Къыйынлыкъгъа табылмай ёлче.

Минг тауум оюлду джюрегимде,
Къара чачым акъ тюкден толду.
Арбазда анамы балий терегине
Минг къара къанатлы к'онду.

Минг тауум оюлду джюрегимде,
Бушуу тенгизни билдире толгъанын.
Минг адам к'айгъы сёз бергенинде,
Сездим анамы минг кере адам болгъанын.

1971 дж.

ИССИ — КЁЛДЕ АЙ

Булутла чагъылгъанла кёкде,
Джарыкъды, кюндюзча, алай.
Кюзгюге къарагъанча, кёлде
Шыкъыртсыз джууунады ай.

Таулагъа ёрлеялмай, тёбен
Кетеди, джеталмайды джай.
Тенгизча, болса да терен,
Джюзеди, тишируча, ай.

Толкъунла шыбырдайла, суюб,
Джанады Чолпан, джылтырай.
Бошалмай турлукъду кюйюб,
Джерге кюмюш текген ай.

Тебед джюрегим акъыртын,
Озады толкъун, шыбырдай.
Чакъырады мени джашыртын
Кеси джангыз джуууна тургъан ай.

Чолпан-Ата, 1975 дж.

Къобанланы Дахир

(1918—1993)

ЭКИ ЗАМАН

(Романдан юзюкле)

ДЖАШ ЛЕЙТЕНАНТЛА

Москва биринчи аскер училищени бошаб, джаш лейтенантла, юслерине окъ бла кебча келишген джангы формаларына кёз джетдире да бир-бирине накъырда эте, джюреклері къууанч тыбырлы болуб, арбазгъа чыкъдыла.

Тюнене бош заманларында сабийлеца бир-бирин сюрюб, ойнаб айланган джаш адамла бюгюн лейтенант кийимле кийгенлеринде, башха дуниягъа тюшгенча болуб, санларын ёлчелеб къымылдата, училищеден чыкъгъан мазаллы темир къабакъ эшиклени къатында, келиб аланы сакълаб тургъан аскер автобусагъа олтуртдула. Хар ким орунларына джарашыб бошагъанларында, къараул тамаданы буйругъу бла былайын сакълагъан часовой, къонгурау таууш этдире, мазаллы киритни ачыб, автобусланы тышына — уллу шахар орамгъа бошлады...

Ачыкъ джолладача болмай, уллу шахарланы орамларында, артыкъсыз да Москвада, машина бла бир джерден бир джерге барыр ючюн семафорланы, милиционерлени белгилери бла кёб кере тохдаргъа керек болады, алай болса да училищени бошагъан джаш лейтенантла джарым сагъат да мычымай, келиб Совет Аскерни ара театрыны аллында тохдадыла.

Училищени джангы бошагъан лейтенантла, ала бла бирге келген тамада офицерле автобусададан тюшюб, бешмюйюш джудузну юлгюсю бла ишленген театрыны мазаллы эмен эшиклерин ачыб, фойеге кирдиле.

Оборонаны Наркоматы джангы командирлеге атагъан къууанч джыйылыу башланьргъа алкъын сагъат чакълы бир заман къалгъан эди, ол себебден джаш лейтенантла дежурныйден театргъа кирлик пропускакарын алыб, джан хурджунларына сала, кутам-кутам болуб, бары фойеде бош шиндиклеге олтурадыла.

Не джашырыу, ала эки къыйын окъуу джылны бошаб, бюгюн командир кийим кийиб къууана эселе да, къарнашлаца бир-бирин билиб, бир-бирине юрениб бошагъан джаш адамла, тамбла суйген тенглеринден да, суйген шахарларындан да айырылыб, кеслери танымагъан бирер джангы джерге барлыкълары, джюреклерини бир джерине мыдахлыкъ тамгъачыкъ салыб тура эди. Алай а ичлеринде терен джашырыб тургъан бол-

маса, ол мыдахлыкъ тилкемчикни аланы бири да алкъын чыгъарыб кишиге да кѣргюзмей эди, таб кѣргюзюрюк эсе да, бошагъан да этелмей эди: бири ауузун джабыб кеси сагъышына кѣче тебрегенлей, экинчиси бир тукъум бир сѣз башлаб, къалгъанла да анга бирер зат къоша, бу эки кюнде заман алай кетиб бара эди.

Бюгюн да келиб былайда олтургъан лейтенантланы бири башын энишге тутуб тургъан Тарабукиннге къараб:

— Лешка, къой сагъышны. Варячкыла баргъан джерингде да табыллыкъдыла, — деб накъырда этди.

Тарабукинни сагъышы керти да Варя эсе да, алай болмай, ёмюрю Москвада джашагъан адам, анасы бла джангыз къарнашындан къалай айырылыб кетерини сагъышын эте эсе да, аны бир къайгысы болгъанын накъырда этген лейтенант тюз эслеген эди.

Хухриков тыш къарамы бла ауур санлы, сабыр адамча кёрюннгенлейине, бир да чамчы, ким бла болса да безирге излеб туруучу джаш, Тарабукин джууаб къайтармагъанында, ауазын бир кесек кѣлтюртуб:

— Лешка, Варя келиб эшик аллында сени сакълаб турады, эштмеймисе? — деб къычырды.

Тарабукин аны керексиз чамын эштгенлей, джайны не исси кѣзююнде да тюрленмеучю акъ бети андан да бек агъарыб, къызылдым эринлери къалтырай, ачыулу тюрсюннге кириб айтды:

— Меннге не Варя табылыр, не Вера табылыр эди, сенсе джарлы ансы...

— Да нек болама мен сенден артыкъ джарлы?

Тарабукин орнундан ёрге туруб, джашланы къатларына келе, арлакъдагъыла эшитмезча акъырын ауаз бла:

— Сеннге ушхууур этиб джетдираллыкъ тиширыу табылмаз деб къоркъама, — деди.

Тарабукин тыйыншлы-тыйыншсыз джууаб этди эсе да, анга биз къатышмайбыз, алай а Хухриковну юсюнден ол бир джаны бла тюз айта эди. Валерий (Хухриковну атыды) уллу адам болгъаны себебли врачланы оноулары бла хар заманда да эки юлюш ашай эди. Кертиди, ол анга чыртда ыйлыкъмай эди, не ючюн десенг, не окъууда, не къара иште, не спортда ол кишиден артха къалмай эди, кеси да бир-бирде керексиз чам этиб оздуруб джибергенинден тышында кемсиз иги, кемсиз халал джаш эди.

Тарабукин джанына тийиб, Валерийни бир кесек сындырыргъа изледи эсе да, ол аны ючюн кѣлюне джукъ келмей:

— Сени кибики иги джашла болушсала, меннге да бир джукъ табылыр. Чинилеме да былай олтур, сенден сора да иш барды, — деб къатында шиндикни кѣргюздю.

— Бююн да ишсиз болмаймысыз, айтыгъыз тынгылайыкъ,— деб Тарабукин бир кесек джумушаб, Валерий кёрюзген шиндикге олтурду.

— Да айтырыбыз а олду: бююн былайда къалгъанладан айырылыб Батыровгъа артыкъ сый нек берилди, биз аны ачыкъ этерге керекбиз. Училищени айырма бошагъанды деб этиле эсе, ма сен да, майна Крайнов да аныча бошагъансыз.

— Не болгъанды сора? — деб Тарабукин къашларын джопу джыйыб, Хухриковну къайгъылы кёзлерине къарады.

— Болуб а не болгъанды, бююн анга бизни бирибизге да берилмеген эркинлик берилгени ачыу тийгенди да барыбыз да аны ючюн къыйналабыз...

— Не эркинликди ол, ангыламайма неге айтханынгы?

— Бусагъат ангыларса,— деб къашын-башын туюб, анга къыйыкъ къараб тургъан Назирге кёз джетдире, къошду: — Бизни ичибизден джангыз бир джашны шагърей къызы бу къууанч джыйылыгъа чакъырылмагъан заманда Назирникичиге аллай эркинлик къайдан чыкъды, биз аны билирге излейбиз.

— Мен билмегенлей Назирге шагърей къыз къайдан чыкъгъанды? Кимди ол?

— Изобелла Юрѐва, таныдынгмы энди?

Аны эштгенлей Тарабукин ышарды, кесин кючден тыйыб турган Назир да анга къошулуб кюлдюле.

Бу накъырдамы джангыз бир тюз джери бар эди. Джырлагъан ауазын эштген кюнюнден бююннге дери Изобелла Юрѐваны тюрсюню Назирни джюрегинден кетмей эди. Тюрсюню десек да Назир аны бир кере да кёрмеген эди, таб аны таныгъан адамгъа да тюбемеген эди. Ол себебден Изобелланы ариу ауазына кёре, ариу тюрсюню джаш къызчыкъны кёзюне кёргюзюб, аны бир кёрюрге деб дыгалас этиб тура эди.

Кетген бирси кюн: «Къууанч джыйылыуну аягъында уллу концерт берилликди, къайсы артистлени кёрюрге сюе эсегиз да айтыгъыз», — дегенлеринде, джашла, бир-бири ауузларына чаба:

— Лемешев, Милов бла Дарский, Козловский, Хенкин, Шульженко, Джапаридзе, Батулин... — деб белгили артистлени атларын айтыб къычырдыла.

Назир, джюреги къаты ура, Изобелла Юрѐваны ким болса да кесинден башха бир адам джаздырырмы эди деб, шыкъртсыз олтуруб турду, алай болгъанлыкъгъа, аны мараб этгенча, Изобелланы атын киши сагъынмады. Назир, суймеклик деген затны юсюнде артыкъ тартынчакъ адам, кесин таныматгъанлай, джюрегинде терен сакълагъан тиширыуну атын айтыб джаздырыргъа уялыб, мыдах болуб тургъанлай, Хухриков ауазы гюрюлдей, къычарды:

— Изобелла Юрѐва!..

Ауазын бек джаратханыны тышында, Назирни Изобелланы скойгенин киши да билмей эди, алай болгъанлыкъгъа Хухриковгъа, «сёз кёозгъаргъа» ол да джетише эди. Ол кюн Изобелланы атын списокга джаздыргъанындан бююннге дери, Хухриков: «Назирни Изобелласы да джырларыкъды», — деб ышаргъанлай айлана эди да, аны бююннгю накъырдагы кьалгъанларына бир чык болуб кёшулгъандан ары бармай, дженгил башланнганыча, дженгил да бошалды.

Алай болгъанлыкъгъа Хухриковну ауузу джабылыб, джашла тютюн ичерге чыкгъанларында да Назирни джюреги: «И-зо-бел-ла, И-зо-бел-ла» деб кычырыргъа дыгалас этгенча: «ты-кыыр-ты-кыыр» — деб къаты-къаты ура эди...

Джыйылыу башланьргъа он минут кьалгъанды деген заманда, кьонгурау кьагъылды. Олсагъат къараб-къарагъынчы мазаллы залны ичи адамдан толду. Былайгъа Москвада болгъан академияладан, училищеледен, башха аскер частладан да сыйлы келечиле чакъырылгъан эдиле.

Оборонаны Наркоматындан келген маршалла, генералла, Москваны партия, совет кьуллукъчулары президиумгъа чыкгъанларында, залдагъыла бары ёрге туруб кьол кьакъдыла. Биринчи аскер, училищеден да президиумгъа полковникле Бажанов бла Козловский, джаш лейтенантла Тарабукин, Батыр улу, Крайнов чакъырылдыла.

Хар ким орунларына джарашыб бошагъандан сора Артиллерияны Тамада Маршалы ёрге туруб, джыйылыуну ачылгъанын билдирди. Президиум бла залдагъылары орталарында олтургъан уллу оркестр Совет Союзну гимнин сокъду. Оборонаны наркомуну буйругъун окъугъанындан сора, Тамада Маршал, джангы лейтенантланы алгъышлаб, алагъа мындан ары этерик аскер кьуллукъларында керекли кёб затны айтыб иги кесек сёлешди. Маршалны ызындан бир генерал туруб, Артиллерияны Баш управлениесини буйругъун окъуду. Анда былай айтыла эди: «Эки джылны ичинде аскер кьуллукъну юлгюлю толтуруб аскер училищени айырма бошагъан лейтенантла Батыров Назирге, Крайнов Александргъа, Тарабукин Алексейге бюсюреу этеме, аны бла бирча бирерине бирер энчи герох бла мингишер сом ачха бериб саугъалайма».

Буйрукъ окъулуб бошалгъанлай, Тамада Маршал туруб трибунагъа келди. Бютеу зал ёрге туруб къаты кьолкьагъыула болдула.

Маршал юч лейтенантны да къатына чакъырыб, хар бири-ни саугъасын кьолуна бере, кьолларын къаты кысыб алгъышлады.

Батыров, Крайнов, Тарабукин бир сафха тизилиб, сир къа-тыб, бир ауаздан айтдыла: «Совет Союзгъа кьуллукъ этебиз!»

Антракт бошалыб, концерт башланды. Конферансье чыгъыб,

бир-эки накъырда сѣз да айтыб, къолун кулисала таба узатыб:
— Хен-кин! — деб арты бла, арты бла атлай, джабыуланы ары джанына ташайды.

Назир джюреги къатыдан къаты ура, чыкыгъан артистлеге тынгыламагъанны орнунда, «Изобелла Юрѣева» деб къачан къычырлыкъды деб, кѣрюнгени сайын умутчу болуб, конференсьени ауузуна къарай эди, алай болгъанлыкъгъа ол да Назирге ачыу этерге излегенча, башхаланы чакъырыб тургъан болмаса, джашны къууандырыр акъылы джокъ эди.

«Келген болмаз, ансы алай алапат джырлагъан тиширыуну къалгъанладан артха чакъырыргъа мадары джокъ эди», — деб Назир сагъышлы болду. Терслик анда болгъанча конференсье да кѣзюне эрши кѣрюндю. «Ауузу къулакъларына дери кериле, башында да бир тюк ышаны болмагъан бирни къолуна тутдурмай, бу джууаблы ишни бардырыргъа уллу Москвада мындан чырайлы адам табылмаймы эди?» — деб дагъыда ол адамда бир башха кемликле табар муратда Назир тири атлаб келген конференсьени башындан аягъына дери тинтиб къарады. «Кеси да асыры ауур къымылдагъан адамды», — деб Назир ол кемликини къоша тебрегенлей:

— Изобелла Юрѣева! — деген тауушну эштди. Конференсьени тюрсюню тубаннга киргенча болду, джашны кѣзлери къарангы этдиле. Конференсье джангыдан ачыкъ кѣрюндю. Бу джол ол адамны чырайы да, башы да, къымылдагъаны да Назирге къалгъан кѣзюуледен эсе скойюмлю, джарашыулу болдула. Назир ол сагъышланы эте тургъунчу конференсье барыб бир уллу таянчакъ шиндикни алыб келиб, тюз сценаны аллына салды. Аны ызындан мычымай эки чыганлы келиб шиндикни эки джанына сюелдиле. Эгиз къарнашлача экисини да кийингенлеринден, бет чырайларындан башлаб, къочхар мюйюзлеча, къара мыйыкъларыны учларына дери экиси да бирча адамла. «Олтурубму джырларыкъды экен, джаш адамгъа ол алай джарашыулу уа тюлдю... Эки эркиши ёрге сюелиб тургъан заманда къыз тиширыугъа олтурургъа неге керек эди, огъесе бутун затын аурутхан болурму...» — деб Назир ол сагъышны эте тургъанлай, конференсье да къолтугъундан тутуб бир базыкъ уллайгъан тиширыу келиб шиндикге олтурду. «Кимни алыб келгенди бу, не айтханы бла не этгенин унутуб, шашыб башлагъанды», — деб Назир биягъы конференсьеге эрши къарагъанлай, чыганлыла гитараларын бюнларына тагъыб, кѣнделен тутдула. Араларында олтургъан мазаллы къатын базыкъ бойнун бир джанына буруб, башын силкенлей, ала бармакъларын дженгил къымылдата, Назирни эсинден кетмеучю джырланы бирини макъамын согъуб башладыла. Бир кесекден ол къатын джылына чыртда келишмеген ариу, джарыкъ джаш ауаз бла джырлаб башлады...

Назир мыдах болду, хаман кёз туурасына сюелиб туруучу джаш тиширыучукъну сураты да тас болду...

Концерт бошалаыб, халкъ харс уруб артистлени кёб сыйладыла, Назир да джрюегин кючлеген мыдахлыкъны хорлаб, ала-гъа кюшулуб, кюол аязлары кыызгынчы харс урду. Ол шиндикде олтуруб кесек заманны сценада кёрюннген базыкъ кыатынны джаш заманчыгын кёзюне кёргюзе, аны алаамат ауазын сыйлай эди.

Бир кесекден халкъ чачылыб башлады. Назир кесини джунчугъанын да, мыдахлыгын да кишиге эслетмезге кюреше, фойеге чыкыгъанында, ышара-ышара Хухриков сюелиб тура эди.

— Мыдах болма, тенгим, кеч эртде болса да сеннге биз бир алаамат Изобеллачыкъ табарбыз,— деб, ол Назирни кюлтугъундан тутуб эшик таба айланды...

* * *

Нёгерлери бары да кетиб бошаб, арадан юч кюн озгъандан сора, училищеде къалгъан юч лейтенантха — Назирге, Тарабукинге, Крайновгъа командирле джашагъан аскер шахарчыкъда квартирле бердиле. Аны бла бирча «ишлер кюуллугъугъуз белгили болгъунчу эртден тогъуз сагъатдан ингир беш сагъатха дери джукъгъа кетмегиз» деб билдирдиле.

Ол кюнню экинчи кюнюнде ишсиз болгъанлары бир джанындан, шахаргъа чыгыб бир кёз ачаргъа эркинликлери болмагъаны да бир джанындан эрикдириб, ючюсю да Назирни комнатысына джыйылыб ушакъ эте тургъанлай, эшик кыагылыб, бир адам ичгери кирирге эркинлик тиледи.

Назир туруб эшикни ачыб:

— Келигиз, киригиз ичгери,— деб билегинде кызыл байлауу болгъан бир аскерчини чакъырды.

— Сау болугъуз. Сизни, джолдаш лейтенант, училищени начальниги чакъырады. Къайтыргъа эркинлик беригиз.

— Эркинсиз. Мен бусагъат джетерме,— деб ызына, тенглерине, бурулуб, бети да бир кесек тюрлениб сорду:

— Сизден айырыб мени нек чакъырады экен?

«Къайдам» дегенден ёзге тенглери джууаб бермедиле, аллай соруугъа андан башха джууаб ала бераллыкъ да тюл эдиле.

Назир эрлай чурукъларын ариулаб, юсюн башын да тюзетиб, кийиниб чыгыб кетди. Он минут да турмай келиб училищени начальнигини кабинетини эшигин кыагыб, «киригиз» деб эштгенинде, ачыб ичине кирди.

Полковникни кесинден сора да анда бир генерал олтуруб тургъанын кёрюб, Назир:

— Джолдаш генерал-майор, полковникге сёлеширге эркинлик беригиз! — деб аскер джорукъну адети бла сорду. Генерал Назирден кёзюн айырмай:

— Эркинлик береме,— деди.

— Джолдаш полковник, лейтенант Батыров сизни буйругъу-гъуз бла келгенди! — деб Назир башын полковник таба айлан-дырды.

Покловник генералгъа къарады, генерал да Назирге:

— Сизни мен чакъыртханма, олтуругъуз былайгъа,— деб шиндик таба къолун узатды.— Оборонаны Наркоматы бегитген джорукъгъа кёре академияланы, училищелени айырма боша-гъан адамла къуллукъ этерик джерлерин кеслери сайлаб, алайгъа барыргъа эркиндиле, аны сизге да ангылатхан болурла.

— Ангылатхандыла, джолдаш генерал...

— Ол джорукъну бузмазгъа излеб сизни кесигиз бла сёле-ширге деб аны ючюн чакъыртханма... Мындан ары сизни къул-лугъугъуз Артиллерияны Баш управлениесинде болургъа керекди деб бизни кёлюбюзге алай келиб турады, къалай кёресиз?

Назир джууаб берирни аллы бла секириб ёрге турду.

— Олтуругъуз, бюгюн олтуруб сёлеширге эркинсиз. Кёлю-гюзге келгенни уялмай айтыгъыз.

— Мен кеси разылыгъым бла ёмюр джашаууму аскер къул-лукъгъа бергенме. Меннге берилген буйрукъну толтурургъа хар заманда да хазырма. Алай а, Сиз айтханча, бюгюн менден разылыкъ сорулгъан бла хайырланыргъа мен эркин эсем — башха джерде къуллукъ этерге эркинлик беригиз.

— Къайда?

— Тюз тобчу полкланы биринде.

— Къайда къуллукъ этсенг да, аскерге къуллукъ этесе. Бы-лайда сизге андан эсе тынч боллукъду. (Бу сёзледен сора гене-рал Назирге сынаб къарады).

— Джолдаш генерал, мен къуллукъну не уллусун, не тын-чын излемейме. Эркинлик берсегиз, мен къуллугъуму тюз ас-керчиле болгъан джерде бардырыргъа излейме.

— Джолдаш полковник, мен бойнума салынган борчну толтуралмай къайтырыкъ эсем да, лейтенантны джууабын тюз-ге санайма, ол излеген къуллугъуна барырча болушургъа да сёз береме. Мен кесим аскер къуллугъуму тюз солдат джашау-дан башлагъанма.

Генерал узун ингичге бармакълары бла столну къагъа, бир кесек сагъыш эте келиб, бурулуб Назирге сорду:

— Кесигиз сайлаб барыргъа излеген джеригиз бармыды?

Назир сагъыш этиб да къыйналмай:

— Барды, джолдаш генерал. Мадар бар эсе, мени Пере-мышльге джиберигиз,— деб тиледи.

Генерал аллында къагъытланы бирине не затла эсе да джазыб:

— Хайыр, мен кѳолумдан келгенни этерге сѳз береме. Энди мен айтыр зат джокѳду, кетерге эркинсиз.

— Сау болугѳуз, джолдаш генерал,— деб Назир честь бериб, тири атлаб тышына чыкѳды.

* * *

Назир бла Хухриков Нарсанада солугѳанлы юч кюн болады. «Солугѳанлы» десек да келген кюнлеринден бюгюннге дери Назирни тамада кѳарнашы Рашид джууукѳну тенгни да джыйыб лейтенант чыны бла келген кѳарнашы бла аны татлы тенгини кѳууанчын этиб турѳанды.

Бюгюн кѳонакѳ-тюшюн да чачылыб, юйдегилеге бир кесек бошлукѳ табылѳанында, Рашид кѳарнашы бла аны тенги солугѳан юйге кириб:

— Энди мен да бюгюн кѳуллугѳума барайым, сиз да «кѳаб-ханнга тюшюб» кѳалѳынчы шахарѳа чыгѳыгѳыз да эрикгенигизни кетериб кѳайтыгѳыз. Сиз былай турѳанлай энтда бир адам келиб кѳалса, ычхыналмазсыз. Алты сагѳатдан кечге кѳалмай, мен юйде болургѳа кюреширме,— деб экисине кѳолун силке, ызына чыкѳды.

Рашид, кийиниб эшикке чыгѳа барыб, не эсе да бир затны унутхан адамча, тохтаб, бир кесек сагѳыш этиб, сора кѳысха бурулуб ызына кирди.

Ол таууш этиб, юй бийчесин чакѳырыб: «Зульфа, ингирде барыбыз да курзалѳа барырмы эдик, анда Дагѳыстанны ансамбли тебсерикди. Кенгден сѳлешиб турѳандан эсе, аланы бир-бири бла шагѳрей этиб, насыб болуб, келишселе, бу джол бир джукѳ этиб кѳояргѳа керекди», — деди.

— Да Бѳла алайѳа келирча кѳалай этериксе, ансы бек таб да боллукѳ эди.

— Аны мен бойнума алама, сен джашла алты сагѳатха юйде болурча эт...

— Кесинг айта барсанг иги болурму эди?

— Мен айтханма, сен да айтырса. Мен энтда ишден сеннге хапар билдирirme, — деб Рашид эшикни ачыб чыгѳыб кетди.

Джашла да туруб, ашаб-ичиб, Зульфа да не эсе да бир бла кюреше турѳанлай, телефон зынгырдады.

Зульфа, телефон бла сѳлеширик анга кѳараб турлукѳча, кюзюге кѳз джетдире, кѳара кѳутас чачын джаулукѳ тюбуне кѳысдыра, джетиб трубкины кѳулагѳына джетдириб:

— Алло! — деб таууш этди.

— Сенмисе? Бусагѳатда Бѳланы эгечи бла сѳлешиб, ючюсюн да чакѳырдым.

— Сора уа?

— Марджанны огъайы джокъду, алай а кеси алай-былай дерге тартына болур, Османнга да бир айтсанг деб алайыракъ билдиренди.

— Аллында да Османнга айтырыкъ эдинг. Аллай бирни уа сен да эсгерирге керек эдинг.

— Осман ючюн мен къайгъылы болмайма, ол келиб ма былайда ышара-ышара олтуруб турады.

— Кертими айтаса?

— Керти айтады, Зульфа. Кюнюнг ашхы болсун!

— Ашхылыкъ кёр, Осман. Не эте турасыз, ол кюн да джюнге тюшген тауукъча болуб, хапар соралмай къалгъанма. Анагъыз зат да иги тынч эсегиз.

— Бир-бирибизге аз тюбегенибизден башха бир хатабыз джокъду. Биз бир-бирде бир олтуруб да кетебиз, сиз а чыртда бизни джокъламайсыз.

— Ол затла бары да сени къолунгдадыла, Осман. Арабыз джууугъуракъ болса, келир, барыр ючюн да къаллыкъ тюл эдик.

— Да, Зульфа, арабыз алай узакъ тюл шойду да, — деб Осман сёзню магъанасын ангылай тургъанлай, башха тюрюлю джууаб берди.

Зульфа да андан ары кирирге излемей:

— Керти да ол айтханча ингирде концертге барлыкъ эсек, мен да джумушума анга кёре къарарыкъ эдим. Кертими айтады?

— Тюз айтханды, Зульфа, бир да къарама да ишинги эт, ингирде тюбеширбиз, — деб Осман сёзюн бошады.

«Энди бир-бирин джаратыб биз скойгенча бир болгъа эдик. Ах, бизни аллай насыбыбыз болуб, ол бизни юйюбюзге бир тюшсе, башым кёкге джетер эди», — деб Зульфа иги муратларын кёжюне кёргюзюб, джюреги кёлтюрюлюб, джумушуна къайтды...

Арадан беш минут да кетгинчи телефон дагъыда зынгырдады.

— Айтыргъа унутуб къойгъанма, былай-алай деб Назирге чыртда джукъ билдирме, ансы, ёлюб къалса да, бизни аллай муратыбызны билиб, ол мени къатыш алайгъа барлыкъ тюлдю.

— Болсун, ол зат мени кёлюме да келиб тура эди, — деб Зульфа, Рашид андан сора джукъ айтмагъанында, телефонну акъырын ызына салды...

Ишинден къайтыб, Рашид юйге кирир кирмез Зульфагъа:

— Мындамыдыла? — деб сорду.

— Хо, кёб бөлмай къайтыб ол юйде тынчаядыла.

— Бюгюнден башлаб, бу ишни бир джанына этмесек, табсыз болургъа тебрегенди.

— Нек, не болгъанды?

— Тохтарлары къызны ызындан тюшюб айланадыла. Ала-ны джашлары да не эсе да бир школну бошаб, бюгюн-бюгече келеди деб аллына къараб турадыла.

— Ким айтды сеннге ол хапарны?

— Осман... Аны халисин сен бек ариу билесе, ол менден джукъларын джашырмайды. Джаш къызгъа бир-эки кере да джазгъанды дейди.

Зульфаны бети учхунча агъарды, узун къашларыны да орталары дуппур болуб, бир бирине джууукълашды. Стол джабыуну чачакъларын буруб, безий тургъан бармакълары кълалтыраб башладыла. Кемсиз халаллыгъы болгъанча, бир кесек тѣзюмсюзлюгю да болгъан адам, Зульфа джюреги Тохтарлагъа асыры бек эришгенден, джаннган отха кириб кетерча бир кълызыб, андан ары олтуруб орнунда чыдаялмай:

— Джаным сау болуб, мен аны алагъа джетдирмезме,— деб секириб ёрге турду.

Не заманда да Зульфа кълыза башласа, анга бир-эки ариу сѣз айтыб джумушата билиучю Рашид, бу джол кеси да аныча кѣбелек болуб, чынасын столгъа тиреб, мазаллы акъ мангълайын элтиб къл аязына салды.

Аталыкъ борч да, тамада къларнашлыкъ борч да бойнуна тюшюб тургъан Рашид кичи къларнашыны насыбыны юсюнден бичиб тургъан муратына бир кесек чырмау чыгъа башлагъанын зштгенинде, кеси да ишинден бир кесек сагъышлы болуб келген эди. Алай болса да ол, кесин кългъа алыб, акъларын ауаз бла айтды.

— Айхай да ол сени джюрегинг бичгенча болуб кълалса уа: «Кълызны минг тилейди да бир алады» деб сѣз барды. Бизни насыбыбызгъа кѣре, джашла, кесинг билгенча, бир-бирлерине эгиз къларнашлача ушайдыла...

— О къл, къл алай айтадыла ансы, Назирни тырнагъын да бермейме анга. Аллахынг бла бир айтчы, неси ушайды Назирни Ахматха?

Рашид, башын кѣлтюрюб, акыл зат салмай айтды:

— Тюз чырайлары ушагъан бла кълалмай, санларыны ишленнгенлери да ушайдыла. Кертиди, ол бир кесек къларашиллиди, ауазы да башха тюрлюдю. Кесини да иги джаш хапары барды...

— Тохтарлары билмей турадыла ансы, сен алагъа бек аламат келечилик этерик кѣре эдим.

Рашид Зульфаны кълайгъысын чачаргъа излеб:

— Келечиликке сен айтханча уста болсам, сенден маджалыракъ бирге тюберик болур эдим,— деб ышарды.

— Айтдырмай кълыймай эсенг, табарыкъ эдинг, ол заманда

менден ариу да, онглу да кызыла сени скойюб тургъанларын мен бек ариу билеме. Мен бош ачыуланама ансы, кесинге этелмеген джигитлигини сен къарнашынгамы этериксе. Сиз кеси кесигизден тартына айланган бир адамласыз. Тохтарлары уа, аманларын да иги этиб, кёзбаулукъ джюрюте билген адамладыла. Мени узун айтырымы кысхасы: къалай да эт — бу эки-юч кюнню ичинде кызы бу юйде болурча эт.

— Тоба асто, сениге от къабыныб къалды да. Не Назирден, не кызыдан хапарын болмагъанлай, нелени сёлешесе сен. Бир-бирлерин бир танысынла да, анга кёре этербиз.

Ала бир-бирлерин джаратырыкъларына мен ишексизме. Къалган оноуну уа созмай этерге керекди.

— Болсун, ишни меннге джетерик юлюшюн толусу бла баджарыргъа мен сёз береме: Осман да бизни джаныбызда болгъанын билесе, къоркъма, бу джол мен джигит джаш болуб къалгъанымы да кёрюсе, — деб ышарыб ёрге кёбду. — Сегиз сагъатда башланады. Биз ашаб-ичиб ары джетгинчи заман да кетиб къаллыкъды. Аладан кечигиб барсакъ, айыб болур. Столунга къара, мен джашлагъа кирейим, — деб Рашид барыб джашла олтургъан юйню эшигин ачыб ичине кирди... Барыб Хухриковну къатына олтуруб:

— Къалайды, джаратамыса бизни джерлени? — деб сорду.

— Бек джаратдым. Айтыб эштген бла кёз кёргенни башхалыгъы бар кёре эдим. Джандет деб быллай джерлеге айта болурла.

— Тохда сен, Валерий, бир-эки кюнден мен сениге былайдан алаамат джерлени да кёргюзюрме. Туругъуз, ашагъан-ичген да этигиз, къалган кереклигизге да къарагъыз, Курзалгъа барлыкъбыз.

Назир къарай тургъан альбомун бир джанына салыб:

— Не барды анда? — деб сорду.

— Дагъыстан ансамблге къарарыкъбыз.

Хухриков аны эштгенлей, сабийчикча къууаныб, ёрге кёбуб Рашидни бойнундан къучакълады...

— Турчу, бар да келинге болуш, ол шышаланы башларын ача билмейди, — деб Назирни ашырыб, Рашид Хухриковгъа айтды:

— Бюгюн биз сени тенгинги бир кызычыкъ бла шагърей этерге излейбиз. Анда, ансамблге къарагъан джерибизде. Сен алагъа джууукъ олтурлукъса, экисине да сынаб къараб, ангылагъанынга кёре артда меннге хапар айтырса. Ары джетгинчи Назирге чыртда джукъ билдирме.

Хухриков секириб ёрге туруб, аскер тамадагъа айтханча:

— Болсун, джолдаш начальник, — деб санларын джыйышдырыб, сир къатды...

Концертден чыгыб Бэланы адамларын да ашырыб ызларына к'айтыб келе, Рашид Хухриков бла бир кесек артка к'алыб сорду:

— К'алай к'ёрдюн, джукъ сезалдынмгы?

— Иш бишгенди, джолдаш начальник. Мен бу затдан бир джукъ ангылай эсем, экиси да бир-бирин суйгенди. Мен джаратылг'анлы алай ариу к'ыз к'ермегенме. Керти да бузукъсуз Иза-белла.

— Изобелла тюлдю аты — Бэлады.

— Билеме, алай айтырг'а суйюб айтама ансы... Аны ычхындырмай Назирге алыб к'оярг'а керексиз. Мен да бир кавказ той к'юрме.

— Бизни ак'ылыбыз да алай болуб айланабыз. Сен бу иште к'юлундан келгенча Назирге болушург'а керексе.

— Мен болушур керекли зат к'алмаг'анды, экиси да бир-бирин джаратхандыла, мен аны ариу билеме...

— Алай болса да...

— Болсун, джолдаш начальник! — деб Хухриков к'юлун к'ёлтюрюб, честь бере ышарды...

Джаш адамла кеслерини энчи юлерине киргенлеринде, Назир бек арыг'ан адамча, к'онакъ тенгин да унутуб, стол к'аатында сюелген шиндиклени бирине олтурду. Хухриков тенгини болумун ангылаб, к'аатына джууукъ олтуруб:

— Айгхан эдим да биз сенге бир алакат Изобеллачыкъ та-барбыз деб. К'алайды, джаратдынмгы? — деб сорду.

Назир ауур джукъусундан уянг'анча, башын к'ёлтюрюб:

— Билемисе, Валерий, былай болсун дей джюрегим излеб тург'ан к'ыз болуб тюбегенди. Сенден джашырыб тург'ан затымы айтдым. Изобелла Юрьева джырлаг'ан заманда, мен аны кесин к'ёргюнчю, к'ёюме ма бу к'ызчык'ны сураты к'ёюме тура эди. Бу сейир зат тюлмюдю.

— Тюлдю. Джазыу сени эркишилигинги сынарг'а деб, иш этиб к'ёзбау Изобелланы орнуна, керти Бэлачык'ны тюбетгенди. Энди суйсенг к'ууан, суйсенг джыла — иш сени кесингдеди.

— Иш мени кесимде уа к'алай болады? К'ыз а? К'арнашым а?

— К'ызыны юсюнден саг'ыш этме, сен керти да джаратхан эсенг, ол сеникиди, мен аны сезгенме. Рашидге уа мен с'елешиб к'юрме, ол ог'ай дерик болмаз...

— Ог'ай, мен к'ызг'а энтда бир кере бир с'елешиб к'ёргюнчю, Рашидге джукъ айтма. Аны юсюнден энтда бир оноулашырбыз, — деб Назир узалыб тенгини мазаллы к'юлундан тутуб, келтириб джюрегини юсюне сала сорду: — Эштемисе, к'алай ург'анын?

— Эштеме. Ол кесини насыбына тебинеди.

Тамам ол кёзюде эшик ачылыб, Рашид кирди. Ол къярнашына кёз джетдире:

— Къалайды, ансамблни джаратдыгъызмы? — деб сорду.

Назир бир уллу хатасы болгъанча, бети тюрю-тюрю бола тургъанлай, къярнашына джунчугъанын танытмазгъа излеб, тенгини ауузуна чаба:

— Бек алапат эди, — деб башлагъанлай, Рашид:

— Тохда, хайырсыз, адамны ауузуна чабма, — ол къонакъды, — деб къярачай тилде айтыб, Назирни андан да бек джунчутду. Джашла бла бир-эки ушакъ этгенден сора Рашид:

— Туругъуз бир кесек ауузланайыкъ да тынчайыкъ, тамбла андан да иги джер табар эсек а, — деб аланы да биргесине алыб аш юге кирди...

Назир бла Хухриков лампаны джукълатыб тынчайыргъа джатханлыкъгъа, аланы алкъын джукълар акъыллары джокъ эди. Ала, джюреклери кёлтюрюб, бюгюн айланган джерлеринден башлаб, Бэлагъа тюбегинчи кёрген затларына сейирсиниб, кюнню ариулугъун да, шахарны алапатлыкъын да, концертни сейирлигин да айта келиб Бэлада тохдадыла...

Былагъа эришгенча, Зульфа бла Рашид да, чыракъны джукълатыб, шыбырдаб сёлеше эдиле. Бу джол ауазына кёре Зульфаны джюреги бир кесек тынчлыкълы болгъаннга ушай эди.

— Барына да мен ийнанама, алай болса да «къалгъан ишге къяр джауар» дейди, бир кюнню бош джибермей, энди ишни баджарыргъа керексе. Мен айтханны этерик болсанг, тамбла ингирде огъуна биргенге да тенглеринген бир-эки адам алыб барыб, анасы бла да, эгечи бла да сёлешиб кёр дерик эдим. «Келечиге ёлум джокъ» дейдиле, сен ол адетни этиб чыкъгъанлыкъгъа джугъунг да къорамаз, къярт къатынны кёлюне да асыу болур.

— Нюрхан алай къярангы тиширыу тюлдо. Джаш бла кыыз бир-бирин ангылагъа эдиле ансы, ол чырмау болады деб мен къяркъмайма, алай болса да биз да хыршыны бир джанындан кириб башласакъ, иш дженгил бишер эсе уа, сен тюз айтаса. Хайда тынчай, тамбла иш кесин танытыр, — деб эркин орунлада арыгъан санларын тюзетиб, хар ким джукъугъа бой салды...

Эртденбла ишине барыб бир-эки сагъат озгъандан сора Рашид телефон бла Зульфагъа «алты сагъатда джашла юде болсунла, меннге керекдиле» деб билдирди. Керти да джашла къатын сакълаб тургъанлай, тамам алты сагъатда телефон зынгырдады.

Хухриков сермеб трубканы алыб:

— Алло, къайсыса? — деб сорду.

— Валерий, сенмисе? Рашид сёлешеди. Бек арымагъан

эсегиз, экигиз да «В» орамда 45-чи юйге келигиз, мен алайда сизни бла тубеширме.

— Болсун, джолдаш начальник,— деб Хухриков трубкины ызына салды.

Телефон дагыда зынгырдады. Биягындай Хухриков тынгылады.

— Валерий, сиз кийинигиз да мычымай келигиз, трубкины да, айыб этме да, Зульфага бир бер.

Зульфа трубкины алыб:

— Тынгылайма, не дейсе?

— Мен тонене сен айтхан джердеме, джашла да былайга чакырыладыла. Ол биреу кылайга барганын сезиб, келмей кыалыр деб кыоркыма. Мен чыккырган джерден хапары бармыды экен?

— Огъай, аны андан хапары джокду, кыайгылы болма. Анангдан туугъанлы сен да бир таукеллик этдинг, энди иги хапар алыб келигиз, аллыгызга кыараб турлукма. Ёзге айтырынг бармыды?

— Огъай,— деб Рашид трубкины салды.

Назир бла Хухриков 45-чи юйге былай джетгенлей, эшикден бир джаш адам чыгыб, экини да кыолларын тутат:

— Сизни аллыгызга мени Рашид джибергенди. Айыб этмегиз да ол болган джерге барайык,— деб эшик юсюнден жанлаб, джол кыойду. Джашла танымаган юйлерине кирирге алай уллу разы болмаса да, кеслеринден тамаданы айтханындан чыкмай, юйге кирди. Экини да тохдатмай, бир-эки эшикни юсю бла да ётдюруб, бир уллу залга элтди.

Былай киргенлей, быланы кёзлерине неден да алга тёрде олтуруб турган бир кирсиз акбет кыарт кыатын, аны сол жанында Рашид, аны кыатында Бэланы кыеую Осман дагыда была танымаган эки адам тюртюлдюле. Была бары да юсюнде бош джери кёрюмеген, сыйлы чын сауутла бла, тюрлю-тюрлю баггалы виола бла джасалган узун столга джууук олтуруб, ауузлана тура эдиле.

Бу болумну кёргенлей огъуна, шарк деб Назирни джюреги чанчды; ол Бэланы юйюнде турганына ажымсыз болду.

Джашла олтурганла бла саламлашыб бошаганлай, кыарт кыатындан кыалганла ёрге туруб, Хухриковну да биргелерине ала, юйден чыгыб тебретди. Назир да джук ангыламай, ала бла тебрегенлей, Бэланы анасы:

— Джашым, сен былай мени бла сабыр бол,— деб кыатында шиндикни кёргюздю. Сора акырын орундан кыобуб столда рюм-каланы тегерек бура келиб, аланы бирин алыб ичине вино кыуб Назирни аллына салды. Назир асыры бек джунчугъандан башын кёлтюрмей, бети кызарыб энишге кыараб турганлай, Нурхан дагыда айтды:

— Тур энди, балам, меннге да къуй вионгдан, кесингикин да къолунга ал.

Назир эрлай туруб не этгенин да толусу бла ангыламагъанлай, къолуна тюшген бир шышаны алыб, андан Нюрханны рюмкасына вино къуйду.

— Сау бол, ал рюмкангы къолунга,— деб Нюрхан рюмкасын алыб былай айтыб башлады: — Джашым, сени былайгъа чакъыртырны аллында, мен Рашид бла иги кесек селешгенме. Алай болса да тюз таныргъа, кёрюрге суйгеними тышында, кёлюме келгенни да кесинге билдирирге излеб, сени былайда тыйгъаным аны ючюн болгъанды. Барынга да джаныбыз къурман болсун, бизни адамлыгыбызны сыйлаб, джюрегигизде ашхы мурат тутуб айланнганыгъызгъа. Бизни адетибизге кёре, бу ишни юсюнден экибизге былай олтуруб селеше турургъа тыйыншылы да кёрюне болмаз, алай болса да быланы аталары джюрютген адетден мен джанларгъа суймей, бетден бетге селеширге, бетден бетге танышыргъа излеб, аны ючюн олтуртханма сени былайгъа... Бюгюнлюкде атасы былайда болмагъаны себебден, аны орнун мен тутаргъа кюреше... Рашидге да айтханма, сени кесинге айтырым да олду: Бэланы кесинден башлаб меннге дери барыбыз да ишни боллугъуна разыбыз. Алай а Рашид излегенча быйыл болмай бир да къуруса да бир джыл озгъандан сора... Экигиз да джашсыз (ол телиге алкъын онсегиз джыл да болмагъанды). Кесигиз да къайда эсе да бирде джашаргъа керек боллукъсуз. Мен айтханны унарыкъ болсагъыз, энтда бир-биригизни да таныгъыз, бир кесек эс да джыйыгъыз, биз тегерегизге да бир къарайыкъ. Сора экинчи отпускагъа келиринге сизни къууанчыгъызны кесим къолум бла этерме... Сизни юйдегини саулугъу ючюн болсун! — деб рюмкасын аузуна джетдирди.

Назир аузундан джукъ да чыгъаралмай, рюмканы юсюне кенделен джазылгъан джазыугъа кёзлери чыракъ барыб тургъанлай, Нюрхан:

— Мен былайгъа Бэланы джиберейим да кесигиз да бир оноулашыгъыз,— деб акъырын туруб, чыгыб кетди.

Бир заманда Назир виону да аузуна элтелмей, рюмканы юсюнде «Бэла» деб джазылгъаннга къараб тургъанлай, эшик акъырын ачылыб, Бэла кеси кириб келди.

Бэланы кёргенлей Назир, рюмкасын да шышаны артына джашырыб, аллына барыб къолун тутду. Экиси да бир-бирине сёз айталмай бир кесек турдула. Алай болса да Назир дженгил огъуна эс джыйыб, шиндик салыб къызын олтуртду.

Бэла ауазы аз эштиле, Назир салгъан рюмкагъа кёз джетдире, сорду:

— Нек чакъыртханса мени былайгъа?

— Мен чакъырмагъанма...— деб Назир тюз болумун айтыргъа тебрегенлей, Бэла орнундан ёрге туруб:

— Да сора былайда бир джангъылыч болгъанды,— деб кетиб тебреди. Назирни джюреги къаты ура, секириб ёрге туруб, къызыны аллына буруу болуб, билегине къолун джетдире:

— Сабыр бол, мен чакъыртханма, сабийча этиб барма да,— деди.

— Кереклинг бар эсе, иги джаш, ауузунг бла айт, — деб бу джол кетерге алай бек да ашыкъмай, шиндиги таба бурулду. Экиси да олтурдула.

Назир чач тюклеринден башлаб аякъларыны бурунларына дери бир бузугъа болмагъан сурат кибик ариу къыздан кёзлерин айырмай: «Керти да бу меники боллукъ болурму»,— деб сагъыш эте башлагъанлай, Бэла:

— Мени бла сёлешгенинг, адамыча танышханынг болмагъанлай, бу къайгъынг не затды? — деб сорду.

— Мени сёлешгеним да, танышханым да меннге озуб болады. Адамны таныр ючюн, анга джюреги илешир ючюн джылла керек болмайдыла...

— Сенден сора бу иш кишиге сорулургъа керек тюлмю эди да? — деб узун ариу къара къашларын акъ мангылайына кёлтюрюб, къара къатапача джумушакъ кёзлерин кенг ачыб, былайгъа келгенли биринчи кере Назирни бетине къарады.

— Ол зат сеннге да сорулургъа керекли болуб былайгъа аны ючюн чакъырылгъанса. Биз излеген ашхы муратлагъа разылыгъынг бар эсе, аны билдирirse, акъылынгда бизден ашхыла, игиле бар эселе, аны да билдирirse. Былайда киши кишиге зор этмейди. Алай а бир къауумла узакъдан келтириб айтырыкъны мен къысхасы бла ачыкъ айтыргъа излейме: сени къараб кёргенли, мени сенсиз джашауум болмазын да билеме, кет деб къысдамасанг, толу джууабымы алмай да кетерик тюлме.

Бэланы бети къыб-къызыл къызарыб, узун кирпичлерин энишке аударуб, дугъум кёзлерин джабады.

— Суймеген бал джау да ашамайды дейдиле, кёлюнге келгенни уялма да айт, мен сенден джууаб алмай былайдан чыгъарыкъ тюлме, адамланы да сакълатыб турабыз,— деб Назир Бэланы къысды.

Бэла джашны джаратыб тургъаны тюз бет тюрсюнюню болумундан да белгили эди, алай болгъанлыкъгъа, хар бир тиши-рыуда да амалсыз болуучу гитче хыйлалыкъ, муну да юлюшсюз къёймай, тилини учунда айлана тургъан джууабха чырмау болургъа кюрешди.

— Бэла, джанчыгъым, сен сёлешмей озгъан хар минут, меннге джыл чакълы бир кёрюнеди,— деб столгъа салыныб тургъан чыммакъ джумушакъ къолчукъну юсюне къолун акъыртын салды.

Бәла джууаб бермей Назирни джюрегине джангы къайгыы сзлыб тургъанлай, къолун аны къолуну тюрбюнден тартыб алмады.

— Боллукъ эсе да быйыл боллукъ тюрдю,— деб акъырын джууаб бергенинде, Назир къууаныб, секириб ёрге туруб Бәланы имбашындан салыныб тургъан билек кибики мазаллы чач эшмесин тутуб уппа эте:

— Сеннге неллай бир заман керек болса, аллай бирни сакъларгъа ант этеме,— деди.

— Мен да...—деб ариу кёзлерини тегереклерин ингичге джыламукъ тырмычыкъ къуршалай, къолун акъырын Назирни къолуну тюрбюнден алыб, ызына къараргъа тартына, Бәла туруб башха эшик бла чыгыб кетди.

* * *

Кече арагъа дери олтуруб, Бәла бла Назирни юсюнден да «сёз тауусуб», Рашид, нёгерлерин биргесине алыб, ашыра чыкъгъан адамланы да юйден узакъ джибермей, джюреги кёлтюрлюб орамны эниште айланды. Быланы джолларын шахар фонарланы джарытханлары кёлюне джетмей чыкъгъанча, толгъан ай мийикге ёрлеб, акъсыл джарыкъ тюрсюнюн шахарны башындан эниште айландыргъанды. Сагъат онекиден атлагъанлыкъгъа, бу ариу кечеден айырылыб кеталмагъан адамла бир орамны ол джанында, бир орамны бу джанында кёрюнедиле. Андамында фонтанладан чартлаб чыкъгъан суу шоркъала хауада кюлгеча джайылыб, джылтырауукъ суу тамчыла, накъутналмаз бюртюклеча тюрлю-тюрлю тюрсюнге кёче, ызларына джауадыла. Кирсиз тау хауа джашил терекледен, гокга хансладан алыб ариу ийисин бурнунгу аллында ойната, джюрегинги къууандырады. Шахар лампала да, бухар башлы омакъ терекле да, бирери бирер дуппурну башына ёрлеб къарагъан джарыкъ санаторийле да, тюрлю-тюрлю ариу мекамла бары да бери келген адамланы кёллерин, саулукъларын иги этерге джарагъанларына махтанганча, толгъан айны тюрбюнде кукаланыб сюеледиле. Бютеу тубеген, тегерекде кёрюннген бары Назирни насыбына бир джангы саугъа болуб къошулгъанча кёрюнеди...

Мюйюшден бурулгъанлай, къараб, юйюнде джарыкъ джангнан лампаланы кёргенинде Рашид:

— Биз ашыкъмагъанлыкъгъа, ол бизни сакълаб тура кёреме,— деб тириден тири атлаб, келиб эшикни къакъды.

Зульфа эшикни киритин ачыб:

— Къалыб кетдигиз да...— деб «не болуб келедиле экен деген» сорууна джууаб излеб, Рашидге джити къарады.

Рашид, джашла тынчайгъан юйлерине озгъунчу сакълаб:

— Сюйюмчюлюгюмю бер, сёз тауусуб келебиз,— деб ышарды.

— Керти айтха эдинг ансы, неге сыйсенг да джюкленир эдим... Къачаннга болджал салгъансыз?

— Ол заманнга, бу заманнга деб белгили болджал салмагъанбыз. Назир экинчи отпусакъга келирге этерча, сёзюбюз алайда бегигенди, — деб, олтуруб, Рашид джарашдырыб хапар айтды. Бюгечели бери къайгъылы болуб, кебге къысылыб тургъан джюреги бошланыб, асыры бек къууаннгандан кёзлерине джыламукъ уруб, Зульфа чебген хурджунунда къолджаулу-гъуна узалды...

ЗАРЛЫКЪ

Назир бла Хухриков частларына къайтыб, аскер къуллукъларына джарашханлы бир ай чакълы болуб келеди. Алай болгъанлыкъгъа Мин-Водда аланы ашыргъан Рашидни, Зульфаны, Османны, Марджанны ауазлары, Бэланы мыдах тюрсюню, «джаза тур» деб шыбырдаб тилегени бюгюн да Назирни къулагъына эштилгенлей, кёжуне кёрюннгенлей турадыла.

Ызына къайтханлы Назир Бэлагъа бир телеграмма бла юч письмо ашыргъанды, алай болгъанлыкъгъа нек эсе да аланы бирине да алкъын джууаб келмегенди. Эндиге дери Назирден алгъа чабыб почтагъа къараучу Хухриков да ол къылыгъын къоя башлагъанды. Бир кюнню къалмай экисини арасында Бэланы юсконден тохдаусуз барыучу ушакъ да сабырдан сабыр бола тебрегенди.

* * *

Назир бла аны тенги Нарсанадан кетгенли эки ай болуб келеди. Аллай бир заманны ичинде бир джангыз письмо да алмагъанына къыйналыб, кюнден кюннге мыдахдан мыдах бола, Бэла юйюнден чыкъмагъанча олтурады. Школгъа барыб анда окъугъан кёзююу бла юйде дерслерине хазырланнган заман болмаса, ол кесин башха зат бла булджуталмай, кёз туурасына Назирни тюрсюню кёрюннгенлей турады. Былай деб кесине джукъ айталмагъанлыкъларына Нюрхан да, Марджан да, Осман да бу затха Бэладан эсе бек къыйналадыла.

Бир кюн Осман Марджанны башха юйге чакъырыб, эшикни да чойюн сала, былай айтды:

— Дуниягъа хыликгелик болургъамы башлагъанбыз экен. Джаш да джукъ джазмайды, Рашидни да къалай эсе да алгъынча болмай, былай сууугъуракъ сёлешгенча кёреме. Быллай ишлени хапарларын менден эсе сен иги билесе. Сени акъылынг бла бу не затды, муну арты да къалай боллукъду? Сёз тауусулгъанын халкъгъа баям этиб бошагъандан сора, ала сёзлерине табылмасала, Бэла кесине бир пелах этиб къояды деб къоркъама...

Марджан талай кечени джукъламай, онгсуз болгъан адамча, тегереклери кюрен тартхан кезлерин келтюрмей, ахсыныб джууаб этди:

— Не чыкъса да джашны кесинден чыгъарыкъды ансы, адамлары бизни бетибизге къараб, аллай ишни этерге мадарлары джокъду...

— Да джашха не болгъан болур? Таб Бѣладан алапат къызгъа тюбѣб къалса да ол бир хапырын билдирмей, алай этиб къоярыкъ джашча да кѣрюнмей эди. Бир ауругъаны заты болуб тынгыласа да Рашид былай деб айтыргъа керек тюлмю эди?

— Айхай, ким да бизнича тюлдо. Ол сагатда Муратны чакъырайыкъ да, аны бла да оноулашыб джууабыбызны андан сора берирбиз дегенимде, амам да, сен да ауузума ургъанча этиб, ала ауузлары ачыб джабхынчы, сѣз бердигиз да къойдугъуз. Энди уа Муратха не айтыргъызыны да, къарагъан дунягъа бетигизни къалай кѣргюзюрюгюзню сагъышын да амам бла сен этигиз. «Ашыкъгъан суу тенгизге джетмейди» деб аны ючюн айтылады.

Осман къашлары туюб, къымылдагъаны сайын лампаны туурасында къашха мангылайы джылтырай:

— Сен сѣзню терсине сюрюб тебреме. Былайгъа сени терс бла тюзю арасын айырайыкъ деб олтуртмагъанма.

— Да сора не излейсе да менден? — деб Марджан ачыуланыб, бойнун къынгыр буруб, Османнга джити къарады.

— Рашид бла бир сѣлешиб, ортабызны ачыкъ этсем иги болурму эди деб, аны сорургъа излей эдим.

— Энди акъылынгы джетгени ол болубму къалды, хариб сен? Уялмай, къызыбызгъа нек арт айландыргъансыз дебми барлыкъ эдинг. Андан эсе мени эгечими ёлюб къалгъаны минг кере да игиди. Тыбырда къалыб, сени бойнунга джюк болады деб къоркъма, ала кибик бирлени табмай къаллыкъ къыз тюлдо. Майна, Тохтарлары къалайгъа атласанг, алайын мараб айланадыла.

— Сенден оноу соргъан, сенден да мен тели, — деб Марджанны сѣзлери Османны джюрегине ауур тийиб, башын бир джанына бурду.

Марджан бир кесек оздуруб джибергенин кеси да ангылаб, ауазын джумушатыб:

— Мен айтханны унарыкъ болсагъыз, Рашидлары кеслери башлагъынчы, аны юсюнден алагъа чырт да джукъ сагъынмагъыз деб тилерикме, — деб орнундан ёрге турду...

«Рашид сууугъуракъ сѣлешеди», — деб Осман тюз айта эди. Бюгюн Осман бла Марджан бу сѣзлени сѣлешген кюнден эки ыйыкъны алгъа Хухриков Назирден джашыртын Рашидге письмо джазыб, Бѣладан чыртда къагъыт бармагъанын билдиргенди. Тохтарны джашы Ахмат да келиб тургъанлай, Рашид

Хухриковдан быллай хапар алгъанында: «Бэла кеси да, адамлары да бизни бла сёлешгенлерине сокъураныб, Тохтарлагъа ал айландырыб турадыла» деб анга толу ийнаныб, тѣзюб болалмай, болумну барын Зульфагъа айтхан эди. Ол заманда анга Зульфа: «Ала алай эте бир башлагъан эселе, сёлешиб сѣзюнгю зыраф этме, эшда, ол джерни тѣбю бла джѣрюй билген адамла къызны да, адамларын да кеслерине айландыргъан болурла. Дженгил джууаб алыб къайтханлайыгъыздан бери да былайда бир зат болмагъа эди деб джѣрегим ишекли болгъанлай тура эди,— деб джууаб берген эди да Рашидни Османнга сууукъ сѣлеше башлагъаны бу затладан чыкъгъан эди.

Назирни письмо джазар ючюн къалмагъанын да, Бэладан анга джууаб бармагъанын да Рашид бек ариу биле эди, алай а къарнашыны письмолары къызгъа джетмей, къайры эсе да тас болуб тургъанларындан аны хапары джокъ эди.

Османлары да Назирни джазыб тургъанындан да, аны письмолары джолда аджашханларындан да хапарлары болмай, аланы юлеринде джѣрюген къайгъыла андан башланнган эдиле.

Бэла уа? Бэла Назирден письмо алмагъанлай,— къыз башы бла анга письмо джазыб башларгъа тартыннган эте эди.

Къалай алай да болсун эки юйдегини ортасында бурунгу татлылыкъ ачыб, алгъыннгы джарыкълыкъ да онгуб тебрегенлей, джангы джыл джууукълашды...

* * *

Джангы джыл... Джангы джыл... Дунияны башында, адам улу ашыгъыб аллын сакълагъан къууанч, миллионла бла адамла кече арагъа дери ауузларына джукъ уртламай — сени сыйлаб, аллынгы сакълаб тургъан Джангы джыл, насыблы юйдегиледе туугъан, насыблы къралда ёсген Бэла бла Назирге къууанчмы келтиресе, бушууму хазырайса? Сени бла тѣбешген кѣзюуде адамла айтмагъан тюрлю алгъыш, ала излемеген игилик, насыб къалмайды. Аланы бир къаууму сен келгинчи да къууанчлы джашаб, сени бла андан да уллу насыб келприн излейдиле, бир къаууму да сеннге дери кѣрген къыйынлыкълары унутулурча бир уллу игилик келирине ышанадыла. Назир бла аны адамлары сени аллынга не муратлары болуб къарайдыла? Бэла бла аны адамлары уа къаллай алгъышла этерик болурла? Бу эки джаш адамны хаталары болмай тургъанлай, кѣз туураларына чыгъа башлаб мутхузланнган чыракъны андандамы мутхуз этериксе, джангыданмы джарытырыкъса? Акъыл, басым бу огъурлу ишге багъанамы боллукъду, огъесе сѣз, гурушха, зарлыкъ анга бителмезлик джарамы саллыкъды?

Бу затлагъа джууаб излей, мен да, окъуучум да, джюрек-лерибиз каты ура, къалгъанладан да бек ашыгъыб, аллынгы сакълайбыз!..

Нарсананы орамларыны биринде, солуу шиндиклени бирине олтуруб, эки адам къуш-муш этиб селеше эдиле. Аланы бири, джылы къалай эсе да, бет тюрсюкюне кере джашлыкъны татлы заманын эртде сынаб бошаб тургъанлай, аны ангыларгъа суймегени танылгъан бир тиширыу, бири да къарамы джылы да тиширыу негеринден иги огъуна джаш керюннген бир эркиши эди.

Тиширыу табакъ маталлы акъ чындай беркюню тюбюне тозурагъан хончаларын къысдыра, къыркъылгъан чачыны бурма къалачларына бармакъларыны учларын джетдириб бир-бирине джыйышдыра, орамны тебен джанына кезлерин чыракъ ийиб айтды:

— Бюгюн не эсе да аслам мычыды...

Джаш ким бла эсе да бир башха адам бла селешгенча терсине къараб:

— Тамбла андан да кёб мычырыкъды, — деди.

— Нек сора?

Тамбла къалыб бирси кюн Джангы джыл башланады. Ол себбден биринчи январгъа дери кёбден кёб къагъыт келиб турлукъду.

— Ол тюздю... Огъай, хариб, майна келеди, — деб тиширыу башын кёлтюрдю. Аны кезлери къалай эсе да джангы тукъум джарыдыла. Ол сермеб бир кёолу бла бир кёолуну бармакъларын къаты къысыб, аланы чыкъырматыб башлады.

Бир джаш тиширыучукъ почта сумканы да бойнуна кенделен тагъыб, узакъдан огъуна ышара, быланы къатларына дже-тиб тохдады. Ол джукъ айтхынчы тезмей:

— Бармыды? — деб олтургъан тиширыу кёзю-къашы джарыб къыз таба атлады.

Почтаны джюрютген къыз джууаб орнуна сумкасына узалыб, андан бир конвертни чыгъарыб, къыркъмабаш тиширыуну кёолуна тутдурду.

Кёзюню къыйырын конвертге джетдириб, эртдеден сакълагъан заты кёолуна тюшгенине ажымсыз болгъанында, уллу къара бочхасындан бир чырмалгъан затны алыб:

— Бу мени сениге Джангы джылгъа деб алгъан саугъамды, — деб къызчыкъ да унамай, ол да кёймай газетлени юсюне салды...

Къыркъмабаш тиширыу конвертни джабышхан джерин джити быгакъны учу бла акъырын ачыб, ичиндегин бери алыб окъуб башлады.

— «Багъалы анам!..» — Ананг къабха эди сени, ол сени ананг болмазлыгъы къадар...

«Сизден хапарлы болмай тургъанлы юч ай чакълы бир заман озду. Кесинге джазаргъа тартыныб, къалгъанлагъа джаздажаза тургъан эдим, алай а, киши джууаб къайтармагъанында, бусагъатха дери мен да сабыр этиб тургъанма. Айыб этме, багъалы анам...»

— Аллах айыб этмесин, ха-ха-ха! — деб тишируу, къалакъ тишлерин джылтырата, тамагъын бошлаб кюлдю.

«...Сизни оноуугъузда, уллу башыгъызны гитче этиб, меннге айтхан сёзюгюзде бир тюрленнген зат бар эсе да, юйюгюзде ашагъан туз дамынгы хатери ючюн огъуна сени Джангы джыл бла алгъышларгъа бойнума борчха санаб, тынчлыгъынгы бузгъаным аны ючюндю...»

Кыркъмабаш тишируу письмону андан арысын окъумай, бюклеб ызына конвертни ичине сала:

— Сени бузгъанынг иш тюлдю, биз бусагъат тынчлыкъны бузгъан не болгъанын сеннге кёргюзейик...— деб ол конвертни бочхасыны ичине сала, къошду:— Джюр, кеч болуб барады, ишибизни тындырайыкъ да, хайда, къайры сюйсенг да, джолунг бошду.

Джаш, ауузундан сёз чыгъармагъанлай, ол тиширууну ызындан атлаб, барыб экиси да бир юйге кириб, стол джанына олтурдула.

Тишируу столгъа къагъыт мерекеб да салыб:

— Ал ручканы, джаз,— деб букюрду.

Джаш тынгылай туруб, терезе таба къараб:

— Мени къолум быллай затны эте юренмегенди. Биреу ючюн къалай джаздырлыгъынгы билмейме,— деб дагъыда тынгылады.

— Былайда сеннге терс затны этдирген киши джожду. Иги къууллукъ, джашау алада эсе, биз аны сыйырмайбыз. Биз юлюшюбюзню башха джаны бла алыргъа излейбиз. Алалмасакъ да, алагъа да джетмесин дейбиз. Ала бизге джетдирмезге излей эселе, биз да аны этебиз. Совет власта кимге да тенглик болургъа керекди дейбиз. Джазаргъа суюмей эсенг а, иш сеникиди, хатлары келишген адамла мен энтда табарма. Алай а артда менден кесинге болушлукъ излеме...

Джаш артда айтылгъан сёзлени эштгенинде, бой салыб, акъыртын узалыб столдан ручканы ала:

— Айт, не джаздырлыкъ эсенг да,— деб къагъытны аллына тартды.

— Джаз: «Нюрхан, кюнюнг ашхы болсун! Джангы джыл бла алгъышларны орнуна башха сёзле джазгъаныма айыб этме. Сени кирик уллайгъан адамланы сёзлерин ауузларына ашагъанларын мен чыртда ангыламайма. Сиз эки харбызны бир къолугъузгъа сыйындырыргъа излемей эсегиз, бир айны ичинде эки кере сёз тауусханыгъызны къалай ангыларгъа боллукъ—

ду? Ол джанындан иги багъа аллыкъ болурсуз, хайырын кёрюгюз кызыгъызыны. Тутхучсуз адамлагъа салам берирге да кыызгъанама».

— Числону сал, ма мында джазылгъан числону сал — 22 декабрь, 1940 джыл деб джаз.

— Атын джазарыкъмамы.

— Огъай, алай да билинникди ким болгъаны. Ма энди бу бланканы толтур,— деб тиширыу, столгъа бир телеграмма бланканы атды.— Джаз адресин...

Джаш бланканы башын толтургъунчу тиширыу конвертден кертти письмону бери чыгъарыб, аны орнуна ётюрюк письмону салыб, джабышдырды.

— Джаздыңмы? Ашхы... Башла. «Бәлә Ахматха чыгыб, январны бешинде аны бла Одессагъа кетеди. Мындан ары алагъа джукъ джазма. Рашид».

Энди сау бол, къалгъан джумушну мен тындырма. Ала башлагъан ишни да муну бла тыннганга сана. Бизге джетмеген— алагъа да джетмесин,— деб тиширыу бир халал, тюзлюк ишни тындырыб къууаннган адамча, къашларын кёлтюрюб, кюзгюге кёз джетдире, биягъы къалакъ тишлерин ачыб ышарды...

— Асыры дженгил къууанмаймыса? Османлары, неда Бәлә кеси мындан телеграмма джибериб къойсала къалай этериксе?

— Мен аны сагъышын этер ючюн къалмагъанма, иги джаш. Биринчиси, ол андан не джазса да, мени къолума тюшерча этгеними билесе (менге почтаны джюрютгенле, Бәланы эгечиди деб, толу ийнаныб бередиле). Экинчиси, джашдан письмо алмай, кыыз джазмасын да билесе. Ючюнчюсю, Османлары энди алтын телеграммала ийселе да, Назир къарнашына ийнанмай мадары боллукъ тюлдю. Ангыладынъмы энди?

Джаш эгечини хыйлалыгъына сейирсине, бу кир ишге къа-тышханына да джюреги къыйнала, андан ары сёлеширге кёлю бармай, туруб эшикке чыгыб кетди...

Зарлыкъ... зарлыкъ... Ариу будайны ичине аман ханс чыкъгъанча, кирсиз адамланы ортасында къалай эрши кёрюнесе сен! Тилчилик да, сёзчюлюк да, хатасыз адамланы джюреклерине салыннган ачы джарала да — сени сарыубек ауузунгу, къуштырнакълы къолунгу ишлери — къачаннга дери джашарыкъдыла? Дуниягъа нюрюн тёкген джарыкъ кюнню тюрбюнде, адам къараб къарамындан тоймагъан ариу табигъатыбызны ичинде, къарнашлага, бир-бирин кемсиз суйген тюз иннетли адамланы ортасында сени джийиргеншли кёлекгенг не излейди? — Бир-бирин суйюб, юйдеги къурай башлагъан джаш адамланы орталарына къара джабыуну атхан зарлыкъ, сенден аман зат болурму джер башында?! Кюнден кюннге, джарыкъдан джарыкъ

джаныб баргъан кёз чырагъыбызны аллында бугъуналмазлыгъынгы нечик билмейсе?..

Назир джангы джылны кечесинде къарнашы Рашидден Бэла Ахматха чыкъгъанды деб телеграмма алады, бек кыйналады. Тенглери Хухриков бла Тарабукин, Назирге да билдирмей, Рашидге, Бэлагъа письмола джазалла. «Джангы джыл бла алгъышларны орнуна къарнашынга аллай телеграмманы ийиб джюрегин нек кыйнайса» деб Рашидге энчи телеграмма да иеделе. Къысха заманны ичинде Бэладан, Рашид бла Османны юйдегилеринден джууаб келеди. Башха адам джазгъанды, ётюрскю деб билдиределе.

КЪАРА БУЛУТ

Июнь айны джыйырмасында электропоезд сызгъыра да джюрюшюн акъырындан-акъырын эте, кюн тюгел батхынчы келиб Нарсананы вокзалында тохтады.

Перронга чыгъыб, адамларыны аллын сакълаб тургъан шахарчыла, къолларында гокга хансланы мийикге тутуб, ары-бери джортуб башладыла.

Бэланы къарнашы Юнус бла Рашид да, къалгъанлагъа эришгенча, адамланы орталары бла сыбдырыла келиб, сегизинчи вагонну эшигини аллына сюелдиле.

Вагонда келген адамланы хазнасы къалмай тышына чыкъды деген кёзюде, Назир ышарыб ызындан келген нёгерине не эсе да айта, босагъадан атлаб энишге тюшдю.

Бети кыззара, ол Юнус бла саламлашыб, бурулуб къарнашын къучакълаб, нёгерини къатына келиб айтды:

— Шагърей болугъуз, бу мени татлы тенглери бириди.

Тарабукин атын айтыб, экисини да къолларын тутду...

Рашид машинаны ал эшигин ачыб, Тарабукинни билегинден тута, ал орунну кёргюзтуб:

— Олтуругъуз,— деди.

Юнус арт эшикни ачыб, машинагъа олтурурну орнуна, Рашидге джууукъ келиб:

— Джолоучу тенглерибиз арымагъан эселе, джолубуз да алай узакъ тюл эди, машинагъа кириб тунчугъуб бармай, былай къысхатын «Пятачокга» тюшюб, ариу хауаны солуй, ётюб кетерми эдик. Мен алай алайсыз да сизни ашыргъандан ары, бюгюн сизге барыр хыйсабым джокъду,— деди.

Тёртюсю да, Юнус айтханнга огъай демей, машинаны Рашидлагъа ашырыб, джаяулай орамны энишге айландыла...

Кюн бу ариу шахарчыкъдан айрылыб кетерге кёзю кыймагъанча, таякъларын «Кольцо-гораны» тогъайына айландырыб, орнундан тебмей тургъанча кёрюнеди. Бюгюнлю бери кеслерин исси хауадан сакълаб салкъынлада, суу боюнлада кечинген

курортникле, шахарчыла да ингирги аязчыкъ къагъа башлагъанлай, дженгил кийимле кийиб, орамлагъа тегюлгендиле.

Къалгъанлача болмай, Тарабукин айтыб эштген болмаса, анасындан туугъанлы кёрмеген шахарыны орамларына да, юйлерине да, къаты бла ары-бери озгъан адамлагъа да сейирсиниб къарайды. «Пятачокдан» Нарзан галереягъа бурулуб, сууукъ нарзандан сусабларын сёнгдюрюб ызларына тюшюб келгенлей, халкъны арасында юсюнде тамам ариу тигилген кавказ кийимлери, белинде аламат кюмюш къамасы, кёкюрегинде акъ хазырлары бла бир узун къарамыйыкъ адамны кёргюзюб Тарабукин:

— Ол грузинлимиди? — деб сорду.

— Огъай, ол къарачайлыды, кеси да бизни хоншубузду, — деб Назир джууаб берди.

Тамам ол кёзюуде, джюреги билгенча, къарамыйыкъ киши, баргъан джолундан бурулуб, джашланы алларына чыкъды. Къараб Рашидни биргесинде Юнсю да, Назирни да кёргенинде, бети тюрлениб бир кесек эрши къан алды, дагъыда кеси кесин эсгериб, ышаргъан маталлы тюрсюннге кириб, атламын сабыр этди.

Рашид, къалгъанладан алгъа чыгъыб, къартны аллына барыб:

— Салам алейкум, Тохтар! — деб къолун тутду.

— Алейкум салам, сау келигиз, джашла, — деб кёзюу-кёзюу алагъа къолун бюсюреусюз узата: — Къачан келгенди Назир а? — деб сорду.

— Да, бусагъатда поездден тюшюб келедиле. Бу джаш да аны бла къуллукъ этген тенглерини бириди.

— Унутмагъан эсем, былтыр да быллай бир джигит бла келген эдинг. Джолда нёгеринг болса, сакълыкъгъа таб болады. Аперим, джангыз джюрюмегенинги иги этесе. Бусагъатда, артыкъсыз да джолда, игиден эсе аман кёб тюбейди... Неллей бир заманнга келгенсиз?

Назир Тохтарны соруууна джууаб бермей, бети тюрлениб:

— Мен тенглерими джолоучу нёгерликге деб келтирмейме биргеме. Былтыргъы нёгерим да, ма бу джаш да къарнашларым кибики татлы адамларымдыла. Ала бизге келселе да, мен алагъа барсам да, башхасы болмай, кеси юйюбюзге барабыз, — деди.

— Джигит улан, кнши сени джылынгда кесинден тамадагъа алай къыйыкъ джууаб бермейди. Мени ючюн биргенге саулай аскерни тизиб да кел,.. андан ары Назир бла сёлеширге излемегенин таныта, бурулуб Рашидге айтды:

— Дунияны букъулатыб айланыучу «къара алашанга» не болгъанды, оноучу? Джаяу келмей, аны бла барсагъыз ушагъыулу боллукъ тюлмю эди?

— Да, Тохтар, халкъ бары да суююб джаяу джюрюб айланган курорт шахарда, биз да джаяу баргъанлыкъгъа не болукъду?

— Суююб бир адам да джаяу джюрюмейди, ашхы улан, табхан атлы-арбалы, менича табмагъанла да анга кёре табанларын суюрей айланадыла. Табхан заманчыгъыгъызда, бусагъат кёзюу сизникиди, миниб къалыгъыз. Аллыгъызыны тыйыб, кёб мычтыдым, барыгъыз,— деб Тохтар сол къолун бюклеб, сыртына кенделен салыб, онг къолу бла да мыйыгъыны учун бура, джашладан айырылыб, ёрге айланды...

— Лёшка, орус халкъны «бёрюню не къадар бакъсанг да ол чегетге къарагъанлай турады» деген нарт сёзю ма бу биз бусагъатда тюбеген адамчалагъа деб айтылады. Бурундан бери да кеси башына тартхан болмаса, къралгъа, халкъгъа хайыры тиймеген адамды. Кеси да кимди, айтайыммы?

— Айт, биз да билейик ким эсе да.

— Ма ол Джангы джылда Рашидни аты бла телеграмма ийген юдегини атасыды. Бизни халкъны да «бёрюню баласы ит болмаз» деб нарт сёзю барды,— деб Тарабукинни къолтугъундан тутуб, дженгил атлаб, Рашид бла Юнюсю ызларындан джетди.

* * *

Назир бла Тарабукин Нарсанагъа келгенли Рашидланы юлери ыйых кюн келин келтирирге деб къызыу хазырланадыла. Шабат кюн тангны бурну джарыгъандан башлаб, ингир къарангы болгъунчу джууукъ-тенг, тийре, хоншу адамла келиб, чебген сокъгъанча, бирери бирер джумуш толтура, арбазны ары бла бери озадыла.

Джау, эт къууурулгъан ийис юнню тегереги хауаны кючлегенди. Бау аллында тагъылыб тургъан мазаллы къарачай иркеле, кёб турмай боюнлары тартыллыкъларын сезгенча, алларында гелеу биченнге да, кёк табакъ бла салынган суугъа да узалмай, джыгырыклы мазаллы къуйрукълары къалтырай, кёзюу-кёзюу макъырадыла. Кесин быладан эсе огъурсузуракъ джюрютген ючлю бугъачыкъ, бау ичине джыйылыб тышындан кирит этилгенинде, артыкъ да бек ачыуланыб, башын эшикге-эшикке урады. Мазаллы кърым гугурук да арбазда аслам адам джюрюгенине къайгъылы болуб, джамчыны этеклерича, уллу къара къанатлары джерге джете, къызыл бурну да, къайын сыргъача, энишге созулуб, бойнун къынгыр этиб къычыра, ачыуланады.

Аш юйде ашарыкъ этген тиширыуланы бири, джаякълары, таб бети саулай да къыб-къызыл къызарыб, ун джугъу къолларын хотасына сюрте, эшик аллында къазан агъачла джараш-

дыра тургъан бир сарымыйкъ къатангы кишичикге айланыб айтды:

— Аурууунгу алайым, Солтан-Мурат, былайда от этилсе, болгъан джалын болуб, юйню ичи да тютюнден толуб, не юйню бети чыгъарыкъ тюлдю, не адамгъа кёз ачдырлыкъ тюлдю. Ма алайда, хуна джанында, къурсакъ иги болурму эди?

— Манга башхасы джокъду, Марзият, къалайын таб кёре эсегиз, алайда джарашдырайым,— деб Солтан-Мурат, къазан агъачланы къолтугъуна къысыб, джумушун кечикмей тындырып къайгъыда, хуна таба айланды,

Рашидни анасыны эгечи Марзият джылына, къалгъан болумуна кёре да алкъын джаш тиширыу болгъанлай, джетген джерин биширген, ауузундан чамы, накъырдасы къурумагъан джарыкъ адам, сарымыйкъ кишичикге айтханын этдиргенине къууана, ызына кириб, Зульфагъа:

— Джангы келинчик болуб тургъан кёзююнгча, къубулуб айланма да, энди хазна къалмай керекли зат этилиб бошалгъанды, адамларынгы ауузландыр,— деди.

— Хусейни анасы, не зат керек эсе да кесинг оноу эт, къызлагъа айтсанг, ала столну джарашдырыла, мени бир джерге джетиб къайтмай мадарым джокъду.

— Хусейни анасы деб кимге айтханлыгъынгды? Джангыдан ат джашыра айланыргъа айыб тюлмюдү? Тохта, бу ишден бир бошлукъ табайым ансы, женкомгъа барыб, сеннге бир айыб салдырмай къоймам,— деб Марзият, чыммакъ тишлери джылтырай ышарды.

Зульфа сарымыйкъ кишичикге кёз джетдире, Марзиятха джуукъ келиб, акъырын ауаз бла:

— Солтан-Муратдан тартыныб айтама ансы, сени атынгы джашырмагъанымы бек ариу билесе...— деб ызына, юйге, кириб, ашыгъыш ызына чыкъды...

* * *

Осман, Юнюз, Марджан Нюрханны къатына олтуруб сёлеше тургъанлай, эшик къагъылды.

Нюрхан этеклерин тюбюне джыйышдыра, башына да кюпес джаулугъун тюзете:

— Турчу, Юнюз, аллына къара, Къасым келе болур,— деб буюрду.

Эки минут да турмай была олтургъан юйню эшигин ачыб:

— Ой кюнде кюнюгюз да былай болсун, юйге да игилик,— деб бурун къанатлары бла тенг джюлюннген къара мыйыкчыкъларына бармакъларыны учун джетдире, эрменлиге ушагъан бир къара шилли адам келиб Нюрханны да, къалгъанланы

да кьолларын тутуб, шиндиклени бирине олтурду.— Неди бу хапарларыгъыз? Кишиге джукъ билдирмей туруб, былай кызыгъа нек киргенсиз?

Нюрхан, терслиги болгъан адамча, бир кесек тынгылаб туруб:

— Да, Къасым, «кызынг болса эрге ашыкъ, ёлюнг болса джерге ашыкъ» деб бурунгула айтханлай, биз да берген сёзюбюзю ауузубузгъа ашайламай, тамблагъа дегендиле да, сени да, кьалгъан адамларыбызны да аны ючюн чакъыртханма. Кертиди, джашны келирин туура бусагъатда да сакъламай эдик, алай болса да, буюрулгъаны ары эсе, бюгюн бла тамбланы не башхасы барды деб, биз да «хо» дегенбиз.

— Да, аллах огъур этсин, джаш кеси да, кьалгъан адамлары да джанынгдан юлюш этиб берирча огъурлу адамладыла. Энди къачаннга деб оноулашхансыз?

— Тамбла эртденбла келлик болурла, биз да «магъыз» деб бериб джибермей, былай бир кюн орталагъа дери бир-бири бетибизге да бир къарармы эдик деб, муратыбыз алайды. Энтда былайгъа Мухаджир бла Джаммолат келирге керекдиле — ала бла да бир сёлешиб кёрейик да, сора ахыр оноубузну да анга кёре этербиз.

Бусагъатха дери кесинден тамадалагъа тынгылаб тургъан Осман, къайын анасы сёзюн бошагъанча кёргенинде, уллу акъ мангылайы къатыш кьол аязы бла чачын джелкеси таба сылай, сёзге кьошулду:

— Энди, Къасым, сеннге дери анам бла, кьалгъанла бла да сёлешиб кёргенме, сеннге айтмай да болмайма: бурундан келген адетлерибизге бир кесек чюйре боллукъ эсе да, тамбла былайгъа келлик кьонакъланы биргелерине джаш да келиб, экинчи анасыны алгъышына да тынгылаб, кесин да танытыб, джангы джууугъун-этин да таныб, иш бюгюннгю джашаугъа тыйыншы барса ушагъыулу болурму эди деб, былай мурат эте эдим. Сен къалай кёресе?

— Тоба асто, сиз былай дегеннге мени не огъайым боллукъду. Бизни къартла да, аланы адамлары да ол затны унарыкъ эселе, мени сартын, бек алапат боллукъ эди. Аскерде айланган адам биз излеген заманда табылыб да турмаз, кёрюнуб кьалгъаны игиди...

Кёб турмай эшик юсюнде бири-бирин алгъа тюрте, Мухаджир бла Джаммолат юйге кирдиле.

Нюрхан чакъыртхан адамла бары да бир юйге джыйылыб аны къатына олтургъанларында, хоншу юйде тургъан Бёла, аякъларыны бурунларында атлай келиб, орта эшикке къулагъын салды. Аны юсюнден сёз айтылгъаны сайын джюреги къатыдан къаты уруб, сёлешгенлеге эштиледи деб кьоркыгъанча, кьол аязын келтириб кёкюрегине салды. Кече, кюн айырмай Назирге термилиб тургъан джюреги къууана тургъанлай,

анасындан туугъанлы биринчи кере этерик тамблагъы, бюрсюкюннго джангы атламлары кёзюне кёрюнюб, Бэланы къыз намысына бир тюрлю бир къоркъуулу къалтырауукъ сингди...

* * *

Кече джукъламагъанны орнунда ары бла бери бурулуб тургъан Бэла танг белги бере башлагъанлай, акъырын орундукъдан тюшюб, терезеге джууукъ келди. Заманны акъырын баргъанына бир къууана, бир ачыулана, ол кесини гитче юйчюгюню тюбюнде ары бла бери барыб башлады. Келе да орундукъгъа олтура, туруб бара да терезеден орам таба къарай, Бэла джарым сагъат чакълы бир заманны ашырды. Бир бутагъын бери терезеге узатыб тургъан терекни чапракълары ачыкъ таныла, эртде кёбуб орамны озгъан адамланы тамакъ арытхан тауушлары эштиле тебрегенинде, ол мазаллы эшмелерин тешиб, кюлте киби чачын имбашларына тёкдю. Ол халда туруб уллу кюзгюню аллына келиб, аны ичинде алай ачыкъ да танылмагъан тюрсюкюне бир кесек къараб туруб, къыз эшмелерин ахыр джолда эшериги эсине тюшюб, тамбла бу заманда тангга башха юйде, башха халда тюбериги кёзюне кёрюнюб, эки уурту къыб-къызыл къызарыб, къол аязлары бла бетин джабды...

Бэла кийиниб балконнга чыкъгъанында, кёкню кюн чыкъгъан джанын булут басыб, къоргъашын гыртланы отха тутханча, къараууз-кёксюл булутланы орталары къызылдым-мор кюрен тартыб кюн аманны ышанларыны бири белгилениб тура эди. Чууакъ кюнледеча болмай, хауаны ауурлугъу, тохтаб ургъан «шайтан джел», ары-бери тауушсуз учхан къанатлыла — была бары да кюнню бузуллугъуна толугъа шагъатлыкъ эте эдиле. Бэла терен ахсынды. «Кёкню бир булут устукгучукъ да джабмай, бюгюн кюн дунияны саулай джарытса къалай аламат боллукъ эди» — деб ол ичинден сагъыш эте, кеси ангыламагъан бир тюрлю бир ауур зат джюрегини юсюнден басыб, тышында андан кёб туралмай, ызына, юйге, кирди... Ол кёзюде къалгъан эки комнатада сёлешген, шиндик тыкъырдагъан тауушла эштилиб тебретиле. Уянганлары бла аякъ юсюне тюшгенлери тенг болуб, Османлары бюгюнню уллу къууанчларына хазырланыб башладыла...

Арадан эки сагъат да кетгинчи, Бэланы адамлары сакълагъан заманнга дери да турмай, арбазгъа эки машина келиб тохтадыла. Нёгерлерин арбазда кёюб, Рашид бла аны тенглерини бири, гузаба атлаб, алларына чыкъгъан Осман бла Юнсюню да биргелерине ала, юйге кирдиле.

Нюрхан Рашид бла аны тенгини бет тюрсюнлерин кёргенлей огъуна бир уллу къайгъылары болгъанын таныб, джюреги ачы чанчды.

Елгенлери болган адамча, бары да сёз башларгъа къоркъуб, бир минут чакълы заманны бир-бирине къарашыб турдула.

Рашид сёз башларгъа кесин борчлугъа санаб, аллына атлаб, Нюрханны билегинден тутуб, диваннга олтурта, былай айтды:

— Нюрхан, биз эки юдегини бир этебиз деб уллу къууанчны сакълаб турганлай, къралыбызгъа ачы къыйынлыкъ тюшгенди. Кёб болмай Москвадан радио бла немец-фашист аскерлени бизни къралгъа чабханларын билдиргендиле. Къысхача айтыргъа, дунияда болмаганча уллу къазауат башланганды...

— Ах, мен хариб, ах, мен джазыкъ, биз джукъ да билмей турганлай, дуния къан бла иринге къатышамы турады сора? Энди не дейсиз меннге, къазауат башланган эсе, былай нек этиб айланасыз да?

— Да, Нюрхан, тюжюн айтыргъа керекди, аскерибиз къазауатда къралыбыз ючюн къан теге турган заманда, биз олтуруб той-оюн эте турлукъ болмазбыз, алай болса да, бюгюнлюкде Назирни сенден башха анасы болмагъаны себебден сени къолунгдан кете барса тыйыншлы болурму эди деб аны ючюн салыб келгенбиз. Дагъыда айтырым: бу эки сабийни бюгюннге буюрулган насыблары кесилди эсе да, аланы ишлери закон бла бегиб къалса сюе эдик,— деб Рашид джюреги асыры бек къыйналгъандан Нюрханны кёзлеринден эки кёжюн джанлатды.

Нюрхан, къол аязы бла чачын джаулугъу таба сылай, башын ёрге тутуб айтды:

— Быллай кюнде аланы къагъытларын бегитирик адам табыллыкъ эсе, мени огъайым джокъду. Мен да аны кесими баламча кёкюрегиме къысыб ашырсам сюеме.

— «Загсдан» адамланы алыб келгенбиз, эшикде сизни джууабыгъызны сакълаб турадыла.

— Алай деген неди? Сора биргегизге ала келсегиз а. Тур, къызчыкъ, столунга къара, сиз да барыгъыз да ол адамланы юйге чакъырыгъыз,— деб Нюрхан орнундан ёрге къобду.

Бир юйде столгъа аш-суу джарашдырылгъынчы, экинчи юйде «Загсны» къуулдукъчулары законда джюрюген адет бла Назир бла Бэланы юйдегилендириб, экисине да къол салдырдыла...

Къонакъла сагъат джарымны да олтурмагъанлай, столдан ёрге къобханларында, Нюрхан эки кёжюню ичи джыламукъ тырмы тартыб, Назирни кёкюрегине къаты къысыб, мангылайын уппа эте айтды:

— Бар, балам, аллахха аманаты бол. Сени атанг да, быланы аталары да ёлюб дуниядан кетгинчи власть ючюн джанларын, къанларын аямагъан адамла эдиле. Сен да аланы джашлары болгъанынгы танытырса деб ышанама...

Нюрхан сёжюн бошагъанлай, къонакъла ашыгъыш саламлашыб, юйден чыкъдыла.

Экинчи комнатада терезеден къараб турган Бэла, машина-

ла гюрюлдеб арбаздан чыкътганларында, джюреги ачы-ачы чанчыб ызына атлады. Сау джылны сактлаб туртган джарыкть кюнню орнуна, эки кёзюню аллын къара тубан басыб, ол кычырыкть этиб джылаб, бауурун орунду кытга атды...

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

* * *

Перемышль шахар Сан деген сууну эки джанында орналтганды. Аны мийик джагъада тюшген джарымы бизники, алаша джагъада тюшген джарымы да Германияныкты эди. Кърал чек тюз Сан сууну юсю бла бара эди. Шахарны эки джарымын бир-бири бла эки темир кёпюр байлай эдиле. Кёпюрню бизни таба джанын бизни пограничниклерибиз, ала таба джанын да немецле сактлай эдиле.

Былайда Сан суу тогъай бурулуб, джауну джерине эмчек кириб туртганы себебли, бу участок кюн батхан, север, юг джанладан да кършаланыб тура эди. Ол себебден мында Кызыл Аскерни айырма кючлери кюллукть эте эдиле. Джау бизни аскер джукъ билмей туртганлай чабханлыктыга, умут этгенича чекден ётуб кълалмай, былайда уллу ыруш башланды...

* * *

Хухриков бла Переверзевлери казармалагъа джетгенлеринде, полк саулай къазаут къуугъун бла саутланыб, тобланы уллу джолгъа чыгъара тура эди. Была кеслерини ючюнчю батареяларына джетер-джетмез, батареяны командири Савченко бир джанларындан чыгъыб:

— Саумусуз? Лейтенант Хухриков, сен Батыровну взводу бла Татар Тауну башына, лейтенант Переверзев, старшина Коваль, сиз да тобла бла эски къабырланы сол джанында кёкен-леге барыб, позициягъа джарашыгъыз! — деб планшетлерин ачдырыб, картада ючюсюню да барлыкть джерлерин кёртюздю. Беш минутну ичине полкку подразделениелери, казармаланы бош кююб, уруш позициялагъа юлешиниб, моторланы къуруб бирер джары къорадыла.

Хухриков, буйрукъда айтылгъанга кёре, Татар Тауну башында взводу бла бетджаннга джарашханында, танг атыб бошаб, тегерек саулай джарыгъан эди. Былайдан эки темир кёпюр да, Сан сууну асламысы да, шахарны джауну къолунда джартысы да саулай кёрюне эдиле.

Связистле чыбыктыны батареягъа тартыб кетгенли сагъат джарым болады. Связь джарашхынчы Савченко джетиб кълады деб Хухриков тынгысыз болуб туртганлай, аппаратны къонгурауу зынгырдады.

Телефонист Хабибуллин, — татар джашчыкъ, бети джарыб: — Алло, «Волга», мен «Къушма», мен сени ариу эштеме, сен а? — деб сорду.

— Джолдаш лейтенант, связь барды!

— Аперим, трубканы къулагъынгдан айырма! — деб Хухриков кёзюлдюреуюкню кёзлерине салыб, кёпюрле таба къарады.

Алайда къазауат кючлю бара эди. Фашистле джашил кеселекгелеча юрюлюб, мыллыкларын кёпюрлеге ата эдиле, совет пограничникле да болгъан сауутдан атыб, къойланы къыргъанча къырыб, аланы суугъа агъыза эдиле.

Немецле джерден да, кёкден да табханларын къуюб, сахарны джандыра тургъанлай, бизни джаныбыздан не самолёт учмагъанына, не тоб атылмагъанына джюреги ачыудан джарылыб Хухриков планшетин ачыб, картада тобла бла кёпюрню ортасын ёлчелеб тобланы атдырыгъа хазырлана тургъанлай, джан солуу этиб Савченко джетди.

— Бир джукъ ангыламайма, джау бютеу болгъан сауутундан къуюб, пограничниклени да, сахарчыланы да къырыб барады, биз а Москвадан буйрукъ келгинчи, къолларыбызны къойнубузгъа салыб турургъа керекбиз. Бу итлик тюлмюдо? Беш минутдан буйрукъ келмесе, мен атыб башларыкъма! — деб кеси-кеси бла сёлешгенча, кимге да къараялмай, планшетин ачды.

Аны ызындан джетген батареяны политругу Цыганков, Савченкону артда айтхан сёзлерин эштиб:

— Чапаев болмагъыз, джолдаш Савченко, буйрукъ бермей тургъанла сизден телиле тюлдюле. Аскерчилени къатында алай сёлеширге джарамайды, — деб Савченкону джууаш этерге изледи.

— Тюзюн айтыргъа аскерчиледен ыйлыкъгъанмы этесе? Биз былайда чёгюб тургъанлай, аллыбызда не бола тургъанын кёремисе? — деб ачыуланыб, андан ары аны бла сёлеширге излемей карандашны чыгъарыб, блокнотунда тоблагъа команда хазырлаб башлады.

Хухриков кесини блокнотун аллына тутуб:

— Джолдаш командир, мен хазыр этгенме, — деди.

— Аперим, былай бер, мен алагъа буйрукъ болмагъанын кёргюзейим, — деб телефонист таба бурулгъанлай, Цыганков сермеб трубканы связистни къолундан алыб:

— Белгиде къаугъа болгъанды деб, къаралла арасында уруш ачаргъа сизге киши эркинлик бермегенди. Сталин буюрса, биз урушну алай башларыкъбыз, — деб Савченкогъа къайырылды.

Савченко ачыудан кёзлери джилтинле тёге:

— Сора былайгъа шагъатлыкъгъамы ёрлегенбиз? Бусагъат трубканы ызына бер! — деб буюрду.

Цыганков узун бойлу, зылдысыман адам, Савченкону миз-леча къарагъан кёзюн джанлата, джаякълары энишге созулуб, актырын айтды:

— Трубканы мен берейим, сен трибуналгъа тюшмезге кю-реш ансы...

— Трибуналгъа ма сени кибикле тюшерге керекдиле. Совет пограничникле белгиде къан теге тургъанлай, мен къараб ту-раллыкъ тюлме!

Цыганков каскасын къулакъларына терен баса:

— Мен комиссаргъа тарыгъырыкъма! — деб секириб ёрге турду. Савченко анга къарамагъанлай, кёзюлдюреуюклени кёз-лерине салыб, урушну къаты баргъан джерине, эки кёпюрнио къатына, айландыра:

— Андан ары да тарыкъ, ызынга къайтыб да келме, меннге сенича политрук керек тюддю! — деб кычырды.

Ала алай селеше тургъанлай, таш макъалача сюркеле, джыйрмагъа джууукъ фашист танк эки юлешиниб эки кёпюр-ге ёрлеб башладыла.

Савченкону андан ары тёзюмю джетмей:

— Бусагъатда огъуна элтсинле да трибуналгъа берсинле, мен кесим ангылагъан борчуму толтурама! — деб сермеб Хух-риковну блокнотун алыб, тобчулагъа от ачаргъа буйрукъ берди.

Мычымай кёпюрден узакъ болмай, снарядла чачылыб баш-ладыла. Москвадан буйрукъ келгенди деб акъыл этген болур эдиле, кеслерин кючден тыйыб тургъан аскер частла, Савчен-кону тоблары атылгъанлары бла бирча бары урушка кёшул-дула. Сууну джау таба джагъасы тютюн болду, чарс болду.

Джарым сагъатдан артыкъ заманны шахарны джауну кю-лундагъы джартысына джюзле бла тобладан атыб, аскер част-ла сууну джагъасына чыгъыб, пограничниклеге кёшулдула...

Белгиде сагъат чакълы уруш баргъандан сора Совет част-ла джауну кючюн ууатыб, кеслери атакагъа кёчдюле. Эки кё-пюр бла, пантон кёпюрле, къайыкъла бла пехота сууну ол джа-нына ётуб башлады. Бизни пехотабыз алдан алгъа баргъаны сайын тобчула да отну теренден-тереннге кёчюре, юч сагъат-лыкъ урушдан сора Перемышль шахарны фашист аскерледен тазаладыла...

Капитан Савченко, асыры бек къууаннгандан эки ууурту айлыкъ турмалача кызыарыб, кёзюлдюреуюкге джабышыб тур-гъанлай, Хабибуллин:

— Джолдаш капитан, сизни телефоннга чакъырадыла, — деб кычырды.

Савченко джетиб трубканы алыб:

— Онджетинчи тынгылайды — деди.

— Бусагъат атханны тохтатыгъыз, чекден ётмезге деб буй-рукъ барды...

Чабыб баргъан атны ауузлугъун тартыб къысха тохдатханча, Савченко аллай буйрукъ алгъанында, бир кёзюлдюреуюк бла шахаргъа къарай, бир да кёкде мыллыкчы къушлача аны башын аулаб айланган фашист самолетлагъа кёз джетдире, къургъакъсыгъан эринлерин тили бла джумушатыб, бурулуб Хухриковгъа айтды:

— Алкъын мен бир джукъ да ангыламайма... Джау чекден бери ётерге излей эсе, бизге ары ётерге нек джарамайды? Мен аны чыртда ангыламайма...

Савченкону да, аны киби джюзле, мингле бла къалгъан аскерчилени да джюреклери бу затны ангыламай кыйнала тургъанлай, андан да ауур, андан да кыйын зат — отступление башланды...

* * *

Назир полкуна къайтыб, уруш этиб тургъанлы эки ай болуб келеди. Аны къызылы бла агъы тёгюлюб туруучу бет тюрсюню кюнде кюйюб, кюл бет алгъанды. Садакъ джаялача эки джанына керпилиб туруучу къашларыны ортасына эки сызчыкъ тюшгенди. Башында пилоткасындан башлаб, юсюнде юс кийимине, таб чурукъларына дери онгуб, сары бет алгъандыла. Аны хаман ышарыргъа хазыр болуб туруучу эринлери бир-бирине къаты къысылгъандыла. Заманында джукъламагъаны, бу эки айны ичинде чекген, кёрген кыйынлыгъы татыб, хаман ачылу джылтыраб тургъан кёзлерини тюблери кюрен тартханды...

Москвада эки джылны да окъуб, джылтырауукъ омакъ парадла да джюрюб «дуняны башында бизден кючлю джокъду» деб анга толу ийяныб тургъан джюрегине белгиден артха кетиб тебреген кюнден бери таймай миз чанчылыб тургъанча, ачы джара тюшгенди.

«Джазны бурну къарагъандан бери герман самолетла кърал чекни юсю бла ётюб, бизни джерибизни башы бла учуб айланганлары бизникилеге белгили эди. Бир кере, эки кере болмай, хар ыйыкъ сайын бизни чегибизден ётюб, башыбызда тёгерек айланыб тургъан самолетланы не къайгъылары болгъаны билнирге керек эди. Сора аны биле эселе, биз джукъ билмей тургъанлай къазаутны нек башлаялдыла, аскер хазыр болгъанлай нек турмады, бизни самолетларыбыз, машиналарыбыз аланыкыладан къарыусуз некиди?» — дагъыда была киби сэгъышла Назирни башын кючлегенлей турадыла. Назир кеси сэгъыш этген кыйлы кълмай, тенглерине, батареяны командири Савченкогъа соруб да кёреди, алай болгъанлыкъгъа бу соруулагъа киши да толу джууаб бералмайды...

Назир полкга къайтханлай огъуна Хухриков кесини тобчу взводуна къайтыб, анда уруш этеди. Бир позициядан бир пози-

циягъа кѣчген кѣзюуледен башха заманда ала бир-бирлерин кѣрген да этмейдиле. Назир кесини разведчиклери, связистлери, топографлары, радистлери бла батареяны командири Савченко къатыш хамаан алда — джауну позицияларын кѣрюб турурча джерде турады. Хухриков бла Переверзев да тобланы джау кѣралмазча таша позициялада тутадыла. Отуз километрге джууукъ чакълы узакълыкъгъа аталгъан тобла хамаан да джауну позициясындан иги огъунакъ (юч-беш километр дегенча) узакълыкъда турургъа керек боладыла. Ма ол себебден, башында айтханыбызча, Назир кесини джанындан суйген тенгин — Хухриковну бек аз кѣреди.

Юч кюнню мындан алгъа полку командири майор Курочкин бла штабны начальниги капитан Шалобадинскийни оюмсуз оноуларыны себебинден талай батарея ачыкъ джерде джау самолетланы кѣз туураларына тюшюб, уллу къоранч табхандыла. **Савченкону** ючюнчю батареясы бла капитан Сергеевни экинчи батареясындан сора къоранчы болмагъан бир подразделение къалмагъанды.

Техниканы къарыусузлугъандан, адам къоранчны орну заманында толмагъаныны хыйсабындан полк, суугъа тюшген шеркер гыртча, тауусулгъандан тауусула, гитчеден гитче болуб барады. Дивизионлада, эки-юч батареядан къалгъаны, джыйышдырыб бир батарея да кючден къурашдырыб башлагъандыла. Къорагъан болмаса, полкга не адам, не сауут къошулмагъаны, аскерчилени кѣллерин аз, джюреклерин мыдах этгенди...

Назирни не джаны бла да кѣлюн кѣлтюрген батареяны командири Савченкоду. Батареяны тобчулары «бизни капитаныбыз» деб аны багъалатыб бош турмайдыла. Урушда керти ъхдемлиги да, хыйлалыгъы да болгъан, кесини тобчу ишин уста билген, бизни аскер кеч эртде болса да джауну хорларыгъына толу ийнаннган, кесинден эсе алгъа аскерчилерине къайгъыра билген капитанларын командирле, аскерчиле да бек сюедиле.

— Э-х, Назир, мен бизни бусагъатхы болумбузну джаратмайма. Аскерчилерибизге сѣз джокъду, алай а сауут кючюнг къарыусуз болса, къуру кѣкюрегинг бла не эталлыкъса?

Ала бу эки-юч сѣзню айтыб бошаргъа джау самолетла бизни позицияларыбызны башына келиб, дунияны эрши тауушдан алдыра, къартчыгъалача, бирем-бирем джерге мыллык атыб тебретиле. Бомба, тоб атылгъан, къычырыкъ-сыйыт тауушла, от, тютюн, букъу бир-бирине къатышдыла. Кюнню кѣзю джабылыб, тегерек къарангы болду...

Самолетла бомбаларын атыб бошаб, букъу чарс да бир кесек чачыла башларгъа, таш макъалача, джерге бауурланыб, бири анда бири мында талай джау танка къабыргъаларында фашист крестлери агъара, къарамдан бери кѣрюнуб, джашил дуппурну арты бла сол джанына бурулдула.

Савченко аланы ары бурулгъанларын джаратмай, сагъышлы халда айтды:

— Ары бурулгъандан эсе, бизни таба келселе таб боллукъ эди... Экинчи батареяда къуру эки тоб барды. Биз да тобланы ары бурургъа керекбиз, — деб эрлай къагъытда аланы къаллай бирге бурургъа кереклисин эсеблеб, батареягъа команда берди.

Арадан эки минут кетерге: «Тобла хазырдыла» деб джууаб келди. Къысха заманын ичинде сыртлыкъны ары джанында кызыу тоб, миномет, пулемет, шок атышыу башланды. Немецле бизни позицияларыбызны бир джерин къарыусуз этиб, алайтын бизни джерибизге кириб, частланы эки бѐлюб бир джартысын къаушатыргъа излегенлери ачыкъ болду.

Онбеш минут уруш да баргъынчы дуппурну ол джанындан бир кызыл аскерчи джан солуу эте чабыб джетиб:

— Джолдаш капитан, джолдаш капитан! Фашист танкла сизни таба келедиле... Экинчи батареяны тобун адамын да теблеб бошагъандыла, — деб хатхусундан тута, джерге джыгъылды.

— Назир! Бу джаш джаралыды, аны да кѐлтюрюб барыгъыз да эрлай батарея болгъан джерге кѐчюгюз, былайда биз этер зат къалмагъанды, — деб буюруб, Савченко адамларын да биргесине алыб плащпалаткасы джел эте, тобла таба айланды.

Наблюдательный пункт бла тобланы аралары узакъ тюл эди. Ол себебден кѐб мычымай, адам да ачымай ючюнчю батареяны аскерчилери бары да бир джерге джыйылдыла.

Савченко, юсюнден тешиб, плащпалаткасын бир джанына сидеб, фуражкасын да арты аллына кийиб:

— Энди бир келсинле, биз аланы «сыйлай» билирбиз! Биринчи тобну мараучусу менме, экинчини Батыров, ючюнчюнюкю Хухриков, тѐртюнчюнюкю Коваль. Меннге джукъ болгъаны болса, батареягъа башчылыкъ этерик Батыровду. Лейтенант Перверзев! Ма алайдагъы пулеметну сол джанына кѐчюр, къалгъанла орунларында къалсынла. Хазырланыгъыз! Тоблагъа снарядла!

Къараб къарагъынчы тѐрт тобну да джерлеб, бютеу батареячыла орунларына джарашыб урушха хазырландыла.

Фашист танкала дуппурдан бери къараб, тобланы эслегенлей, Савченко излегенча ачыкъ джерге чыкъмайын, ата да ызларына бугъа, хыйлалыкъ эте башладыла.

— Бери саулай чыкъгъынчы, атыб снаряд зыраф этмегиз, ала бери чыкъмай къаллыкъ тюлдюле, — деб Савченко буйрукъ бере тургъанлай, фашист танкала келген джанындан джети «Фокке-Вульф» самолет чыгъыб, бауурлары джерге джетеди дерча алаша тюшюб, батарея тургъан джерге бомбаларын тѐгюб кетдиле. Болгъан тютюн, букъу, чарс болду.

Бомбала чачылыб бошаб, Назир башын кѐлтюрюб къаранында, биринчи тобну къатында бауур тюбю къан ырхы бо-

луб, капитан Савченко, джау таба сюркелирге хазырланганча джерге къарышыб тура эди. Назир бир чынгагъаны бла скойген командирини къатына тюшдю, кългъанла да джетдиле, алай болгъанлыкъгъа былайда ала болушур мадар кълмагъан эди: уллу осколок капитанны хатхусундан тийиб, сырт омрауларын чачыб чыкългъан эди. Эрлей Савченкону плащ накидкалагъа чырматыб, окопаланы бирине салдырыб, бети учхунча агъарыб, кёзлерин къл джаулугъу бла сюрте, Назир сир кълтыб, тёрт джанында аскерчилеге къларай, буюрду:

— Батарея, мени команда тынгыла! Джаныбыздан скойген командирибизни къланын алыргъа хазырланыгъыз! Тоблагъа!

Бу затла бола тургъан кёзюуде батареягъа бомбала атылгъаны бла хайырланыб джыйырмадан артыкъл фашист танка ызларындан да кырдык бетли пехота тизилиб, батарея таба тебретиле.

Назир кёзюн тобну ышанындан жанлатмай, джау танкалары энгда бир кесек джууукълашмагъа кълкъл, сора, темир тамакъдан чыкългъанча, кесгин ауазы бла:

— Фашист танкалары алчылары мараб от ачыгъыз! — деб буюрду.

Джегилмеген ёгюз арбалагъа бирер нарат брусну джюклегенча, боюнларын узатыб, сабыр сюелиб тургъан тобла олсагъат ачы кёк кюкюреген таууш этиб, от чючкюрюб башладыла. Атхан огъу джерге тюшмеген деген сёзюу магъланасы бу батарея ююн чыкългъанча, атханлары сайын бир-экисин джандыра, кълараб къларагълынчы фашист танкалары сафларын джукълартдыла. Былайда джоллары болмазлыкъларын таныб, аланы кългъан-булгъланлары айры чабакълача, артлары бла сюркеле, биягъл дуппурну ары джанына бугълар кълайгълы болдула. Переверзевни пулеметларыны тюбюнде чыдаалмай, фашист пехота да артха ыхдырылды. Кълуданнга тюшген ёртен джукъланыб, анда-мында кълкъл бошамагъан тууар бокъл тютюнлегенча джер-джерде кълбыргълары, мангълайлары тешилген фашист танкалары ичлеринден кълара тютюн кълотарылыб башлады...

Тобчула былай кюреше тургъан кёзюуде бизни пехотабыз, авиациябыз кълайда эдиле деб окълуучуну кёлюне келирге боллукълду да аны ачыкъл этейик. Ол кёзюуде бизни пехотабыз транспорту болмагъан керти да джаяу аскер эди. Ол фронт артха баргъан кёзюуде кългълан моторлу частлача болмай, джаяу бара эди. Частла бир джерден бир джерге кёчген кёзюуде бары да джолгъа бир заманда чыкълсала, пехота джакълсызлай артха кълалыб, джауу техника бла кълкъл саутланган аскерине «азыкъл» болуб кълалыргъа тюше эди. Ол себебден урушну биринчи айларында пехотаны артха бармагъа кълкъл, оборона позициялада тобчула кеслери кълалыб кетген кёзюуде

кёб тубегендиле. Танкала бла самолетла уа къалайгъа да дже-тишмей эдиле. Къалай алай да болсун бюгюн ючюнчю батарея-ны участогунда тобчуланы кеслеринден башха аскер къалма-гъанды...

* * *

Талай совет аскер часть кършоугъа тюшюб, төрт джанла-рындан чабыуул этиб тургъан джау аскерле бла тохтаусуз къа-зауат этиб, джанлары саулай бойсунмазлыкъларын танытхан-дыла. Ол заманны ичине аланы боеприпаслары, ашарыкъ, иче-рик запаслары тауусулгъанны орнуна джетгенди. Аскерчилени да аскер ёхтемликлери бир кесек сыннганды.

Назир бла Хухриков да таймаздан бир-бирине силдеб туруу-чу чамларын аз этгендиле. Назир комбриг бардыргъан совеща-ниеден ызына къайтды. Батареяны къатына джетгенлей, ол Кар-гинов бла Хухриковну бир джанына алыб:

— Къолай хапар келтирмегенме,— деб баш энишге къарады.

Каргинов джетген къара сакълына къолуну аязын джетдире:

— Не болгъанды энди уа? — деб сорду.

— Комбриг Богданов, мындан ары болушлукъ сакъламай кеси кючюгюз бла кършоудан чыгъыгъыз деб аллай радиогам-ма алгъанды.

— Да бир джангыз тобну бир джангыз снаряды болмагъан-лай, не бла чыгъарыкъса?

— Тобланы тонаб, джау хайырланмазча эигиз дегенди. Бю-теу былайдагъы частла ингир къарангы болгъанлай, комбриг айтхан позициягъа джыйылыб, алайдан уруб ётерге керекбиз. Байракъланы, партдокументлени элитрге ингирде самолет кел-ликди. Сен, Заурбек, мен батареячылагъа буйрукъну билдир-генлей, коммунистлени партбилетлерин джыйыб, комиссаргъа элти бер. Ол полкну штабында сакълаб турлукъду.

— Уруб чыгъарыкъ эсек, партбилетни нек джыябыз?

— Уруб чыгъыб кетерибизни ажимсыз билселе, аллай буй-рукъ да берлик болмаз эдиле. Чыгъалмай къалгъаныбыз болса, джауну къолуна тюшмезле деб аны ючюн ашырадыла...

— Къалгъан документле уа?

— Джау хайырланныкъ документлени барын джыйыб кюй-дюрюрге дегендиле. Къуру сауут-саба болмаса, биргебизге бир тукъум бир зат аллыкъ тюлбюз.

— Тракторла, прицепле уа къалай боллукъдула?

— Биз джол ачалсакъ, ала бла джаралыланы кърораты-рыкъдыла.

Назир аскерчилерин джыйыб джангы буйрукъну билдирге-нинде, тышындан болушлукъ келиб, бу кыйынлыкъдан чы-гъарыкъбыз деб ышаныб, ачлыкъны, къалгъан кыйынлыкъны

да тѣзюмлю кѣлтюрюб тургъан аскерчилени бетлери энишге созулуб, мыдах болдула. Соргъан-оргъан болмай, хар ким орнуна къайтыб, эринлерин къаты кысыб, ала ингирги ахыр урушха хазырланыб башладыла...

* * *

Комбриг Богданов чабыуул къурагъан джер да, джауну къолундагы джер да эки узун сыртлыкъ эдиле. Аланы орталарында къулакъ ышан кишини къолунда да болмагъан нейтральная зона эди.

Ингир къарангы болуб бошагъандан сора совет аскерчиле кеслерини командирлерини башчылыкълары бла узун сыртлыкъны башы нартюх бачхалагъа кириб, кюндюз комбриг айтханча, джангы позицияларына джарашдыла.

Атака башланыргъа джарым сагъат къалгъан заманда комбриг Богданов, дагъыда бир-эки тамада офицер, позициягъа айланыб, хар кимни борчун джангыдан ангылатдыла.

Кече он сагъатда атакагъа сигнал берилди. Аскерчиле, орунларындан къобуб, тауушсуз атлай, къулакъгъа тюшюб тебретиле.

Назир кесини батареячылары бла позицияны онг джанына тюшген эди. Джау джукъ билмегенлей, совет аскерчиле узун сыртлыкъдан къулакъны ичине тюшдюле. Алай болгъанлыкъгъа ишни кыйыны алкъын алда эди: ала джаугъа билдирмегенлей былайгъа тюшгенлерича немецлени ал позициялары болгъан сыртлыкъны башына чыгъыб, атаканы алайда башларгъа керек эдиле.

Совет частланы ал сафлары бауурланыб къабыргъаны ёрге ёрлеб баргъанлай, башындан ракета атылыб, болгъанны джарытды. Дагъы да бир ракета атыб, фашистле совет командованиени оноуун сездиле.

Олсагъат мычымай джауну позицияларындан пулемет, миномет, тоб атылыб башлады. Окопа-ёнге болмагъан ачыкъ джерде совет аскерчиле джау отну тюбюне тюшдюле.

Тюз сыртлыкъны башында бир пулемет адамланы башларын кѣлтюртмей, позицияда Назирни батареячылары болгъан джанына къуюб башлады.

Аскерчилени эс ташлаб, къатышыб тебрегенлерин кѣрюб, комбриг Богданов, герохун къолуна алыб:

— Ата джурт ючюн алгъа! — деб кычырыб, джыгъыла да къоба, чабыб эм алгъа чыкъды, алай болгъанлыкъгъа олсагъат пулемет очередни тюбюне тюшюб, беш атлам да этмегенлей, терекча ауду.

Бир къауум аскерчиле, эс ташлаб, не этерлерин да билмей, къобуб-къобуб, къулакъны ичин энишге къачыб башладыла.

— Къайры къачасыз, къызбайла, бусагъат ызыгъызгъа айланыгъыз, урлукъбуз,— деб Назирни батареячылары кеслери танымагъан аскерчилени ызларына айландырдыла, бютеу частла пулемет очередледен баш кѣлтюрюб къабыргъаны ёрге чыгъалмай, заба, чунгур табхан джерлерине къысылыб джер бла тенг болдула.

Фашистле таймаздан ракеталаны атыб, ары-бери къымылдаргъа къоймай эдиле.

Назир бу болумда алгъа эки атлам да атлайлмазлыкъларын ангылаб, башын кѣлтюрюб къычырды:

— Эй, сол джандагъыла! Чабыб пулеметланы отларын джукълатмасакъ, былайдан чыкъмагъанлай кесибизни къырдырыб къоярыкъбыз! Джигитлиги болгъан чабханлай алгъа!— деб секириб ёрге туруб, къолуна гранатаны къаты къысыб, чабыб сыртлыкъны ёрлеб кетди. Къыркъ метр чакълы бирни чыгъыб, Назир эрлей джерге джатыб, джаргам ышанчыкъны тюбуне къысылды. Былайда не къадар турса да джау окъла анга тиерик тюл эдиле, алай а ол да былайдан къараб, гранатасын къалайгъа атарын кѣрмей эди. Таб кѣрсе да, атыб джетди-реллик тюл эди. Ол себебден джаргам тюбюнде Назир бир кесек солууун алыб, джангыдан секириб туруб алгъа чабыб джолда бауурланды. Ракеталаны джаннганлары бла башын ёрге кѣлтюрдени тенг болуб, ол гранатаны атаргъа къолун былай кѣлтюргенлей, фашист пулемѣтну ауузу аны таба бурулуб, юсюне очереди джандырды. Назир билегине окъ тийиб, аталмагъан гранатасы ачы таууш этиб, къатындан узакъ болмай чачылды. Олсагъат джер башы тюбуне айланнганча болуб, къарангы кече да къыб-къызыл бояугъа киргенча кѣрюне келиб, Назир не болгъанын, къайда болгъанын айыралмай эс ташлады...

* * *

Бир заманда эс джыйыб Назир тѣгерегине къарагъанында, шкок, пулемѣт таууш да тохдаб, болгъан шош болуб тура эди. Эси ачыкъдан ачыкъ орнуна келиб, ол былайгъа къалай тюшгенин ангылады. Визникиле къайдадыла, нек эшитилмейди бир джукъ деб, аны сагъышын этиб, иги тынгылагъанында, узакъ болмай тюз аллында немецлени сѣлешген тауушларын эшитди. «Была орунларында тура эселе, бизникиле артха ызларына кетгендиле, ансы къулакъ ичинде киши болса, немецле атмай турлукъ тюл эдиле» деб, алай ойлаша, ол джаугъа кѣрюнмей ызына къалай тюшерини сагъышын этиб башлады. «Джугъум ачымайды сора къабыргъам нек джибигенди» деб сейирсине, къолун кѣлтюрюб мылы болгъан джерине тиерге изледи, алай болгъанлыкъгъа бысдырча салыныб тургъан болмаса, къол Назир айтханны этмеди. «Къолум юзюлген болурму» деб джюреги такъыр болуб бирси къол бла тийиб кѣргенинде, къолу орнун-

да болгъанын ангылаб, «контузия болуб, кёзюме кёрюне турады» деб алайда тохдаб, акъырын ызына сюркелиб башлады. Сюркеле да тохдай, ол онгсуз болуб, къулакъны тюрбюне тышдю. «Къан ичген фашист джаныуарла не кёб джарлыны кыргъандыла» деб къулакъны ичин къаралтыб джатхан совет аскерчилеге бушуу эте, ол ары джанына сюркелиб баргъанлай, ракета атылыб болгъанны джарытды.

Немецле кёб болмай алларында джатыб тургъан «ёлюкню» къораб тургъанын кёрюб, ракетала бла къулакъны ичин джарытыб, джатыб тургъан ёлюклени джангыдан атыб башладыла... Пулемётну тауушу тохдагъынчы Назир эки ёлюкню ортасына кысылыб туруб, сора туруб нартюх бачха таба чабды. Къаны кёб кетгени ючюн болур эди, ол онгсуз болуб, кёзлери къарангы эте, тюрел сыртлыкъны башына да чыкъмагъанлай энишге чёкдю. Дагъыда оком этиб, былайда эсленсе бугъар джер болмагъанын ангылаб, арт къарыуун бирге джыйышдырыб, кюреше кетиб, нартюх бачханы ичине кирди. Былайдан ары баралмай, ол джатыб бир кесек турду. «Эки аягъым да бир къолум да сау тургъанлай, манга бу къарыусузлукъ къайдан келди» деб кеси кесине ачыулана, олтуруб бир кесек тургъанлай, орусча сёлешген ауазла эшитилиб башладыла. Сёлешгенле джууукъдан джууукъ келиб, эки-юч минутдан тюз Назирни къатында тохтадыла.

— Эй, кимлесиз?

— Сен а кимсе?

— Лейтенант Батыров.

— Мен да младший лейтенант Алиханов.

— Бинтигиз джокъмуду?

— Барды, джаралымы болгъансыз?

Алиханов джетиб Назирни аллында тобукъланды.

— Джаралы болгъанымы билеме, алай а бу къарангыда байлаалырмысыз?

Алиханов нёгерлерине: «Тутугъуз, бир сернек джандырыр джерге элтейик» — деб сыртлыкъны арт джанына айланды.

Назирни окопаланы бирине тышюрюб, тешиндириб Алиханов:

— Джараларынг ауур тюрдюле, къараб къарагъынчы сау боллукъдула — деб кёл эте, — кийимлеринги ауушдурургъа керкиди, къан джугъу болгъандыла — деди.

— Кийимле иш тюрдюле, къайдадыла бизни аскерлерибиз? Мен «Н» полкну ючюнчю батареясыны командириме, кече къулакъны ол джанында джаралы болуб, бери энди джыйыла келеме.

— Да биз да къулакъны ичинде болуб, этген муратыбыз болмагъанында, артха къайтханладанбыз.

— Кесим атхан граната къатымда чачылыб, контузия бо-

луб, мен джукъдан хапарым болмай къалгъанма, энди къайда-дыла да къулакъ ичинден къайтханла?

— Кимни къайда болгъанын биллигинг джокъду. Экишер-ючюшер адам болуб, ууакъ группалагъа юлешиниб, кюндюз бугъа да кечеле бла алгъа барыб, фронтдан алай бла ётерге деб оноулашыб, хар ким башы къалгъан джерге чачылгъанды.

— Энди, айтыргъа, бирикген оноу, командование джокъду, алаймыды?

— Алайды...

— Э-эх... — деб Назир тишлерин къаты кысыб, бир кесекни кёзлерин джабыб туруб, башын кёлтюрмегенлей айтды:

— Бек сау болугъуз болушханыгъызгъа, барыгъыз, аллыгъызны кёб тыйдым.

Алиханов къалын къара къашларын джоппу джыйыб:

— Сора сен а? — деб сорду.

— Мен да турайым да, подразделениемден адам таба эсем кёрейим, табмасам да анга кёре этерме.

— Биринчиси, сен бу къатышыуда, бу къарангыда керекли адамынгы табарыкъ тюлсе, экинчиси, адам болушлукъсуз кесинг джангыз айланама десенг да джарсырыкъса. Къанынг кёб кетгенди.

— Адам табмасам, джюрюялмасам да, джаным саулай мен кесими джаугъа бермезме.

— Огъай, сен айтхан болмайды, биз къалай болсакъ, сен да алай болурса. Бютеу халкъ кюн чыкъгъан джанына ётер мадар табмай, кюн батхан джанына чегетле таба сингиб кетгенди. Къайда болса да бугъуб, кесибизни бир унутурсакъ, сора не ёте-ёте барырбыз, не партизанига чыгъарбыз. Бусагъатда бизге аланы кьолларына тюшмей, бир бугъар мадар табаргъа керекди.

— Да сиз къалгъанладан артха нек къалгъансыз?

— Комбриг Богдановну ёлюгюн басдырыб келебиз. Мен аны адъютанты эдим.

— Сора сиз да тобчуласыз?

— Штабда ишлегенлигибизге, алайгъа саналабыз.

— Къаллай уллу эркишилиги болгъан адам эди комбриг? Аны ёлгенине бек ачыдым, — деб Назир башын энишге тутду. — Тамам ол джыгъылгъан кёзюуде тёзелмей, мен да аны ургъан пулеметну чачама деб чабхан эдим...

— Сора ол къычырыб сыртлыкъны ёрге чабхан сен болгъанса, алаймыды?

— Хо, ол мен эдим...

— Энди мен сени ким болгъанынгы таныдым. Каргинов да, аны нёгерлери да, къалгъанла да сени ёлгеннге санаб кетгендиле, ансы ол (Каргиновгъа айтама) сени ёлмегенинги билсе, джаны сау болуб алайда къоюб кетерик тюл эди. Мен аны иги таныйма.

— Билмегенлери иги болгъанды. Мени алайдан алама деген сау къайтырыкъ тюл эди...

— Энди къалай этейик, барамыса бизни бла?

— Барама,— деб Назир ёрге силкинди...

* * *

Назир, Алиханов, аланы эки нёгерлери кечеден-кечеге джюрюй да кюндюзюнде бирер джерге бугъунуб тынчая, будай башланы уууб къабхандан башха ашлары болмай, ючюнчю кече танг джарый орулуб кюлтеле этилиб тургъан бир будай сабаннга чыкъдыла. Чегетле тауусулуб, ачыкъ джерге чыкъгъанларында, бюгюн алайдан ары барыргъа базмай, будайланы ичинде тохдаргъа оноулашдыла.

Алиханов тегерекге къараб бир окопаны табыб:

— Хазыр мекам табыб келеме, ичине кириб, башыбызгъа кюлтелени сюесек, не джерден къараб, не кекден къараб, киши джукъ кёрлюк тюлдю,— деб къууаныб келди.

— Барыбыз да сыйынныкъбызмы?

— Огъай, къуру экеулен сыйынныкъдыла.

— Бир окопа болгъан джерде дагъыда болургъа керекди, энтда иги къарагъыз,— деб Назир тынгысыз болду.

— Къарар ючюн къоймагъанбыз, алай а бу тегерекде андан сора окопа джокъду.

— Да экеулен ары кирсинле, къалгъан экибиз а къалай бугъарыкъбыз да?

— Была экиси да бизден гитче сюекли адамладыла, бирем-бирем кюлтелени тюблерине кирсинле да джарашсынла, мен къараб кёрюнмезча, юслерин джабарма.

Назир джашла кюлтелени тюблерине киргинчи айтды:

— Бюгюн да тюненеча кёзюу-кёзюу бир-бирибизни сакълагъан этерикбиз, барыбыз да бирден джукъларгъа боллукъ тюлбюз. Эм алгъа мен сакълайым. Мен төртден сегиз сагъатха дери; сегизден онеки сагъатха дери Алиханов, онекиден төртге дери Дроздов, андан ары да Павлик — разымысыз?

— Къалгъанла разы болсунла, мен а разы тюлме,— деб Алиханов сёзге кшошулду.

— Нек?

— Сен джаралы адамса, чыртда сакъламай болмай эсенг да, бир кесек къалкъыб, андан сора сакъларса.

— Окопагъа биз экибиз кирлик эсек, анда селеше турурбуз, джарашдыр быланы — танг атыб келеди.

Төртюсю да кюлтелени тюблерине кириб айтханларыча джарашдыла. Алиханов кеси айтхандан таймай, Назирни тюбюне орулгъан будайдан төшек этиб тынчайтды...

Бир заманда Назир тюшю бла тюню болгъанын да айырмай, ачы немец кычырыкъла эшитиб уянды. Кёзлерин ачыб къарагъанында, окопну башында кюлтеле къораб, төрт немец солдат төрт жанларындан шкокланы бурунларын юслерине айландырыб тура эдиле.

Назир эрлей хурджунундан герохун чыгъарыб сампалын тартды, алай болгъанлыкъга солдатланы бири окопну ичине секириб, сермеб джаралы адамны кёолундан герохун алды. Ол сагъат экисин да шкокланы артлары бла уруб, фашистле:

— Раус! Лос! — деб кычырыкъ этдиле.

Назир бла Алиханов башына чыкыгъанларында, будай сабанда сюелген кюлтеле да ары бла бери атылыб, ротагъа джууукъ бир фашист отряд да джыйырма чакълы бир совет аскерчини төгереклерин алыб тура эдиле.

Назирден герохну сыйыргъан немец совет аскерчини бойсунмагъанын кёлтюремей ачыуланыб, джагъасындан тутуб, бир джанына алды. Сора бармагъын аны эки аягъына узатыб:

— Аб! — деб ауузун къарыш ачыб кычырды.

«Аб-хаб» дей эсенг да теш дегенлигинг болур, алай а мен да сен айтханны алай дженгил этмем», — деб Назир ангыламагъан кибиқ этиб, сюелиб тургъанлай, солдат шкогун нёгерине бериб, ит чабханча, не эсе да бирлени кычыра, джетиб, Назирни аягъындан тартыб тюз джаралы билегине джыккъды. Эки кёзю къарангы-къарангы этиб, Назир жангыдан эс джыйгъынчы солдат тартыб аны эки чуругъун да тешди. Кёоларын будай саламгъа сюрте, ол:

— Лос, ауфштес! — деб кычырды. Ол алай кычырмаса да Назир фашистлени аякъ тюблеринде джатыб тургъанына ыйлыгъыб, секириб ёрге турду.

Бнягъы немец шкогуну сюнгюсю бла Назирни чурукъларын чанчакълаб, адам аягъына киймезча этиб, экисин эки джанына шууулдатды. Сора джетиб аны башындан пилоткасын алыб, окопну ичине атды. Фашист аны бла да кёлюн кенгдирелмей Назирни герохун кёнчек хурджунундан чыгъарыб тартыб сабындан обоймасын бери алыб, аны бла керилиб тюз ауузуна урду. Сауутсуз джаралы адамгъа ол залымликини этиб, сора шкокну сюнгюсюн сыртына джетдире сюрюб барыб къалгъанлагъа къошду.

Джюреги джер бла тенг болуб, къан джугъу эринлерин кёол аязы бла сюрте: «Тохдагъыз, сиз адам ашагъан джаныуарла, джаным сау болса мен сизге бу учузлукъну он къат къайтарырма», — деб джалан баш, джалан аякъ фашист зорлукъгъа тюшген нёгерлери бла бирге Назир къарангы къара кюнлени бирин седиретиб башлады...

Бёла шахарда кзуалгъан медсестралыкъ курсланы бошаб, аскер госпиталда ишлеб тургъанлы бир ай болады. Назирден ха-

пар тохтагъанлы бир-бирде картотекада ауругъанланы, артыкъ да бек госпиталгъа джангы тюшгенлени карточкаларын алыб — алыб окъуйду, алай а не излегенин кишиге да айтмайды. Бир кюн джангы тюшген джаралыланы карточкаларында Каргинов деб фронтдан келген джашны тукъумуна тюртюледди, Назир письмосунда Каргинов деб биргеме тегей джаш барды деб сакъыннгъаны эсине тюшеди. Алай бла ол джашха керти да ол адам болгъанын толү билирге, хапар сорургъа излейди. Каргинов да Бэланы ким болгъанын сестралагъа соруб биледи. Назирни ёлгенин Бэлагъа айтайыммы, айтайыммы деб джылы келген бир джаралы солдат бла оноулашады. Айтмазгъа деб оноу этедиле, алай болгъанлыкъгъа хапар джайылады. Палатадан биреулен Бэлагъа да джетдиреди Назир ёлгенди деб.

* * *

Къабакъ эшикден кириб, сол мыйыгъыны учун ёрге бура, Тохтар глоч таягъын шабдал терекни бутагъына илиндириб, эшик аллында агъач тапчанига олтурду. Къараб эрини келгенин кёргенлей, Наныкъ челегин да гардош бачхада къоюб, беллинде беллигин тюзете, келиб тёнгегини джартысын тапчанны къыйырына илиндириб, эрине тынгысыз къараб сорду:

— Не болуб келдинг, джукъ баджаралдынгмы?

— Мен уллу оноучу болуб, къалгъанлача лехковойлада джюрюмегенлигиме, баргъан джерими тындыра, тутхан ишими бишире келген кишиме, иги къатын, — деб бир бутун кёлтюрюб бир бутуну юсюне салды. (Тохтар ангылагъаннга кёре, бир бутун бир бутуну юсюне онглулугъу, халкъ арасында сыйы болгъан адам салыб олтурады). Юч айгъа тыйдырыб келеме.

— Оу-оу, юч ай деген не затды, къараб къарагъынчы джете-рикди да къаллыкъды. Ары чыртда бармазча этиб къоялмаймыса? Джангыз джашны да ары ийиб къабсакъ, бизлейин болсун сора сени джауунг.

— Аны къабма да, иги къатын, сени алай асылсыз ким юретген эсе да аны къаб. Ырысламаймыса аллай сёзлени айтыб сёлеширге. Халкъ баргъан да этиб, эртде огъуна ёлген да этиб бошагъан заманда джашынгы къолунгда тутаргъа таба эсенг, аман аууз ачмай, шукур этиб, бетинги сылаб туралмаймыса? Аны юсунден эндиге дери къайгъыра билген киши энтда бир лагъымла табар...

— Не лагъымлагъа ышанаса энди уа?

— Бу джсл сени болушлугъунг да керек боллукъду.

— Айхай мен болушур джер табылгъа эди ансы, бауурум бла сюркелиб да барыр эдим, аурууунг тас, — деб къызыл семиз уууртуна баш бармагъын батдырыб, къол аязы бла къымылдай тургъан къалын эрнин джабды.

— Барды аллай джер. Нюрхан бла тилинги татлы эте башларгъа керексе.

— Сора биз кюрешген ишге Нюрханны уа не себеби боллукъ болур?

— Хайырлана билсенг, болушлукъ сакъламай тургъан джеринген чыгыб къалады.

— Мен алкъын джукъ ангылаямайма.

— Бусагъат ангылатайым. Ахмат да андан сора кишини актылына алыргъа унамагъанча кёрюнеди, къызларын айтыб кёрюрге керекбиз. Эрге баргъан аты болгъанлыкъгъа биз ыйлыгъыр заты джокъду. Иш биз суйгенча болса, эр кибиги урушда ёлгенди да бизникин кюбюрге салыб тутханча сакъларыкъды. Ол танымагъан доктор, профессор джокъду, не олу, не бусу ауруйду деб бир джукъла табарыкъды. Бизге уа бусагъатда андан уллу игилик алтын келин да этеллик тюлдю... Ангыладынгмы энди?

— Ангылагъан къой эсенг, мен аны ызындан бюгюн огъуна тюшюб башлайым да...

— Ашыкъгъан суу тенгизге джетмейди дейдиле. «Бюгюн огъуна» деб санчанга къызыб тебреме да, эм алгъа къалай атларынги сагъышын эт. Кишиге хапар этиб, джайыб айланыргъа боллукъ тюлдю. Унамагъан тёрөнчилери болса, ол да бизни бетибизге бир джангы учузлукъ болуб чыгъарыкъды.

— Оу-оу, кёз чырагъымча джангыз джашыма эрге баргъан къызларын алсам, табу этиб да берсинле, кертда дерик эдинг сен а.

— Ариу чабдырыб кеслери алыб келлик эселе да, сёлеширик адамларыбыз ауузларына бек адамла болургъа керекдиле. «Туумагъан айгъа салам бериб» «гак» деб къычырыб айланган адамланы мен суймейме.

— Да къайда табарыкъса аллай адамланы, бири билгенни бири да биледи да къояды. Унамай ыйлыкъдырырла деб къоркъгъан джеринг бар эсе, бир кесек ушагъыусуз кёрюнюк эсе да, кесибиз барыб къалыргъа керекбиз. Аны сени кесингден демениги киши да айталлыкъ тюлдю.

Тохтар бир кесек сагъыш этиб, къатыныны оноун джаратыб, накъырда халда айтды:

— Телиден да чыгъады бир акъыллы сёз, дейдиле, эшда, сен айтханча этсек таб боллукъ болур, тамбладан оздурмай, барыб къалыргъа керекбиз, къалгъан ишге къар джауар дейди.

— Былай къоркъуб турма, сени джюрегинг алайын толу бичген эсе, зор бла джол бла болса да, мен аны былайгъа келтиртirme, — деб башында не эсе да бир сагъышлагъа кесин бериб, гитче къара кёзчуклери теренден джылтырай, Наныкъ орнундан ёрге къобду.

— Анам, айтдыргъан сагъатынга табылмагъанма, кесим да къоркъа-къоркъа келеме,— деб эшикден кирип кирмез, Нюрханны кёлүн ала. Юнүс келиб аны къатына олтурду.— Не эсе да бир уллу сагъышынг барды, джангы хапарыгъыз затыгъызмы барды?

Юнүс анасыны салкъын бетин джаратмай, къайгъылы болуб, шиндикни джууукъ тартды.

— Да хапарым болуб чакъыртханма ансы, безий айланмагъанымы билмеймисе.

— Османдан джукъму барды?

— Огъай, аллай хапар тюдю. Тюнене ингирде Тохтар да, къатыны да бизге келген эдиле...

— Сора уа?

— Да сора уа Бэланы юсунден кеслери келечилик айтыб кетгендиле.

— Не айтханса да?

— Бир башым бла алагъа мен не айтырыкъ эдим. Къызны кеси бла да, юйдегим, къалгъан адамым бла да оноулашыб кёрейим да, джууабыгъызны бир төрт-беш кюнден берирбиз деб, былайыракъ сёлешиб джибергенме.

— Бэла кеси джукъ билемиди?

— Былай деб анга киши джукъ айтхан болмагъанды, алай а аланы келиб олтуруб тургъанларын кёргенди. Энди сени чакъыртханым да аны ючюндю. Марджан, былай чыкыгъанды да, бусагъат къайтырыкъды. Ючюбюз да бир бетден сёлешиб, ишни табыча этерге керекбиз.

— Анам, Марджан келсе да айтырма, бусагъатда да айтыб къутулайым, ала бизге джараулу, бизге тыйыншылы адамла тюдюле. Аны тышында, ол бу айтды деген хапардан сора Назирни ёлгенини юсунден ажымсыз къагъытыбыз да джокъду. Бэла кеси да, мен билгеннге кёре, бу ишни этерик тюдю. Не уа кюн кюнден джууукълашыб келген джауну аллын тыйар къайгъыда халкъ кюндоз олтурмай, кече джукъламай айланган заманда, бизни баш къайгъыбыз къыз чыгъаргъан болуб тургъанын алагъа ким айтханды?

— Келечиге ёлюм джокъ дегенлей, ала аны айтханлыкъгъа бизге болгъан зат джокъду. Сёзню къайры сюрсенг да, келгенлеринден сора, биз джууабларын берирге керекбиз.

— Кимни да къой да, анам, джашырмай кесинги акъылынга къалай келе эсе да аны бир айтчы.

— Мени акъылыма уа не келикди. Майна, керек болгъанында, Осман турду да урушка кетди, керек болса, сен да барлыкъса. Къатынгда бир эркишинг да болмай, дуния къатышхан заманда къыз сабийни айыбсыз сакълагъан меннге алай тынч

боллукъду дебми тураса. Ол тегей джаш, Назирни ёлгенин кёзюм бла кёргенме деб Марджаннга да, Бэланы кесине да джашырмай айтханды. Сора муну юйге салыб тургъандан эсе, биз суйгенча алаамат болуб къалмай эсе да, бир джерге тюбөб къалгъанын сюерик эдим.

— Анам, джаным, суйсенг разы бол, суйсенг разы болма — иш сеникиди, мен сен айтхан бла келишеллик тюлме. Биринчиси, Бэла башын айыбсыз сакълаялмазча, сен умут этгенча алай къарыусуз къызчыкъ тюлдю. Экинчиси, бу ишни юсюнден биз тыйыншлы заманда сёлешмейбиз. Ючюнчюсю да, къайтарыб айтама, ала бизге джарарыкъ адамла тюлдюле. Назир да керти ёлюб, аладан сора бизге чыртда джууукълукъ табылмай къаллыкъ эсе да, мен хо деяллыкъ тюлме. Энди суйсенг Марджанны сакълайым, суйсенг да, ишим бек къатыды, мен кетейим да, сен мен айтханны анга кесинг билдирirse, — деб Юнюз шиндигинден къоба башлагъанлай, эшикни ачыб, юйге Марджан кирди.

— Келибми тураса, Юнюз, кёб сакълатдынг да кесинги, — деб ол барыб къарнашыны къатында олтурду. Юнюз анасы бла этген ушагъыны къысха магъанасын айтыб ангылатханында, Марджан бети джарыб, Нюрханнга айтды:

— Эшитдингми, анам, экинчиде мен айтханнга тынгылай турурса.

— Ёмюрюм сиз айтхандан чыкъмай айланнганым кёлюгюзге джетмей эсе, бу джол да сизге ушагъан болсун, — деб Нюрхан сабийлери этген оноугъа бойсунду.

— Джюрегинги бош кыйнайса, анам, мен бюгюн Бэла бла сёлешгенме да къатына да кыймайды. Ол разы болмагъан ишни уа биз къайдан этелейик, — деб Марджан, ишни алай бошалгъанына къууаныб, ичинден ышарды...

* * *

Ючюнчю кюн ингир ала мыйыкъларыны учлары энишге салыныб, ауур солуй, Тохтар орамдан арбазына кириб, къабакъ эшикни да ызына къайтармагъанлай, юйю таба айланды. Ол таягъын джерге эшитдириб къагъа, келиб, уруб алыргъа башлагъанча, къатыныны кёзлерине эрши къараб джекирди:

— Анамдан туугъанлы сени сёзюнге бир кере тынгылагъан эдим да, башыма джаулукъ къысыб келеме. Сен тутхан иш оюлмай къаламы эди.

Наныкъ, къызыл уууртларына акъ тамгъала тюшюб, эринден къоркъгъандан джукъ айталмай, къолларын ууб башлагъанлай, кыркъмабаш кызы кёзлерин джандырыб:

— Не болгъанды, атам! — деб сорду.

— Юйюне ёлю болгъанды ма муну. Джасдыкъла кибик бу ууртланы салындырыб тургъан адамдан акъыл сёз чыкъмазлыгъын билсенг а, тууарча ызындан салыныб барма да!

— Не болгъанды, атам, айт да бир ангылат,— деб Къанитат атасыны аллына атлады.

— Не болгъанды болуб а, отказ этиб джибергендиле. Къыз, къатын эсе да ол биз адамгъа санаб айланган къатына да къоймайды дейдиле. Къарнашыны ууу джетген эсе да ким биледи, НКВД-дан башха джерде къарнын асыраылмагъан адамдан башынга не ашхылыкъ табарыкъса.

Келиб къатына къызы да сюелгенинде, Наныкъ бир кесек эс джыйыб:

— Меннге сен баш ачыуланаса, къызны минг тилейди да бир алады дейди... — деб башлагъанлай, Тохтар къолун хауада ойната:

— Не къыз хапарды ол?! Къызны тилей барсаммы джарылады джюрегим. Дунияда болмагъан адетни этдириб, биреуден къалгъан къатынны тилетиб, сыйлы башымы сыйсыз этдиргенсе! — деб къатында шиндиклени бирине олтуруб, джыйырылыб белинден тутду.

— Къызынгы къатында аллай хылымылыла сёлешме да, не айтырынг бар эсе да мени кесиме айт. Отказ этген эселе, къачырыб кетерге керекди, ол заманда барсынла да тутсунла джылкъынгдан тайынгы.

— НКВД-ны къатын эгечин къачырыб да тюргеге къалай кирейник, керексиз сёзлени джаншама да, энди кёзюмден къора,— деб, туруб барыб, Тохтар кийимлерин тешмегенлей орундукъгъа таяныб кёз къабакъларын джабды.

Къанитат, бетинден кыаны кетиб, сёзге къошулургъа да атасындан къоркъуб, ичинден: «Тохда, къахмe, кёб ойнадынг да сен бизни бетибиз бла, мен аны сеннге къайтармасам бир кёрюрсе», — деб, бетсиз кёзлери джилтин тёге, эринлерин къаты кысыб къалай дерт къайтарлыгъыны оюмларын бичиб баштады...

* * *

Арадан бир ай озгъандан сора шахарда болум тюрленди. Былайгъа джууукълашыб келген урушну къайгысы аны саулай кючледи. Огъартын буйрукъ келиб, шахар предприятielle, джаралылагъа госпиталлыкъ этиб тургъан санаторийле, тюрюлю тюрюлю учреждениеле, шахарчыла амалсыз керекли затларын, хабджюклерин, къагъытларын машиналагъа джюклеб, элтелмезлик затларын да анга кёре кюйдюрюб шахарны къоя башладыла. Джауну былайгъа джетериги кимге да ачыкъ болду...

Райкомну, райисполкомну тамада къуллукъчулары бу къай-

гъыны юсюнден джыйылыб, джер-джерге телефонла бла буйрукъ бере тургъанлай, эшикден Юнюс кирди. Райкомну биринчи секретарыны къатында олтургъан бир чалбаш адам, Юнюсню башындан аягъына дери сынаб аллында шиндикни кѳргюзюб:

— Олтуругъуз, — деб кѳзлюклерин тешиб столгъа салды. — Билемисиз нек чакъыргъаныбызны?

— Алкъын меннге белгили зат джокъду.

— Талай заманнга дери шахар да, бу тѳгерекедеги джерле да джауну къолуна тюшерге боллукъдула. Фашист аскер кючлеб келген шахарланы биринден да биз халкъыбызны саулай къоратыб кеталмагъанбыз, былайда да алай боллукъду: бир заманнга дери аскер, учреждениеле кетгенликлерине совет адамла шахарда, элдеде къаладыла. Аляны джауну зорлугъундан сакълар ючюн, орталарында ангылатыу иш бардырыр ючюн, тылда джау бла къазауат этер ючюн крайкомну, обкомну, райкомну оноулары бла шахар къуллукъчуладан, эл активистледен партизан отряд къурайбыз. Сиз да, джолдаш М., ол отрядны комиссары боллукъсуз. Ма бу къагъытны алыб барыб, Муравьевгъа беригиз, къалгъанны ол кеси биледи. Ишигизден бош болуб ингир тогъуз сагъатха ма былайгъа келигиз. Сорлугъугъуз бармыды?

— Барды.

— Айтыгъыз.

— Эгечими биргеме элтирге боллукъмамы?

— Къайда ишлейди ол?

— Аскер госпиталда медсестра болуб.

— Госпиталда уа ким ишлерикди? Аны сагъышын этген-мисиз?

— Госпиталь былайдан кетген этеди.

— Билеме.

— Медсестра баргъан джеринде да табылыр, медицина къуллукъчула отрядха да керек боллукъ болурла. Бир мадар бар эсе, ол мени биргеме болурча этигиз.

— Хайыр, мен госпиталны тамадасы бла сѳлешиб кѳрейим да, ингирде, сиз келирге, джууабыгъызны белгили этиб турурма. Башха айтырыгъыз бармыды?

— Огъай.

— Хайда сора кетерге эркинсиз.

Юнюс секириб ѳрге туруб, райкомну юйюнден чыгъыб, дженгил джюрюш бла иши таба айланды...

* * *

Юнюс, ингир тогъуз сагъатда райкомгъа барыб, анда партизаннга чыгъарыкъ нѳгерлери бла да, шахарда связь тутарыкъ адамлары бла да шагърей болуб, кече онеки сагъатда Османлагъа келди.

Елгенлери болгъанча, джоппучукъ джыйылыб, джылай тургъан тиширыуланы кѳрюб, джюреги ачы-ачы чанчды. Алай болса да эрлей кесин кѳолгъа алыб:

— Эл бла келген кыйынлыкъ кыйынлыкъ болмаз дейдиле, джылагъанны кѳюгъуз да оноубузну этейик,— деб алагъа кѳл этген кирик эте, кеси уа ичинден кѳе, келиб Нюрхан-ны къатына олтурду.

Нюрхан дарий кѳолджаулукъ бла кѳзлерине узала, ауазы къалтырай айтды:

— Эл бла келген кыйынлыкъдан уллу кыйынлыкъ кыйда, балам. Бирер къан кѳусарыкъдан къалгъанла, шахар саулай, ма былай бизнича эте турады. Кимге кѳюб кетесиз биз джарлыланы? Къалай джашарыкъбыз, къаллай кечинмек эте-рикбиз...

— Анам, джылагъанны бир кесек сабыр эт. Мен да ол затланы юсунден сѳлеширге деб кыйтханма былайгъа. Райкомда сѳлешгенбиз. Тамбла эртденбла эртде «М» элден былайгъа арба келликди. Ючюгъуз да: анам, сен, Марджан, сора сабийлеринг бла келининг ол арба бла анда джууукъларыбызгъа кетерге керексиз.

Амалсыз юсюгъузге, башыгъызгъа керекли затдан сора джукъ элтебиз деб кесигизни инджитмегиз. Сау-эсен ызыбызгъа бир кыйтха эдик ансы, дуня мюлк табыла-табыла барыр. Ары-бери кѳзюгъуз къарагъан затыгъызны бирегизге элтигиз. Неда былайда къаллыкъ тийре-хоншугъа беригиз. Биз былайдан узакъ кетерик тюлбюз, кѳзюуден-кѳзюуге мен сизге хапарымы билдире туурма.

— Бѳла уа, Бѳла къалай боллукъду?

— Анам, мен госпиталь бла кетеме деб айттым да!

— Огъай, сен госпиталь бла кетмейсе.

— Ким айтханды аны сеннге, кетмей мадарым джокъду. Мен бусагъатда аскерде кѳуллукъ этген адамма.

— Бѳла, сен мени биргемде боллукъса.

— Къайда?

— Мен къайда болсам, анда. Соруу алыб тургъан кыйлыгъынгы кѳой, барсанг кѳюрсе. Ма бу къагъытны госпитальны тамадасына бер. Къалгъан затны юсунден ол кеси биледи.

— Зульфа уа къалай боллукъду, хариб?

— Ол да тамбла элге кетерикди, аны ючюн кыйгъылы болмагъыз.

Юнюсю сѳзлери, барына да эс бериб, джюреклерин орунларына салды.

— Энди мен юйге бара-барайым, аланы да хазырларгъа керекди; тамбла, танг белги бере, мен былайгъа келиб, барынгы да кѳолум бла ашырырма,—деб Юнюс, туруб, Бѳланы коридоргъа чыгъарыб:

— Ма бюгюнден ары муну биргенгде джюрют,— деб бир гитче «браунинг» герохчукну тутдурду...

* * *

— Дуния бир джанына болгунчу босагъадан эшикке бир джангыз атлам этерик тюлсе, аны ангылаб къал,— деб джашына къайтарыб айта, Тохтар билегин сыртына кенделен салыб, эшикке чыгыб тебреди. Наныкъ къартны тубюнден ёрге къараб:

— Къайры бараса энди уа, бу дуния къатышхан заманда юйюнге къысылыб тынч туралмаймыса, биз да къайгъы этиб турабыз,— деб сорду.

— Кет, ибилис шайтанча, мени тегерегиме джортуб айланма да, ишинг бар эсе, анга къара. Болгъанны атыб, кетиб барадыла, мени этегиме да бир джукъ илинир эсе уа,— деб босагъадан тюшюб, хауаны ыстымлай, Тохтар орам таба айланды...

Атасы эшикке чыкъгъанлай, Къанитат Ахматны билегинден тутуб, тартыб экинчи комнатагъа элтиб.

— Бусагъатда кёб болмай Нюрхан да, Марджан да, келинлери Зурум да юйлерини терезелерин, эшиклерин да этиб, арбагъа миниб къачыб кетдиле.

— Бэла уа?

— Бэла аланы биргелеринде джокъ эди, ол госпиталь бла кетерге деб айланады. Бу джол ычхындырсакъ, джюрегибиз джарыла къалыб кетерикбиз. Биз экибиз да, атам айтханнга да къарамай, бусагъатдан огъуна, Муссаны да биргебизге ала барыб, госпиталдан бери тюшген джолну сакълаб туругъа керекбиз. Мен алайда бир спекулянт къатын бла селешгенме, ол тюз паркчыкъны туурасында джашайды, аллына чыгыб, буууб, аны юйюнде ингирге дери джашырыб, кёз байланганлай, бир зат бла юйге атыб къоярыкъбыз. Госпиталда дизертир болуб къачханды деб, дело создавать этерле, сен а немецле келгинчи джашарса да, къысдарса да джиберирсе. Сора барсын да тарыкъсын Гитлерге.

— Огъай, мен аллай ишни этеллик тюлме...

— Нек этелмейсе, кесинги да, саулай юйдегинги да хыликге этиб къойгъаны кёлюнге джетмеймиди? Сен не тукъум эркиншисе? — деб Къанитат, къуш тырнакълача узун къара бармакълары бла Ахматны бууунларындан буууб, кёзлерини ичине къараб тохтады.

Ахмат эки кёзюн эгечини кёзлеринден джанлатыб, «хо, огъай» дерге да таукеллиги джетмей, акгыллы болуб башлады. Атасыны къылыкъларындан бир зат джукъмаса, кеси кибиб джаш адамла Ата джурт ючюн къан тегюб айланган заманда, юйюнде бугъуб да турмаз эди, ол бир кесек сагъыш этиб, адебни, намысны, адамлыкъны да бир джанына тюртуб, эгечи айт-

хан затлагъа джюрегинде орун къоя башлады. Кёбден бери кюй-юб тургъанлай, аллына Назир чыгъыб, Бэланы алыб кетгени, бу джол да джангыдан умут этиб тургъанлай, отказ этиб джи-бергени, аны джюрегин эгечи айтхан аманлыкъгъа кёллендире тебреди.

Бэланы адамлары бары да шахардан кетиб, этген аманлы-гъы ючюн, ол уялыр, къоркъар адам къалмагъанына тюшюн-нгенинде, Ахмат бурулуб эгечине къараб, сорду:

— Атам, анам а не айтырла да?

— Къолундан келсе, атам кеси къачырыб да келтирлик эди, кёрмеймисе, ала отказ этгенли сыныб, къарт болуб къалгъанды. Мен а неге ушаб къалгъанма. Меннге отуз джыл болгъанды деб ким айтырыкъды? Ол мени юсюмден айтхан сёзлени бир эшит-ге эдинг: «Спекулянт Катъкагъа уа келин болуб къалай ба-райым»,— деб самаркъау этиб кюлгенди. Отуз джетинчи джыл-да мени адамымы тутуб кетиб, мени спекулянт этген аны ит къарнашы тюмюдю? Шо, джангыз бир кюнчюкге эркиши бо-луб бир къалгъа эдим, мен аны самаркъауун чыгъара билир эдим. Нек тынгылайса, кюн батыб барады? Кесинге айтханла-рын да эшитиргеми сюесе?

— Меннге уа не айтханды сора? — деб Ахмат илгениб, эки кёзюн джандырды.

— Не айтханды айтыб а, къызбай итча къуйругъун къысыб, аскерден джанлаб айланады дегенди,— деб Къанитат таб акъы-лына келген эсе да, ёмюрде Бэланы ауузундан чыкъмагъан сёзлени кеси башындан чыгъарыб, Ахматны джюрек джарасы-на туз себиб башлады.

Бу сёзлени эшитгенлей, Ахматны бети къагъытча агъарыб, секириб ёрге къобуб:

— Джюр, мен анга къызбай ит ким болгъанын таны-тайым,— деб сермеб алыб, башына бёркюн кийди.

* * *

Не аз да заманлары болмай тургъанлай, госпиталны къул-лукъчулары бир-бири ызындан тизилиб, Бэланы ашыра, боса-гъадан тышына чыкъдыла.

Госпиталны тамадасы профессор Торский эки къолу бла Бэ-ланы эки къолундан тутуб:

— Башха заманлада болса, башха тюрлю ашыра да билир эдик, биз да, кёrese, джаралылары асламын ашырыб, машина сакълаб джолгъа чыгъыб турабыз. Иги къуллугъунг, адамлы-гъынг бла ауругъанланы да, къалгъан персоналны да разы этиб тургъанса, бек сау бол, къызым. Анда да джигит бол. Уруш бошалыб, сау-эсен къалсакъ, джарыкъ халда тюбеширбиз,—деб аллына ийилиб, Бэланы мангылайын уппа этди.

— Сиз да сау болугъуз, ашхы джолгъа барыгъыз. Мындан ары да сизни бла бек суюлюб ишлерик эдим, алай а буйрукъгъа бойсунургъа керек болады,— деб джыламугъу тамагъына джыйылыб кёзю-кёзю барыны да къолларын тутуб, Бэла нёгерлеринден айырылыб, кёзлерине узала, госпиталдан тюшген джолну энишге айланды...

* * *

Госпиталдан тюб орамгъа джетгинчи Бэланы барлыкъ джолу гитче паркчыкъны ичи бла оза эди. Хар заманда ичи солугъан адамладан, шахарчыладан толуб, джарыкъ таууш эшитилиб туруучу паркчыкъны бюгюн ичинде киши кёрмей, бош сюелген скамейкалагъа, сууу тохдаб тургъан фонтанчыкъгъа, кёбден бери къырккырмай, тюрсюнлери бузулгъан мыдах терекчилеге къараб, дуняда кеси джангыз къалыб кетген адамча, Бэланы джюреги джер бла тенг болду. Ол кёрмегенликге, тыйыншлы адамла болмасала да, паркчыкъ адамсыз тюл эди: джолчукъдан узакъ болмай, уллу кипаристни артында бир тиширыу бла эки эркиши ктымсыз болуб олтура эдиле.

Фонтанчыкъдан арлакъ ётюб, былай сол джанына бурулгъанлай, Бэланы илгендире, аллына Къанитат чыккъы.

— Бэлочка, биз да сени сакълаб тура эдик,— деб кесин ышартыргъа кюреше, келиб Бэланы кълун тутуб: — Ахмат зат да былайдадыла,— деб кипарис таба къарады.

Быланы барын да былайда тюбегенлерин ушатмай, Бэла къашларын джоппу джыйыб:

— Не керек эди? — деб сорду.

— Алай бош, кетериксе деб эшитгеникде, барайыкъ да ашырайыкъ деб госпиталгъа ёрлеб баргъанлай, тюшюб келгенинги кёрюб, былайда сакълаб тургъанбыз...

Къанитат Бэланы аллын тыйгъанлай огъуна Ахмат да, аны нёгери джаш да акъырын ёрге туруб, была таба тебретиле.

«Андан бери келиб мени ашырыргъа мен былагъа этген игилик джокъду, бир башха сылтаулары болур ансы», деб сагъыш эте, Бэла плащыны хурджунунда герохуну сабын къаты кысыб:

— Сау болугъуз, кыйналгъаныгъызгъа, мен бюгюн кетмейме,— деб джашланы да сакъламай, кетиб тебрети.

— Огъай, иги къыз, хаман да кесим айтхан деб турма да былай бизни бетибизге да бир къара, атлай киригиз аллыгъызгъа, Бэла ашыгъады,— деб энди къызны кългъа джыйгъанына ажымсыз болуб, ичинден къууана, алларына силкиниб келген джашла таба къараб ышарды.

— Бизни бла сёлеширге ыйлыкъгъанмы этесе, нек ашыгъаса? — деб Бэлагъа этегин джетдирирге да кърккыб сёлешуучу

Ахмат, бу джол эрнин кыйык ийиб, ышарган маталлы эте, сермеб Бэланы сол билегинден тутду.

Бәла тартыб билегин бери ычындырыб:

— Сиз мени ашыра келгенигиз ётюрокдю, не кереклигиз бар эсе да айтыгъыз,— деб артына туракълады.

— Сюргенде къачма — дейди, къачама, кычырама десенг да ма муну беклеб къоярыкъма, бусагъат Катяны биргесинден айырылмай, аллынга тебре,— деб Ахмат хурджунундан мазаллы бычакъны кыйырын кёргозду.

Бәла кесин къоркыган кирик этиб, бир кесек тынгылаб туруб:

— Хайыр, мен сиз айтхан джерге барайым, алай а орамда меннге бармагыгъызны тийирмегиз. Кел, Катя,— деб Къанитатны биргесине алыб, ол паркдан чыкыган эшик таба айланды.

Къараб-къарагъынчы бары да орамга чыкыганларында, Бәла Къанитатха:

— Айыб этмегиз да эки минутха бизни былай бир къоюгъуз, мени Ахмат бла энчи сёзчюгюм барды,— деди.

Ахматны нёгери бла Къанитат бир джанына турганлай, Бәла тартыб хурджунундан герохун чыгъарыб, аны ауузун тюз Ахматны мангылайына айландырыб:

— Сени ма былайда уруб къоярга керек эди, алай джийиргенген этеме ансы, сен да къачыргъын джаууму. Бар, немчала келгинчи, анангы этек тюбуне кысыл. Бар дейме да! — деб буюрду.

Ахмат къагъытча агъарган бетин таш джолну башындан энишге айландырыб, къуйругъу сынган итча, барыб нёгерлерине кёшудду.

— Биз энтда тюбеширбиз, унутмагъыз! — деб, герохну халарын эшитиб, къачыб тебреген аманлыкчылары ызларындан кычыра, Бәла орамны энишге айланды.

Экинчи кюн танг аласында шахарда къуралган партизан отрядны адамлары джараган атлагъа миниб, шахарны туурасы сыртны башына чыкдыла.

Анасындан туугъанлы этмеген ишин этиб, атха миниб барганына уяла, ызына къарай да суйген шахарына, туугъан юйуне, суйген орамларына кёз джетдире, джюреги терен сатгышха кетиб, Бәла мыдах болуб барганлай, ызындан келген партизанланы бири:

— Къоркъма, эгешчигим, кёб турмай, аллах айтса, энтда биз ызыбызга къайтырбыз,— деб Бәлагъа кёл этди...

Биринчи китабыны аягъы.

1. Романны 1-чи китабыны экинчи кесегин толусу бла окъуб:

1) Назирни Перемышльден башлаб къурушугъа тюшгюнчю уруш джолларыны;

Тохтар бла хюдегисини иннетлерини;

Бэла бла Назирни араларында болумну хапарларын джарашдырыб айтыгъыз.

2. Суююмлю геройланы атларын, тукъумларын бир джанына, суююм-сюзлени да экинчи джанына айырыб, бири бирлерине келишмеген сылтауларын ачыкълал джазыгъыз.

3. Тохтарны, аны хюдегисини хар бирини халилерин толу джарашдырыб джазыгъыз.

ЭКИНЧИ КИТАБ

ДЖЕСИР ИШЧИЛЕ

Совет аскерчиле тузакъгъа тюшюб олтургъан фашист конц-лагерде тюрлениу болмай, бир кюню бир кюнюне ушаб, сауут-суз, джакъсыз адамланы бири-бири ызындан джутуб баргъан-лыкъгъа, къыш тауусулуб джаз джетди, джазы орнуна да джай келди. Лагердеги адамла бла къалгъан дунияны орталарында «чыпчыкъ ётмезлик» талай чыгъанакълы мийик буруу сюелгенликге да Ата джурт къазауатны фронтларында болум, джюрек къууандырлыкъ иги хапарла ары да ёте тебретиле. Ёлюмге бойсунмай, аны бла джан къазауат этиб бу кёзюуге джетген джесир аскерчиле джашаудан умутчу бола башладыла...

Бир кюн, «прогулканы» кёзюуюнде, Назир башы сагъышха кетиб ары бла бери бара тургъанлай, джан солуу этиб, Сапунов джетди.

— Джангы хапарларым болуб сени къууандырыргъа келеме, начальник! — деб ол Назирни джити имбашына арыкъ къолун салды.

«Джангы хапар» деген сёзню эшитгенлей, Назирни терен батыб тургъан мыдах кёзлерине «джан» кириб:

— Не затды ол, къайдан табханса джангы хапарны? — деб сорду.

— Бюгюн бизге келиб, шахтада ишлерге усталыкълары болгъанланы джазыб кетгендиле...

— Сора олмуду къууанч хапарынг?

— Былайдан чыгъаргъа табсанг, андан сора не керекди?

— Чыкыгъанны чыкыгъандан башхалыгъы барды, багъалы Сапунов. Былайдан чыгъыб, фашистлеге къулланыуда мен адамны къууандырыр зат барды деб ангылаялмайма.

— Иги сагъыш этсенг, ангыларыкъса. Былайдан бир чыкъ-сакъ, не джолда, не ишлерик джерибизде, бир къачар мадар ётерге боллукъбуз.

— Сёз ючюн, киритлеб Германиягъа алыб барсала, къалайгъа къачарыкъса?

— Да, Назир, Германиягъа элтмейдиле да биз да аны ючюн къууанабыз.

— Къайры элтедиле?

— Донбассха...

— Ким айтады аны сизге?

— Шахталаны «иелери» келиб кеслери ишчиле излеб айла-надыла. Анга чыртда ишекли болма. Не къадар кюн чыкыгъан джаны таба къорасакъ, кесибиэкилегеле къачаргъа ол къадар тынч боллукъду. Мен айтханны эт да, джаздыр кесинги. Биз барыбыз да къачар муратда джаздыргъанбыз ансы, мени, сёз ючюн, шахтадан чыртда хапарым джокъду.

— Биз деб кимге айтаса? Ишлерге джаздыргъанлагъа?

— Огъай, бюгюн сен мени бир къыйын ангылайса. Алагъа ишлерге деб, кесин киши да джаздырмайды. Биз джети адам болуб, къачаргъа оноулашыб, усталабыз деб кесибиэкини списокга тюшюртгенбиз. Кереклиси чакълы бир уста табсала, къара ишге ала сормагъанлай кимни суйселе да алыб кетерикдиле. Энди бюгюн, тамбла болса да сизни казармагъа да келиб устала излерикдиле. Джаздыр кесинги, сора биз алагъа къаллай устала болгъаныбызны танытырбыз.

* * *

Сапунов айтхан хапар тюз эди. Ол кюнню ючюнчю ингиринде шахта ишлени «усталарын» бир энчи вагоннга, къалгъан къара ишчилени да башха вагонлагъа киритлеб, фашист оккупантла аланы кюн чыкыгъан таба алыб тебретиле. Бу эшелоннга Сапунов бла Тарабукинни биргелерине Назир, аны батареясындан джесирге тюшюб сау къалгъан джашла Коваль бла Лакушин да тюшдюле.

Тыш къарамларындан кеслерине ушагъан сыфатлары къалмаса да, тюрленмеген халал джюреклерин къууанчлы ура, Назир бла Тарабукин вагоннга киргенлей огъуна бир джерге джарашыб олтурдула.

Сапунов Тарабукинни сау хапарын айтхан кюнден башлаб излеб айланганлыгына, Назир анга бюгюннге дери тюбеялмагъан эди, не ючюн десенг, ол, Тарабукин, къарыуун аяргъа излеб, бир-эки юч кюнню ичинде эшик хауагъа чыкмай тургъанды. Назирни уа ол джашагъан къазармагъа кирирге эркинлиги джокъ эди. Ол себебден ала, вагонну эшиклерин былай этилгенлей, джесирден башларына бош болуб, Ата джуртларына, къайтыб баргъан адамлача къууаныб, джангыдан бир-бирлерин къучакъладыла.

— Лёшка, багъалы Лёшка, эки кёзюнг да къалгъан чырайынгча тюрленсе, мен сени танырыкъ тюл кёре эдим,— деб Назир мыдах тюрсюнгге кёчюб, халал тенгини бетине къарады.

— Да, Назир, къайсы бирибизни да эки кёзюнден сора кесине ушагъан джугъу къалмагъанды.

— Бутунг мындан ары кыйнамазча сау болуб кьалдымы?

— Сора сен мени бутуму хапарын кьайдан билесе?

— Лагерге джангы келтирген сагъатларында бутунгу сьюреб, таякъгъа таяныб келгенинги мен кьрген эдим. Бир эки кере да кычырыб, тауушуму санга джетдиралмай кьалгъан эдим. Артда уа, суукъла тюшгенлеринде, аякъ кийимим да болмай, билегими джарасы да кыйнаб, кесим сени излеб табарча болмадым. Сордургъан адамым да, кимни эсе да сени бла алмашдыргъан болур эдиле, ёлгенди деб аллай хапар алыб келди да, сени былай сау табарыкъма деб чыртда акъылыма да келмеген эди...

— Бусагъатда бутуму хатасы джокъду, аллында уа бек кыйнады. Уллу-гитче болса да мени юсюмде джара, итни джарасыча, дженгил бителиб кьалыучан эди, бу джол а сау бола кел да джангыдан ашлан, бек кыйнады. Сени кьолунг а кьалайды?

— Меникини адам адамгъа айтырча уллу джарасы джокъ эди, алай а джюзген окъ тийиб, ичинде кьалыб кетген эди да, билегим тулукъ кибик дингиз кёбюб, тарлыкъдан хар ким бир-бирин теблеген заманлада, кымылдар мадарым болмай мен да бек кыйналгъанма...

— Энди уа кьалайды, окъ ичинде эсе, кыйнаймыды?

— Огъай, артда билегим чёгюб орнуна келгенинде, кесим сыгъыб ирин бла бирге чыгъарыб джиберген эдим, ма быллай юлюшлерин минг кьат ызына кьайтарыгъа деб, хурджунума салыб асыраб турама, — деб Назир чыгъарыб бир джылтырауукъ пулемёт окъну Тарабукинни кьолуна тутдурду.

Тарабукин окъну кьол аязында чекген маталлы эте:

— Чачылыучу окъ болмагъаны насыбынг кёре эдим, ансы билегинги джугъу да кьаллыкъ тюл эди. Ма, асыра, уруш бошалса, кёб затны эсинге тюшюре туругъа джарарыкъды.

— Лёша, кьачыб муратыбызгъа бир джетге эдик ансы, бизге джетген кыйынлыкъны биз алайсыз да унутмаз эдик...

Кеслерини энчи хапарларын айтыб бошагъандан сора, ала джесирге кьайда, кьалай тюшгенлерини, нёгерлеринден кимни джазыуу кьалай болгъаныны юсюнден кёб ушакъ этдиле.

Хухриков бла полкнун комиссары Сафоновну, Савченкону хапарларын эшитгенинде, Тарабукин башындан юйюкген бёркюн алыб, аланы ёлгенлерине уллу бушуу этди.

Экиси да баш энишге къараб иги кесек баргъандан сора, Тарабукин бёркюн ызына кьаблай айтды:

— Кьоркъма, Назир, биз аланы кьанларын он кьат кьайтарырбыз...

— Ёлмегенлей кесибизни аскерибизге тюшге эдик ансы... Иги сагъан бусагъатда «Правда» газетни джангы номерин табыб бир окъур эди... дуниядан хапарсыз джашагъан, джашама-

гъанны орнунда кёре эдим... Фронтдан бир тюрлю бир хапарыбыз джокъду. Алгъаракъда джесирге джангы тюшген адамладан хапар алгъанлай туруучан эдик, бу арт юч-тёрт айда уа джангы адам тюшгеннге тюртюлмей, биз джаны чыртда хапарсызлай тургъанбыз.

— Фронтлада болум газет, радио хапар эшитмегеннге да ачыкъды. Бизникиле аланы алларын деменгили тыймасала, джесирге адамла тюшгенлей турлукъ эдиле. Бизни да, адам кёлекелени, ишчилеге санаб мындан ары ташымай, джесирге джангы тюшген саулукълу адамланы ишлетирик эдиле. Адам кючлери джетиб, чархлары алгъа бурулгъан заманда, ала бизни бир джукъгъа къымылдатмай, чибинлени къыргъанча къырыб турдула, энди уа къуйрукъларына суу киргенинде, ишчи къол керекли болуб башладыла. Бир башхасы болмай, Сталин былагъа Кутузов французлагъа этген лагъымны илиндире турады.

— Лёша, ол лагъым бизни заманнга джарашырыкъ лагъым тюлдю...

— Нек?

— Къралны джартысын кюйдюртюб, халкъны джартысын къырдыртыб аны лагъымгъа санаргъа боламыды: ол заманлада бусагъатдача кючлю техника болмай, не джаны бла да къоранч аз болгъанды. Бусагъатда уа уруш юсю бла ётген шахарланы къуу къабыргълары къалгъанды, элле уа тюблери бла кюйгендиле. Фронтда, джесирде тышында да къаллай бир халкъ къырылгъанды... Москваны фашистле алгъандан эсе, бир деб бирибиз къалмай, барыбыз къырылыб къалгъаныбыз кёб да иги боллукъду. Аллай учузлукъдан сора бизге джашау неге керек эди...

— Москваны ала къараб да кёралмагъандыла. Мен эшитген хапаргъа кёре, Москва джанында бизникиле фашистлени хамхотларына иги джетдиргендиле. Ала кеслерин ары уруб алай бек кюреширик болмазла.

— Хамхотларына ургъан да аман тюлдю, алай а аланы артларына табанны джетдириб ызларына сюрюб барыб, кеслери чыкыгъан тешикни аллында джыланланы эзгенча башларын-башларын эзгинчи чыртда мени кёлум кенгерик тюлдю,— деб Назир джумдурукъларын къаты къысды...

* * *

Эки кюнлюк джол къоратхандан сора поезд келиб бир станцияда тохтады. Заман кюнортагъа джуукълашхан эди. Былайда вагонланы эшиклерин ачыб, джесир аскерчилени товар станцияда тюшюрдюле. Къатларында авчарка итлери бла сауутланыб сакълаб тургъан немец солдатла эрлей аланы тегереклерин алыб, бешишер-бешишер сафха тизиб, къайры эсе да сюрюб тебретиле.

Сау джылны фашист концлагерде киритлениб, дуния джарыгъын кёрюрге термилиб тургъан адамла, хар атлагъанлары сайын төрт джанларына джутланыб къарайдыла, алай а джю-реклерин къууандырыр зат кёрмей, мыдах тюрсюнлерин ызларына буруб, бу эрши «тюшню» сагъышына кёчедила.

Биреуню кююне биреу кириб: «Юй да меникиди, хапчюк да меникиди, тиширыуунг да меникиди!» — деб джагъасындан алыб босагъасындан тышына тюртюб тебресе, аны айтхан бетсиз андан он къат къарыулу болса да, юйню иеси арт къарыуун салыб джан къазауат этмей, чыртда чыгъыб кетерик тюлдю. Ариу аллай учузлукъну бетине сыйындырыб чыгъыб кетгени болса да, ол бара баргъан заманда юй да, харекет да, юй бийче да табаргъа болур... Къралын сыйыртхан халкъ а адамлыкъ атындан башлаб, атауллерыны къабырларын, аналарыны сыйлы къачларын, эгечлерини, юй бийчелерини тиширыу намысларын къайтмаздан тас этиб, бир заманда да упулмаллыкъ, бир ёмюрде да кечилмезлик учузлукъну бойнуна алады.

Фашист оккупантла къаллай халкъ бла ёшюнлешгенлерин ангыласала, дуниягъа джангы джашауну ачхан ишчилени, эллилени оюлмазлыкъ къалаларына иелик этерге базарыкъ болмаз эдиле, алай а ала башха къраллада эталгъан залимликлеринден эсириб, акъ бла къараны бир-биринден айырырдан озгандыла.

Бир заманнга дери тёзгенни ала бойсунганнга санай эселе, джангыладыла. Къалайгъа къарасанг да, кимге тюбесенг да, бир бёлек сатлыкъ итден къалгъанланы бет тюрсюнлеринде джаугъа бойсунмазлыкълары, бюгюн тёзген, бюгюн чекген кыйынлыкъларыны дертин тамбла он къат, минг кере къайтарыргъа хазырлыкълары белгилениб турады.

Тюз къарагъан кёз огъай эсенг, дуниядан айырылыб сау джылны төрт къабыргъадан чыкъмай ачлыкъ, джаланнгачлыкъ, ачыкъ залимлик унукъдургъан адамла да былтыр бла быйылны ортасында болгъан уллу башхалыкъны кыйналмай таныб барадыла.

Былтыр ойнай, кюле шахта сменадан къайтыб келиучю адамла, быйыл шахта поселокланы шахарларында тюбемейдиле. Къууаныб аталарыны алларына чыгъыучу сабийчикле, энди зыккыл кёнчекчиклеринден тобукъчукълары къарай, гардош бла кышхырдан гырджын этерге кюрешген мыдах аналарыны кюллерына ач кёзчюклерин айландырыб сюеледиле. Орамны бир кыйырында не фашист отряд, не фашист машина кёрселе, арбазда сюелген адамла юйлерине къачыб, эшиклерини кылычларын саладыла. Джылагъан сабийлерин да ала «тохта, бусагъат немецле келедиле» деб кюркютуб тыядыла.

Бу тегерекде не аскерге тюшмей, не къачар мадары болмай къалгъан эркишилени барын тергеуге алыб, хар эртден сайын

конвой бла ишлерге элтиб, куйлерине ингир къарангыда бошлайдыла. Ишлерге къарыулары джетерик джаш адамланы, не тишируу не эркиши деб айырмай, эшалаонлагъа джюклеб, Германиягъа ашыргъандыла.

Буз ургъан нартюх бачача, бутакълары ууалыб джалан сюелген сахар паркла, от юйню оджагыча, кюйюб къаралгъан юй къабыргъала, джер тебрениб оюлгъанча, тюбю бла оюлгъан сау тийреле, былайда ауур къанлы къазауат баргъанына толу шагъатлыкъ этедиле.

Шахарланы, эллени орталарында сюелген асмакъла, джер джерде къаралгъан джангы къарнаш къабырла, фронт узакъда болгъанлай тохтаусуз атылгъан автомат, пулемет очерעדлени тауушлары, къуугъун хапар бериучю сиреналаны дженгил-дженгил улугъанлары да былайда кюреш тохтамагъанына шагъатлыкъ этедиле...

Кюн кюйдюрген талада лобан топракълача къаралыб, андамында тегюлген шахта породаланы мийик ючкюл къалаулары уруш ууатыб фашист зорчула теблеб айланган мыдах шахтер эллени къатларына кысылыб, алайдан узакъ болмай джесир ишчилени джыяргъа деб ишленнген чыгъанакълы темир бурууланы башларындан энишге къараб, эрши къан алыб сюеледиле.

* * *

Донбассны бай кёмюр шахталарын хайырландырыргъа ашыгъыб тургъан немец коммерсантла, биржаны орнун тутхан ара лагерге келтириб совет аскерчилени джыйгъанлай, заманларын тас этмей, талай немец офицерни биргелерине олтуруб машинала бла алайгъа джетдиле.

Ала лагерни ичине кириб, сафлагъа тизилиб сюелген джесир ишчилерине къараб, былайдан аллыкъ байлыкъларын кезлерине кёргюзюб къаууана, бир-бирлерине накъырда, чам эте да харх этиб кюле, джыйылгъанланы орталары былайды деген джерге келиб тохтадыла. Аланы биргелерине, тар кийимлерини ичине сыйынмай, санлары тышына тукъуш-мукъуш чыгъыб тургъан бир ачы сарычач джаш тишируу да кедди.

Бир кегбе къуюлуб чыкыгъанча, юч бирча арыкъ фашист офицерни бири сарычач тиширугъа не эсе да бир затла айтыб, сора бурулуб, тизилиб тургъан совет аскерчилеге айланыб, кесини тилинде сёлешиб башлады.

Талай сёз айтыб, ол бурулуб башын сарычач таба силкди.

Сценагъа чыкыгъан актрисача, сёлеширини аллы бла киндигини юсюнде бармакъларын бир бирине чалышдырыб, калгъан чырайына чырт да келишмеген къара къашларын мангылайына кёлтюрюб, къурум джугъу ауур кирпичлерин кюшакъланыб кымылдата, тылмач тишируу былай айтды:

— Биз сизни джазыксыныб, кыйын концлагерден чыгъа-рыб шахталада ишлетирге деб былайгъа аны ючюн келтирген-биз. Хар къралда да джесирге тюшген адамла зауукъ этиб джа-шамагъандыла, бизде да алагъа деб энчи закон джокъду... Алай болса да немец командование сагъыш этиб, хатасыз адам-ланы кырылыб баргъанларын суймей, ашатхан-ичирген да этиб, биреригизни бирер ишде хайырландырыгъа онаулашхан-ды. Ол оноу сизге да герман империяны къралла арасы сыйына да таб болуб чыкгъанды. Сизге политика керек тюлдю, сизге джашау керекди. Джашар ючюн а ишлерге, ашаргъа, кьерге керек болады. Ма бу юч затны герман командованиени фюрери-ни игиликлеринден сиз былайда табарыкъсыз. Былайда сюел-ген граждан джюйюсханла бу тегерекдеги шахталаны иелери-диле. Сиз аланы кълларында ишлериксиз. Сизни бусагъатда-гъы болумугъуз бла адам хазна иш баджараллыкъ тюлдю. Ол себебден сизни джангы хозайнлеригиз кеслерини ачхаларын джоуб, эки ыйыкны ичине сизни багъыб, ишлерге джараулу этерикдиле. Коммунистлени аталары Энгельс: «Иш адамны джаратханды» — дегенди. Сталин: «Урунуу — сыйны, джигер-ликни, джигитликни ишиди», — дегенди. Фюрер да: «Жим да иш-лесин, хайыры Германиягъа джукъсун», — дегенди. Сиз бизни эм уллу джау къралыбызны аскеринде болгъансыз деб биз сиз-ни кълулугъугъуздан джийиргенмей, аriu кълрюкбюз, иги иш-легенлеге таб махорка да берликбиз. Коммунизмни джокъ этиб, орус къралны башына бош этер ючюн, Германияны хорланмаз-лыкъ аскер машинасы сагъатны механизмича тохтаусуз аriu ишлерге керекди. Бусагъатда паровозлагъа, электростанцияла-гъа, кыш а аскер казармалагъа, шахар учреждениелеге кълмюр керек боллукъду. Сиз фюрерни этген ашхылыгъын ангылаб, эм иги ишчиле болсагъыз, коммунистле оюб кетген шахталаны джарашдырыб, кълмюр эшаланланы тёрт джанына ашырыб баш-ларбыз,— деб фашист офицер айтхан затланы кълзюне кълргюз-туб кълууана, кълара къллкълбын ёрге кълтюрюб ары бла бери силкди...

* * *

Назир бла Тарабукин олтуруб ушакъ эте тургъан заманда Сапунов бла Коваль тегерекге айланыб, «джангы джуртлары» бла шагърей болуб кълйтдыла.

— Тенгле, быланы инженерлери кълйда да бирча ишлей кълреме,— дей Сапунов келиб аланы кълтларына олтурду.

Тарабукин Назир бла ушагъын сабыр этиб:

— Алай дегенинг? — деб сорду.

— Кирген эшигингден башлаб, буруу болсун, вышкасы бол-сун, таб тышында сакъллауул итлени орунларына дери биз туруб

келген концлагерни туугъан баласы кибикиди. Дунияны ариуун айтыб сѣлеширге кюрешгенликге, тѣгерегибизни бек айыбсыз бегитгендиле. Былайдан къачыб кѣреме деб бир да ойнама.

— Багъалы тенгим, кел бюгюн къачыуну юсюнден сѣзню къояйыкъ да къалгъан затны юсюнден оноулашайыкъ...

— Биз айтхан алайды: была айтхан эки ыйыкъларыны ичинде да бюгюнча ашатыб турлукъ эселе, биз бир кесек къарыу алыргъа керекбиз. Алайсыз ишге жарарыкъ тюлбюз да, ашатырыкъ да болурла. Ма ол эки ыйыкъ да озуб, ишлер джерибизге, джюрюр джолубузгъа бир кѣз джетдирсек, ол заманда къачан, къалайда къачарыбызны оноун да этербиз. Аны тышында биз, къачаргъа оноулашханла, бир джерге тюшюб къаллыкъ тюлбюз. «Усталаны» джер-джерге юлешиб иерикдиле. Сѣз ючюн, былайгъа джыйгъан адамларын тѣрт шахтагъа юлеширик эселе, «усталаны» ол тѣрт шахтагъа юлешиб джиберликдиле. Ол себебден кимни ким бла барлыгъыны юсюнден да бусагъатдан башлаб сагъыш этерге керекбиз.

* * *

Арадан онбеш кюн озгъандан сора немец солдатла лагерге кириб кычырыкъ, дауур эте бютеу халкъны аякъ юсюне салыб сафлагъа тиздиле. Былайгъа биягъы шахта «иеле» бла бир кебден чыкъгъан биягъы юч офицер, сарычач тылмач да келдиле. Быланы ишлери эртде огъуна салыныб бошагъан эсеб бла бара кѣре эдим, эрлай соруб, шахта «усталаны» тышында медицина, поварлыкъ, чурукъчулукъ, темир, агъач усталыкълары болгъанланы да джазыб алдыла. Ала ол ишлерин тындырыб бошаргъа, эки-юч немец солдат айланыб сакъал-баш джюлюй билген талай адамны табыб алыб келдиле. Ол кюн ингирге дери адамланы шахта-шахтагъа юлешдиле, башларын кыркыдырыб, сакъалларын джюлютюб, барын лагеръ хамамда джууундуруб кийимлерин дезкамерагъа салдырыб кийдирдиле. Аякълары, юслери бек джаланлагъа эски румын, мадъяр кийимле бердиле. Къысхача айтыргъа, тамбла ишлеб башларыкълары хар кимге да ачыкъ болду.

Кертиси да алай эди. Эртденбла алты сагъатдан башлаб, адамланы шахта-шахтагъа юлешиб, сюрюб былайдан алыб кетдиле.

Назир бла Тарабукинни нѣгерлерине аллында къоркъгъанларыча болмай, бирге тюшген бек тынч болду. «Шахта усталаны» айырыб бир джерге джыйгъан заманда ала бирге сюелген эдиле да алай тургъанлары бла бешиси да бир талай башха «уста» бла бирге бир шахтагъа тюшюб къалгъан эдиле. Къалай-алай болса да, джолгъа чыкъгъан кюнлеринден башлаб бичиб тургъан муратлары бузулмай, къачаргъа ант этген джашча бю-

гюннге джетдиле. Энди алагъа бир кюнлерин тас этмей къачаргъа хазырланган, къачар джол излеген биринчи сагъыш болуб тохтады. Ала ишлер джерлерин, алайгъа джюрюрюк джолларын кёрюрге ашыгъыб тургъанча, немецле да кеслерини ишчи къулларын джегиб башларгъа ашыгъыб, экинчи кюннге дери чыдамай, сюрюб барыб джесир аскерчилени иш зонагъа джыйдыла...

Биринчи кюн шахта тегерегин ариулагъан, бегитиучю агъачларын бир джерден бир джерге ташыгъан, дагъыда была кибикууакъ къара ишледен сора башха затха къатышмай лагерге къайтдыла.

Ишге джюрюрюк джоллары да, ишлерик джерлери да джюрегин алай бек къууандырмай, Тарабукин сагъышлы болуб, тобукъларын къучакълаб олтуруб тургъанлай, Назир аны къатына джараша:

— Лёшка, къалай кёrese болумну? — деб сорду. Тарабукин тенги таба къарамагъанлай къысха джууаб берди:

— Джаратмайма.

Экинчи кюн ишге чыкъгъанларында, кюлтюмбет тылмач айтханча, иш зонагъа джыйырмагъа джууукъ граждан адамны алыб келди. Аланы хазнасы къалмай джашагъан къарт адамла эдиле. Юс кийимлери болмаса аланы бет чырайларында, къалгъан кефлеринде джылдан артыкъны сюнгю тюбюнден чыкъмай айланган адамладан айырырча башхалыкълары джокъ эди, юслери башлары да къарыусуз эди, кёб болмай сабийлери ёлген адамлача, кёбюсюню сакъаллары джетиб эди. Башларына бош болуб, юйлеринде джукълаб келгенликлерине, аланы былайда кеслерин джюрютген халлары да тутмакъдан башха тюл эди.

Зонаны ичине кириб бошагъанларында да, ала немец солдатладан эркинлик болгъунчу, бир джерде сюрюлюб келгенлерича, джопшучукъ джыйылгъанлай турдула.

Бу джесирге тюшген совет аскерчилени озгъан джылны ичинде «эркинликде» джашагъан адамла бла биринчи тюбешиулери эди. Ол себебден ала тышында болса да, кеслерича зорлукъда, немец оккупантланы аякъ тюблеринде тургъан къарнашлары бла сёлешиб башларгъа бек талпый эдиле.

Тышындан, шахтёр элден, келгенле бир джерде, лагерден келгенле да аладан аркакъда сюелиб, бир-бирлеринден кёзлерин айырмай, кенгден бир-бирин тансыкълай тургъанлай, зонаны ичине кирген немецле эки къауумну да ортасына чыкъдыла. Аланы биргелерине граждан кийимлери болгъан бир гаккыбаш немец, бир къатангы узун офицер, кюлтюмбет тылмач да бар эдиле.

Былайгъа келген офицер, биз кёре туруучу юч къуу офицерни бири эди. Бёрк агъачха ушагъан къатангы башында къуш

суратлы фуражкасын мангылайына терен тарта, ол алгъа чыгъыб, кишиге да къарамай, хауа бла сёлешиб башлады. Айтылгъан затдан джукъ ычхындырама деб къоркъа болур эди, тылмач эки кёжюн аны тюбюнден ёрге айландырыб, бир-бири бла туююшгенча тохтаусуз ёрге бла энишге чынгаб тургъан эринлеринден айырмай, ала тохтагъынчы сакълаб, сора немец тилде айтылгъан затланы орус тилге кёчюрюб башлады:

— Бюгюнден ары сиз, эки къауумугъуз да, иш кюнню кёжююнде ма былайда сюелген адамны эркинлигине кёчесиз. Бу шахтаны иеси Фон Майерди. Ишни кёжююнде аны аты бла буйрукъ бериб, былайда барынга да тамадалыкъ этерик шахта инженер фельдфебель Шварцды. Аны бла сизни ортагъызда тылмачлыкъ этерик менме, Мени тукъумум Гольдманды. Фельдфебель Шварцны биргесине онбеш солдат боллукъдула. Сизге башчылыкъ этген немец солдатланы къайсысыны буйругъу да джанлаусуз толургъа керекди. Буйрукъну толтурмагъанланы, ишде джалкъаулукъ, эринчеклик этгенлени саботажниклеге санаб, былайда огъуна уруб къояргъа алагъа эркинлик бергенбиз. Лагерчиле бары да, усталыгъы болгъан болмагъанла да, биз былайгъа келтирген эски шахта усталаны башчылыкълары бла ишлериксиз. Ала айтхан зат да джанлаусуз толургъа керекди. Иш кереклени ариу джюрютюгюз, ишни аягъында аланы таза-лаб, алгъан джеригизге салыгъыз...

Фашист офицерни бу тукъум буйругъун ангылатыб бошагъанлай, немецле тюнене джазгъан списокларына къараб, агъач усталаны башха, темир усталаны башха, машина-мотор усталаны башха, электриклени башха, къара ишчилени да бир башха айырыб бригадалагъа юлешдиле. Алагъа башчылыкъ этерге да тышыннан келген адамладан экишер, ючюшер адам алыб къошдула.

Лагерде кеслерни «шахта усталагъа» джаздыргъанла бла керти усталадан онбир адамны бир джанына айырыб, къалгъанланы тыш ишлеге джарашдырдыла. Аланы кимине ташкёмюр порода ташылгъан эстакадаланы джамаргъа, кимине электричество джарыкъны бардыргъа, кимине темир джолланы джаматыргъа, кимине былайда алгъындан тургъан кёмюрню машиналагъа джюклерге буйрукъ берилди.

Адамланы тыш ишлеге джарашдырыб бошагъанлай, фельдфебель Шварц бла кюльтюмбет тылмач шахта усталаны къатларына келиб, ичинде барлыкъ ишлеге хазырланыб тебретиле.

Кесинден тамадала кетгенлеринде Шварц, бир генерал чыны болгъан адамча, аллында сюелгенлеге огъартын къараб, къолунда тал чыбыкъны хауада ары бла бери силке айтды:

— Сизни алгъыннгы башчыларыгъыз, коммунист диверсантла, шахталаны барын оюб кетгендиле. Биз аланы джангыдан орунларына салыб, къысха заманны ичинде кёмюр къазыб баш-

ларгъа керекбиз. Бу затны барын толу ангылаб, сиз да бир минутну зыраф джибермей, бютеу къарыуугъузну аямай, салынган борчну толтурургъа керексиз. Ангылаб къалыгъыз, сиз, устала, ишни къаллай бир дженгил баджарсагъыз, шахта аллай бир дженгил ачылыб, герман империягъа хайыр бериб башларыкъды. Лос, бу фонарланы алыб, тюбюне тюшюб башлагъыз. Господин Приходько, мен энишге тюшерге хар затха къараб, ишни дженгил толтурур ючюн, не материал, не агрегат керек лисин эсеблеб, меннге билдирирча болуб туругъуз.

Бу затланы айтыб, ол бурулуб, шахтаны ичинде электро джарыкъ бардырлыкъ адамла таба кетди.

Ол алайдан джанлар кёзюню мараб туруб, кюлтюмбет тылмач аны буйругъун джангыдан айтхан кибики эте, Сапуновну къатына джууукъ келиб:

— Аны къатында сакъ сёлешигиз, гестапону агентиди,— деб юсюнде къара курткасы бла бир сары шилли алаша джукъа адамчыкъны кёргюзе, бети бир кесек джарыб, дженгил атлаб, фельдфебельни ызындан айланды...

* * *

Экинчи кюн ишге чыкъгъанлай, Тарабукин, Остап Марковичге эшитдире, Назир бла Сапуновгъа къараб айтды:

— Биз да бир къауумлача, немецлени джанына кёчюб, алагъа ишлеб башладыкъ. Муну арты не бла бошаллыгъын билемисе?

Остап Маркович, тегерек джукъа кёзлюклерин джыйрыкъ мангылайына кёлтюрюб, Тарабукиннге кыйыкъ къараб сорду:

— Кимледиле, иги джаш, алагъа кёчгенле?

— Къайдам, ма сиз зат...

— Бизни алагъа кёчгенибизни санга ким айтханды да?

— Бизге башчылыкъ этиб, аланы ишлерин толтурта эсегиз, не башхасы...

Бошунагъа къартны ачыуландырыргъа керек болмай эди. Ол ышаннгылы адам болгъанына толу ийнаныб, Назир андан ары Тарабукиннге сёз бермей айтды.

— Остап Маркович, биз сизни бла сёлеширге излей эдик...

— Керексиз затланы джаншамасагъыз, мени огъайым джокъду... узалыгъыз ишге, келедиле, — деб Приходько энишге ийилиб, ачхыч бла моторну хырын буруб башлады.

Фельдфебель Шварц къолунда къара резин таякъ бла ишчилени къабыргъаларындан тюртюб, аллындан джанлата, Остап Марковични къатына келиб сорду:

— Господин Приходько, моторну нек тонайсыз?

— Господин фельдфебель, мотор тот болгъанды, аны таза-лаб джау сюртюб джыймасакъ, ишлерик тюлдю.

Темир таягъын ёрге сюеб, Сапунов фельдфебель бла къартны сёзлерине тынгылаб тургъанлай, бир уубет немец солдат джашил кёзлерин джандырыб:

— Лос, работи, ду русище шваин! — деб керилиб башына резин таякъ бла урду. Эки кёзюню аллында джилтинле ойнай, ол темир таякъны кёкюрегине къаты кысыб: «Тохта, джаныуар къандан джаратылгъан, мен санга аны къайтармай былайдан кетмем» деб ичинден ант эте, дагъыда бир урдуругъа излемей, кесин къолгъа алыб ишине джарашды.

— Лос, работи, работи! — деб кычыра, уубет солдат ишчилени кимине резин таякъны, кимине чуругъуну бурнун джетдире, иш участокну бир кыйырындан бир кыйырына ётдо.

Остап Маркович бу ачыкъ залимликге чыдаб болалмай, джукъа джаягъында эски табы къалтырай, фельдфебельге айтды:

— Господин фельдфебель, адамланы, хайуанланы туюгенча туюселе, алагъа иш баджартхан кыйын боллукъду.

— Господин Приходько, тартмагъан атны къамчи бла ургъан адетди. Аны тышында сиз кесигизге буюрулгъан ишден башха оноугъа къатышмагъыз, джесир солдатла бизни энчи оноубуздадыла. Алагъа биз не скойсек аны этерге эркинбиз. Къырыб къоярны орнуна ашатыб-ичириб, джашауларын сыйырмай тура эсек, ала да къадалыб биз айтханны этиб туругъа керекдиле. Немец солдат джесирге алгъан адамларына не скойсе аны этерге эркинди. Ангыладыгъызмы?

Остап Маркович джууаб берирни орнуна энишге ийилиб, биягъы хырны буруб башлады.

— Мен сизге сорама, ангыладыгъызмы?! — деб фельдфебель чуругъу бла къартны къабыргъасын сермеди.

Остап Макарович, джыгъылыб тургъанлай, узун фельдфебельни тюбюнден ёрге къараб:

— Ангыладым, бек ариу ангыладым, — деб джууаб берди.

Немецле тышына чыкъгъанлай, иш соргъан сылтау бла Назир къартны къатына келиб энишге чёкдю. Сёзю андан мындан келтире турмай, ол:

— Остап Маркович, сиз бизге болушургъа керексиз, — деб къартны кёзюне къараб тохтады.

— Не бла?

— Бизге къачаргъа керекди.

— Кимлесиз сиз?

— Мен бла мени нёгерлерим.

— Сен ким эсенг да аны да, нёгерлеринги да таныт.

— Мен лейтенант Батыровма, коммунистме, нёгерлерим да мени кибиб адамладыла, кёзю-кёзюу келиб танышырла...

— Ненчаулансыз? Айыртыб айт.

— Ненча мадар болса анча.

— Кёб адамгъа болушаллыкъ тюлбюз. Вукъдурур джер джокъду.

— Бугъар джер кесибиз табарбыз.

— Огъай, сиз кесигиз кыйлы кълсагъыз, узакъ бараллыкъ тюлсюз. Былайлары чегети, ёнгеси болмагъан ачыкъ джерледиле. Бу джол джети-сегиз адам хазырланыгъыз, кългъанланы юсюнден биз дагъыда сагъыш этербиз.

— Къалайтын къачарыкъбыз?

— Ма ол штрекни ичи бла.

— Сора мычымай къазыб башларгъа керекди.

— Огъай, къазыб тебреген огъай эсенг, алайгъа джууукъ барыргъа да джарарыкъ тюлдю. Сиз ишигизни этиб, къайгъысыз сакълаб турургъа керексиз. Керекли зат сизсиз этилликди. Бир-биринги билген адамладан сора кишиге аузуугъуздан сёз чыгъармагъыз.

— Дагъыда бир сорлугъум, Остап Маркович.

— Айт, кысха сёлешейик, бизге къараб тургъан адам барды.

— Кимди ол?

— Аны таба къарама. Марченко... къара курткасы бла алаша адамчыкъ.

— Да аны бир мадар этиб къоратыргъа керекди.

— Сиз къачар кюн ол бери келмезча боллукъду. Айт не сорлукъ эсенг да.

— Биз къачсакъ, бизни нёгерлерибизден талай адамны ёлтюрген этерикдиле. Адетлери алайды.

— Билеме...

— Сора къалай этерикбиз, биз кесибиз къачыб башхаланы отха салыргъа излемейбиз.

— Аны ючюн сиз къайгъырмагъыз, биз тюнене аны сагъышын да этгенбиз.

Назирни бети джарыды. Бичген муратлары алай таб джарашыб баргъанына къууана, ол:

— Остап Маркович, бизни сагъышыбызны этиб, бизге къайгъырыб айланган адамла кимледиле?

— Кёб билсенг, дженгил къартайырса деб бизде сёз барды. Тюбесенг — танырса, бар энди ишинги эт,—деб Остап Маркович, не эсе да бир джырчыкъны мурулдай, моторну къабдалын ёрге кёлтюрдю...

* * *

Арадан бир ыйыкъ кетгенден сора Остап Маркович фельд-фельбеге айтды:

— Господин инженер, ма бу штрек барыб кысыр породагъа, ташха тирелиб турады. Не заманда да хазна хайыр бермей

эди, аны бегитген агъачланы алыб башха джерде хайырландыр-
сакъ иги боллукъ эди, муну ичинде эки вагон чакълы бир агъач
бола кетерикди. Чачайыкъ да, ма былайгъа къалайыкъ.

— Бегимеген штрек оюлуб адамны басаргъа боллукъду.

— Бир шпур тешиб аны атылтсакъ, учхара тургъан порода
оюлуб ткбюне тюшерикди. Шахта ишлеб башласа, породаны да
узакъгъа ташымай, ары теге турурбуз. Алай бла бу атылыб
тургъан штрекден эки къат хайыр аллыкъбыз.

Фельдфебель, къарт айтхан затланы ушатыб, сермеб къо-
луна электрофонарны алыб:

— Джюригюз бир къарайыкъ,— деб төрт джанына сакъ
къарай, къартны да биргесине алыб, «эски» штрекге кириб теб-
реди. Ол аны аягъына дери барыб, фонарны ары бла бери ай-
ландырыб, керти да былайда кѐмюр болмагъанын кѐргенинде:

— Хайыр, Приходько, кимден чыкъса да, биз таб оноугъа
эс бѐлген адамлабыз. Сени халал ишлегенинг ючюн, шахтаны
иесине айтыб мен ачха саугъа бердириме. Ол, ызына бара ба-
рыб, штрекни ортасы былайы болур деген джерде, къара резин
таягъын штрекни къабыргъасына узатыб белги кѐргюзе, къош-
ду: — Ма былайдан аргъысын чачаргъа эркинлик береме. Шпур-
ну тешиб бюгюн хазыр этигиз, тамбла ишни аягъында атылтыр-
сыз,— деб ълчелеб атлай, ызына чыгыб кетди...

Шахтаны ичинде кеслери къалгъанлай, Остап Маркович кѐ-
зю-къашы бла Назирни кесине чакъырыб: — Бусагъат нѐгер-
леринги да биргенге алыб, мени ызымдан тебрегиз,— деб элтиб
шахтаны бегитген агъачланы къалай ачаргъа кереклисин кѐр-
гюздю.

Къолларында фонарлары болгъанлыкъгъа, ала штрекни
ичин алай иги джарыталмай эдиле. Ол себеден ашыкъмай
къыстыргъычларын чыгъарыб, башындан тюшген зыгъырдан,
ташдан башларын джанлата, джашла агъачланы бирем-бирем
орунларындан къобарыб башладыла...

Экинчи кюн, иш бошала, Остап Маркович кеси Назир бла
Тарабукинни къатларына барыб, джарыкъ тюрсюнде айтды:

— Хайдагъыз, джигитле, энди хазыр болугъуз. Бир сагъат-
дан штрекни атылтхан этерикбиз. Бекфордов шнурну джандыр-
гъанлай, барыбызгъа да тышына чыгъаргъа команда бериллик-
ди, ол кѐзюуде нѐгерлеригизни да биргегизге алыб бир да аямай
атыллыкъ джар таба къачыгъыз, тешик хазырды. Ол къабыр-
гъаны тюз тѳб джанындады. Ма, бу электрофонарчкыны хур-
джунунга сал, сен алда барлыкъса. Къоркъмагъыз, сиз ол джа-
нына чырмаусуз чыгъарча шнурну узунлугъу алай эсебленнген-
ди. Ары джанына ѳтгенлей, баралгъаныгъызны барыб, вагонет-
каланы тюблерине кириб, алайдан джукъгъа къымылдамай
олтуруб туругъуз, алайгъа адам келликди. Ол «мен бойсунма-
гъан Донбассны джашыма» дегенлей, туруб ол айтхан джерге

барырсыз. Къалгъан оноу баргъан джеригизде этилликди. Ангыладыгъызымы?

Къарт сёзюн бошагъанлай, Тарабукин аллына атлаб.

— Ангыладукъ, Остап Маркович, бек сау болугъуз. Бюгюн ол шпионну ишге чыкъмагъанын кёрген эдик, алай болгъандыкыгъа, эртденли бери сиз джукъ айтмай тургъаныгъызгъа бир чырмау болуб тынгылайсыз деб кёб тюрю сагъыш этген эдик. Сау болугъуз. Остап Маркович. Джаныбызны аямай Ата джурт ючюн къазауат этерге сёз беребиз,— деб ол узалыб къартны зыбыр къолун къаты кысды.

— Хайдагъыз, ашхы джолгъа, хазырланыгъыз, бусагъат келликдиле,— деб къарт джашланы къатларындан къорады.

Арадан он минут да кетмегенлей шахтагъа фельдфебель Шварц, тылмач, дагъыда бир немец солдат тюшюб келдиле.

Шварц Остап Марковични кесине чакъырыб, тамбла этилик ишлени юсюнден иги кесек сёлешиб, сёзюню аягъында:

— Штрекни атылтыргъа хар затны джарашдыргъанмысыз? — деб сорду.

— Джарашдыргъанбыз, господин инженер. Шнурну джандыргъандан сора иш къалмагъанды.

— Къайда, келигиз бир къарайыкъ,— деб тылмачны да биргесине ала, ол узун атлай, алда тебреди.

Фельдфебель алай айтханлай, Остап Марковични бети тюрленди. Ол ишни аягъында Фельдфебель алайгъа барлыкъды деб акъыл этмей, джашла къачарыкъ тешикни ауузун кёб болмай кеси ачхан эди. Энди Фельдфебель алайгъа бара эсе, ажымсыз тешикни кёрлюкдю.

Башында джюз тюрю сагъыш къайнай, Остап Маркович тылмачны ызындан джетиб, ауазы къалтырай айтды:

— Господин фельдфебель бегимеген тешикге кириб, кесине бир хата этдирирге башлагъанды. Не аз да хауа къымылдагъанлай, оюлуб башыбыздан таш тюшерге боллукъду. Сиз инженерсиз ишлеяллыкъ тюлбюз деб айтыгъыз.

Шварц тылмач айтханнга тынгылаб:

— Гут, гут, къарт керти айтады, бизни джашауубуз учхара аджалдан сакъланыргъа керекди,— деб къолун силкиб, ызына бурулду.

Иш бошалыргъа он минут къалгъанлай, Шварц сагъатына къарай, Остап Марковичге сорду.

— Шнурну ким джандырлыкъды?

— Мен кесим...

— Огъай, господин Приходько, ары барыргъа мен да сизге эркинлик бермейме. Сизге джукъ болса, башха уста табаллыкъ тюлме. Андан эсе джесир ишчилени бири джандырсын. Шнур ненча минут джанарыкъды?

— Адамла тышына рахат чыгъар ючюн, джандыргъан адам

да ачымаз ючюн, эки минутха эсеблегенбиз (кертиси уа юч минут бла джарым эди).

— Ашхы, хайда джандыртыгъыз. Къалгъанла тышына чыгъаргъа эркиндиле,— деб немец нёгерлерин да биргесине ала, Шварц шахтадан тышына чыгъыб кетди...

Остап Маркович къалгъанланы барындан да башына артха чыгъыб, джан солуу эте, дженгил атлаб фельдфебельни ызындан джетди.

— Господин фельдфебель, господин инженер джети-сегиз джесир солдат, мени кычыргъаныма да къарамай...

Ол бу сёзлени айтыргъа джерни тебрендириб, штрекни атылгъаны тунакы таууш этиб башына чыкъды.

— Господин Фельдфебель, мен айтханны кзулакларына алмай, джети-сегиз джесир солдат атыллык штрекге кириб кетгендиле; сау, джаралы бар эсе да, къараргъа керекди.

Бу сёзлени эшитгенлей, Фельдфебель ачыуланыб, эки кёзю джилтин тёге, хурджунундан сыбызгычыгъын чыгъарыб, юч кере сызгырды. Олсагъат къара автоматларын кёкюреклерине кысыб, онбеш солдат аны аллына тизилдиле.

— Шахтаны ичинде саботажникле къалгъандыла. Ала атылгъан штрекге киргендиле! Бусагъат противогазларыгъызы кийиб, фонарыгъызы джандырыб тюбюне тюшюгюз. Ёлген эселе ашхы, сау, джаралы табханыгъыз болса, бери чыгъарыб бу тууарланы алларында уругъуз. Энди ала бизге керек тюлдюле!

Фашист солдатла эрлай противогазларын кийиб, чабханларын бузмагъанлай джетиб бирем-бирем шахтаны ауузуна ташайыб кетдиле.

Ала ары ташайгъанлай, фельдфебель джесир аскерчилеге бурулуб, тамагын джарыб кычырды:

— Бусагъат сафха тизилигиз! Бистро, бистро!

Барысы да сафха тизилиб бошагъанлай, ол конвойну кыачырыб, аланы тегереклерин кзуршалатыб:

— Джатыгъыз, кюбугъуз, джатыгъыз, кюбугъуз! — деб тюбюне тюшген солдатла тышына чыкыгъынчы тохтаусуз команда бериб турду. Джесир солдатланы ёрге кюбармагъанлай, ол немец солдатлагъа тамадалык этген унтер офицерни аллына барыб:

— Не кёрдюгюз? — деб сорду.

— Барын да оюлган порода басханды. Тюбюнде чыртда киши джокъду, господин фельдфебель!

Шварц андан сора унтерофицерге чыртда джукъ сормай ызына бурулуб, джерге бауурланыб тургъан адамлагъа айланыб:

— Туругъуз! Энтда джашаргъа сюмегенле бар эсегиз, алгъа чыгыгъыгъыз бусагъат разы этейик! — деб кычырды.

Джууаб орнуна джесир солдатла башларын энишге тутуб,

терен тынгылаугъа кѣчдюлѣ. Ала не фельдфебельден, не ёлюмден кѣоркѣуб тюл, нѣгерлерини фашист пленден кѣачыб кѣу-тулгъанларын билмей, аланы шахта тюбюнде бастырылгъаннга санаб, башларын энишге ол ачы бушуу ючюн тута эдиле...

Кѣачхынчы джашла, таш атылгъанны букѣусу бла газы тешикден бери кириб, тамакъларын буууб, ауузларын бѣрклерини ичине джашырыб кѣаты джѣтел ѣте тургъанлай, штрекни баш джанындан джарыкѣ ышанчыкѣ кѣрюнѣуб джукѣланды, дагѣы-да бир кесекден гитче лампачыкѣны джарыгѣы джангъыдан кѣрюндю. Лампачыкѣ джанса джанмаса да джашла кеслери таба келген аякѣ тауушланы ачыкѣ эшите башладыла. Ёки минут да турмай, лампачыкѣ келиб кѣолларына бирер ташны кѣаты кѣысыб тургъан джашланы юслерин джарытды. Аны джарыгѣыны ызындан келиб тургъан адам ауангы:

— Мен бойсунмагъан Донбассны джашыма, джолдашла,— деб Остап Маркович айтхан паролъну эшитдирди.

Кѣабырдан кѣобхан адамлача, керти да дунягѣа джангъыдан кѣайтхан джесир совет аскерчиле асыры бек кѣууаннгандан кѣзлерине джыламукѣ ура, ташларын джерге атыб, дже-тиб ол адамны бирем-бирем кѣаты кѣучакѣладыла.

Джашла такѣыр джюреклерин басыб, бир кесек эс джыйгъанларындан сора, ол адам:

— Кѣайсыгѣызсыз тамада? — деб сорду.

— Тамада кичи айырмай, барыбыз да бир оноугѣа сыйыныб айланнганбыз,— деб Тарабукин джууаб берди.

— Алай болса да биригиз тамадалыкѣ ѣтмей, сиз пленден кѣачаллыкѣ тюл эдигиз.

Сапунов тѣгерек айланыб ол адамны аллына келиб:

— Бизге башчылыкѣ ѣтген ма бу ѣки лейтенантдыла,— деб Назир бла Тарабукинни кѣргюздю.

— Сиз ѣкигизден сора уа командир бармыды?

— Бу ѣкиси кичи командирледиле,— деб Назир Коваль бла Сапуновну кѣргюздю.

— Коммунистле кѣолларыгѣызны ѣрге кѣлтюрюгюз. Сиз ючюгюз а комсомолда болгъанмысыз?

— Устав бла алай джарай ѣсе, аланы да биз лагерде партиягѣа кандидатлагѣа алгъанбыз,— деб Назир аланы орунларына джууаб берди.

— Кѣысхача айтыргѣа, барыгѣыз да коммунистлесиз. Аш-хы, биринчиси, багѣалы джолдашла, фашист пленден башыгѣызгѣа бош болгъаныгѣыз бла алгѣышлайма. Ёкинчиси, сиз кече кѣарангы болгъунчу былайда сакѣларгѣа керексиз. Ма бу ѣки «юнчакѣны» ѣкигиз хурджунларыгѣызгѣа салыгѣыз,— деб Тарабукин бла Назирге бирер герох бериб, дагѣыда айтды:

— Иш ѣтген заманда да, ѣки адам болсала да, аланы бири тамада болады, сиз да ичигизден бир тамада айырыб аны оноуу-

на бойсунурча болугъуз. Мен эки сагъатдан къайтырыкъма, ары дери былайдан джукъгъа кымылдамай сакълагъыз.

Назир хурджунунда герохну сабын къаты кысыб:

— Былайдан чыкъсакъ, не этерикбиз? — деб сорду.

— Кюндюз джукъларыкъсыз, кече уа болумгъа кёре буйрукъ толтурлукъсуз, джау бла кюреш бардырлыкъсыз, хайдагъыз, олтуругъуз да солугъуз, — деб ол адам, фонарчыгъын джандыра да джукълата, дженгил атлаб, штрекден чыгыб, къарангыда тас болду...

КЕЧЕ БЛА КЮН

Нарсана тегерекге тохтаусуз къар джауб тургъанлы, тёртбеш сагъат озду. Алай болгъанлыкъгъа, ол не юйлени башларында, не тереклени булчукъларында, не сыйдам асфальт орамланы юслеринде кесине орун табалмайды. Тауладан ургъан къаты джел аны, сюрюб букъусун кёкге чыгъара, тыгъырыкълагъа, джар, къулакъ ичлерине джияды. Ол юй къабыргъалагъа, къанга щитлеге, столбалагъа джабышдырылгъан немец буйрукъланы джыртыб алыб, аланы джарым устуккуларын, кюрес таууш этдире, бузлауукъ асфальтда ары бла бери сюрюб, узакъ джары къоратады. Бу джерледе бир заманда да болмагъанча келген ачы сууукъ шахарчыланы хазнасын къоймай юйлерине джыйгъанды. Анда-мында санлаб бир кёрюнген адамла да джел ургъан джанына ёшюн уруш этиб баралмай, ызларына бурулуб, къолларына «ух» деб джылыта, бир кесек солуу алыб, дагъыда биягъы джолларына атланадыла. Не заманда да былайда кышлаучу къанатлыла да бу къутургъан джелге къарышалмай, сёдегей учуб, Ёксюзле джанына ташаядыла...

Кетген джай шахаргъа омакъланыб киргенлерича болмай, бюгюн фашист оккупантла, джукъа джагъаларын ёрге кёлтюрюб, аланы тышлары бла да бирер быстырны кысыб, бурунларындан суулары агъа, къоркъунчлу кычырыкъ этиб, комендатураны аллында чепкен сокъгъанча, ары-бла бери джортадыла. Бу къобуб келген «ахырзаманнга» къарамай, ала неден да алгъа госпиталлада джатхан джаралыларын машиналагъа джюклеб, ашыгъыш вокзал таба ташыйдыла.

Тюнене джаралаланы къоратыргъа деб буйрукъ алгъандан бери, немец командование Кавказда уллу тюрлениуле болгъанларын сезиб, штабларындан чыкъмай джангы буйрукъ сакълаб тургъанлай, комендатураны аллына бир къара легковой машина келиб тохтады.

Андан юч немец офицер чыгыб, дженгил атлаб, комендатурагъа кирдиле. Джангы адамланы кёргенлей, комендант ёрге туруб, аланы алларына чыкъды.

— Господин подполковник, муну генерал джибергенди,— деб аланы бирлери сумкасындан чыгъарыб, юсюне пашот мухурла салыннган бир пакетни комендантха узатды.

Комендант, келген офицерлени олтуртуб, эрлай пакетни ачыб, аны ичиндеги къагъытны алыб, ашыгыш окъуб башлады. Аны джашил кёзлери солундан онгуна кызыгу-кызыгу джюрюб, тизгинлени юслери бла ётюр баргъанлары къадар бетини къаны тюрленнгенден тюрлене, къашларыны орталары да къобузну къарнына ушаш джыйырылыб башлады. Къагъытны окъуб аягына чыгыб бошагъанлай, ол, адъютантын чакъырыб, буюрду:

— Мычымай, бусагъат, былайгъа бютеу офицерлени чакъырыгъыз!

Джарым сагъатдан, комендантны кабинети офицерледен толуб, къуугъун джыйылыулары башланды.

«Чакъырылгъанла бары да джыйылгъандыла» деб рапорт алгъанлай, комендант «огъартын» келген къагъытха кёз джетдире, тамагъы тюрлениб, сёлешиб тебреди:

— Джюйюсхан офицерле! Джау не адам кючюн, не сауут кючюн аямай салыб, фон Паулюсну аскерин къуршалаб, Ростов таба айланнганды. Сталинград джанында болум тюрленмей, джау аскер ол келиую бла келиб Ростовну алса, Кавказдагъы немец аскерлеге къачар джол къаллыкъ тюлдю. Ол себебден, джюйюсхан офицерле, бизге Кавказны къоюб, Совет командование умут этгенча кесибизни къуршоугъа алдырмай, кысха заманны ичинде Ростовгъа чыгъаргъа буйрукъ келгенди. Алты сагъатдан биз шахардан чыгъаргъа керекбиз. Ол заманны ичине аскер къуллукъчуланы, солдатланы, техниканы джолгъа хазырлагъанны тышында, аскерге, къралгъа джарарыкъ багъалы зат къоймай джыйыб, транспорт машиналагъа, вагонлагъа джюклерге, абадан межамланы, промышленность предприятие-лени, нарзан галереяны, темир джол станцияны, джолну ток джюрютген столбаларын, кёпюрлени минала салыб чачарча хазырларгъа керекбиз. Тутулуб тургъан адамланы мычымай тургъан джерлеринде атаргъа эркинсиз. Бизге халал къуллукъ этиб, мындан ары да бизге джарар адамладан тышында былайдагъы миллетден биргебизге кёб адам аллыкъ тюлбюз. Джюйюсхан офицерле, заман азды, иш кёбдю, аны унутмагъыз,— деб ол офицерлени бирем-бирем ёрге къобарыб, хар бирини энчи борчун ангылатыб башлады...

* * *

Ашхам къарангы бола, джан солуу этиб Тохтар юйюне кирди. Энишге салыныб тургъан къара мыйыкъларыны учларын бурнча ёрге бурур къайгъылы болмай, тюблери кёбген кёзлерин къакъмай, эси кетиб тургъан къатынына айландырыб ол:

— Энди къалай этебиз, иги къатын? — деб сорду.

— Не болгъанды, бир хапар айт да, андан сора оноуунгу да сорурса.

— Ёлю болгъанды юйюнге, не болгъанды болуб а. Сен джелимауузну сёзюнге къарадым да, джашны полициягъа салдым. Энди уа ала бла кетмей болмайды.

— Оу, мен джарлы, алай деген а неди?! Сагъыш этсенг, сен бир мадар табарыкъса, джанынга къурман болайым, аны былайда къалырча эт. Кесибизни аскерге джибермей туруб, энди немец аскерге джиберибми къоярыкъса? — деб ач ит иесини кёзюне къарагъанча, Наныкъ магъанасыз, джилтинсиз, къарыу-суз кёзлерин Тохтарны тюбюнден ёрге айландырды.

— Былайда къалса джарамазлыгъын сени хайыуан башынг къалай ангыламайды?

— Бююннге дери джараб туруб, бююн нек джарамайды сора?

— Былайда къалса, трибуналгъа тюшюб, кесин ёлтюртгенден ёзге джукъгъа джарарыкъ тюлдю.

— Сен аны мени къолума джетдир, мен аны ёмюрге адам табмазча джашырыб, къоркъуусуз этерме.

— Сени ызынгдан минг кёз къараб турады сора, къалай джашырлыкъса?

— Атам тюз айтады, Ахматха огъай эсенг, таб бизни барыбызгъа да былайда къалгъандан эсе, кетгенибиз иги эди, — деб Къанитат сёзге кёшулду.

— Ёлсем къалсам да мен, атамы, анамы къабырларын къоюб, бир джары кетерик тюлме. Аны бир да, эки да айтмагъыз.

— Да къалай этейик да сора, сени атангы, анангы джатхан джерлери джумушакъ болсун, аланы къабырларын сакълайбыз деб НКВД-ны къолуна тюшсек, къабугъубузну аллыкъдыла. Манга не этселе да къулагъыма кирмейди, джаш былайда къалыб а боллукъ тюлдю. Бир да къуруй эсе да аны бармагъа къояргъа керекди.

— Огъай, огъай, мен аны бир джары джибераллыкъ тюлме. Мен джарлы, мен хариб, не кюнлеге джетдириб къойдукъ джарлы джанны, — деб Наныкъ кёзлерине узала башлады.

— Джылай, сарнай туругъа заман джокъду, иги къатын. Немецле кёб турмай ызларына къайтырыкъдыла. Болмай эсе, кесим да биргесине барайым, мен болгъан джерде ол да сагъыракъ джюрюкдю. Сизге, тиширыулагъа, джукъ да этерик тюлдоле, аш-суу бла да инджиллик тюлсюз.

Юйде алай да былай да сёлешиб, оноуну ахыры Тохтар айтханча болуб, къарт бёрю ашыгъыш джолгъа хазырланыб башлады.

Къанитат атасыны да кетерине ажымсыз болгъанында, бу

озгъан джыл джарымны ичинде атлагъан атламлары кёжюне кёрюне келиб, гестапогъа сатхан адамларыны бет тюрсюнлери даучу къан алыб, аллына сюелиб башладыла, Аланы бири джаралы санларын ауур кымылдата алгъа чыгъыб «Сен сатлыкъ къахмел!» — деб къолун аллына узатханча кёрюнюб:

— Огъай, огъай! — деб санлары къалтырай, къачыб Тохтарны сыртына букъду.

— Не болгъанды, къызым, санга уа? Дуния къыйынлыкъ бир джанымдан, сизни къыйынлыгъыгъыз да бир джанымдан, мени алындырыргъа излемей эсегиз, бу не палахды?

— Огъай, атам, мен сенсиз бу юйде къалаллыкъ тюлме, къалайгъа атласам да, бу эки кюнде Юнжос ызымдан скрюб айланады. Бизни да элтигиз биргегизге, атам, атачыгъым, ы-ы-хы-хы-хы, — деб Къанитат бетсиз кёзлерине узалыб, джылаб башлады.

— Къызым, бош джылайса, не Юнжосю, не ол бирсилени ким тутдургъанын немецле бла бизни кесибизден сора бир джан билмейди. Биз не айлансакъ да аны ючюн сизге бир адам сёз айтырыкъ тюлдю, мен совет законну бек ариу билеме. Къоркъмай, ашыгъызыны, сууугъузну ашаб, биз къайтхынчы джигит болуб туругъуз. Ананг хомух адамды, нени да къоюб, анга къара, — деб Тохтар къызына къатынына да ариу айтхан кирик эте, джылы кийиниб, артмакъла бла бир джол азыкъны да бойнуна атыб, андан ары тиширыуланы соргъанларын эшитирге излемей, дженгил атлаб юйюнден чыгъыб кетди.

Заман аз эди. Кече къарангыда кеси кесини кёлеккесинден къоркъа, тёрт джанына сескекли къарай, ол комендатураны аллы площадка тюшдю.

Былайда машина гюрюлдеген, немец командала, адамланы ары бла бери сескекли чабханлары, оккупантланы бу тегерекде ахыр минутларын ашыргъанларына толу шагъатлыкъ эте эдиле.

Тохтар джашыны атын, ары бла бери айланыб къычыра, машинадан машинагъа джортуб башлады. Бу «ит иесин танымагъан кёзюуде» джете да аллына тюбеген немецни дженгинден тутуб джашындан хапар сора, ала да джууаб берирни орнуна аны аманла айтыб къыджырай, бир джанына тюрте, къайры чабарын, не дыгалас этерин билмей симсиреб айланганлай, Тохтар кеси кирик сатлыкъланы бирине тюбеб къалды.

— Къандауур, сенмисе, джаш кирикни табмай, тели болуб айланама, къайдады ол? — деб сорду.

— Ол къалгъан джашланы биргелерине арлакъдагъы машиналаны бирине миниб турады. Кел, мен да ары барама. Алайтын озгъан заманда бурулуб саламлаша кетерик эдик, кечегиде бери келиб кесинги къыйнаб нек айланаса?

— Да мен да сизни къатыш бара-барыргъа деб келгенме...

— Къайдам, ант этдир, списокда джазылгъан къауумдан башха адамны алгъа эдиле...

— Сора мен списокда джокъмамы да, юй ишлеген балта эшикте къалыр дегенлей, иш этген, иш джюрютген мен болуб, списокга тюшген башхала эселе бир кёрейик,—деб ол сол мыйгыны учуна узала, дженгил атлаб, Къандауур айтхан машина таба тебреди.

Ол келиую бла келиб, Тохтар сатлыкъ эгетлени элтирик машинагъа тамадалыкъ этген унтер-офицерни аллына барыб:

— Господин офицер, къайдады список? — деб сорду.

— Вас, вас ист лёс? — деб унтер-офицер Тохтаргъа къыйыкъ къараб тохтады.

Кеслерине керек кёзюуде ариу кибиб сёлешиб, тегерегине айланган кибиб этиб тургъанларына базыб, Тохтар андан ары немец бла сёлеширге излемей:

— Бу машинада барыргъа менден тыйыншлы ким бар эсе да бир кёрейик,—деб кюбюрню башын джабыб тургъан гетени аллын бери ачыб, ёрге ёрлеб башлагъанлай, унтер, джетиб, башлыгыны къанатындан тартыб ызына тюшюрюб:

— Век, век! — деб къычыра, белинде парабеллум герохуна узалды.

— Не век хапарды ол, мен сизге къуллукъ этиб айланган адамма, фарштей? — деб Тохтар къочхар мыйыкълары къалтырай, джумдуругъу бла кёкюрегин тое, аллына силкинди.

Тамам ол кёзюуде, атасыны тауушун эшитиб, секириб машинадан джашы тюшдю.

Тохтар къараб аны кёргенлей:

— Эшек кибиб, ары кириб турмай, андагъылы бери бу хайыуаннга айтыб мени ким болгъанымы ангылаталмаймыса! — деб Тохтар джашны юсуне джанды.

— Атам, джаным, сен эки тиширыуну да атыб джукъгъа къымылдар мадарынг джокъду, къайт ызынга,—деб Ахмат атасын машинадан арлакъ тарта тебрегенлей, Тохтар аны бир джанына тюртюб:

— Къора аллымдан! — деб узалыб кюбюрню мюйюшюнден тутду. Не кесини буйругъуна, не полициягъа сыйынмагъанына мындан ары тёзюмю джетмей, закону биргесинде айланган немец джетиб, Тохтарны дженгинден тартыб, табанны джетдире бир джанына чыгъарды. Кеси тилинде дунияны аманын къуя, ол тартыб джанындан герохун алды. Аны кёргенлей, бу адам атасы болгъанын ангылатыргъа излеб, Ахмат не эсе да бирле айтыргъа кюрешди, алай болгъанлыкъгъа, къачхы чибин ёлюрюню аллы бла ачы къабханча, ачыуу бурнуна ётюб тургъан гестапochу полицейны сандырагъын къуллагъына алмай, Тохтарны къарнына тутуб герохун эки кере атды.

Бююннге дери полицей форманы кийиб, фашист оккупантланы маджал эгетлерини бири болуб айланган джаш, атасы къычырыкъ этиб, хауаны къучакълай аякъ тюбюне джыгъыл-

гъанында, мыйысын кючлеб тургъан къара тубан чачылыб, Ахмат игилик бла аманлыкъны ортасын ангылады. Кёк джашнаб кюкюрегенча, эки кёзюню аллында от джилтинле чыгъа, къулакъларын да мотор тауушла зангырдата ол къутургъан тууарча ачы къычырыкъ этиб, тартыб бойнундан автоматын алыб, тюз атасын ёлтюрген немецни юсюне айландырыб, сампалын бошлады, алай болгъанлыкъгъа, андан мындан чабыб джетген солдатла мычымай Ахматны кесин да атасына нёгер этиб, аны къатында сойландырдыла.

Бу затла да болуб бошаб, арадан джарым сагъат озгъандан сора, шахарны башында юч къызыл ракета джандыла. Олсагъат машинала гюрюлдеб, бир-бири ызларындан тизилиб, орамны энишге айландыла. Аны бла бирча автомат, шкок атылгъан тауушла, вокзалда, уллу кюледе, газ заводда быллай джерледе къурулгъан миналаны ачы атылгъан тауушлары терезелени миялаларын ууатыб, шахарны саулай аякъ юсюне салды.

Хар кюнлери джылча узакъ кёрюнуб, бу уллу къууанчны, бу ачыкъ насыбны кёбден бери термилиб сакълаб тургъан шахарчыла эрлай кийиниб, кими челек, кими кюрек, кими бачхыч алыб, шахарны башына къызылдым ау атыб джер-джерде тиллерин хауагъа узатыб джаннган ёртенлени джукълатыргъа мыллык атдыла.

Ол джарыкъ кёзлерин къаматыб, аны бла тохтаусуз бардыргъан къазауатлары да заманларын къоратыб, кеслери эслемей тургъанлай шахарчыла къарангы кечелерин ашырыб, джарыкъ тангнга чыкъдыла.

Тюненели бери тохтаусуз уруб тургъан джел сабыр болгъан эди, саулай кёкню къуршалаб тургъан бетсиз булутла да джел къатыш бирге къайры эсе да къораб, аны юсюн тазалагъан эдиле.

Зорчула бузуб кетген мыдах шахарны, аны тегерегин къуршалагъан джаралы сыртланы тюрсюнлерин ачыкъ этиб, табигъат бу джангы эртденнге хазырланыб тургъанлай, ариу тазаланнган джез тазча кючлю джылтыраб, тау артындан кюнню кёзю къарады. Талай заманны тёрт бюклениб, таза хауада джууунургъа мадар табмай, шахарны терен асыралыб тургъан байрагъы да бююн кесини тыйыншылы орнуна ёрлеб, къанат кериб, кёбден бери кёрюнмей тургъан джарыкъ кюнню биринчи таякълары бла саламлашды...

* * *

1. Романны юч китабын тинтиб, сюжети, баш конфликти, композициясы, сыфат тизгинлери деб къысха хапар джарашдырыб айтыгъыз.

2. Романны суюмлю геройлары Назирни, Бэланы, Нюрханны характеристикаларын беригиз.

3. Къазауатны заманында адамлыкъларын джойгъанланы сыфатларын ачыкълагъыз. Тохтарны юй бийчеси Наныкъны сыфатын беригиз.

4. Романны кьаллай суратлау энчиликлерин эслейсиз? Текстден юлгюле келтиригиз.

5. Реалист тамалы бла биргелей чыгъарманы романтизмни эстетикасына дженнген шартларын кёргюзюгюз.

6. Джазыучуну дуния эмда эстетика къарамы романда неде, къалай сезиледи?

7. «Эки заман» деб нек атагъанды автор чыгъармасына? Не магъананы тутады бу ат?

Батчаланы Мусса

(1939—1982)

АРБАЧЫ

Джер арба болса,
Биз арбада болсакъ,
Кимни этейик арбачы?
Темирча къатхан
Къатылыкъ этер!
Мамукъча батхан
Хырелик этер!

Хырелиги болгъан
Къатыракъ болсун.
Къатылыгъы болгъан
Джумушакъ болсун.
Адамлыгъы болгъан
Арбачы болсун!

1. Бу назмуну иннет магъанасын ачыкълагъыз, поэтика энчиликлерин чертигиз.

ТИЛЕК

(Байзуллаланы Алийни юйюнде джаратылгъан тизгинле)

Бу юйню башында кече-кюн да
къарылгъач, илячин, кёгюрчюн да,
джулдузла да къонуб солуучулла...
Бу юйде экеулен болуучулла:
джититишди бири, джитикездю,
башхасы-джититил, джитисёздю.

Джитикёз мюйюшден къараучуду,
кирпик къакъмай, чёгюб мараучуду,
таурухда айтылырча уучуду,
тюу дегинчи джетиб тутуучуду
чычханны аласын — къарасын да,
нек десенг — киштикни баласыды!
Джититил дегеним уучу тюдю,
келечиди, тылмачды, ёкюлдю,
халкъны сёз байлыгъын къазыучуду,
кысхасыча айтсам, джазыучуду.
«Халкъгъа — джыр!» — деб кесин союучуду,
джыр болса — гырджынсыз тоюучуду!

Бюгече экиси да юйделле.
Мийикде джулдузла сюзюлелле,
ай тиеди юйге — тёрде энди
Къайсынны сураты кёрюнеди.
Иеси назмула мурулдайды,
киштиги тапчанда хурулдайды.
Джер джарыкъ джукъугъа бёленеди,
джитикёз бек татлы тюш кёреди:

орамда бир сабий таш атханд да,
келиб таш да аны асхатханд да,
энди ол къымылдамай джатады,
иеси анга сют джалатады,
анга ол чычханла да тутады,
тепсиде келтириб ашатады...

Не этгин кюлкюлюк тюшге кюлмей:
джазыучу не чычхан тута билмейд,
не бизге кийикле тутуб келмейд,
не бир тай, джылкъыдан тутуб, бермейд,
дуньяны рысхысы ючюн, малы ючюн
бир атлам да атламайд! Аны ючюн
болмайды аны аз сюерге да,
керексиз джанына тиерге да.

Джырчыгъа берилген джан башхады —
къайгъырады къартха да, джашха да!
Юйюнде ач киштик балагъа да,
булутда аджашхан турнагъа да,
чегетде улугъан бёрюге да,
биз кетсек, джашарыкъ тёлуге да —
ол бизден башхаракъ джарсыучуду,
нек десенг, ол джырчид, назмучуду,
нек десенг, ол керти джазыучуду!

Тепсиле джасалыб турсала да,
тапхала хантладан толсала да,
тамакъдан эннген бек кѣб болса да,
джюрекге энерик кѣуруса уа,
джазыучу берген аш тохтаса уа,
юйюбюзден джыр, джомакъ кѣораса уа
юйюбюзге тийюучю кюн мутхузду,
кечеги джолубуз джулдузсузду,
бир-бири арабыз татыусузду!
джууукълукъ да, тенглик да учузду.

Джазыучу алайын эсгереді —
эс, ангы байлыкъны ёсдюреди,
халкъгъа хаман иннет аш береди,
Чыммакъ сют киштикге бергенича!

Кѣошуна чабыучу чий телича,
таш атхан табылады анга да,
тийдириб джанына — санына да,
табылады бизни заманда да
чий кѣалгъан таб уллу кѣазанда да!

Барлыкъны-джокълукъну сынагъан халкъ,
гырджынсыз кюнде да джырлагъан халкъ,
ёлюмге да тѣзген-чыдагъан халкъ,
кимбиз биз джырчысыз?! —

Джылагъан халкъ!

Джазыучу чычхан тутмайд, алайды,
халкъына уа сѣзсюз да джарайды —
кѣргюзтед джол, сокъмакъ сокъургъа да,
борчубуз — джазгъанын окъургъады!,

Джазыучу джазарын джазалсын деб,
джитикѣз а чычхан туталсын деб,
не онгсуз киштикни баласы да
бирер аллай ие табалсын деб,
бюгюн быллай тилек тилегенме,
ол толса, болурун да билгенме:

Тилеген тилегим толалса уа,
хар иги киштикге табылса уа
бир иги джазыучу, ох деригек —
дуньядан кѣб аман кетеригед:
кесине артыкъ бек базыучу да,
онгсузну аягъын басыучу да,
ёксюзню кѣабынын кѣабыучу да,
джырчыны ауузун джабыучу да!

Киштик кѣбдю бизде, джазыучу уа
джюз джылдан бир кере туууучуду,
анга сый-бюсюреу келтирген да,
аны бек мийикге кѣлтюрген да
ол туугъан, джашагъан джамагъатды —
джазыучу халкъына аманатды!
Ол затха бу сейир табигъат да,
Къайсынны сураты да шагъатды!

1. «Джырчыгъа берилген джан башхады», «Ол бизден башхаракъ джарсыучуду», «Ол керти джазыучуду» — бу сѣзлени не юкюн айтады поэт? Бу сѣзлеге салынган оюмну назмуну строфалары бла ачыкълаб джууаб беригиз.

2. «Джазыучу халкъына аманатды» деген тизгинни магъанасын ачыкълагъыз.

3. Бу назмуну композициясы, суратлау мадарлары.

4. Халкъ поэзияны макъамлары ачыкъ эшитилинген строфаларын табыгъыз.

5. Керти поэт бла поэзияны джашауда магъаналарын неде кѣреди швор?

Назмуну къайсы строфаларында ачыкъланады поэтни излеми?

Назмуда бу излемин ачыкълагъан строфаларын табыб окъугъуз.

6. Поэт бла поэзияны темаларын ачыкълагъан орус бла къарачай поэтлени назмуларын эсигизге тюшюрюгюз, бу назму бла тенгleshдиригиз (А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов; А. Уртенев, И. Семенов).

КЮМЮШ АККА

(Ю з ю к)

*Къумуш эли урушдан къайтмай
къалгъан джашларына аталады*

Бизни элге джетерге, Къобан, тар джагъаларындан ычхыныб, сууун эркин джаяды.

Сууну арасы — узун айрымкан.

Айрымканны ол джаны — къарагёген, бу джаны тал чыбыкъ, арасы уа — шаптал.

Шаптал чакъса, къар джаугъанча агъарады айрымкан.

Джай келгенлей, кѣм-кѣк кѣгереди.

Къачда, чапракъ агъа тебресе, сап-сары бет алады. Къыш келсе уа, къар басыб, биягъынлай, шаптал чакъгъан заманыча, акъ болады...

Къобан эки бѣлюннген джерде, айрымканны къарауулуча, къыш да, джай да Кюмюш Акканы тирмени сиреледи.

Тирмен эскиди, эртде ишленнгенди, къарт болгъанды. Кюмюш Акка уа тирменден къартды.

Кюмюш Аккагъа къарасанг, къачан эсе да джаш болгъанына ийнанмайды кѣзюнг. Сырты къынгыр. Къолунда гулоч

таякъ, сакъалы белинден узун. Сакъалы акъ. Сакъалы къалын. Талай къуш уя салыб, эркин джашарчады ол сакъал.

— Акка, нек къынгырса?

— Суу агъачны джутханма, джашым!

— Акка, джерге төрт нек бюкленнгенсе?

— Джашлыгъымы излейме, джашым.

Алай айтыб ышарса, сакъалы энишге созулуб, узунуракъ, мангылайы ёрге джыйылыб, бухар бёркю мийнгирек болады.

— Джылынг неди? — деб сорсанг:

— Оллахий, алдарыкъма, — дер, — атам хариб айтханнга кёре, къунаджинибиз, Голчу, биринчи къозлагъан джыл туугъанма. Къайсы джыл къозлагъанын а тюзеталмайма.

Хар сёзюн чамгъа бурмай кертисин айтса, алай къарт тюлдю Кюмюш Акка.

Кёб джашамагъанды, кёб кёргенди.

Джылындан эсе, азаб юлюшю асламды.

Кёб адамыны кёзюн къысханды, кёбню ашыргъанды Кюмюш Акка Къарачай къулакъгъа — къабырлагъа. Элде андан кёб садакъа берген джокъду. Сени дуниягъа джаратханланы дуниядан кетгенлери боллукъду биреулени аркъасына азаб джюк. Аны бла къалмай, сени бла джаратылгъанла: эгечинг, къарнашынг кетселе сенден алгъа, джюгюнг андан да ауур. Аны бла да къалмай, сен кесинг джаратханлагъа джетсе аджалны кёзюю, къартлыкъ дженгил джетмей не этсин! Эки джашы бла эки къызы замансыз тюшгендиле джер тюрбуне. Аладан сора да кёб джууугъуна, тенгине ачыгъанды Кюмюш Акка.

Бирин ашырыб къайтыргъа бирине кёзюу джетиб, ана, ата тукъумундан да кеси бла кичи джашы Ахмат болмаса, кишиси къалмагъанды Кюмюш Акканы.

Хар кюн сайын Кюмюш Аккагъа, къайгъы сёз бере, элчиле «къыйынлыгъынгы арты бу болсун», — деб тилей, къыйынлыкъ да келирин къоймай, келиб къалана, къынгыр этгенди тирменчини. Тирмен таш къатыды. Къаты болса да, не сыныб, не бурула-бурула ашалаб тауусулады.

Кёб ташны ауушдургъанды Кюмюш Акка джашагъанлы.

Ташдан ишленсе, Кюмюш Акка да сынара эди. Башха затдан ишленнгенди да, төзе барады.

Сынмайды, бир кесек бюгюлген этгенди джерге ансы.

Сынаргъа къоймагъан бир заты барды адамны. Саны ташдан джумушакъды, ичинде уа ташдан къаты бир ёзек барды. Насыб юлюшю болур ол ёзек. Бушуу, къайгъы, къыйынлыкъ джерге бюгюб кюрешселе, насыб юлюшю тиреу болуб, ёрге кёлтюрюб кюрешеди. Аз тюлдю кимни да ол юлюшю. Дженгил тауусулуб къалмайды. Хатерсиз джашау кюн сайын андан бирер кесек юзе барса да, бирден думп этиб къоялмайды...

Кюмюш Акканы юлюшюнден не кьадары кьорагъан эсе да, тауусулмагъан эди ол. Дагъан, тиреу болуб тургъан джашы Ахмат биргесине эди.

Кюн иссиде тал тереклени салкынында Кюмюш Акка намаз этеди. Башында, сютча агъарыб, мийик кёк, тюбюнде джашил кырдык. Къымылдайды Кюмюш Акканы сакъалы, эринлери рахат сёзлени шыбырдайдыла. Къатына не джууукъ келсенг да, эшталмайса Кюмюш Акканы тарыгъуларын. Тарыгъыргъа скоймейди. Киши да эштмегенди аны тарыгъыб.

Кюмюш Акка тилек тилей болур. Не ди тилегени — билген къыйынды. Кёб болады къарт адамны аллахдан тилеги. Кюмюш Акканы тилеги кёб, аз эсе да, бир тилеги уа, ишексиз да, Ахматхады. Не сёзледен къуралса да, ол тилекни магъанасы былай болур:

«Аллах, джангыз къалгъан баламы тукъум эт!»

Ахматха къарасанг, къачан болса да, джашай-джашай, атысча кынгыр къарт болур деген къыйынды.

Сакъал, мыйыкъ джангы ургъан, кенг имбашлы, сир къатхан, чырайлы джаш. Не ауур мешок салсанг да, белин бюкмей элтирча къарыуу барды.

Кюмюш Акка суу агъачны джухтан эсе, Ахмат кечер агъачны джухтанына чырт да сёз джокъду...

Къап-къарады чачы-башы. Бир-бирледе «Чыган Ахмат» дейдиле.

Тирменден чыкъсала, чал акканы юсюн акъ букъу басыб, Кюмюш Акка болады, джашыны къаралыгъын а джукъ агъарталмайды.

Ахмат кюндюзюн тирменде ётдюреди, кечесин, къайда той-оюн болса, анда.

Элде эм ариу къызны сюеди Ахмат.

Аны аты Баблинады. Баблина мени хоншумду.

Мени атым Сюлеменди. Сегиз джыл болгъанды меннге.

Элде къалгъан сабийлеча, джай, къыш да Къобанда ашырама кюнюмю. Къыш бузда уча, хойнух бура, джай — сууда. Эртденбла тюшсек Къобаннга, ашхамгъа деричи иш табабыз. Ашхам болгъаны сайын, анам, къапхакъ башына чыгъыб джумдуругъун мени таба узатса, алай тебрейме юйюме.

Кюнлени биринде талай сабий, суудан чыгъыб бауурубужну къумгъа бериб джатабыз.

Бизден узакъ бармай тал тереклени тюбюнде къол таш ата келиб, арыб, солуйдула Ахмат бла джашла.

Кюн джылыды. Бир джатсанг, къобарынг келмейди.

— Сюлемен! — деб келеди Ахматны тауушу.

— Не? — дейме, башымы ёрге тутмагъанлай.

— Былай бир кел!

— Нек?!

— Кел былай.
— Барырым келмейди...
— Иш барды, хадаус. Къоб ёрге!
Эрине-эринe къобуб, эрине-эринe атлайма джашла таба.

— Эркишимисе, Сюлемен?
— Эркишиме,— дейме.
— Тенгмисе меннге?
— Тенгме!
— Тенгликден озуб, къарнашлыгъыбыз бармыды?
— Барды. Мени анамы сютюн ичгенсе.
— Алай эсе, бир зат тилейим.

— Тиле.
— Ызынга къарачын. Кёремисе ол къызланы?
Тёрт къыз бир-бири ызындан тизилиб, суу агъачланы юсюне билеклерин къанатлача джайыб, суу алыб барадыла тик джолчукъну ёрге.

— Кёреме.
— Тилерим олду, Аланы джет да, аллындагъыны къулагъына бир зат шыбырда.
— Не зат?!

— Чачынг узунду, санынг субайды.
Эки кёзюнг джудузлагъа ушайды.
Тогуз джаш къарайбыз санга,
Джангыз мен болайым кюеу атанга,—

де да алай айт.

— Аллай бирни мен къулагъына шыбырдагъынчы, сюелиб турлукъмуду сора?

— Ингирге дери да турлукъду сирелиб къыз, ариу сёзлени шыбырдаб тур ансы.

— Да шыбырдайым сора.

— Теркирек бол. Мен юретгеними айтма. «Ким?» — деб сorsa, бизни кёргюзт да, аланы эм маджалы,— де да къой.

Тёрт къызны джетиб, джукъ къошмай джукъ къоратмай, Ахматны сёзлерин шыбырдагъан эдим Баблинаны къулагъына.

Сёзлерими онгсунганын танытыргъа излемеген эди нек эсе да Баблина.

Сегиз челек сууларын къуйгъан эдиле ол кюн къызла башымдан, сегиз къол чимдеб кюрешген эди этимден, алай а мен ким ийгенин айтмагъан эдим.

Айтмасам да, биле эди Баблина. Къалгъан къызла да биле эдиле. Кюмюш Акка да биле болур эди джашыны кимге кюёу болургъа сюйгенин.

Ол кюнден сора ай да кетмегенлей, келечиле хазырлаб ийген эди Кюмюш Акка Баблинаны атасы Азретге.

Къачда, бачкала орулгъанлай, ишни тындырыргъа деб, сёз тауусулгъан эди...

Сегиз джыл толгъан эди меннге.

Сегиз джылда кёз джити кёре болмаз, къулакъ иги эшите болмаз. Къайгъы, бушуу джокъду дуняда, бизни элге келлик тюлдю деб тура эдим. Элибизни тегереги тау эди, мийик эди. Не кюрешсе да, ёталмазча эди бизге кыйынлыкъ.

Кыйынлыкъ а джол излемей кёре эдим.

Шыкъыртсыз-тыкъыртсыз, айсыз кече, эслетмей джаяулай кирейим деб да кюрешмей, ол, шайтан аджир джегилген төрт чархлы арбача, джерни дюнюрдете, къаяланы сансыга, окъча атылыб кирген эди элибизге.

Ол арба эм алгъа Кюмюш Акканы арбазында чабхан эди. Чархлары бла теблеб, эзиб, ачы джели бла уруб чачхан эди къарт тирменчини къалгъан насыб юлюшюн.

Мен да, сабийлигим тауусулуб, къулагъым иги эшитгинчи, кёзюм иги кёргюнчю, кёб затны ангыламай, кесими терс этиб, мени терслигим болмаса, ол кыйынлыкъ бизге келлик тюлдю деб, талай заманны башымы джерге ийиб, кишини кёзюне къараялмай тургъанма...

Минги Тауну тюрюнде Кюмюш Акка, джаш заманында уугъа айлана келиб, бууну мараб атханды къачан эсе да.

Кюмюш Акканы атасы, бууну этин элге чачыб, терисин намазлыкъ этиб, мюйюзлерин юйюню эшик башына ургъанды. Насыб кетмесин юйюмден деб.

Иги абадан болур эди буу, мюйюзлерине къарасанг, Иги кесекге болгъанды эти тишлик. Териси да алапат болгъан болур. Кюмюш Акканы атасына да, Кюмюш Акканы кесине да кёб намаз этдиргенди, туюю ашалгъынчы. Туюю ашалгъанында, уюкъ бола, олтан бола, джыртылыб бошагъанды мен туугъунчу.

Ол буудан джукъ къалмагъан эди мен кесими эслерге, джангыз мюйюзлери болмаса. Мазаллы, кёб бутакълы, алтынча, сап-сары мюйюзлери. Энтда джукъ болмай турлукъ болур эди алагъа, мен тюр этмесем аланы... Бир къарангы кече элден тирменнге тюрюб, Акканы эшик башына мазаллы тот чюй бла урулуб тургъан мюйюзлени къобарыб, Къобаннга атхан эдим...

Кюн исси, тюз башыбыздан тиеди. Сабийле джоппу джыйылыб тутуш ачханбыз. Кюмюш Акка, намаз этиб бошаб, бизни къарыуубузну сынаиды. Джай сайын бизни ичибизден эм тирини айыручанды тутушдуруб. Былтыр геджеб мен эдим. Меннге сауыгъагъа Кюмюш Акка сюек саблы къамчи бериб, ол къамчи бла быйылгъа дери тенглери сукъландырыб тургъанма. Быйыл а темирчи Ахияны джашы Кючюк эки джауорнуму исси къумгъа джабышдыргъанды...

Хорланнганымы билеме, алай а тынч болургъа къоймады къызгъан джюрегим. Не этерге билмей, къайгъы излеб башлайма.

— Хыйлалыкъ этиб джыкыгъанса,— дейме Кючюкге,— белибауунг асыры бош болуб... Джангыдан кёрейик.

— Бош тюлдю, къолунгу сукъ да бир кёр! — дейди Кючюк, къарнын кёбдюрюб.

— Кёбдюрме къарнынгы! — деб, киндик башындан джумдуругъум бла тюртеме.

Кючюкню джумдуругъу да юйде къалмагъанды. Келиб, ташча, кёкюрегиме тиеди.

Ауузубуздан сёз чыгъармагъанлай, джумдурукъланы сёлешдиребиз кызыудан кызыу. Бизни айырыргъа тебреб, айыралмагъанларында, башхала да къатыща тебрейдиле туююшге, Кючюкню тенглеры — Кючюк жанлы, мени тенглерим — мени жанлы. Барыбыз да эки юлешиниб, базар туююш узакъ созулады.

Кюмюш Акка, мангылай тюбюнден къараб, тынгылаб турарды да, бурунла бузула башлагъанлай, «Тохтагъыз, догърала-рыгъызыны санагъыз!» — деб хахайны басады.

Сора барыбызны да тегерек тизиб Кючюкню сыртындан къагъыб: «Аферим Ахияны джашы геджебге, саугъа бычагым — сени», — дейди.

Кючюк, бычакъны алыб, кынындан чыгъарыб, бир кесек да къараб туруб, ызына узатады Кюмюш Аккагъа.

— Меннге узатма, такъ белинге, сау джюрют!

— Огъай, кесингде турсун.

— Джаратмаймыса?

— Джаратама. Иги бычакъды.

— Ал сора.

— Кесими бычагым барды.

— Алай эсе, башха саугъа ал. Уялма, нек тынгылайса, нек къубуласа? Сагъыш эт да, не суйсенг да, тиле...

Кючюк, джукъ тилемей къоюб, Кюмюш Акка кетгенинде, излегенин бизге айтхан эди.

— Айыб болур деб къойдум ансы, тилерим а бар эди.

— Не зат?

— Тилесем, буу мюйюзлени бермезми? — Бермесе, къояр, айт да кёр тамбла, — деген эдиле Кючюкге джашла.

Мен ант этген эдим, не этсем да, мюйюзлени аны къолуна тюшюрмезге. Ол антымы толтурайым деб атхан эдим аланы ол кече огъуна урлаб Къобаннга.

Ол кече огъуна тюшюмде мыдах тюрсюнлю бир къарт (Кюмюш Акканы атасы болур бу деген эдим) келиб, манга, башын булгъай, айыб этген эди:

— Нек къурутдунг Кюмюш Акканы юйюн? Мюйюзле алай

бош тагъылыб турмай эдиле. Ала насыбны, берекетни сакълай эдиле. Сиз болгъан юйге кыйынлыкъ келмесин деб урулгъан эдиле ала Кюмюш Акканы юйюне. Ай сени огъесе, джашчыкъ, ай сени огъесе...

Эртденбла уяныб, ол зат тюшюмде болгъанына кюуангъан эдим. Дагъыда бир-эки сагъатдан тюнюм тюшюмден аман боллугъун билмей эдим...

Сегиз джыл болгъан эди меннге. Сабий эдим. Сабийге танг джарыкъ атады. Не болса да, джашау алапат кюрюнеди. Мени тангым бюгюн да джарыкъды деб тура эдим.

Билмей эдим ол кюн сабийлигим бошалгъанын. Билмей эдим Кюмюш Аккагъа да, бютеу элге да, бютеу дунягъа да кыйынлыкъ келиб тургъанын...

* * *

Тирменни топракъ башын джангы чыгъа тебреген кюн кы-зартханды.

Кырыкъ бла барыб энишге тюшген сууну тауушун эшит-дирмей, эртденни джел сызгырады.

Тирмен чарх бурулмайды.

Тирмен ташла дыгъырдамайдыла.

Арбазда тюрт-мюрт эте тургъан адамла селешмейдиле. Таш суратлача, сирелгендиле хар ким тургъан джеринде.

Чубур тонун тешмеген Азрет сирелгенди, сыртына эки кып-чыкъ салынган эшекчикни башындан тутуб.

Джюльоннген башы бла биреулен, кыса тургъан ун машо-гуна ийилиб, кымсыз болгъанды.

Джукъусурагъан ёгюзле джегилген арбаны чархы бла кю-реше тургъан Иммолат, кюлунда чёгюч орнуна тутхан ташын да атаргъа унутуб, чёгелегенди тобукъларына.

Босагъа юсюнде Кюмюш Акка симсирегенди кюлунда кюмгъаны бла.

Бары да кёз кыакъмай, аман хапар алыб келген муккур Ибрагимни бетине кыатхандыла.

Кюмюш Акканы ити Добар джукъ ангылаялмай, кюйру-гъун кысыб, хар кимни кёзлерине кыарайды.

— Гитлер... Гитлерми, дединг? Ант этдир, эштмегенме бю-гюннге деричи аллай ат,— дейди Азрет, Ибрагимни бетине чы-ракъ ийиб эки кёзюн.

Ол сёзледен сора хар ким, уянгъанча, эс джыядыла.

Эштдирмей, акъыртынчыкъ кыансыйды Добар.

Ийилиб машокну башын кыса тургъан темирчи Ахия, ёр-ге туруб, белин тюзетеди.

Иммолат кюлунда эслемей тутуб тургъан ташын узакъ силдейди. Таш, учуб барыб, Кёзлеучюкде кюрт излей тургъан

къазланы арасына тюшюб, илгендириб тёрт джанына чачады аланы.

Джел, баргъан сууну тауушун эштдирмей, хыны урады.

Къызыл кюнню таякълары Кюмюш Акканы тирменини къабыргъасын джарытадыла.

Къабыргъада тюнене мюйюзле джылтыраб тургъан джерде къара тамгъаны арасында тот чюй саргъалады.

Менден сора киши эслемейди мюйюзлени орну бош болгъанын...

* * *

Мылы тубан басханды элни. Тауланы башлары тубанда бугъунадыла.

Эл Советни аллында он джаш джоппу джыйылыб, аланы тегерегин къарт да, джаш да басханды.

Эки джангы ат арба аллары шахаргъа баргъан джолгъа айланыб сиреледиле.

Кюмюш Акка джашлагъа сёзюн айтады:

— Ханс джетгенди сыртлада — чалкъы орнуна сауут-саба алгъансыз. Кёзюгюз джити болсун, къолугъуз къаты болсун, джау толусу бла сынасын кючюгюзню.

— Сакълагъыз сыйыгъызны, джуртугъузну!.. Иги джолгъа барыгъыз, хорламсыз къайтармасын сизни аллах, сау-эсен кёрюшейик...

Къаты къучакълайды Кюмюш Акка тогъуз джашны.

Онунчуну эслемейди.

Онунчу Ахматды.

Башха джашланы аталары, аналары къучакъладыла Кюмюш Акканы джашын. Кеслериникиледен башха кёрмей, тилейдиле анга тилек.

Къурукъча узун Зухра Ахматны да, къалгъан джашланы да кёкюрегине къыса келиб, кесиникине джетерге, къобузча джыйрыкъ бетинден джыламукъларын сюртеди.

— Джыламай ийгенинг ючюн, анам, къолунгу письмосуз этмезме, — дейди джашы.

— Джыларыкъ тюлме, джашым, къоркъма! Сабий заманында кёмеден къойгъаны ючюн сени, аллахха сёзюм барды, не сынатса да, джыламукъ тёмезге...

Джыламайды Зухра. Къара джаулугъун къаты къысыб, ташча къатханды, джашындан кёзюн алмай.

Къалгъан анала джылайдыла.

Келинле, эгечле джылайдыла.

Джай да, къыш да чубур тонун тешмеген хуртта къарт Азрет алагъа бир хыны этеди, бир ариу айтады:

— Тыйыгъыз кесигизни! Джашланы джолу къургъакъ болсун! Неге джылайсыз быллай джашлагъа?! Быллай джашла-

ны джаулары джыласын. Сакъалымы-мыйыгъымы джюлютеме, тѳу деб бетиме тѳюкюртеме мѳююз салдырайым деб келген Гитлерни ала эки кѳулагъын да кесиб кѳайтмасала... Хомух болмагъыз, джашла!

Джашла арбалагъа мине башлайдыла.

Ахматдан сора кишини кѳрмейме мен.

Ахмат а кѳрмейди мени. Кишини да кѳрмейди. Аны кѳзлери башха джерге кѳарабдыла. Баблинаны кѳзлери, джабыу атылгъанча, кирпичлери бла джабылыбдыла.

Мен Ахматдан кѳзюмю алмай кѳараб турама, Ахмат мени эслегинчи. Эслегенинде, кѳол булгъаб чакъырыб, кѳулагъыма шыбырдайды:

— Сау кѳал, Сюлемен... Бойнумдан бир кѳаты кѳучакъла.

Кѳаты кѳучакълайма Ахматны. Зыбыр чачымы джаягъына ышыйма, кирпичлерим исси болуб, джыламукъ тобча тѳнге-рейди кѳзюмден...

— Джигит бол, Сюлемен,— деб, Ахмат мени башым бла биягъынлай Баблина таба кѳарайды.

— Джукъ айтырынг бар эсе, айт,— дейме.— Барыб анга айтайым.

— Кимге?

— Баблинагъа.

— Не айтайым?

— Элде сенден ариу кѳыз джокъду, деб айтайым?

— Кѳарачайда сенден ариу джокъду де. Кѳб айтыр сѳзюм бар эди, айталмагъанма, де. Не узакъгъа кетсем да, кѳзюме кѳрюнѳб турлукъса, де.

Баблина кеси джангыз тѳлѳю. Кѳатында анасы да, башха тиширыула да бардыла да, айтханымы эштирге сѳймейди.

Мен а, кѳайтарыб, айтханымы джангыдан айтама.

Алгъын акъыртын айтханымы кѳычырыб айтама.

Баблина, джылары келиб, ачы кѳараб: «Тохта сени, бюгюн этгенинги унутмазма», деб бир джанына джанлайды, аман этегингден тутса, кес да кѳач, дегенча.

Мен, джырыб барыб, Ахматны кѳатында сир кѳатама.

— Айтдынгмы?

— Айтдым.

— Джукъ айтдымы?

— Айтды.

— Не деди?

— Унутмазма, деди.

— Сау бол, кѳарнашым! Сау кѳал!

Джашла арбагъа миниб бошайдыла.

Эркишиле бекден бек тынгылайдыла.

Тиширыула бекден бек джылайдыла...

Чалкычыла сыртны кёнденен тизилгендиле. Чегет бауурда тиширыула дырын джыядыла. Джартысы сенек ауузла этедиле, джартысы аланы капналагъа урадыла.

Мен сыртны тёппесинде сирелеме, атымы башындан тутуб. Азыкъ алыб келгенме элден. Азыкъдан сора да барды чалкычылагъа къууандыры затым.

— Э-э-э! — деб хахайлайма! — Кёремисиз мени?.. Келиб тургъанымы кёремисиз?!

Чалкычыла, келиб тургъанымы кёрюб, дюрюлерин аягъына джетдириб, сыртны ёрге чыгыб тебрейдиле. Эм аллында Кюмюш Акка келеди, акъ джинча, болгъаны агъарыб: бёркю, сакъалы, кёлеги. Чалкычыланы ызындан тиширыула тебрейдиле, сенеклени капнагъа чанчыб.

Келтирген азыгъымы атдан тюшюрюб, акъ кийизде джаяма.

Чалкычыла да, тиширыула да келиб, бары да джыйылыб кюл да, бет да чайкъаб бошагъынчы, джукъ айтмай турама.

— Не хапар элде? — дейди Кюмюш Акка.

— Хапар игиди...

— Нек тынгылаб тураса да сора? Айт.

— Юч письмо келгенди.

— Кимге келгенди? Кимден?

— Ахияны джашы бла солагъай Идрисден.

— Бири уа?

— Бирине уа сенден суюмчю, Акка. Ахматдан сурат да, письмо да келгенди...

Кийизни тюрюнде джашырылыб тургъан эки газетни да, суратны да чыгъарама. Суратны кишини кюлуна бермей, кесим хар кимни аллына тутуб къаратама. Баблинаны кёз аллында, Баблина кыызаргъынчы, асламыракъ тутама...

— Письмо уа?

— Письмо меннге келгенди, Акка.

— Биз да кёрейик. Не джазады?

— Хатасы джокъду. Тынч, эсен...

— Джунчугъанча нек этесе, джашчыкъ? Письмону къайда джашыргъанса, окъу бизге да, — дейди Иммолат.

— Элде унутуб келгенме, — дейме, — эндиги джол, ала келирме...

— Да бек сау бол, балам, къууандырдынг! — дейди Кюмюш Акка.

— Кёб джаша. Суюмчюнгю унутмазма. Энди азыгъынгы да бир кёрейик...

Хар ким тегерегине олтурадыла. Мен атыма суу ичириб келейим деб, оза барыб, эслетмей Баблинаны узун эшмесинден тартыб, кёз кысама...

Атыма суу ичириб, кишенлеб, бир джерде салынган юч мийик гебен таба тебрейме. Бир гебенни салкынында олтуруб сакълайды мени Баблина...

— Кёзюнгю джаб! — деб, эки кёзюн да джабдырама Баблинаны.

— Энди ач!

Баблина, кёзюн ачыб, письмону сермерге умут этеди. Серметмейме. Мен да гебенлени тегерегине къачыб, ол да мени сюрюб, экибиз да арыб тохтайбыз.

— Адам тюлсе, Сюлемен! — дейди Баблина, кёлю къалгъанча этиб.

— Ма, окъу! — дейме. — Адам тюлме мен. Менден аман зат болмаз дуняда. Ахмат да алай айтыб тура болур. Алты письмо джазады ол муну бла меннге. Мени атымы хама да джангыз конвертде джазады, сени атынг а алты письмода онджети кере джазылгъанды...

Письмону Баблинагъа бериб, кетиб тебрейме.

— Сюлемен, — дейди Баблина ызымдан. — Кёлюнгю къалдырма менден. Кесинг билесе къалай суюгеними сени. Туугъан къарнашчыгъымдан башха кёрмейме, аллах шагъатды. Элде сенден суюгеним джокъду...

— Элде да, Къарачайда да сенден ариу джокъду, — деб Ахматны сёзлерин айтама Баблинагъа.

Мен къайтыргъа азыкъ къабыб бошайдыла. Тиширыула, сауутланы джыя, тюрт-мюрт этедиле. Эркишиле кими тютюн тарта, кими сагъышларын къаза, солуйдула.

Иммолат, бир джанына чыгъыб, эджиклеб, ичинден газет окъуйду.

* * *

Кёб заманны джерни тубан басыб, къачхы джангурла тохтамай, ууакъ-ууакъ джауа бездириб, джарыкъ кюн джылтырагъанды кёкде. Къыздырмайды кюн, мийик чыкыгъанлыкъгъа, къыздырмай ариу джарытады, ышартады джерни.

Джибиб тургъан джер джылыныб, кёкге джукъа тютюнле чыгъадыла сыртладан.

Элде хар юй тюнене туугъанча джылтырайды, кюнню ала-мат бояуу тегюлюб юслерине.

Почтаны терезесини тюбюнде чыпчыкъла неге эсе да къууанч этедиле. Бек сейирди аланы оюнлары, кёб къараб турсанг. Къанатларын кериб, джыйыб, харс ургъанча этиб, бир-бирини тегерегине айлана, бары да бирден джырылдайдыла.

Не мутхуз кюн болса да, аман хапар ачы тиеди, быллай джашнай тургъан кюн а эки къат ачыды.

Келгенди аман хапар.

Джюрегим, терезе тюбюнде чыпчыкъланы бирича, кымылдай, кесин биринчи кере ол кюн билдиргенди сегиз джылымда.

Почтада ол кюн менден сора да кёбле бар эдиле. Аланы джюреклери да меникича тыпырдагъан болур эди, ол хапарны билгенлей...

Ибрагим гитче тёртгюл къагъытчыкъны эки кёолу бла кыйырларындан джийиргенгенча тутуб къарайды.

Гитче къагъытчыкъ кёкдю.

Кёгергенди Ибрагимни сары бети.

Къашы-башы туюлгенди.

Къалтырайды эринлери.

Аллай къагъытчыкъ биринчи келеди элге.

Артда тёрт джылны келе-келе тургъан эдиле.

Ол къагъытчыкъ узакъдан келгенди.

Ол Кюмюш Аккагъа келгенди!

Ахматны ёлген къагъытыды ол.

Эшик аллында эркишиле башларын энишге ийиб тынгылайдыла, кими чалманнга таяныб, кими джерге чёгелеб, кими сир къатыб.

Аладан бир джанында, джоппу джыйылыб, таш саладыла къатынла, ийнанмай эшитгенлерине.

Зухраны арыкъ кёолу нартюх бюртюклени бир джерге джыя да бёле, ауузу да тохтаусуз бир затланы шыбырдай, кёзлери мутхуздан мутхуз бола барадыла.

Ташны чыкъгъанын кёрюб, джыламукъладан тола башлагъан кёзлерин кёкге кёлтюрюб, тилейди:

— Аллах, скойген кёулунгу джанына джандетинги эшиклерин ач.

Тюз айта эди къагъытчыкъ.

Кюмюш Аккагъа келген эди къагъытчыкъ.

Письмо келсе, меннге бере эди, тирменчиге элт деб, Ибрагим.

Къагъытчыкъны бермеген эди меннге.

Джан хурджунуна терен сукъгъан эди.

Элт десе да, элтирик тюл эдим.

Эллтеллик тюл эдим.

Почтаны терезесини сууукъ мияласына мангылайымы тиреб, эшик аллына къараб турама къымылдамай.

Къайдан эсе да чартлаб чыгыб, булут сюрюу кюнню джабады.

Кюн салкъын бола тебрейди.

Терезе тюбюнде чыпчыкъла джарыкъ джырылдайдыла алгъынча.

Тиширула бирием-бирем чачылыб бошагъанларында, чыпчыкъла Зухра джассы ташда кёюб кетген нартюх бюртюклени чёблейдиле, кёууанч этиб.

Кюн салкъын бола тебрейди.

Ибрагим эслемейди мени.

Эслей эсе да, джукъ айтмайды.

Эринлерин къаты къысыб, столда къагъыт къалау бла кю-
решеди.

Джангур джаууб башлайды.

Тамчыла терезени тюеди, почтаны дран башын дюнгор-
детеди.

Джангурну сакълаб тургъанча, джаугъанлай, эшикге чы-
гъыб юйге тебейме.

Джангур джауа тургъанлай джылагъанны бир таб заты бар-
ды: бетингде тѣнгереб баргъан джыламукъла тамчылагъа ушаб,
джылагъанынги киши эслеяллыкъ тюдю.

Юйге баргъан джолумдан бир джанына бурулуб, къапхакъ
башындан Кюмюш Акканы тирменине къарайма.

Узакъды былайдан тирмен. Узакъ болса да, къабыргъасын-
да къачан эсе да алтынча саргъалгъан мюйюзлени орнуна тот
чюйно саргъалыб тургъанын кѣреме.

Кюмюш Акка кеси джангыз сууукъ юйюнде намаз эте тур-
гъаны кѣрюнеди кѣзюме.

Кѣб болур аны аллахха тилеклери. Кѣб, аз эсе да, бир ти-
леги уа ишексиз да барды.

Джашындан алкъын хапары болмай, ол тилек тилейди:

— Аллах, джангыз баламы тукъум эт! — деб...

* * *

Азретни юйю къапхакъ башында салыннганды. Терезелери
Къобаннга айланыбдыла. Аладан къарасанг, тирмен ариу
кѣрюнеди.

Ненча кере къарагъан болур ол терезелеге Ахмат? Киши
да санамагъанды, киши да билмейди. Баблина билмей эсе...

Кеси уа къаллай бир кере къарагъан болур Баблина тере-
зеледен тирмен таба? Ненча кере кѣрген болур, алай къараб,
Ахматны бир суугъа тюшюб баргъанын, бир машок кѣлтюрюб
тургъанын, бир отун джара тургъанын.

Бир-бирини кѣзюнде ѳсгендиле Баблина бла Ахмат.

Къараялмайды энди тирмен таба Баблина.

Къараса да, джылайды.

Къапхакъ башында джыйылыб, Ахматха сарнайдыла ти-
ширыула.

Узун кѣк ташны сал агъачха ушатыб, анга айланыб тара-
ладыла.

Бир сарнаб бошаса, бири джууугъуракъ олтуруб башлай-
ды сарнаб. Джарыкъ ай тийибди аланы юслерине.

Азрет да, талай къарт да башларын энишге тутуб тынгы-
лайдыла. Къаты къысхандыла тишлерин къартла.

— Кѣзюмю джарыгъы, джанымы тутуругъу, — деб джы-
лайды Зухра тобукъланыб. — Джити эди кѣзюнг, сакъ эди къу-

лагъынг. Тау башында кѳонуб тургъан кѳуш баланы кѳре эди кѳзлеринг, тал терекден тѳшген чапракъны эшите эди кѳулагъынг.

— Кѳралмадынг джюрегинге учуб келген ачы окъну...

— Эшиталмадынг кѳоргъашынны сызгъыргъанын. Джатады ѳлюгюнг тюзде. Келмейди кѳолубуздан, кѳюбюзден ѳлюгюнгю табыб арабызгъа алыргъа, кийдирмейбиз кебин субай санларынга, джабалмайбыз кѳолубуз бла кѳзлеринги...

— Джатаса узакъ тюзде, джукъ эшитмей, джукъ кѳрмей...

— Джарлы атанг а, кюнлени санаб, къайтыр кюнюнгю сакълайды, ашыгъады, кюсейди, сен сау-эсен къайтыб келиб, арбазында кѳууанч кюнню атарын.

— Сакълама, Акка, деб айталмайбыз, боллукъ тюдю алай кюн деялмайбыз.

— Ким айталыр анга джарыкъ джудуз джукъланнганды деб, алтын сауут сыннганды деб?

— Айталмайбыз джукъ да анга, сени джанынгы алгъан мурдаргъа айтабыз сѳзюбюзню:

— Аскерлеринге алчы болуб келгенсе бизге, аланы аллында сал агъачха салыныб къайт юйюнге...

— Амин! — дейдиле къартла.

— Мычымасын ѳлюмюнг, тилейбиз уллу аллахдан, терк джетсин! Андан кѳутулургъа мадарынг болмасын... Чыпчыкъ болсанг — къармакъ болсун, сыртда чѳб болуб сирелсенг — чалкы болуб кессин!

— Ахматны джанын алгъанынгча, алынсын джанынг. Атанг бар эсе, Ахматны атасы кѳрлюк кюнню кѳрсюн атанг. Сѳйген кызынг бар эсе, аны сѳйген кызы таралгъанча таралсын... Сау элни кѳууанчын кѳурутханса, элинги кѳууанчы кѳурусун...

— Сен болмасанг, джылау бола тургъан арбазда той-кѳууанч боллукъ эди бусагъатда. Юй боллукъ эди, тукъум боллукъ эди Ахмат. Ахматны да кѳурутдунг, аладан тууарыкъ джанланы да кѳурутдунг.

— Къалын хансха чалкы кириб, дюрю алыб чыкъгъанча, адам инсандан дюрю алыб чыкъдынг. Тукъумсуз бол, элсиз бол! Туудугъунг бар эсе, сеннге налат бере, арымасын!

— Тѳкген къанынг кѳкге чыгыб, юсюнге кызыл джангур болуб тѳшсюн. Аллах амин десин къаргъышыма!

— Амин, — дейдиле къартла.

Азрет ѳрге кѳобуб, Зухраны имбашына кѳолун салыб: «Сѳзюнг къабыл болсун!» — дейди.

— Унутмагыз Зухра айтхан сѳзлени. Тилегиз намазлыкъгъа киргенигиз сайын ол тилеген тилеклени...

Ай мийикден мийикге чыгыб барады. Булут бускакла айны сѳрѳб, бир джете да юсюн баса, бир джеталмай, арыб

тохтайдыла. Къапхакъ тюбюнде джылтырагъан Къобан сууну арасында къаралады айрымкан. Айрымканны къарауулча сиреледи тирмен. Добарны чабхан тауушу узакъ эшитиледи.

Эки терезеси жарыкъ джанады тирменни. Терезелени арасында къап-къарангыда биягъынлай саргъалгъан тот чюй кёрюнеди кёзюме.

* * *

Почтаны аллында биягъы къартла джыйылгъандыла. Кюмюш Акка джокъду аланы ичинде.

Къартланы бир-бирлери, Кюмюш Аккадан джашыны хапарын джашыргъандан хайыр джокъду деб, бир-бирлери да огъай демей, алай а къалай билдирейик деб, терен сагъышха кириб турадыла.

— Бир кюнню джашыр, эки кюнню джашыр, хаман джашырыб къалай турлукъса? — дейди Иммолат, Ибрагимге къараб, — эки толу ийыкъ ётдю, биз ауузубузну къысыб, ол да хар кюн сайын бери келиб, «Ибрагим, джашладан не хапар?» деб, кёзюнге къараб, къачаннга дери турлукъду? Къалай этсенг да, Ибрагим, джаным, кёзюм, ишни ачыкъ этерге керек болур...

— Айталлыкъ тюлме, Иммолат, — дейди Ибрагим. — Айтсам, алгъаракъ айтырыкъ эдим. Бусагъатда уа аузум ачыллыкъ тюлдю, кеси да иги танг ауруб турады Кюмюш Акка. Сууукъ чабдыргъан болур, тюненеден бери джатады. Алай айтханлыгъыма, ёре болса да, билдираллыкъ тюлме...

— Хаджи хариб бир таурухну айта эди, — дейди Азрет. — Ол таурух эсеме тюшдю бююн. Бир ханны джашы угъа барады да къайтмайды къайтыр заманында. Сакълай турады да, атасы къайгъыгъа киреди. Джюз атлыны къурашдырыб иеди төрт джанына.

— Барыгъыз — дейди, — ашыгъыгъыз. Джаныгъызны, саныгъызны аямагъыз. Иги хапар келтиргеннге — кеси элталгъан бир алтын. Аман хапар келтиргеннге да аллай бир алтынны эритиб тамагъындан къуярыкъма.

Барадыла атлыла. Кёб, аз джюрюй эселе да, бир тар къулакъда джашны ёлююн табадыла, айю талаб, сагал-сагал болуб. «Эки эшигибиз джабылды, не этейик энди», — деб, сиз бусагъатдача тынгылашыб тургъанлай, бир джаш сюрюучю келиб хапар сорады, «Не болгъанды сизге?» деб.

— Болуб а не боллукъду, — дейдиле насыбсызла, — чот ма былайды. Бу хапарны алыб барсакъ, джашауубузну артын этеди хан.

— Келигиз, мен айтайым ханнга аман хапарны, — дейди джаш. Барын да ызындан тизиб барады да, сиреледи ханны аллында.

— Не хапар келтирдинг? — деб сорады хан.

Джукъ айтмайды джаш. Сыбызгысын алыб, согъуб башлайды. Таралтады сыбызгыны, ахсындырады, ангылатады ханига ишни. Не этерик эди хан, сыбызгыны бютеу тешигин эриген алтын бла битеб, джашыны джылауун этеди.

Аллай сюрюучу табыхчы сакълаб турмай, таблыгъын ма-
раб сездирирге керекди Кюмюш Аккагъа.

— Аман хапарны сездириге таб заман болмайды, — дейди Ибрагим. — Мени сартын, сезмей турургъа керекди ол, къаллай бирни джашаб турса да... Кёбге тёзе келгенди ол, бу кыйынлыкъ да басыб тургъанын билсе, кёлтюраллыкъ тюлдю...

— Суйсек, билдирейик, Ибрагим, суймесек, къояйыкъ, ол кеси къуру тюшлеринден билсе да, билмей къаллыкъ тюлдю. Тюшлеринден билмесе да, письмо келмегенден билликди. Аны ючюн дейбиз ансы, билмей тургъандан игиси уа джокъ эди...

— Письмо келирни мен бойнума алама. Къалгъан затдан билмесин ансы, — дейди Ибрагим...

* * *

Къачны сууугъу джууукъдан джууукъ келе эди. Эртденбла уянсанг, эшик аллында, бачхалада, терекледе кърау. Бачхала эртде орулгъандыла, нартюх кюлтеле къатыб, саргъаладыла, алтын шатрлача, хар юй аллында джити къаланыб.

Чабыб Къобанига тюшгенибизни къойгъанбыз сабийле, джай исси кюнледеча. Айрымканда мал, адам да аздан аз кёрюнеди. Джангыз къазла сууукъну стемей, сюрюу болуб тюшедиле ары. Акъгъан чапракъдан сап-сары оюлу айрымканда айланадыла ала, къар джуммакълача, агъара.

Тирмен ишлемейди. Ишлемесе да, элчиле кёб келедиле бери Кюмюш Акканы кёре.

Мен да хар кюн сайын келеме.

Акъыртынчыкъ кириб, акъыртынчыкъ Кюмюш Акканы джатхан орнуну къатында гитче тапчанчыкъда олтурама. Кёбюсуне тынгылаб турабыз Кюмюш Акка да, мен да.

Кёб сёлешгенбиз экибиз да. Ол да, мен да бир-бирибизге айтырыбызны айтыб бошаб, нени юсюнден сёлеширге билмегенча турабыз.

Бир-бирледе Кюмюш Акка джастыгъыны тюбюнден письмо джоппу чыгъарыб, тынгылагъанын бузмагъанлай узатады меннге.

Письмола, къачхы чапракълача, саргъалыб башлагъандыла. Къызыл бусхулчукъ бла къаты къысылыбдыла ала. Онбешге джууукъ бардыла саны. Бусхулчукъну тешиб сорама:

— Къайсын окъуюм бюгюн, Акка?

— Къайсын суйсенг да окъу, балам!

Ол онбеш письмону хар бирин бешишер кере окъугъан болурма. Къачан эсе да эджиклеб-эджиклеб окъуй эдим, бир харифни бир харифге кючден тагъа эдим. Энди аланы азбар билиб бошагъанма. Кюмюш Аккагъа кёлтюрмейме кёзюмю. Ол да, меннге къарамай, эсин ийиб, кёзлерин джабыб тынгылайды.

Письмоланы окъугъаным сайын бир затха сейирсингенлей барама: къалай билалмайды, къалай сезалмайды билмегени болмагъан Кюмюш Акка ол письмены асламысын Ахматны аты бла муккур Ибрагим джазгъанын?

Аны юсюнден бек кёб сагъыш этеме. Бир-бирледе д жылаб, кертисин айтыб къоярым келеди, алай а кесими тыяма...

Кюмюш Акканы сау болуб кёреме. Сау болуб, къолуна да эртдеден бери къоюб тургъан гулоч таягъын алыб, эртденбла эшик аллына чыгъады. Ол босагъа юсюнде кёрюннгенлей, Добар, къансыб, эки аягъына чырмалады, бетин ышымларына ышыб, къууанч тыбырлы болады...

— Тансыкъ болгъанмамы дейсе? — дейди Кюмюш Акка — Мен да болгъанма. Кёрюрге суймей турмагъанма, ёрге къобалмай тургъанма. Джатхан алты кюнюм алты джылча кёрюннгенди, оллахий. Ненгди ауругъанынгмы? Тейри, сау джерим джокъду. Артыкъсыз да белим бек къыйнайды, юзюлюб баргъанча болады. Джанымдан умут юзюб бошагъан эдим, энди къобалмазма деб... Къоймайдыла къобмасам. Къоб, дейдиле кёре келгенле. Ёлме, дейдиле, джаша энтда. Тюзюн айтсам, джашагъаным боллукъ эди, барыны да артында къалгъанма кесим джангыз. Азды джашагъанынг, дейдиле, табханларын ташыйдыла, аууз къабынларын меннге къабдырадыла. Джауму дейсе, балмы дейсе, къозу этми дейсе, меннге келтириб кюрешмегенлери джокъду. Бу къыйын заманда аллай бир затны да къайдан табадыламы? — дейсе. Ант этдир, билмейме...

Добар, Кюмюш Акканы сёзлерине тынгылаб туруб, башын ёрге кёлтюрюб, биягъынлай къансыйды къысха-къысха...

— Энди игирекмисе, маджалмыса? — дебми сораса? Маджалма, аллахха шукур! Сау болсунла элчиле, аякъ юсюне салгъандыла...

— Гулоч таякъчыгъынгы нек алгъанса, маджал эсенгми дейсе? Да не этейим, Добар, джаным? Къартма, бир затха таянамасам, аумаи къалай чыдайым?

Къарнашы болгъан къарнашына, эгечи болгъан эгечине, джашы болгъан джашына таянады. Мен а кимиме таянайым? Гулоч таягъымдан сора кишим къалмагъанды...

Нек ачы къансыдын алай? Ахмат джашынг а? — дебми сораса? Бош сораса Ахматны, джаным...

Джокъду Ахмат.

Джабханды къайда эсе да узакъ джерледе эки кёзюн, сени да, мени да кёрюрге термилиб, кёралмай.

Узакъ джерледе, биз танымагъан, билмеген, аягъыбыз басмагъан джуртлада бергенди джанын, къазауат эте...

Улума, Добар, къансыма!

Улусакъ, къансысакъ да, болуру болгъанды...

Билмейми тура эдинг, джарлы, бусагъатха дери Ахматсыз къалгъаныбызны? Джашырыбмы къойгъандыла сенден да?

Тюз этгендиле.

Сен да билмегенча эт да тур.

Тынгыла да тур.

Бизни кёргенлей, хар ким кёзлерин эниште ийиб, къымсыз болсала, джукъ билмегенча этерге керекбиз.

Муккур Ибрагим Ахматны аты бла письмоланы бизге окъуса, биз джукъ билмегенча этерге керекбиз.

Хар кимни къыйынлыгъы бусагъатда кесине озуб боллукъду. Билгенибизни билдирсек, андан да ауур боллукъду хар кимни кесини къыйынлыгъы, бизники уа аны ючюн дженгил болаллыкъ тюлдю.

Тынгыла да тур.

Улума, къансыма, ашама джан-джанынгы...

Тёз...

Тирменде тёзалмасакъ, элге барайыкъ... Элде тёзалмасакъ, андан да ёрге чыгъайыкъ, къабырлагъа... Хар неге да тёзюб тургъан, хар неге да тынгылаб тургъан Къарачай къулакъда джатханлагъа барайыкъ да, ала бла бир кесек тынгылашайыкъ, аладан юрениб турама джашагъанлы кесими басаргъа, неге да чыдаргъа...

Кел алагъа барайыкъ...

Атлайды Кюмюш Акка узун орамны ёрге.

Башын да, къуйругъун да салындырыб атлайды Добар ызындан.

Киши тюбемейди алагъа.

Алаша юйчюкле анда-мында, оджакъларындан тютюн чыгъа, мугур болуб сиреледиле орамны эки джанында.

Эски чалманла къынгыр-мынгыр кёрюнедиле.

Терекле чапракъсыздыла, джалан бутакълары сууукъ аязда титирейдиле.

Къолан эшекчик къолан бусакъны къабугъун кемиреди...

Орамны ётуб, Кюмюш Акка бла Добар мор сыртны ёрге чыгъыб барадыла. Сыртны башында къызаргъан кёкню джарыгъында суратлары ариу танылыб барадыла ала.

Джыджым бла тагъылгъанча, не эртха къалмай, не алгъа бармай, атлайды къарт ит къарт иесини ызындан.

Баргъан джерлерине джетиб, Кюмюш Акка ташха чөгелеб, Добар да аяздан аны ышыгъына къысылыб сиреледи.

— Келдик, Добар, тилсизлеге, сангыраулагъа, — дейди Кюмюш Акка. — Джукъ эшитмейдиле, джукъ айтмайдыла мында джатханла. Къаты къысылыбды эринлери, кючлю бегибди къулакълары. Алай болгъанлыкъгъа айта билсенг, эшитедиле. Тынгылай билсенг, сёлешедиле. Тынгылачы. Эшитемисе бир ташдан бир ташха ётуб баргъан ауазланы. Ала мени джууугъуму-тенгими ауазларыдыла. Ала мени чакъыргъан этедиле.

Эшитеме сизни... Огъай демейме, кёб турмай сизге барлыкъма. Мычырыкъ тюлме мында. Хазырма... Бир затдан къоркъама джангыз...

— Неди джер юсюнде ол гюрюлдеген? — деб сорсагъыз, не айтайым сизге мен?

— Ким салгъанды от, нек джанады джер юсю? — деб сорсагъыз, не айтайым мен?

— Къайдады джашынг Ахмат? Туугъан джеринде нек джатмайды бизни бла? Аллай бир джашаб, къалай излеб табалмадынг мадар, джер юсюнде хар не рахат болурча? — десегиз, не джууаб табайым мен сорууларыгъызгъа?

Тирмен тарта эдим, чалкъы чала эдим. Бачханы битдириб, хайырын алыргъа къолумдан келе эди. Тойда-оюнда алгъыш айта биле эдим. Ёлгенни басдыра, туугъанны ёсдюре биле эдим. Кёзюм кёре эди, къулагъым эшите эди. Кёб затха усталыгъым, кючюм джетерикди деб тура эдим. Джер къатышыб башлагъанында уа, джукъ да келмеди къолумдан, джаннганы джукълата билмедим, гюрюлдегенни тохтата билмедим, джашлагъа джюзюб келген джау окъланы тыя билмедим...

Башын энишге ийиб тынгылайды Кюмюш Акка. Акъ сакъалын суукъ аяз тарайды.

Къарт Добар, къарт иесини ышыгъына къысылыб, мыдахмыдах къарайды къабыр ташлагъа...

* * *

Тюнене кюн хыны эди. Джел келиб шууулдата эди айрымканда тереклени. Сап-сары чапракъланы кёкге чыгъарыб, буруб-буруб, дагъыда джерге тюшюрюб, ала келиб, къалайда ышыкъ болса, алайда къалау эте эди. Кече тохтамай, ёргеннишге чабыб, тирменни оджагъында сызгъырыб, терезелерин тую эди.

Бек къыйын ётдюргенди Кюмюш Акка тюнене кюнюн да, кечесин да. Юсюне эл джыйылгъанлай чыкъланды тангнга.

Бюкюн кюн ариу болгъанды, джылыды, джарыкъды, джайгъы кюннге ушайды. Кёк кирсизди. Мийикден талай булут тю-

шюб келеди энишге, къой сюрюу суу ичерге тизилиб келгенча сыртдан.

Кюмюш Акка бюгюн да кыйынды. Тирменни эки терезесин да ачандыла келгенле, алай а солуу табмайды.

— Эшик аллына бир чыгъарсагъыз,— дейди Кюмюш Акка.

Эшик аллы кирсизди. Тюнене джел алыб келген чапракъ да, не да бир джерге сибирилиб, къалау болуб, арбаз джылтырайды. Къалауну арасына сабы чанчылыб сиреледи джангы агъач сибиртги.

Тирмен чарх бурулмайды. Кеси аллына кыймылдай, аз-аз тыккырдайды. Тёгюлмейди аны юсюне ауур шоркъа.

Къырыкъ кебгенди. Аны бир къабыргъасындан башлаб бир къабыргъасына дери чибин ау созулгъанды. Джылтырайдыла кюнде аны кюмюш халылары.

Иммолат, джатма тюбюнде эки сенек аууз биченни джыйыб мурджар этиб, сенегине таяныб, сагъышха киреди.

Тиширыула, юйден кийизни чыгъарыб, мурджаргъа джаядыла, эки къуш джастыкны да, джууургъан да джарашдырадыла кийизде.

Кюмюш Акканы алай гитчечик болуб къалгъанын эслемей къаллыкъ болур эдим, Ахия аны кыйнуна алыб келгенин кёрмесем, Ахия мазаллы къоллары бла аны кёкюрегине кысыб, сабийни келтиргенча, келтириб орунга салгъан эди.

Кёб туруб ачхан эди кёзлерин Кюмюш Акка. Ачханымда, кирсиз кёкню кёрген эди, эниб келген булутланы кёрген эди. Тёгерегинде басыныб тургъан къартны, джашны да кёрген эди.

Мутхуз эди Кюмюш Акканы кёзлери олсагъатда. Хар кимни иги кёрюб къалмайым дегенча, бир къарагъанындан кёзюн алмай кёб туруб, биринден бирине кёче барыб, элден тирменге тюшюб келген тик джолчукгъа къарагъанлай, бир кесек джарыгъан эдиле Кюмюш Акканы кёзлери.

Къуш ухчанча, эки къолун кенг джайыб муккур Ибрагим чабыб келе эди ол джолчукъ бла энишге. Узун аякъларын ташладан секирте, къоллары бла да къанатлача ёрге-энишге къагъа, келе эди ол.

Онг къолунда акъ къагъыт кёрюне эди.

Чабханын бузмагъанлай, бизге джетиб, Кюмюш Акканы юсюне къабланган эди, ауур солуй, Ибрагим.

— Акка, акка, тынгыла меннге... Энда письмо келгенди Ахматдан. Тынч-эсенме дейди... Кёб турмай тюбеширикбиз дейди... Тынгыла, окъуюм.

Кюмюш Акка, къарыу болгъанын джыйыб, къолун кёлтюрюб, Ибрагимни бойнундан тартыб кёкюрегине къаблаб, къуачакълагъан эди.

— Сау бол, алтыным, Ибрагим... Ахматны джашауу сеннге

к'яалсын, билеме Ахматны к'яайда болг'яанын, кёб турмай тю-
беширикбиз. Билеме будай бюртюкню бурула тург'ян тирмен
ташланы тюз арасына тюшгенин. Ауурдула ташла, кёбню эзе-
рикдиле тохтаг'ынчы. Дженгил тохтатсын аллах аланы...

Сау болуг'уз барыг'ыз да! К'юлог'уздан келсе, джашла-
рыбыз тёкген к'яанны бир тамчысын к'яайтармай к'юймаг'ыз
джауг'я. Замансыз ёлгенлени джашамай к'яалг'ян кюнлери
сизге джазылсын... Насыб юлюшлери сизге джетсин...

Мен кетеме, хазырма мен, джангыз бир затха к'юрк'яма
ансы... Не айтайым, барг'ян джеримде хапар сорсала? Нек
джанады джер юсю? — деселе, не дейим?

Ким салг'янды ёртен? — деселе, не дейим?

Биз к'ююб кетген береке, насыб, рахатлык' к'яайры думп
болду, кимни терслиги, кимни гюнахы джетди? — деб сорсала,
не дейим?

Бусаг'ятха дери, джук'усундан уяналмай тург'ян адам-
ча, сирелиб туруб, мен, Кюмюш Акканы ол сёзлерин ашитген-
лей, джюрегиме миз киргенча болуб, к'ычырык' этеме:

— Менме терс, мени гюнахым джетгенди, Акка. Буу мю-
йюзлени мен думп этгенме... менме терс, мени терслигим...
мен... мен.

Ачы к'ычырыг'ымдан хар ким илгениб к'яарайдыла мен-
нге. Кюмюш Акка башын меннге буруб айтады:

— Кёб джаша, балам... сенден тири джок'ду тенглеринг-
де... Уруш тохтаг'анлай, атыл меннге... Атылыб кел да, к'я-
быр ташыма «Тохтады!» — де да к'ычыр. Мен эшитирча к'ы-
чыр, унутуб к'юйма, тынч джатааллык' тюлме ол сёзюнгю
эшитгинчи...

Аздан-аз эшитиле, Кюмюш Акканы ауазы тохтайды. Солу-
г'яны ауурдан ауур болады.

Бекден бек урады бусаг'ятха дери к'яайда эсе да буг'унуб
тург'ян джел.

Сабы бла энишге чанчылыб тург'ян сибиртгини булчук-
ларында сызг'ырыб тартыула сог'ады джел.

К'ырык'да чибин ау титирейди джел ург'яны сайын. Ол
тартыулаг'я тепсерге чык'г'янча, чык'г'янды чибин ауну
арасына к'яра гыбы...

* * *

Ол к'яач, бошалырг'я унамай, кёб созулг'ян эди. Андан
бери кёб джыл кетгенди, мен а к'яачны скоймегенлей барама.

Бусаг'ятда джайды. Джашнайды джер, кёгюн тёгюб. Кюн
батарг'я тебреб, тауланы башындан салыннганды.

Кёкню джартысы кёгерибди, джартысы к'ып-к'ызылды.
Ёртен тюлдо ол, от тюлдо, кюн к'ызартханды аны.

Мен, Къарачай Къулакъгъа келиб, Кюмюш Акканы къабыр ташы бла ушакъ этеме:

— Эшитемисе мени, Акка? Быйыл джыйырма джыл болады мен бери чабыб келиб, сен тилегенча «Тохтагъанды! Тохтагъанды!» деб кычыргъанлы.

Эртде тохтагъанды уруш. Акка! Тынч джатамыса? Джумушакъмыды джеринг? Тюшмей турады, ол ёртен джукъланнгандан сора, джер юсюне ёртен. Джангы уруш болмагъанды. Джангыдан джашла кетиб, ёлюклери тюзде, сууда къалмагъанды. Къоргъашын окъла джаууб, джюзюб, Ахматны аудургъанча, аудурмагъандыла бизни. Биз да, бизден сора туугъанла да узакъ джерледе джашауубузну тас этмегенбиз, элибизде, дже-рибизде бачха битдириб, чалкъы чалыб джашайбыз.

Тирмен да тартылады.

Эски тирменинги топракъ башы къанджал бла джабылгъанды. Мен тирменчиме.

Минги Тауда айланыб, буу мюйюзле алыб келиб ургъанма къабыргъада эски джерге.

Къаты чюй бла ургъанма. Сегиз джыл болгъан джашчыкъ келе-келиб, кече арасында аланы къобарыб суугъа атыб кеталлыкъ тюлдю.

Эшитемисе, Акка?

Эшитемисиз, Акка бла джатханла?

Эшитемисиз, Ахия, Иммолат, Азрет?

Эшитемисиз барыгъыз да, Къарачай Къулакъгъа кёчген элчилерим?

Эшитесиз, билеме. Сангырау болмагъансыз сиз, не терен кирген эсегиз да джерге.

Тилсиз да тюлсюз.

Кёб сирелиб, кымылдамай турсам, мен бир ташдан бир ташха атлаб баргъан ауазланы эшитеме.

Сизни ауазларыгъыздыла ала.

Сиз сорасыз:

— Къайгъы тюшмей турамыды джер юсюне?

— Ёсемидиле, тоб атылгъан тауушдан къоркъмай, сабийле?

— Чагъамыды ханс?

— Чыгъамыды эртден сайын кюн?

— Чыгъады кюн,— дейме.— Чагъады ханс. Сабийле тууадыла, ёседи элибиз.

Тынч джатыгъыз.

Эсибиздесиз.

Джюрегибиздесиз.

Сёз беребиз сиз джатхан джерни джаугъа теблетмезге!

Тынч джатыгъыз барыгъыз да.

Тынч джат, алтындан багъалы Кюмюш Акка...

ТЕППЕСИНЕ ДЖУЛДУЗ ТИЙГЕН

(Эки актлы, алты суратлы трагикомедия)

ОЙНАГЪАНЛА

Аймуш — кийим тикген фабриканы къарауулу
Солман — джюн, тери алыучу киши
Алий улу Азамат — эл Советни тамадасы
Мариям Хасановна — милицияны къуллакчысун
Мазан — Солманны къарнашындан туугъан
Ойка — Солманны кызы
Назир — Ойканы суйгени.

Автор эсге саллыкъ эки зат:

1. Аймушну бети кюйюб табладан толуду.
2. Солманны бармакы чолакъ — къара сахтмяндан бармакылыкъ салыб джюрюйдю.

БИРИНЧИ АКТ

Биринчи сурат

Джабыу ачылгъынчы, талай тишируу ауаз ариу эшитилиб
«Джангыз терекни джырын» джырлайдыла.

Бизни элде джангыз терек битмесин,
Битсе, битсин, бюгюлмесин, сынмасын!
Аналагъа джангыз улан туумасын,
Тууса туусун, — аурумасын, ёлмесин!

Джабыу ачылгъанлай, сельсоветде олтургъан
Аймушну, Солманны,
Мариям Хасановнаны кёребиз.

Аймуш. Къачыргъан мен болдум, алай болсун, къачыргъанны къайдан билдинг?!

Солман (*Аймушха*). Тюнене экиндивден сора джаш элинде кёрюнмегенд, къайда тасын киши билмейд, сен болмасанг... (*Мариямгъа*). Тели ненча кёрсе, анча тилер деб, келечилери келе да келе, юйюме тахтаныб къалгъан эдиле кетген айда. Бу да (*Аймушну кёргюзтюб*) айтыб кёргенед келечилик: аллай джаш, быллай джаш, намысы-сыйы, болуму деб...

Аймуш. Айтхан эдим! Келечиге ёлжум джокъ!

Солман. Къайры джерге кириб турад, кече бла кюн озгъанында да, билдирмей?! Бек уллу адеби-намысы болур! Болуму да, бир ишексиз, кишиде да болмагъанчад, кызымы урларгъа, мени чанам болмаса, джукъ табмагъан эсе. Итликди этгени. Бир да кетиб къалмагъа эди Ойка, башхагъа сёз тауусулуб, иши тыныб тургъанлай...

А й м у ш. Къунаджин кёзюн сюзмейин, бугъа джибин юзмейди!

С ол м а н. Кёзюн сюзгени да, разылыгъы да — хыйнынгды. Аллай затлагъа статья болса, тюремеден чыкъмазлыкъ бир зат эдинг. Джокъду, сени насыбынга, аллай статья-мстатья. Къоркъма да айт да къой, заманыбызны алма да!

А й м у ш. Айтырымы айтыб бошагъанма!

М а р и я м. «Къатышмагъанма, къатларына да басмагъанма» дейсе, сора?

А й м у ш. Басмагъанма! Аллах сакъласын, Солманны таягына къатылыб!

М а р и я м. Маймул балам таймаздан биргеме айланад, дедингми!

А й м у ш. Дедим!

М а р и я м. Башха адам бла атлам да атлаталлыкъ туюлсе, дедингми джангыз Мазан болмаса? Мынга уа не айтаса?

А й м у ш. Дедим! Шахарда джатхан айымда кече, кюн да Мазан бла тургъанд Маймулатчыкъ. Ишлегенди...

М а р и я м. Да иш былай болгъан болур дейме! Солманны таш хунасы мийикди.

А й м у ш. Т-с-с! *(Бармагъын эринлерине кзысыб, бойнун ёрге созуб, неге эсе да эсин ийиб тынгылаб тохтайды Аймуш. Мариям Солманнга кзарайы).*

А й м у ш. Къаяда кычырад... Ал ыйыгъын ол къаяда бугъуб эди. Хызыр-джарлы...

С ол м а н. Гылын кзушха айтады. Олду — кычыргъан!

А й м у ш. Азыкъ элтиб тью дегинчи тюшюученем Хызыр-джарлыгъа. Энди чыгълсам да, бир чыгыб къарамай къоймаз эдим — джангызмыды, джангыз тюлмюдю къотур къаяда кычыргъан? Джангыз эсе, бир ишексиз, тишиди. Къайры къарасанг да, тиширыула къаладыла джангызлыкъгъа, эрлени игилерине аджал теркирек джетед да! *(Солманнга табсыз кзарайды).* Айыб этме, сёзюнгю бёлдюм. Солманны таш хунасы мийик, тюппетюзсе...

М а р и я м. Мазан кеч эте келсе, маймулчукъну ёрлетиб, калитканы къадауун ачдырыб, алай кириб тургъандыла юйге.

А й м у ш. Не узакъдан келтиресе, аурууунгта!

М а р и я м. Энди джетебиз! Калитканы ачаргъа керек болад, арбазгъа кирир ючюн. Маймулгъа ол не лязим — кийген уюкъчукларың тешиб алсанг аягъыңдан — ёрлеб минед! Къыш аякъ кийимсиз джюрютмегенинги да айтханса...

С ол м а н. Тешиледиле уюкъчукъла! Кереклисича салынмагъан зат а тюшерге болады, къарачын *(къойнундан гитче ариу уюкъчукъну чыгъарыб, Аймушну кёзюне тутады).* Арбазымда къоюб кетгенсе, сенсиз атлам атламай эсе, сени да ала келгенд биргесине бизни таба Маймулат. Мазаннга джукъ айтал-

лыгъынг джокъду, телими болгъанды эгечин кеси суугъа атаргъа?

Тешигине суу къуюлгъан джубуран кибик, нек тынгылаб тохтадынг?!

А й м у ш. Алай дегеним: не Маймулат, не мен басмагъанбыз арбазынга. Сен келгененг, къууунг къабыныб, Ойканы къайры ашырдынг, айт, деб. Танг атхынчы! Чыгъа барыб, уюкъчукъну бир джеринге сугъуб кетелмеймисе? Хазнамыды уюкъчукъ, Мариям, бурху затчыкъ, къойнунга, хурджунунга сукъсанг да!

М а р и я м. Бош санайса мени сабийге...

А й м у ш. *(Солманны къолунда уюкъчукъгъа къараб)*. Бери бер, эки кюнню тер тѣгюб кюрешгенме, аланы этер ючюн.

С о л м а н. Ненча джыл кюрешгенме алай терлеб, къыз ёсдюруб, мен? Патияны аллах кеси алды къолумдан, Ойканы къалай бериб къояйым, джаным сау-лай, бир сапатажгъа?

М а р и я м. Маймулчугъунг къайдады, эртденбла да джокъ эди биргенге?

А й м у ш. Ауруйду!

С о л м а н. Сууукъ чабхан болур, джалан аякъ айланыб къарда. Ма юсуне тер ырхыла баргъан затынгы. Бер къызымы ызына. *(Уюкъчукъну Аймушха шуулдатады)*.

А й м у ш. Къан дыгалас этеди бюгюнлю. Кѣзюнден — джыламукъ, ауузундан-бурнундан суу барад. Кетейим мен, айт дегенигизни да айтайым да... Джужуургъанчыгъын юсюнден атхан болур джарлы джан! Аллах бла тилейме къызчыкъ, алай сууукъ къарама, билеме: ишинг кѣб — заманынг аз! Не этейим тыхсымай, Маймулатдан сора кишим джокъ. *(Солманнга)*. Сен а, ол джокъ болуб да, огъайынг джокъ эди, билеме.

С о л м а н. Къайры джокъ этдинг Ойканы?

А й м у ш. Маймулатны бу нек суймейди, Мариям? Муну джюн-тери къалай алычусун билген этед ол. Солман бир кюн, бѣркюн сермеб къачыб, джити къаяны тѣппесине мингенд да, къызыл тюменчиклени бирин суугъа, бирин Солманнга атыб, юлешиб тюшгенди. Нек этдинг алай деб, къулакъчыгъындан тартханымда, Солман элден джыйгъан джюнюне суу къошуб, мылы этиб, алай береди къралгъа: суунукъун — суугъа, Солман-ныкъын — Солманнга бердим, — законнга, тюзлюкге къуллукъ этдим, деди да, таб, джунчутхан да этди мени.

С о л м а н. Болдунг, юйюнг къурурукъ! Къой меннге контроль болуб турууунгу... Народный контроль барды, аллай затлагъа къараучу.

А й м у ш. Да биз а бу эки контрольну къайры сугъайыкъ? *(Эки кѣзюн кѣргюзетеди)*. Ит бир сабийни талай турса да, сѣз ючюн, таякъ алыб чабмай, народный контроль барды деб къоярыкъ болур эдик, гырт санга!

М а р и я м. Кишини талайд, законну бузад деб тарыгъыу кел-

се, Солманнга да джетербиз, Аймуш! Бусагъатда сен бузгъанса! Сен киргенсе биреуню арбазына. Къайдадыла кыыз бла джаш?

Аймуш. Къоярыкъ тюлсюз. Не этейим — айтайым. Сёзлери алай эди: ашхам къарангы болса, Ойка чыгъаргъа. Назир аллын сакъларгъа деб... Къар джауду, мешина джорюелмеди. Зама-нында келелмеди Назир. Чана да аны ючюн джегилгенди.

Мариям. Къайдадыла бусагъатда?

Аймуш. Аллах биледи. Аллын бургъанлары ёрге эди чананы. Къайсы джууугъуна, къайсы тенгине элтген болур? Ким билсин?

Мариям. Баратаны мазаллы киритин къалай къобардын, эркиши кюч болмай? Чананы да ат кеси сюйреб, ызына къалай къайтыб келди, биреу келтирмей?..

Аймуш. Къобаргъан темир таякъ бла этгенем. Ийнанмай эсегиз, энтда къобарыб берейим! Ат а эсли ат, акъыллы ат болуб келе билген болур юйюне. Тели аты боламыд Солманны? Терслиги олду: арбазынга киргеним бла, Ойкагъа сёз тауусулгъанын эшитгенлейиме, Къызыл Октябргъа хапар бергеним...

Солман. Есдюре билген киши, кызын кимге беририн да биле болур, деб келмедими башынга?

Аймуш. Билмейсе, Солман, Хызыр джандетли, билмейсе. Кёк бла джерчадыла кызынгы элтген джаш бла кызынгы кесинг теджеген джаш.

Солман. Да несин билесе ол джашны сен? Кимге теджегеними шайтанынг, джинингми айтды?

Аймуш. Учкуландан Хасан улу Смаилны Джоджуруна тауусханса сёз! Сен да, мен да ёлмейик, Солман, ол Джоджур Ойка илешир Джоджур болса, къатышырыкъ болмаз эдим, къуру сени таягъынгдан джанлар ючюн да.

Солман. Да не къан джаугъанды, дейсе, Джоджургъа? Неси кемди сен айтхан босякдан?

Аймуш. Джоджур атлаб барса, Назир джортуб, Джоджур джортуб барса, Назир — учуб барлыкдыла джет деген джеринге. Къайдан джабсын Смаилны къарамашакъ алтычасы кёзюру тузну? Сатма кызынгы дуня малгъа!

Солман. Сен сатханнга ушайса биреуню баласын! Ачха джаудургъан болурла юйюнге кызылоктябрчыла... Мен а, адетиндеча, сёз тауусуб, ёрге береме кызымы, Джоджургъа деген эсем — Джоджургъа!

Аймуш. Сатхан этесе. Джоджур тюлдю сени къууандырыкъ, атасы Смаилды! Ол джаудурлукъ болур, джаудурса, сеннге сом-шай. Махтана эди Шамда, Солман ишлеген джерде Смаил къарнашым ребизияды, не да келеди къолундан деб.

Мариям. Къайдады кыыз? Билесе, айт. Сёлешейик кеси бла! Назир бла къалама десе, кёрюрбюз. Алайсыз къалай этейик, Солман тилегенча, сюд джыймасакъ, боллукъ тюлдю.

Ай муш. Къайдагысын билмейме, не айтайым?!

Солман. Айтырыкъ тюлдю дегенме, кызычыкъ. «Баракъны алдамасам, адам тюлме» — деб къарткъуртха айтханлай, бу да мени алдаб да, не этиб да къыйнамаса, кесин адамгъа санамайды. Елюр тюгю чыкъгъанында да сабийча, гыккалана тургъанын кѳресе. Сени насыбынг болса, Аймуш, джаш адет бузмаз. Бузса, туугъан кюнюнге ѳкюнюрге болурса!

Ай муш. Туугъан кюнлерине ѳкюнюрча, мени огъай, балаларынгы огъунакъ этгенсе. Тутмакъгъа тюшген адамча, таш хунадан башын орамгъа къаратыргъа амалы болмай, джюрек ауруу табыб кетди ахратха тамада кызынг. Гитченг тузагъынгдан къутулду: аллах да болушду, мен да къошулдум! Учду, кюйдю, тас болду... Андан сора мен билген — Грау атказ...

Солман. Эшитдиргендиле, кызынгы аджалы кесингден болгъанды деб, бир-эки кере да. Бир ишексиз, сенден чыкъгъан хапарды ол. Кѳб ауур сѳзюнгю кѳлтюре келгенме мынга дери, муну кѳлтюралмайма энди...

Ай муш. Кѳлтюрелмей эсенг, не этейим, ат да къой джерге!

Солман. Кѳрдюнг ненча тѳзгеними, айыб этме, Мариям! Джазылгъан заявлением алайлай къалсын, алмайма ызына! Этсин закон этерин! Энтда этерими этдим, атангы аман кѳзюне деб тургъанын кѳрдюнг. (Аймушха). Сѳзюмю унутма. Бурнунга, къулагъынга тигиб къой, эсинге тюшюрюрсе... (Мариямгъа). Тамбла бу арыгъан джоргъа тас болуб кетерге да огъайы болмаз, къолзат салдырыб къоймасанг.

Кетеди.

Мариям. Къол салдырыб айланмайым. Элден ары-бери кетер джеринг болмаз?

Ай муш. Аллахны сейир ишине бир къара! Ёмюрюм эл ташламай джашайма. Джангыз кере районнга бир барайым дегенем да буруу тирейд аллыма. Бирсикюн келед, дейдиле, зепарк. Алайд фабрикада айтханлары радиодан эпитиб...

Мариям. Зепарк? Зоопаркга барлыгъем дегенлигинг болур?

Ай муш. Зепаркга дегенлигимди. Джаныуарланы темир чалдышланы ичине джыйыб, зепалыкъ джетдиргенлерине айтылгъанча кѳрюнед зепарк деб. Да не эсе да ол, ары барлыкъ эдим. Да, сау-эсен кѳрюшейик. Тамбла клубда талашырбыз.

Ай муш кетеди. Мариям Хасановна таууш этгенлей, сол джанындагы эшик ачылыб, Алий улу киреди.

Мариям. Не десек да, болмайд сюдсюз. Тамбла джыйсанг деем элни... Иш Солман айтханча болгъанд...

Алий улу. Къатышханды, дейсе, ажимсыз бу джол?

Мариям. Фабрикада кыыз болган аны кюлундан кетиб бара эсе, Ойкагъа джетгенлей, бир джанына туруб кялды деб, нек ийнанаса, Азамат Алиевич?

Алий улу. Тебген кюнюд, не да айтыр. Аяб кюрешири джукъду. Эртдеден джанмайд отлары.

Мариям. Алайын Солман да чертед райкомгъа. Сеннге да барды гурушхасы, Азамат Алиевич, сууукъ къарайд, кърал кечи бошагъан терслигими кечелмейди, деб джазады. Тынч болмаз ол кыйын джыллада адамлыкъларын тас этгенлени кечген! Атасы, полицаи болуб, къралны сатды эсе, къралны джауу болганлай кялганды. Кеси уа урушдан да чолакълыгъы ючюн кутулган эсе, джаугъа кюшуллуб да, почта ташыгъандан сора, башха хата салмагъан эсе элге, талай джыл олтуруб да келген эсе, районда иги заготовителлени бири болуб айтыла эсе аты да, ол да законну тюбюнде, кялганла киби, ышыкъ табаргъа керек тюлмед, Азамат Алиевич, суйсек, суймесек да?

Алий улу. Кесин зыккыл этдирликден туюлд Солман. Суймей, кечмей да, анга биз этген не бард? Аймушха кеч, унут деген кыйынды ансы.

Мариям. «Къарнашы Хызырны ургъанларында, тюзде кяллыкъ ёлюгон юлерине мен джыйгъанма! Олду Аймушха да, кялганнга да этген аманым» деб, кеси айтханы алайды.

Алий улу. Да Хызырны урдургъан да атасы Харун болганды, дейдиле. Кёб тилегенди джашына Аймушну, келмезин таныб бошагъандан сора табхандыла полицаила джер юде бугъуб турган жарлы Хызырны. Ёлюгон урлаб кячханы уа тюзю — тийдирмей тургъандыла фашистле.

Мариям. Урушха дери баргъанды демеймидиле эрге Мустафа дегеннге? Къалай тилегенд Харун, полицаи болуб, джашына?

Алий улу. Алай баргъанд! Уруш ачылган кюнню кечеси болганд Мустафа бла неках кечелери. Кетерге повесткасын да, ёлген кягъытын да Мустафаны Солман келтириб тутдургъанд... Андан сора кыызгъанд эрсиз кялган Аймушха. Бети сау заманда суу сурат эди, сюеги, кёресе, бюгон да кыыз киби... Атасын кыыздырган а — баш тутхан юдеги эдиле. Тюб болдула бары да ансы, талай къангич джашлары баред — Солман киби джангызгъа асылу кяйынла болурча... Солманны чиркитиб юсюнден айырыр ючюн кюйдюргенд бетин да... Башха амал табмай, Хызырны кюркёуун этиб.

Мариям. Суугъа башларын атыб билеме кызыланы. Иш этиб бетин а къалай кюйдюред? Эшитмегенме аллай зат.

Алий улу. Бутдукъ деб къарт къатын болуучанед. Чайыр бла кюкюртден дарман этиб ол салгъанд бетине, бир кесек тутсанг, ай чакълы бир заманнга бузулур бет тюрсюнюнг, ары дери уа, аллах айтса, кызылла келирле, бу итлени да орунларын

табдырырла, ай кетсе, хыппилинг, кьотурунг да кетер, алгъын-дан ариу болурса, кьоркьма деб. Асыры кёб тутуб ийгенд Бут-дукъну дарманын насыбсыз, джукълаб кьалыб. Андан бер-т кюз-гю тутмайд юйюнде...

Мариям. Солманга дерт аны ючюн тутады, сора? Алай эсе, сейир тюлдо отлары джанмагъаны. «Бёдене суугъа кирмей эди, чабакъ суудан чыкъмай эди» дегенлей боладыла экиси.

Алий улу. Дагъыда, кел деб. кёб кюрешгенди Солман, тюремеден кьайтханында да, кьатын алмай. Кьатына да кьойма-гъанд, дейдиле. Ойканы анасын андан сора келтиргенди.

Мариям. Азамат Алиевич! Къарамыйыкъ Солман айтхан-нга, ол джазгъаннга кьол салгъанланы да кьояйыкъ. Къалгъан-лагъа не этейик? Мен бюгюнлю селешгенле бары да бек кьуджур хапар айтадыла. Не дерге да биллик тюлсе Аймушну кьыз кьа-чырыу адетине, сагъыш этсенг. Биринчиси — нек этеди, сёз ючюн, этгенин?

Алий улу. Нек эте эсе да, гыл тюшюрейим деген дыгала-сы джокъду, бош айтады, ким эсе да, алай айтхан. Пенсия ач-хачыгъы тёрт, айлыкъ алгъаны алты болад да, ол он тюменни джетдире барад Маймулат бла кесине, анга да башха болмай бир адамгъа джоярын джоуб. Кёзюу кечеси джетсе — къарауул-лугъун этед фабрикада. Башха кечесин айгъа къарай ашырад — Аймуш дегенлери да аны ючюндю — Хорсан эди туугъан сагъа-тында берилген аты.

Мариям. Джатхан тешеги кьызыл тюменликледен тыкъ-тыкълама эсе да, биллигинг джокъду!

Алий улу. Тюменликле ишлеучю мешиначыгъы болуб, дейсе?

Мариям. Нохта баулукъ кьызгъанмагъан терен хурджун-лу джашла кёбдюле. Алай а бу хапарлагъа бир тынгыла. Шам-да айтад: *(Къагъытланы стол ичинден чыгъарыб окъуйду)*... «Ба-шын кёкге тутуб, кёзюн биягъы айгъа аралтыб тургъанлай, учуб баргъан джулдуз келиб тёппесинден тийгенди да, мыйысын ор-нундан тайдыргъанды деб, ойнагъан да этедиле элде бир-бирле. Айгъа къарагъан адети, урушха кетиб баргъан Мустафа бла сё-зю болуб, анданды дейдиле. Ай толгъан кёзююнде къарай да, бир-бирибизни тансыкълай турурбуз, деб. Мени сартын, Муста-фа-Чыстафа дегенлери бошду, Шамай афендини айтханы тюз бо-лур, дейме. Кече сайын, ай чыкъгъанлай, сир кьатыб, уюб тур-гъаны — олсагъатда джинлери бла селешеди, бир ишексиз. Ала-дан джазыу китабда къайсы джаш бла кьызын джазыулары бир болгъанын билед да, сора амал болмаса — аман бла тюбешдиред аланы...»

Акъбаш улу Хаджи-Даутну айтханы уа былайды:

«...Арыстовдан бир машок гардош бериб алыб келген бир май-мул баласы барды да, атына да Маймулат атаб, алтын кибик

багъалатад аны. Хан джангыз кызына да этмез, ол анга этгени. Кыыйны табылыб этед. Хыйнысыны кючюн эртде билиб бошагъанды эл: джелим бла джабышдыргъанча джабышдырад кюлгъа алгъан экеуюн! Маймул силегейни кючюдю ол, дууа джазгъан мерекебине андан кюшуб джазады, кёб, аз кюшэ эсе да...»

Алботну кызы Джумданы хапары уа былайды. Мунга да бир тынгылагъыз, джамагъат!

«Бир кычырыучум барды да, джашчыкъ армиядан къайтхынчы, тауукъ орундан чыгъармай, багъаргъа кюреше эдим джуджеклигинден да. Ыйых кюн сайын базаргъа къуралыб, арбадан тайгъанлайыма, джетиб тауукъ орунну эшиклерин ачыб, аны тауукъ сюрюуге кюшмайын тынчлыкъ табмайды не эсе да... Айтыб кёргенме, къулагъына бир да алмагъанд. «Тауукъ орунга эринги джыйыб, кесинг бир кёрсенг а ансыз джашаб» — деб кыйгъан болмаса. Эл Советни тамадасы Алий улугъа да тарыкыгъанма ашхы...»

Алий улу. Келгенеди. Тиймезге айтханд тауукъ орунну эшигине.

Мариям. Къабыргъасын чачыб табдырмаса энди гугурукъугъа баш бошлукъ.

Ма энгда Теке улу Асланны хапары...

Алий улу. Айыб этме, Мариям Хасановна, къалай джаза тургъанса бу алапат хапарланы?

Мариям. Къууанчынг кёб болсун, ёзге неге кюлдюнг, Азамат Алиевич? Сен башчылыкъ этген элде джюрюген хапарланы джазыб кюрешгенме.

Алий улу. Бусагъатда элде бир-эки деб сегиз акъсакъл къарт аллах бла ант этерге боллукъдула, кесиби кёзюбюз бла кёргенбиз, Аймуш джазгъан дууа чардакъда тагъылыб тургъан къатхан теке терини, дыгъырматыб тюшюрюб, багъанагъа байланыб тургъан эчкиге мыллыгын атдыргъанды деб...

Мариям. Эшитгенме аллай хапар да.

Алий улу. Кёбдюле хапарла.

Мариям. Кёбдю селешинир зат. Джыйылсын тамбла эл, селешейик... Солманнга дери да ненчаны тарыкыдыргъанды? Терлиги бар эсе — терлигин, джокъ эсе — тюзлюгюн ачыкъ этербиз тамбла. Тюз адамны, суугъа атсанг да, батмайд дейдиле — эки кюлуна да эки чабакъ тутуб чыгъыб къалгъан болмаса...

Алий улу. Джюзе билгенине кёре да бола болурму? Ашыкъмайыкъ, дей эдим. Солман кеси да, джууугъу-тенги да, талай милиция да излейдиле кыыз бла джашны — табылсынла, кёрейик, закондан чыкыгъан бар эсе, законну танытайыкъ. Алайсыз сюд джыйсакъ, къалай болур?

Мариям. Темир таякъ бла кирит кюбаргъаны да джетеди

сюд джыяргъа... Алай этгенин а кеси айтды, сенден джашыргъан эсе да.

Алий улу. «Бу джол гюнахым джокъду» деб, кёзюме къараб айтханы алай эди. Да энди ол алдаб башлады эсе, эл къуруб кетед сора... Не этейик, алай эсе, сени разы этейик, Мариям Хасановна! Джыйдырайым тамблагъа элни.

Кетиб тебрейди.

Мариям. Азамат Алиевич! Малгъа чыпчыкъгъа да эриб барад джюрегим. Адамгъа уа къатыб къалгъанд. Не аз да кылыкъ бузгъанны кечелмейме. Бек багъалы адамларымы тас этгенме биреулени осал кылыкълары озуб, — аны ючюн болур. Кесим сыйюб а къатылыкъ этерим келмейди, айыб этме деб тилейме, алай таныгъан эсенг. «Ий, Мариям, — дейди эртденбла Аймуш, къадалыб соруу бардыра тургъанлайыма, сёзюмю да бёлюб, — не этесе тиширыу башынг бла гёрох тагъыб, бу къуджур кийимлени да юсюнге къаблаб? Сары джибек атлесден чепкен тикдирсенг бир ариу джарашырыкъ эди дейме, тоба». Кесим сыйген болуб къалса, Аймуш айтхан джибек атлес, не да башха чепкен кийиб айланлыкъ эдим! Ол эди айтырым, кеч...

Алий улу. Не кийсенг да, джарашмай къаллыкъ болмаз, Мариям Хасановна. Ким айтырыкъ да алай болур.

Д ж а б ы у

Экинчи сурагъ

Биягъы кабинетде — Мазан бла Мариям.

Мазан. Ингиригиз ашхы болсун, бир сёз айтырым барды! Мариям. Ашхылыкъ кёр, кир, олтур...

Мазан. Ёгюз урлаб баргъан да, аны излей джортхан да бир тилек тилей эдиле, деген хапар бард: «аллах, сен болуш!» деб. Аллайын, мен да, Мариям, болуш деб келгенме. Мариям деб кёйсам, айыб этмезмисиз? Хасан дегенни кёшмай? Къалай эсе да келишмейди джылынга?!

Мариям. Айыб этме, ким боллукъса сен?

Мазан. Мазанды атым, Солманны кърнашындан туугъанма.

Мариям. Сени туугъанынг билген Азамат Алиевич, элде тамадалыкъ этиб тургъан киши, атамы атын да кёшуб сёлешиб турду бюгюнлю. Сиз, бу джаш адамла, тиширыу кёргенлей, кесигизни былай эркин нек тутасыз, бири-биригизге ушаб барыгъыз да, башха болмай, казна джюджеклеца?

Мазан. Казна джюджеклеми?

Мариям. Инкубатордан чыкыгъан джюджеклеге айтама.

Мазан. Один-ноль в пользу милиции! Алай болса да мен да бурнум бла суу ичиучю таулучукъладан туююлме, къарамсыз киби кёрюнсем да.

Мариям. Нек боласа къарамсыз? Джюджеклигингден тирмен къатын ташламайын, тоюб ёсген гугурукча да кёрюнесе.

Мазан. Два-ноль в пользу милиции! Кийим тигиучю фабрикада комсомол тамадама!

Мариям. Уллу махтау бермейле, тоба, комсомолну айгъа къараучу бир къатын джыгъыб, «тюбюне басыб», «дыф» этдирмей турады деб!

Мазан. Ким айтады алай, арабин?

Мариям. Эл.

Мазан. Элни ауузу — элек! Бир табды, оллахий, туугъан элибиз джюрек джарыргъа! Бизни таба бир ариу, сыйдам тишируу басханлай, джетиб бизни сёгюб кетмей болмайла. Эй, бир кёб джарад джюрегими бу джашау!

Мариям. Милиция болушур зат бармыд? Неди джаргъан?!

Мазан. Барды! Волуш деб келгенме! Лампочка болгъанлыкъгъа (*кёргюзтеди тагъылыб тургъан лампочканы*), аны бла таб хайырлана билмейдиле элибизде. Аны, сёз ючюн, бурургъа керек эсе, былай бурадыла. Биреулен былай тутады да (*кёргюзтеди лампочканы къалай тутханларын*), биреулен да, аны аякъларын тутуб, кёлтюрюб, тегерек-тегерек-тегерек бурулады, хойнухча...

Сернек тобну бюртюклери бармыды деб, билирге керек эсе, былай этедиле (*хурджунундан сернек тобну чыгъарыб, къулакъджанына тутуб, аны силкиб кёрюр орнуна, башын-башын силкеди*). Ийнек саугъанларын айтайым: биреулен тюбюне чёгюб, змчеклеринден къадалады (*кёргюзтеди*), төрт джаш да төрт аягъындан былай тутуб, ёрге-энишге атыб тебрейдиле гылджаны... Дагъыда, сёз ючюн, джаркой къуууруб, ашай билгенликке, шай иче билмейдиле алкъын. Чынг алгъа заварканы былай алыб (*юч бармагъы бла заварканы ауузуна атыб*), джутадыла, аны ызындан юч шекер гыртны ашырыб, бир стакан къайнагъан суу тогъуйдула да, къатышдырадыла былай этиб. (*Джау чайкълангъанча, кзарнын чайкъл кёргюзтеди*.)

Кёб бедишин айтдым туугъан элими. Аланы юсюне энтда бир зат къошулад деб къоркъама! Билаламыса, неге айтама?

Мариям. Аймуш билгичинг болурму дегенди биягъында. Бар эсе да, бугъунуб тура болур, билалмайма, айтмасанг!

Мазан: «Къарт къатынны джаш этиб, эрге берген бар эди...» Ол, ким эсе да, бизни элчи болуб этген болур алай. Къарт Аймушну джаш этиб сюдге берген эди, деб джырчыкъ джырларламы туудукъларыбыз деб, къоркъууум бард...

Мариям. Эгечи къачырылгъан сен эсенг, Мазан, бу дыгаласынг неди, айтчы.

Мазан. Къарт Бийболат къачан эсе да къатын къачыргъан хапары алайды: Къайындлары бирер атка миниб, ызындан къыз да: «Зорлукъду, зорлукъду, марджала, бир болушлукъ!» — деб элге алай эшитдириб, кеси уа къучакълаб, къулагъына шыбырдай баргъанды: «Джетиб къалалла, наным, джетиб къалалла, наным!» — деб, атха да эки табанны джетдире... Ойка эгечим алай къачханча ангылайма...

Мариям. Сюд Ойкагъа этдирмейбиз, къалай къачхан эсе да!

Мазан. Сора болушханнгамы этерикбиз сюд, къартлыкъ хатерин да кърмей, нек этгенин да билмей?

Мариям. Законнга къарт, джаш джокъду, иги джаш!

Мазан. Адамгъа игилик этгенни законнга аманлыкъ этгени не болады?

Мариям. Биреуню бауун ачханы, киритин-къадауун чачханы — ол болады!

Мазан. Бау ачмай, кирит чачмай, этилиниб къалса уа бирбирледе игилик!

Мариям. Солманны кѣзю бла къарасанг, игилик демейди этилгеннге, тогъуз адам къол салгъандыла аны бла бирге, бу къарт къатынны сабийлерибизге оноу этгенден тыйсын закон, тыяр мадары бар эсе, деб! Алайды да, Мазан, Аймуш ючюн келген эсенг, бош олтурабыз...

Мазан. Бош олтургъан эт хычындан татлыды, сени бла олтургъан, Мариям. Ичимде шайтаным айтдырады, кеч!

Мариям. Ишим кѣбдю, джашко!

Мазан. Кетейим! Бир айт, джашырма да. Бусагъатда меннге къыджыраынг келиб, къыджырамай нек къойдунг?

Мариям. Бир шайтаным — къыджыра, бир шайтаным — тѣз, джаш адамды, акъыл-балыкъ болуб бошамагъанды деди да, къыджыратмады.

Мазан. Иги шайтанла да бола кѣреме...

Мариям. Один-ноль в пользу комсомола!

Мазан. Чехословакияда, Мария Хасановна, адамланы юйдегили этиу ишге къарагъан адамла боладыла, эшитген эсенг да, къралдан джал алыб ишлеб тургъан. Къыз бла джашны сынаб бошаб, «болугъуз бир юйдеги, чоллакъ бла чюйкеча, джарашыб турлукъсуз», неда «къоюгъуз ишни, сиз чыгъхан бла киштикчасыз, хауагъыз джарашмайд», дейдиле ала.

Бизни элде алкъын аллай комиссия къралмагъанды. Аны орнун эки джыйырма джылны тутуб тургъан Аймушду...

Мариям. Сен айтханнга кѣре, анга джал бериб турургъа керекди кърал.

Мазан. Медаль, орден да тагъыб! Чехословакияда ол ко-

миссия бирер алимлиги болгъан адамланы талайындан къура-
ла эсе, врач, философ, социолог дегенча, бизде Аймуш тынды-
рад нени да джангыз кеси.

М а р и я м. Джинлерине соруб биле болур — ким ким ючюн
джаратылгъанын дуниягъа?

М а з а н. Эм алгъы бурун кеси тюбейд-тинтед, сѣлешед, чуч-
хуйд, сорад, осмакълайд, сынайд... Джыллары, чырайлары, сы-
фатлары, къылыкълары-башлары къалайд, кѳред. Ахырында
уа, къыз бла джашны тюбетеди да, эслетмейин кѳзлерине джи-
ти къарайд. Кѳзледиле эм алапат, эм керти келечиле, дейди.
Къыз бла джаш, бир-бирин кѳргенлей кѳзлеринде джилтинчик-
ле джансала, кѳз гинджилери ойнасала — болду!

М а р и я м (*джырлагъан халда*). «Кѳзчюклеринг кѳзюр ой-
най...»

М а з а н. Джоджур бла тюбешдиргенинде, Ойканы кѳзлери
кѳзюр ойнамагъандыла... Назир бла уа къалай болгъанын ангы-
ларыкъса кесинг...

М а р и я м. Да сен, кертиси да, бурнунг бла суу ичген джаш-
чыкъладан туююл кѳреме... Киши ангыламагъан Аймушну не-
син да ангылаб, билиб тураса!

М а з а н. Китаб джазарыкъма аны юсюнден! Ангыламасам,
не джазарыкъ эдим?

М а р и я м. Газетге хапарла джазыучу Мазан сен болурмуса?

М а з а н. Тырнайбыз аз-аз...

М а р и я м. Джаратыучанма... Къарачайча аз окъусам да,
окъуйма... Бютеу бизни тилде китаб болгъанны джыйыб, бир
окъурма дегенлей барама.

М а з а н. Назмуладан башларыкъ болурса, заманынг аз эсе.
Аймуш да назмуланы сюеди. Ол азбар билмеген иги назму къл-
гъан болмаз къарачай тилде.

М а р и я м. Назмула да окъуйду сора! Бири келиб алапат-
ды деб сейирсиндиреди! Башхасы кълбындан чыкъгъан, джо-
рукъ бузгъан инсанды, дейди Аймушха. Кертисин кълалай бил-
гин?

М а з а н. Ай, бир бек излейди ичинде джаны болгъан джо-
рукъ бузаргъа бир-бирледе. Сѳз ючюн, мен бусагъатда ол затны
кесимде таный турама. Ичимден бир зат «буз», «буз» джорукъ-
ну дей турады.

М а р и я м. Аман шайтанынг сѣлешед алай. Сѣлешдирме!

М а з а н. Сени кѳрюб сѣлешеди, тюзюн айтсам! Бир айт, Ма-
риям Хасановна, айыб этме, юй бийинг бармыды?

М а р и я м. Юй бий дегенинг?

М а з а н. Бир къызны кълачырыб, кесиме юй бийче этсем, юй
бийи болама аны мен.

М а р и я м. Безий тура болурса дейме, ашхы улан. Алай бол-
са да, неликге сордунг?

Мазан (*ёрге туруб, Мариямны кзатына келиб*).

Мени, скойсенг — терсге, скойсенг — тюзге терге,
Хыны кзадар берген эсе сени эрге,
Адет бла болмай эсе, «былай» дерге —
Эсим бла кесим бир оноу этерге:
Нюр тюрсюнкюнг — кёз гинджими кзарасында,
Асыл джанынг — бар ангымы арасында,
Сюймеклигим — джюрегими джарасында
Мени бла сау ёмюрге кетерле!..

Соргъаным а не ючюндю? Юй бийинг сюдге берликди мени,
законну, джорукъну бузду деб, тартыб алыб сени ма бусагъат
кзучакълаб кзойсам... Законну уа аны ючюн неси кзорайд, сен
да, мен да келишиб кзалсакъ... (*Мазан анга джууукълашхан-
лай, Мариям Хасановна секириб кзобуб кзычырады.*)

Мариям. Азамат Алиевич, Азамат Алиевич!

Мазан. Мариям Хасановна! Мариям Хасановна!

Алий улу кириб, сир кзатыб тургъан экисин кёреди.

Мариям. Бу джашны кереклисин табдыраллыкъмысыз?
Афиша джазаргъа унамайд, джугъум джокъду деб... Бир банка
бояу, бир быллай уллулугъу болгъан кзагъыт керекди. (*Мазан-
нга*). Кисточка кесинг табаллыкъ болурса?

Мазан. Кисточка кесим табарма!

Мариям. Да джаз да такъ фабриканы аллына: «Тамбла,
шабат кюн, ингирде беш сагъатда, клубда тийре-джамагъат сюд
болады» де да!

Алий улу. Тёрт бла джарымда, де. Бешге алай джыйыл-
лыкъдыла! Кир да айт, Азрет берир кереклинги! (*Мариямгза*).
Бошаймыса? Кзаллыкъ тюл эсенг, шахаргъа арт автобус са-
гъат джарымдан кетеди.

Мариям (*кзагъытланы кёргюзтеди*). Быланы джарашды-
рыб чыгъама.

Алий улу. Миндирирме ашырыб, таууш этерсе. (*Кетеди*.
Мазан да аны ызындан тебрей айтады айтырын).

Мазан. Сен айтханны этмей, не мадар, Мариям Хасановна?
Афиша джазылады, эл джыйылад, эзеу болуб алабыз кзолгъа
кзарт кзатынны!

Мариям. Джангыз мен тюл — элни джартысы излейд алай
болурун! Кзалмасын кёлюнг, болсунму, кзарнашым?

Мазан. Да болсун, эгечим!

Мариям (*кетиб зшикге джетген Мазанны ызындан барыб*).
Мазан, бир айт, кзачыртхан Аймуш эсе, джууаб этдирмезге
нек излейсе?

Мазан. Да мен да ол керекли болурмамы деб этеме. Бир мёлекни илешдириб кёйс, деген акъылым барды!

Мариям. Башха акъылынгы айт! Азамат Алиевич да, сёз ючюн, алай нек багъалатады аны?

Мазан. Да ол да къатынсызд, эки джылны шорпа кеси къайнатад. Аны умуту да ол болур.

Мариям. Иерик тюлме, нек алай бек суйгенинги айтдырмай!

Мазан. Допрос болмаз?

Мариям. Тюлдю допрос... Ангыларгъа сюеме адамча!

Мазан. Элими ол джарытханча кёрюнеди, джюрегинде нюр джаныб! Джюрегинде кёзю болмагъан адам а, бир ачы сёз айтыб, аллай нюрню джукълатыб кёюргъа болады. Тамбла Аймуш эл аллында сирелед, азмыд элде сокъур джюрекли адамла?

Мариям. Джюрекни нюрлюсю, нюрсюсю да болад, дейсе?

Мазан. Бир джан бир джанны джылыта билсе — нюр джюрекди ол, дейме! Аймуш, сёз ючюн, маймул балагъа берген джылууну кёб адам бир-бирине берелмейд. Быйыл больницада джатхан эди. Маймулчугъун биргесине кёймагъанларында, кеси да кетиб къалгъан эди. Картын алыб элте тебреген эдим — тёзелмеген эди Маймулатны кёралмай. Маймул ауругъанында уа, мал дохтур Топаш улу бла адам дохтур Ачей улугъа кёзюу чабдырыргъа къалыб, къаурадан атлайлмазлыкъ болгъан эди кеси Аймуш.

Ёмюрюнде адамгъа ачыуланмагъан Аймуш, Ачей улугъа от джаныб турад бюгюн да, «Дохтур тюлсе сен, къарады джюрегинг» деб ол къуджур инсанчыкъ ючюн...

Мариям. Не къатылыкъ этгенди Ачей улу?

Мазан. Къатылыкъ этгенди деб билмейме, кюлген этгенд, Маймулатха джарар дарман айтыб...

Мариям. Къалай? Не дарман айтханд, кюлюрча?

Мазан. Да айтханд бир дарман. Тиширыу къачынгы этеме.

Мариям. Тиширыу эсем да, айт...

Мазан. Энтда бир чакъырсанг Азамат Алиевични.

Мариям. Айтмай эсенг, кетмейсе.

Мазан. Не тюкенде, не базарда табылмаучу дарман айтханд Ачей улу! Джангызлыкъ ауруу — нёгер керекди мынга дегенди!

Мариям. Аймушдан ичегиси айырылмай айлана эсе, андан таб нёгер боламыд да?

Мазан. Джашау нёгер дегенлигимди!

Мариям. Аймуш джашау нёгер тюлюдю да?

Мазан. Юй бий керекди, дегенди! Эр! Маймулатчыкыгъа алайсыз джашау джокъду дегенди, ангылаяла эсенг! *(Мариям бир джанына бурулуб, Мазан биягъы эшикни ача, кесини атын эшитиб, биягъынлай тохтайды).*

М а р и я м. Мазан, энтда бир зат айта барсанг а... Мени къайсы списокга джазарыкъ эдинг эке, нюрлюле бла нюрсюзле деб список этиб башласанг?

М а з а н. Аламат, ариу сурат кибик джылтырагъан тиши-рыулары списокларына джазарыкъ эдим. Кёрюнгенингча!

М а р и я м. Къаллай сурат болгъанымы кесим да кёрюб къояма кюзгю аллына сирелсем. Джюрегими айт.

М а з а н. Кёзю барды.

М а р и я м. Нюрюн сорама.

М а з а н. Болур ол да. Болургъа керекди.

М а р и я м. Нек джокъду да? Нек кёрмейсе?

М а з а н. Не джанмай тура болур кереклисича, неда, бек джаныб, джукланыб тура болур, ким биледи? Сау-эсен къал!
(Мариям, кесек заманны сирелиб туруб, эрлай чабыб барыб Мазанны ызындан кзычырыб къайтарады).

М а р и я м. Сагъыш этеме да, Мазан, не боллукъду, тамбла сюд болмай къалгъанлыкъгъа? Джунчубду Аймуш, бети-къуту айтыб турады. Афиша джазарынгы джаз, такъгъан а этме, Аймуш, ауругъанына справка алыб, эртденбла хазыр этелсе...

М а з а н. Эртде айтырынг да ол эди. Нюр джилтинчик джана турад, майна, джюрегингде! Сау-эсен кёрюшейик! (Мариям Алий улу олтургъан юйге киреди. Кетиб баргъан Мазаннга кириб келген Солман тюбеб, аллын алады).

С о л м а н. Къайда айланаса, юйню-башны да атыб? Эл джыйылгъан джерде юсюнде болмай? Сени излеб табхан тынч тюлдю.

М а з а н. Не хапар, деб кирген эдим. Элтаркъачдан къайтдыламы?

С о л м а н. Бош барыб къайтхандыла. Айтырыкъны айтдырт-маса къ, аллах джолуна чабыб айланныкъбыз. Башыма бир акъыл келгенд сюдден сора кечени бир заманында джыйыллыкъды Аймуш юйюне. Маймул кесегин къоратыргъа керексе ары дери.

М а з а н. Къалай керекди дейсе къоратыргъа?

С о л м а н. Кёргюзтгенинге кёргюзтмесенг, кёзю джокъгъа санайды... Къалай да эт, къорат!

М а з а н. Маймулда не бард? Неге къоратабыз аны?

С о л м а н. Несин къоратырыкъса да? Андан багъалысы, татлысы неси бард? Алай бла ётдюраллыкъбыз джебегинден.

М а з а н. Алайсызлай айтдырыргъа кюрешейик.

С о л м а н. Айтылгъанны эт сен, билиб айтама айтханымы.

М а з а н. Айтханынгдан чыгъаргъа сүймеем. Эталлыкъ тюлме ол затны.

С о л м а н. Къалай эталмаенг сора?! Юйге басма, аны этмей тамбла...

М а з а н. Юйден къора дегенинг игид андан эсе...

Солман. Терсинге айланма, артда сөлеширбиз, бар, юйде тур...

Мазан кетеди. Солман бла Мариям сөлешедиле.

Солман. Кел, деб келгенме, кече былай, элде кяалыб кетсенг, тынчайгъан да солугъан да этерсе, деб.

Мариям. Сау бол, Солман! Кетерге керекме!

Солман. Да не этесе, бу сууукъда ары да барыб, тамбла бери да кяайтыб?

Мариям. Хата джокъду. Хазнамыд, сагъатлыкъ джолду!

Солман. Алесе, джашланы бири элтсин. Машина дегенинг ит аягъынданды. Джыйылгъандыла арбазда, хайырлары джокъду ансы...

Мариям. Огъай, огъай. Автобус келед кишини да кыйнамайыкъ.

Солман (*кѡабыргзада Мариямны тагъылыб тургъан тонун кѡараб*). Сууукъ а бек сууукъду. Тонунг да чубур кѡрюнеди. Иги кесигизни бегитиб джюрюмейсиз сиз, бу джаш адамла. Бир джарагъан тон а алама бойнума, сен ыйлыкъмай кяайры да киерча.

Мариям. Тамбла джанынгы аямасанг, дейсе...

Солман. Аямайса алайсыз да, кѡреме. Сеничала кѡб болсала, не хатабыз бар эди? Тамбла иги кѡркѡуталсанг, бир чык айырырек дейме — кыйырсызды законну кючю!

Мариям. Законну кючю — тюзлюгюндед! Тон-зат дегенлени уа бош сагъынаса — улху узагыргъа излегеннге санарыкъма. (*Мариям, барыб столда кѡагъытларын сумкасына джыйыб, тонун киеди. Азамат Алиевич киреди. Солман чыгзады*). Да сау кяал, Солман.

Солман. Сау-эсен кѡрюшейик тамбла, кыызчыкъ. Аллах кѡб игилик берсин сеннге, мен да унутмазма игиликни.

Алий улу. Автобуса дери ашырайым.

Мариям. Ийнанамысыз, Азамат Алиевич, мен милициягъа киргинчи, детсадда ишлей эдим...

Кесим энди ийнанмайма: тѡрт джылны мындан алгъа сабийлени былай тѡгереклешдириб, кѡлчукъларындан тутуб, керти кѡлюм бла джырлаб кюрешеем.

Пусть всегда будет солнце,
Пусть всегда будет мама...

Ючюнчю сураг

Джабыу ачылыб, Мазан бла Назирни кѡребиз.

Ала тургъан джерни джарыгъы азды.

Терезеси-заты кѡрюнмейди.

Назир. Кёл этер ючюн да кьалмайма. Бир джылы ушхууур ашатыр адамы джокъ атамы кьатында. Не анам, не эгечим сау болсала, ёмюрлеге харам этиб кьойса да, тёзерем, — деб алай айтыб джылайды.

Мазан. Ата юйюн бек аз ташлай болур бир джылагъанчыкъ-сытханчыкъ этмей... Солман кеси билгинчи билдирсек, дегенинг да бошду. Сен, кюеу, кьайын атангы алкъын таныгъан да этмегенсе, мен а 19 джылны кьолунда ёсгенме, билиб айтама — кьыз кьолуна бир тюшсе — кеси суйгенни этдире турмаз!

Назир. Да айыб этме, Ойка да алай бюгюлюб кьалалмаз!

Мазан. Кёрдюнг аны! Алай болсун, кюеу, алай болсун! Токъмакъ кючлю болса, кийиз кьамчи да кирир джерге, деген да барды ансы...

Назир. Аны ючюндю айтханым, кьорасакъ игиед, деб. Сюд, милиция демез эди кьарт, хауасы тюрленирча кёрюнсе. Ишни тереннге кетгенин эшитсе. Ойка айтырыкъ да ол болур!

Мазан. Не этебиз анга эшитдириб, джюрегин керексизге кыйнаб. Кесинг да терен сагъышлагъа кетиб турууунгу кьой!

Назир. «Анамдан туугъанлы бёрю ашамагъанды» дегенди Къубадий деб бир киши, мен да анамдан туугъанлы биринчи этеим бу ишни. Аллындан да таб башланса сюеме...

Мазан. Кеслери скойгенча кёбле болдуралмайдыла бу ишлерин джарыкъ джуртубузда. Кимни да кьууанчы бир кере этиледи да, алгъышы, джыры да, тою, тебсеую да кереклисича барса, нек джарлы эдик? Алай а аллы кьалай башланса да, арты алгъышлыкъ болурун излейик...

Назир. Аймушну да бош кыйнадыкъ, бир башха ышыкъ табаргъа керек эдик андан бери.

Мазан. Былайдан таб ышыкъ бард дей эсенг, алджайса. Къазылгъаны Хызыр ючюн эди, Хызырны кьоратханларындан сора, ойдуруб кьойгъан эди Аймуш эшигин. Къабыр сууукъ тартыб турлукъду тюбюнден деб. Къыйнагъанбыз дегенинг а — бошду! Бусагъатда Ойканы нек чыгъарды, билемисе?

Назир. Къайдам...

Мазан. Кийим болгъанын тешиб, джангыдан кийиндирликди! Клиса кьонгурау таууш этиб ачылгъанын эшитдинг кюбюрюню... Кямармы дейсе, туймеми дейсе, сыргъа-джюзюкмю дейсе — джангы келинни башдан аякъ джасарча бир заты барды! Окъа чепкениди сейир, кёрюрсе. Къачхан кьызын сюегине кёре, не этеги бюгюледи, не этеги ийиледи аны хаман. Ма бусагъатда ёчешиб къарайыкъ, чепкен бла кюреше турмай эселе андан бери! Ма, келин кеси да кёрюндю. Ай, бир къарачай тойчукъ кьурайыкъ бусагъат! *(Эшик ачылыб, — Ойка, ызындан да Аймуш кириб келедиле. Къарангы юйню ичин нюр джарыкъ толтургъанча болад. Келинни омакълыгъы кёз къаматад. Сары окъала тигилиб, джашил къатапа чепкен кийибди Ойка! Алтын тую-*

меси, кямары, башында бурунгу кызыла кыблаучу алтын чалыу чалышхан ёре бёркчюгу).

Бек ариу кыбула биле кереме Ойка!

Ай муш. Орайда, орайда кыайда, джашла?!

Мазан. Эй, марджа, джашла, кыартыгыыз, джашыгыыз да тамакъланы бир бошлагыгыыз! (Юй джашдан, кыартладан толуб турганча, тегерегине кыарайды, акырын орайдачык тартады): эй-орай-да-ри-да! Ри-да-ре-ри-ре! (Эрлай ызына бурулуб, болмаган сакзаны сылаб-тюзетиб, столда болмаган гоппаны болганча этиб, болмаган бозасын чайкыаб, текмейим дегенча, эки кыолу бла эслеб алыб, келинни аллына атлайды, алгыыш айта, ауазын бир кыарт адамча тюрлендириб). Ой, келген келинни аякчыгы асхак болсун, кыолчугу чолак болсун, кёзчюклери соктур болсун, эки кыулагы сангырау болсун, тили да тилиз болсун: не ючюн десенг, керексиз джерде атламасын, буюрулмаганны узалмасын, кесине джетмегенни кермесин, кесине айтылмаганны эшитмесин, кыайын анасын а сёкмесин. Кыайда, кюеу, тутчу муну! (Ичиб, бозасын кыурутуб бошаган гоппаны кюеуге силдейди. Ол аны тутуб столгза салганча этеди. Мазан, узалыб келинни кыолундан тутуб келиб, стол джанына, теге олтуртуб, бир джанына Аймушну, бир джанына да Назирни олтуртады. Андан сора юде джыйылыб турган кыалганлагза айтады). Эй, бери джыйылыб келген джамагыат! Сыйлы кыонакъларыбыз! Тенгле, джууукъла, хоншула! Бу эки сабийни да (Ойка бла Назирни кергюзтеди) бири багыалы эгешчигимди, бири — багыалы кюеуюм! Мен бу столда бу бир тамада болайым, не боллук эсе да, кыайда, шапа, кыуйчу шайтан сууунгдан... Ол шышагы тийме не да болсун (столда джангы шышаны кергюзтеди)... Ай, аперим, санга... Тутугуз, джашла, атларыгызны джюгенлеринден алыгыз дегенлигимди. Эм биринчи алгышымы, сыйсегиз, Хорасан дейим, сыйсегиз — Аймуш дейим, — анга берейим... (Бары да ёрге туруб, столда болмаган стаканланы ёрге тутуб сюеледиле).

Ай муш. Бу эки сабий бир-бири ючюн келген эдиле бери, бу дунягы, бу дуняда тюбедиле, энди бу дунядан кетгинчи, тас этмесинле бири бирин... Аллах кесиме бала бермегенди, сёзюм анга мийик бармасын! Быладан мени кыуру кыоймаганы ючюн а минг бюсюреу-спас анга! Татлы болсун джашауугуз, балаларым! Сизге заран, чырмау боллук адамны аллах джюрегин, ма бу стаканны башы кёкге ачыкча, ачык этсин! Атык муну! (Аймуш, тамакдан силдеб, стаканын «шаркз» деб столгза салады...) Ма бу тузлу агурчачыкны бир кыаб... (Болмаган чанчы бла болмаган закусканы узатыб, Ойканы ышартады).

Мазан. Шапа, кыурманлык келгенди. Сал, сууугунчу, хар кимни аллына. Кыуярынгы да кыуй. Да, энди огай дерик

болмазсыз, элибизде дагыда биз бек суйген бир сыйлы къртыбыз барды да, кърманлыкны юсюнде анга берсек сѣз. Сеннге айтама, Айдамул-акка. Айыб этме да, бир айт сѣзюнгю... *(Мазан, тамадалык этген джеринден эрлай кетиб, барыб Айдамул олтурлук джерде сюелиб, сакзалын сылаб айтады).*

Мазан-Айдамул. Алгыш айтхынчы, айтырым олду, тамадабыз Мазан айыб этмесин, бир джаш адамды, чюйюн къайры къагъаргъа билмей айланганладан, элибизге не игиликле, ашхылыкъла джаудурайым деб. Джаратдым, айтыб къояйым, бу столгъа ол салгъан порядокну. Джонулгъан мазаллы станканла алдырыб, басыгъыз да ауугъуз артыгъызгъа демей, рюмкачыкълагъа къуйдуруб, ариу-ариу, аз-аз тартдыргъанына сау болсун! Хантны да суугъун-къатысын столгъа къалатыб, суукъ эт хычинладан тойдуруб бизни, кърманлыкны артха къоймай, былай келтириб аллыбызгъа салдыргъанын да бек иги этгенди. Да эм сыйлы кърманлыкны юсюнде айтылычу алгышла джетсинле бу эки сабийге да, эки элге да, арионнга да, областха да, къралгъа да! Дуниягъа аллах тынчылыкъ берсин! Къазауат аягъын аллах байласын! Бу эки сабий бир-бирине къошулгъанлай, къралыбызда шохлукъ-тенглик, кърнашлыкъ да бек ёсдю деб айтырча болайыкъ! Аллах тауну хурметин — тюзге, тюзю хурметин — таугъа берсин... Берекет, насыб кърумасын-кетмесин, бу мени тамагъымдан кетгенлей... *(Мазан-Айдамул рюмканы атады, Назир биягъынлай закуска чабдырады).*

Аймуш *(кзолун кѣлтюрюб, столда окъугъан сабий кирик).* Тамада, айыб этме! Унух рюмкасын ичмейди. Унух, сен *(Унух олтургъан джерге къарайды),* аллынга аракъы баргъанлай, саулугъунгдан тарыгъыб тебреуюню къой: бауурум, ёпкем, бюрегим, давлением, почкам, пищевотум, кзууугъум деб.

Мазан. Штраф аллыкъса. Унух, ауруй эсенг, справка келтир! Кърманлыкны юсюнде ичмей къойгъан къайда кѣргенсе? Да, энди аллай адет джокъ эсе да, сиз огъай демесегиз, мен сѣзюню бу эки сабийни бирине береме. Айт кѣлунгдегин, Ойка, эгечим!

Ойка *(башын булгъаб, огъай дейди, эринлерин кзаты кзысыб).*

Мазан. Къой чирик адетни — къайынларынгдан тил тутуб, бир да кѣрмегей эдинг. Комсомол кзызса сен, айт, тур да!

Ойка. Тѣрт джылым толгъунчу кетгенди анам ол дуниягъа, мени къоюб. Хар элде, шахарда анасыз ёсген сабийле мен Аймушдан табхан аналыкны табсынла. Бала борчум къаллыкды сени аллынгда ёлгюнчюме. *(Кзучакълайды.)* Дунияда ёксюз ёсген кзызланы сенича бирер кърнашлары болсун, Мазан! *(Кзучакълайды).*

Мазан-Даут. Атла клевер ашайдыла, биз аракъы ичербиз! Ёлум келмесин бери джыйылгъанлагъа да, бери келелмей къал-

гъанланы барына да, атла аракъы ичиб, биз да клевер ашаб башлагъынчы. Кюнюбюз ариу тийгенлей турсун! Бир-бирледе аны булутчукъла джабсала да, хата джокъду! Булут болмаса — джангур джокъ, джангур болмаса — битим джокъ, битим битмесе уа, аракъы да къайдан чыкъсын? Бу кетди — биз къалайыкъ! *(Ичиб, тамада орнуна олтурады.)*

Мазан. Алан, шапа, арыбмы къалдың? Таяна-таяна, ол учаны да къуйрукъ джанын джауур этдин! Столда бош стакан кёрюнмесин! Келинге сёз бериб, кюёуню къойсакъ, — джарамаз. Тур, кюёу, эшитдир сёзюнгу.

Назир. Ойканы табхан ана джандетли болсун! Ёсдюрген атасы — сау болсун! Аны меннге тубетген Аймушну уа ёмюрю узакъ болсун! *(Ичмей азчыкъ уртлаб салады «рюмкасын».)*

Мазан. Ачей улу, эл дохтурубуз, бир алгъыш айтсанг энди сен...

Мазан-Ачей улу. Экигизни тубетген Аймушну огъуру элибизде джетгенлей турсун. Аны юйюнде олтурабыз да, юйюне ауруу-ёлюм кирмесин, кесине да, башыбызда джатыб аурукъсунуб тургъан Маймулатчыгъына да сюек саулукъ берсин аллах! Тартдыкъ!

Мазан. Алан, джашла! Къулакъларыгъызны кёбдюрдюм дейме, сёлеше да алгъыш айта. Кёб сёлешген тамада бла кёб дууа этдирген апендини аналарын асламыракъ айтыучандыла элде дейдиле. Энди, сёзю къоюб, джыргъа бир кёчермек?..

Назир. Кесими къууанчымда кесим къалай хахайлайым?! Кюеу тамакъ байлыгъын бир кёргюзтсе, къалай дейсиз! Тамада тургъанлай!

Мазан. Да не этсин джарлы тамада! Къатынсыз джашны тарыгъуларын тизейим.

Джангур джауса — джамчым джокъ,
Исси кюнде — салкъын джокъ,
Базар кюнде — ачханг джокъ,
Къошха барсам, — бичен джокъ,
Юйге келсем — къатын джокъ,
Джырла джырлай билмейме.
Тюшюрмегиз тазирге,
Кёзюу джетсин Назирге!

Назир. Дженгил джетиб къалды! Алай болмаса!

Мазан. Къайын ата айтсын сора алгъыш. Солман, ата къарнашым, юй ишлеген балта эшикде къалды дегенлей, бир джанында къалыб кетме да, айт къызынгы къууанчында бир-эки сёз!

Мазан-Солман *(ауазын туура Солманча тюрлендириб, чолакъ кёолун да Солманча къымылдатыб)*. Айыб этмезигизни

тилейме меннге. Аллында бир чамланганчыкъ да этдим, аны кѣулакѣгѣамы аласыз! Адет алай кибикиди, деб эттенлигим эди, ансы мен разыча болсун аллах да разы бу этилген ишге... Бюгюннге деричи, кѣолумдан келгенча, кѣарыууму аямай, ѳсдюрдюм баламы. Бюгюн, акѣыл-балыкъ болуб, кеси джюреги тартхан адам табханды да, мени да тартды ол адамгѣа джюрегим... Илешдим сеннге, Назир, кюеуюм дерге ауузум бармайды, джашым дейим... *(Аймуш да, Назир да кѣз-кѣаш кѣымылдатыб кю-решедиле Мазанны тохтатыргѣа, алай а ол джукѣ эслемейди. Ойка, башын энишгеден-энишге тутта келеди, эм артында, столгѣа бауурун бериб, кѣычырыкъ этиб джылайды, Аймуш тохтатыргѣа кю-решеди аны).*

Мазан. Да джырлагѣан болмай эсе, джылагѣан да болма-сын. Тепсейик, чанчылайыкъ, ай марджа, джацла, харс! *(Ай-муш, секириб туруб, кѣуджур тепсеб башлайды, кѣобуз тартгы орнуна Семенланы Азретни тизгинлерин тартыб).*

А й м у ш.

Юй тюбюнде сары теке,
Сандыракѣгѣа бары теке...
Джигейчиги джары теке,
Ашагѣаны тары теке,
Ичгени да боза теке,
Текелени оза теке.

М а з а н.

(Аймушну ызындан чанчыла бара).
Ой, юшюдюм-юшюдюм,
Таудан алма тюшюрдюм.
Алмачыкѣны кѣабдыла,
Манга зыгыт атдыла,
Ол зыгытха базама
Бу зыгытха базама,
Терен уру кѣазама.

А й м у ш.

Таш юсюне мине теке,
Кѣош ичине кире теке,
Бурма теке, бура теке.
Кѣая ранда тура теке,
Агѣач кѣабукѣ кѣыра теке,
Джашчыкѣланы ура теке,
Кѣзчюклерин сюзе теке,
Эчкилени тизе теке.

М а з а н.

Умар ашыкъ ойнайды,
Умар кетди отуннга,
Къаргъа битди бутума,
Къаргъа тюлдю — къамишди,
Бачхаларым пиринчди,
Он бармагъым — кюмюшдю,
Ал тишлерим — хымишди...

А й м у ш.

Мюйюзлери ёрге теке,
Мени онгсузгъа кёре теке,
Чырпы бюксем, къыркъа теке,
Ачыулансам, къоркъа теке.

М а з а н.

Ой юшюдюм-юшюдюм,
Таудан алма тюшпюрдюм,
Ит къабханд да, ёлеме,
Сени бир бек сюеме.

А й м у ш.

Дыгъы этейим, быз этейим,
Сени оюннга тюзетейим,
Сакъалынгдан салдырайым,
Стемейге бардырайым.
(Арыб барыб, олтургъан джерине олтурады).

М а з а н.

Ой юшюдюм-юшюдюм!
Таудан алма тюшпюрдюм!
Таудан алма тюшпюрдюм...

Тилин да ойната, аягъын да бюге-чала, тепсегенин тохтатмай,
Ойка бла тепсерге излегенин билдиреди.
Ойка, М а з а н д а н башын алыб, А й м у ш х а къысылыб,
джангыдан джылары келиб, кесин тыя, айтады.

Ойка. Бир алмам бард да, ашасам, анам ёлед, ашамасам да, атам ёлед! Анам ёлгенди, атама уа мен не этейим?!

А й м у ш. Ай джер къабмагъай эдинг сен, кыйынджюрек ата! Бу джарлыны да былай джылатыб, отоун да джер тюбюнде джасатыб...

Назир (тамакъ зат ариулаб кюрешмей, кючлю ауаз бла, тёгерекни зангырдатыб башлайды, белгили къарачай джырни джырлаб).

Мен кёкге басхыч салгъанма,
Кёк булутланы чачаргъа,
Байрым кечеге сёзюм болгъанды,
Байдыматны алыб къачаргъа.
Огъары ёзеннге баргъанем,
Минниген атым арымай,
Ой, андан эсе уа къалгъаем
Мен ариу Байдыматны танымай!
Къамар ишлете турама,
Гитче эгешчигим Зубайгъа,
Ой, меннге келмесенг, джазыуунг болсун
Тотуркъулланы Къулайгъа.
Джюрюгюз, аланла, барайыкъ,
Тау агъачлагъа къарайыкъ!
Тамадабыз барды деб,
Къатынсыз къалай къалайыкъ!
Ой, окъуй-окъуй мен турсам,
Мен Илиясны джетерме,
Байдыматчыкъны алыб келирем,
Томай урушса уа, не этерме?!
Башыбызда айыбыз,
Ол толмагъанлай джартылай,
Ой, ызынгдан къараб къалгъанма
Мен, сагъат кирик, къалтырай!
Ой, кёкде баргъан джангыз къаз,
Ой, суу ызында багъыр таз.
Ой, сыйлы аллах, сенден тилейме
Ариу Байдыматны манга джаз!

Мазан. Кёрдюгюзюмю кюеуню джырлай билгенин?! Ким айтады келишмейдиде деб бир-бирине ол бла мени эгечим? Къуйгъанмыса, шапа? Энтда бир тартайыкъ да быланы саулуугъун, чачылайыкъ. «Биссимилля» деб ашаб, «алхамдуллулля» деб тоюб, къоба билиучюледен болайыкъ. Эсиртгенсиз тамаданы, джашла, тынчаймаса, болмайд. Танг атханлай, кёрюнюрме. Хомух болма, эгечим! Тынчай сен да, Аймуш. Насыблы болугъуз, Назир!

Назир. Ашырайым, тамада! (Мазанны ызындан барады).

Мазан. (Эшикни ачыб, ызына къараб.) Сау болугъуз—тойдукъ, сау къалыгъыз — кетдик!

Аймуш. Джууургъанын атхан болур, Маймулатха къарай кел, Назир. (Ойкагъа). Ышарт кесинги Ойкачыгъым! Келтирме салкъынлыкъ джюрегинге! Тюшюнг-тюшюнг да джарыкъ болур кеченг келгенд, балам! Айтхан тюшюнге къыйналма, бир зат аманлыгъы джокъду, аллах хайырын берсин! Таякъ-чыбыкъ бла да кюн сайын туюб турсала да, джалан этинге кирген джо-

нгурчха — чыгъанакъ, джара болмай, бирер джашил терек, бирер гокка ханс чыгъыб келирча бишгенди санынг, ариу бала! Къайгъырма тышюнге...

Ой ка. Билмейсе сен мени атамы... Сют келед деб къараб, эмчегимден къан келе тургъанын кѣрюб нек къойдум?

Ай муш. Да бу джарыкъ дунияны къудурети-кючю олду: къан бла сют къатышыб, алай джаратылады джангы джан дуниягъа.

Эшикни къагъыб. Назир киреди. Ай муш,
барыб Ойканы аны къатына сюеб,
экисини къолларын бири бирине тутдурады.

Ай муш. Джазыуугъуз алай болур эди, балаларым, меннге тышгенди ол борч — бюгюн сизге ата, ана да, къыз джѣнгер къатын да, афенди да, сельсовет да мен болургъа. Борчуму, башыбызда аллах шагъатлыкъ этиб тургъанлай, билгенимча толтурама, сизге бюгюн неках этиб. Назир, айт, сюемисе Ойканы?

Назир. Сюеме!

Ай муш. Аламыса аны джашау нѣгер этиб ѣмюрлюкге?

Назир. Алама!

Ай муш. Ойка, айт! Сюемисе Назирни?

Ой ка. Сюеме!

Ай муш. Этемисе джашау нѣгер кесинге?

Ой ка. Этеме!

Ай муш. Аллах бир-биригизден айырмасын ѣмюр къыямагъа дерин...

Барыб, лампаны да джукълатыб, чыгъыб кетеди.
Ой ка бла Назирни тауушлары къарангыда эшитиледи.

Назир. Къоркъма! Ойка! Неден да къоркъма! Титиреб бараса!

Ой ка. Унама! Кесим кетеме десем да, ийме! Къолумдан келиб гартсала да, унама! Берме кишиге да мени!

Назир. Къоркъма, Ойка! Кишиден да къоркъма! Ёлгенле келиб элтмезле сени, мен а берелмем саулагъа!

Къобуз согъулуб, харс къагъылыб, той тауушла башланадыла.

Джабуу

ЭКИНЧИ АКТ

Тѣртюнчю сурагъ

Джабуу ачылгъынчы, биягъы тишируу ауазла
30-чу джылланы бир джырын джырлайдыла.

Тюйме къысыб санымы,
Кямар буууб белими,

Къарангылыкъ басыб эди
Мен джашагъан элими,
Къарангылыкъ басыб эди
Мен джашагъан элими.

Эл клубда джамагъат, тийре сюд барады. Стол джанында сюл бардыргъан ючеулен — тамадалары Алий улу Азамат, эки джанында Мариям бла Мазан. Сценаны эки къыйырында бир-бирине къарашыб олтурадыла Аймуш бла Солман.

Алий улу. Барабыз, барабыз — балта узуну баралмайбыз! Тохтасын дауур. Хар ким тургъан джеринден къычырмай, айтыры болгъан джазыб, неда джаздырыб узатыр бери, дегенбиз. Бу (*Аймушну кѳргюзюб*) бошайд, Солман! Аймуш, тубаннга кетиу къалсын. Сорую — джууаб. Андан ары джукъ болмасын энди. (*Мариямгъа*). Мен болдум!

Мариям (*аллында къагъыт кесеклени бирин алыб, окъуб*). «Больницада джатхан айында да тынч джаталмай, медсестраны къачырта эсе, айтсын кеси, неди аурууу? Неди, тынгы бермей, джортдуруб айланнган муну?» — деб джазады Ёзден улу Юзейир.

Аймуш. Антсызд сагъыш эте билген бюгюннге дери, нек джортама деб. Морхха къачхан къызчыкъны айтаса да, ийнан, Юзейир, ол кѳзюме тюртюлгенлей, ичимден бир зат тебериб, «муну къайгъысын кѳр», «муну къайгъысын кѳр» деб башлады да — кѳрдюм. Хар джол сайын болууу да алайды, андан арысын а билалмайма кесим да...

Мариям (*башха къагъытчыкъны алыб*). «Солманмы силдеб ийгенди, огъесе ол айтхан джыйырма бла онджети къыз бары да муну кючю бламы этгендиле баш оноуларын?» — соргъан Батчаланы Бекир.

Аймуш. Солман билмей да, аллай бирни кѳрген болурма, тюзюн айтсам, къайгъысын арт джыллада, не джашырыу!

Мариям. «Эрге баргъгъанда тюлдю иш, этек бюкгенди иш». Джыллары келмеген, бишиб бошамагъан, окъуудан башларына бош болмагъан къыз сабийле бла кюрешгенине не айтады?» — дейди школну директору Теке улу Аслан.

Аймуш. Окъуу болгъанны артына чыгъыб бошагъынчы да бек ариу билликди, мени сартын, эрге бара къайсы къыз да. Кийим тикдириб, хант биширтиб, не тюрлю усталыкъгъа да юретиб, сора эрге барыргъа, юй-юйдеги кзуаргъа юретген нек болады айыб? Школ алайчыгъын баджарса, мен тынч турлукъ болур эдим, ким билед.

Мариям. «Ол джалгъагъан, ол кзуарагъан юйдеги чачылмайды, чагъылмайды дебми билед? Бюсюреу этиб кюяр эдик, алай болса. Тюлдю алай! Кѳрмеймиди?» — джазгъанны аты джокъ.

Аймуш. Мен къатышмай къуралгъан юйдегиле азмы чачыладыла элде, джаным-кёзюм, къайсы эсенг да соргъан? Мени ишим — джалгъагъан-кёшханды. Чачхан-айыргъан а — ол аллахны ишиди!

Мариям (*къагъытчыкъланы талайын кёргюзюб*). Кёбдюле была, окъуб бошайламайбыз, бир болуб къалмай, талай адам къайтарыб-къайтарыб Маймулатчыкъны нек асырайса деб сорадыла, Аймуш, аны айт да, сюд сорууланы тохтатыб, этер оноууна къарасын андан сора!

Аймуш. Ким къой-ийнек, ким пух эчки, ким ит-киштик асырайды да, мен да маймул асырайма! Кимни дауу бард? Солман, сёз ючюн, суу чычханла тутады узункъуйрукъла, къап-къарала, экишер къабан тишлери агъарыб, къараб кёрсенг — къусарса... Нек тутады ол джийиргеншли затланы? Терилерин базарда сатад, этлерин маскесине ашатад. Алай бла хайыр тюшюред. Мен да бир хайыр излеб кюреше болурма: кёзюмю джарытад, джаныма джарайд, къууанч витамин беред Маймулат.

Мариям. Солманны Аймушха айтхан дауун сюзюб биз ачыкъ этген зат: Ойка кеси джазыб билдиргеннге кёре анга зорлукъ болмагъанд. Ат бла чыкыгъан арбазларына къайтыб келгенлери себебли, «биреуню затын урлау, тонау» деген статьядан джанлаб, «хулиганство» дегеннге джууукълашады иш — кирит къобарылгъаны ючюн. Биз билген бла, анга тыйыншлы азаб онбеш сутка болады, аллындан да айтханыбызча. Солман бла Аймуш келишиб, Солман кеси разылыгъы бла заявлениесин (*кёргюзтеди*) ызына алмаса, иш райондагъы халкъ сюдге тамбладан къалмай барыб, ол этерге керек болады ахыр оноуун... (*Алий улу бла Мазаннга къараб*). Къошар затыгъыз бармыд, Солманнга сёз берилгинчи?

Алий улу. Ма хыйнысы, джазгъан дууасы деб киши чыкъмай, хыйны-мыйныланы бош хапарлагъа санагъанды сюд. Алай болса да, теке терини тюз хапарын излерикле кёбдюле. Айтсын къалай секиртгенин чардакъдан!

Аймуш. Покус этдим дейме энтда! Бу (*Солманны кёргюзтуб*), кюн сайын да этгенлей турады териле бла покус-мокус! Нек айтдырмайсыз къалай этгенин?!

Солман. Къызы тас — мен, ачыгъан, кюйген да — мен, эртденли сен ойнагъан да — мен!

Аймуш. Ачитхан болмаса, ачымагъанса сен джашауунгда алкъын.

Солман. Кёб джыйгъанынгы тэкдюнг бююн, Аймуш... Сен айтханлай, къолай адам болмазма мен... Алай а, не этейик. Аман эсем да, аманымы кишиге джагъаргъа излемегенме, кесим билиб. Кишиге хата салмагъанма. Ёлген джарлымы къуругъуна къамчи тартханыма дери айтдынг, Ханапийге къачханса деб. Да къайсы ата бошлаб къоюучанд кызын, бир болмагъаннга барама десе? Повестка элтгениме деричин айтдынг. Ачыгъан

болурса ол кюн, алай а менми ачитдым сени, джашау ачитхан-ды мени кьолум бла — не мадарым бар эди элтмей, почта та-шыучу мен эдим. Джангыз бир айтырынг меннге, джаратдым да — тилеген этдим. Нек тохтамадым, сени ол кюннге джетдир-гинчи? Къайдан биллик эдим, Хызыр къарнашынг бугъуб, аны кьоркьууун этиб джунчугъаныгъызны, бурнума уруб сууутуб кьоймай?! Тутдурургъа ышандыргъан атча этесе деб билгенем, сенден этген ашхы умутларым толсунла деб, кесими тыяр ма-дар табмагъаным андан эди. Не этейик, бу джалгъан дунияда Адам бла Хауадан джаратылгъан инсан нафсысын тыялмайды, Аймуш. Аны бизге, джазыкълагъа, аллахутагъала кеси азабха берген болур, сынар ючюн... Да не болду, болмады арабызда, джашагъан ёмюрюбюзде? Унутургъа кюреш озгъан затланы, Аймуш. Къагъыт джазды, тарыкъды деб да къалдырма кёлю-нгю джыртылмазлыкъ къагъыт боламыды дейсе дунияда? Ма бусагъат кесим дуккуллаб атайым аны мен. Сен да мени уа Ой-кагъа тынчылыкълы эт, къайда эсе да, кеси разылыгъын бир эшитейим... Хызырны джаны ючюн деб тилейме эл аллында...

А й м у ш. Хызыр харибни джанына бармагъай эди, Солман, сени аман джанынг. Аны сыйлы атын сагъыныб, дыгъысына тюше билдим дей болурса бусагъатда! Къызынгы кеси разылы-гъына ишекли болур джеринг къайда? Боза къалакъ болмаз бу бизге?! *(Эндиге деричин кьолунда тутуб туруб, Ойка джазгъан записканы кёргозтеди.)* Хатын таныдынг, скойюб баргъанын бил-динг...

Солман. Мияла кибики бир затды къыз дегенинг: биреу бир джанындан «оу» десе, «шау» болад да къалады. Оу, шау эсе да, кёзюм бир кёрсюн дейме, андан сора аллах айтхан болур...

А й м у ш. Ийналмайма сёзге. Ачытырыкъса балангы.

Солман. Не этиб ачытырыкъма? Къызыны ким да кеси ючюн асырамайды. Къалыр сойгени бла, къалмасын десем да, халкъ кёреди, закондан атлар джерим къайда? *(Мариямны кёр-гозтюб).* Ма бу къыз юрист болама деб окъуй турады институт-да. Законну андан уста биллик кимди? Ол огъунакъ кьоймаз би-рибизни да законну башы бла атларгъа.

А й м у ш. Атларыкъса, Солман, айтдырмай кьоймай эсенг, таб башы бла да барлыкъса, кесинге таб кёрсенг.

Мариям. Солманнга да закон болмай, неди закон?

А й м у ш. Мен билгенча билмейсе сен аны, балам! Законунг алай тургъанлай, улутур, сарнатыр къызын...

Солман. Ай, мен аны сарнарын сойгенлей, скойгей эди се-ни аллах, Аймуш, болмай эсенг энди.

А й м у ш. Тели эсе да, мен айтханнга бар, байны телисин рысхы джабар, деб нек тураса да, ой джарлы? Кюн сайын сар-наб тураса да, бек да кирир къычырыгъы кьулакъ тешигингден, сом шыбырдагъан таууш эшитсенг. Джыламукъ сатхан адет бол-

са, миз чанчыб да джылатыр эдинг, тамызгъан тамчыларын мынчакъ этиб сатар ючюн базар кюн...

Алий улу. Чёгюч тохтаса, тёш да бир солур эди, Аймуш...

Солман. Не айтыб ангылатайым бала ючюн джан къалай ачыгъанын? Кёз джарыгъым, дейсе да, ма бюгече, сёз ючюн, маймул балангы думп-тас этиб къойсала, бош ушакъла бардыра турурму эдинг былайда, аны ызын джокъламайын, ёрге-энишге чабмайын?

Аймуш. Кеси кетгенни джокълама, деб сёз барды! Кеси кибиб бир маймул табылыб, зепаркга къачыб кетсе Маймулатчыкъ, антсызд аны сюдге берлик, бай маймулгъа атказ этиб, джарлыракъгъа къачдынъ деб... Ким да болсун, джылы толуб, акъыл-балыкъ болгъан инсан кеси башына эркинд дейди бизни закон, — закон айтханнга сыйыныр эдим мен!

Алий улу. Закондан атлай турмаймыса бусагъатда кесинг, Аймуш? Солман тынгыласа да, эртденли башында ачы сёзню таягъын ойнатханынгы таякъ бла тюйгенден неди башхалыгъы? Ол да совет властны бир адамы, совет законнга сыйымай къайры секирликди, къыз бла джаш табылсала?

Аймуш. Ай тюлкю Солман, кёзбау Солман! Совет башчыны джити кёзюн да байладынг. Сен билмеген, танымагъан Солман къалай болду бу бюгюн, Алий улу? Къайсы властны тарысы болса, аны тауугъуду Солман. Шайтанлагъа джолукъса — шайтан, мёлеклеге кёшулса — мёлек болады Солман! Коммунистлеге тюбесе — коммунистирек, апендилеге тюшсе — апендирекди Солман! Айтырыкъ тюлме къызны къайдагъысын, Алий улу! Тобну ауузуна буштукъ болуб къалсам да, ачарыкъ тюлме ауузуму.

Алий улу. Кесинги аямай эсенг да, элни ая! Къартлыгъынгда онбеш сутканы сууукъ юйде олтургъанынг уллу сыймыд элге, кесинг сагъыш эт!

Аймуш. Олтурурма да сагъыш эте турурма. Бу джарлы джан, сегиз джыл огъунакъ олтуруб, нек этмеди сагъыш бир затха? Кёкден тюшген бизде джокъ, Солман: аманыбыз, игибиз да бир атадан-анаданбыз — сен сагъыннган Адам бла Хауаны юйдегисибиз. Барыбызны да аллах топракъдан бирча ишлеб джаратханд.

Солман. Маймулат айыб этмесин, китаблада джазылгъаны алайд дейдиле: сен да, мен да, къайсыбыз да маймул юзюкден келебиз.

Аймуш. Назир деген аллахны бир суйген къулуна кюлген этдинг сен, «джарлы джаш намысы бла бай болур» деб. Биреуге кюлген огъай эсенг, маймулгъа да кюлме, эй адам, шайтанланы къууандырайым демей эсенг!

Солман. «Атлес баласха кюлеед» — дер да, кесими кюлкюк, хыликкели: отер Маймулатчыкъ, кюлсем.

Аймуш. Тенг кёреді аллах кеси джаратхан джанланы бирин кёймай. Уллу кёллюлюк, чөрчеклик, озгъан ёхтемлик деген затны уа, ол сен скойген артыкъ рыскы бла бирге Иблис атлы харам шайтан береди адамны насыбсызына, тюкен халуагъа ёлюр от салыб, биз къабчыкъ тешиучю чыгханнга бергенча.

Солман. Сен айтханча болсун, Аймуш, бюртюгю болгъаны тауугъума, анамдан туугъанлай кесилген киндигим бери айланыб, дунья малгъа тигилиб къалгъанд мени. Алай а, «хо» дерик эсем да, къайдады кюёу, нек кёймайса таныргъа, билирге? Аламат эсе, кёрейик, чыкъсын бери.

Аймуш. Аламатды, ийнан, Солман: джокъду табигъатны ёге уланы. Дуния малдан кемди деб, насыб юлюшсюз кёймайды кишини да. Ол юлюшлери тартыб тюбешмеймидиле къыз бла джаш? Ала тамбла узакъ джолгъа чыгъарыкъдыла, мында джашау бермесенг.

Алий улу. Чыкъмасынла бир джары да, Аймуш, Мариям Хасановна райондан партия бла милицияны келечиси болуб келгенд. Сен ишлеген фабрикада партия комитетни тамадасы, кеси ауруб, ма бу джашха (*Мазанны кёргюзед*), ышанганды сени юсюнде тюзлюкню таймай тутар деб. Мен да Совет властны бир къуллукъчусуна саналама. Созулмасын мындан ары иш, джашырма да айт, дейбиз ючюбюз да энди сеннге!

Аймуш. Ишни созмай, ЗАГС этигиз дейме мен да. Къызын кёргенлей, аллах «амин» деб бошагъан ишни оярыкъды атасы. Тылпыуу ургъанлай бузарыкъды чотну, балтаны сабы кёлума тышгюнчю деб омакъ сёлеше турады бюгюнлю ансы.

Алий улу. Была уа (*залны кёргюзюб*) шагъатлыкъгъамы джыйылгъандыла бери? Эл айтырыкъгъа къарамайбызмы?

Мариям (*столда кзагъытланы кёргюзтюб*). Эл олтуртханды бизни ючюбюзню да былайгъа. Айтырын айтханды эл. Харким кёлондегин джазды — сют окъуду, шагърей болду!

Аймуш. Сюд, скойгенин окъуб, скоймегенин нек кёояд?! (*Окъулмагъан кзагъыт кзалауну кёргюзюб*). Окъу быланы да...

Мариям. Алада джазылгъан да алайд. Сен скойгенни окъуюм, окъу дей эсенг.

Аймуш (*кеси бир кзагъытчыкъны алыб узатады Мариямгза*). Муну джазгъан не дейди?

Мариям (*кзагъытчыкъгза кёз джетдириб*). Вообще-то, окъугъанны тохтатыргъа демегенмек?

Аймуш (*Мариямдан алыб, кзагъытчыкъны Мазаннга узатады*). Окъу сен!

Мазан (*ол да кёз джетдириб*). Болду дегенбиз окъуу чотха!

Аймуш. (*Алий улугъа*). Окъу кесинг! Эшитдир ачыкъ!

Алий улу. Къоярмедик, Аймуш?

Аймуш. Къоярыкъ тюлме, окъу, эшитдир!

Алий улу. Да тынгыла, алайсыз болмайд дей эсенг!

(Окзуйду). «Биреулени кызын, джашын кѳол таш этиб, кесин кѳаргъатханны аллах ѳмюрге да онгдурмаз. Хатхусунда бала джюрютмеген, кѳагъанакъ сабийден адам этмеген, юю кѳурубму этиб айланады кимни баласына да оноу?! Баргъай эди заманында, кимге бара эсе да, табхан балаларына эте турур эди хайда оноу! Керти да, тѳппесине джуддуз тийиб, акѳылындан шашыб, тыялмай эсе кесин, кѳорасын башха элге джер кѳабыркъ кѳарткѳуртха!»

А й м у ш (залгъа). «Ѳксюзлеге — эл ышыкъ» демеуученмедиле? Кѳалайд ахыр оноуугъуз бири атасыз, бири анасыз ѳсген эки кирсиз балагъа? Нек тынгылайсыз, тауушугъуз нек чыкъмайды, чолакъ Солманны ахлулары? Не дейсиз сиз, кѳагъыт тырнаргъа тюзелген кѳарачайлыла? Табмы болад джашыртын сызыб кѳутулгъан, бетден бетге кѳараб айтхан кѳуруб? Ойкачыкъ ата ююне тюрге кирсинми дейсиз? Мен да — кѳрал юйде тюрге. Къыз кѳачырыб, элге кѳыйынлыкъ салыб, аманлыкъчы болуб тургъанма, кѳарайма да. Аманлыкъчыны юю тюремед, дейдиле. Ол ююме кѳечейим. Хазырма мен, Мариям! Машинанг да хазыр шойду да. Бюгече огъунакъ кетерге керек болурма биргенге?

М а р и я м. Айыб этме, барыргъа керексе биргеме, Солман кѳагъытын алмаса.

А й м у ш. Да алай болсун, элт!

А л и й у л у. Башха айтырынг джокъмуду!

А й м у ш. Къыркъ киши бир джанына, кѳыйсыкъ киши бир джанына деб, ненча ата-ананы джанына тийдим, балаларына оноу этиб? Джангыз меннге борч болубму кѳалгъан эди, эркек бла тишини, не да этиб, бир этиу? Кечигиз эндиге дери салгъан кѳыйынлыгъымы, тилейме, энди джукъгъа кѳатышама десем, аллах урсун мени. Олду барыгъыздан да тилерим. Сеннге тилерим а, Мазан: мен олтуруб кѳайтхынчы турмаз кетмей зѳяпарк. Аллах айтса, анда бир маймул болмай кѳалмаз. Аллах суабын джанынга берсин, Мазан, сен Маймулатны ары тюбетиб бир кѳайтарырса. Ауруб турады, билесе. Унутмазма ѳлгюнчюге.

А й м у ш, эсирген адамча, тентирей келиб, шиндикге кючден олтурады джетиб, эс ташлайды.

М а з а н чабыб барыб аны туталды.

М а з а н. Суу!

А л и й у л у (столда графинни чабдырыб.) Татыгъанды, тейри, кючюне.

М а з а н. Олтуртайыкъ онбеш суткагъа. (Кишиге эшитдирмей.) Беш кюн джашарыкъ эсе да, билмейме. Ауругъан этед. Ёлор аурууду — рак.

А л и й у л у. Кѳууут джуммагъынгмы баред ауузунгда, джашчыкъ?

Мазан. Киши билсе, кеси да билмей к'яаллыкъ тюлед. Бизни ачыкъ кёллю джамагъатда ичги сёзню тышына джаймай к'юйгъан аз табылады, не эсе да!

Алий улу (*Солманга*). Боллукъ тюлд к'яагъытынгы к'юрутмасанг.

Солман. Уллу джазыкъсыныу кёрмейме бусагъатда кесимде.

Алий улу. Айтырыкъ тюлдю, к'юрут кесинг.

Солман. Антсызд, айтса. К'яамишдегин от чыгъарыр, тешикдегин суу чыгъарыр.

Аймуш (*аязыб*). Кетиб барад башым, джашчыкы!

Мазан. Кёб к'яйгъы этдинг. Кетдик юйге, джатаргъа керексе...

Алий улу. Бар, Аймуш, юйге. К'яйда излерибизни айта бар джаш бла к'ызыны. К'юрк'ма, Совет законну атындан ант этебиз ючюбюз да: к'ыз табылгъанлай, этилсин ЗАГС, кеси разылыгъын айтсын да.

Солман. Бетинг кетгенд, Аймуш, тынчай бар да. Кёб к'ыйнадым. Тели болуб джазыб айланама к'яагъыт-баш да. Джокъгъа сана да к'ой аны энди, этилсин Ойкагъа загс да, неках да, баш да... Разыма!

Аймуш. ЗАГС-ны к'яйгъысын кёрюгюз, некахлары этилгенд!

Солман. К'яалай этилгенд, дейсе, некахлары?

Аймуш. Кесим этгенме — джашырмайым. Эр бла к'яатын болгъандыла!

Солман. Алдайса! Закондан к'юрк'масанг да, шериятны бузалмазса, тоба де!

Аймуш. Тыннганды нелери да кетген кече.

Солман. Алдайса, Хызыр джандетли, дечин!..

Аймуш. Хызыр джандетли, алдамайма.

Солман (*секириб к'юбуб*). Неле этдинг, к'яаллайла терилтдинг кирсиз баламы? К'яйдан табдынг аллай онг, мёлек кибик к'ызыны бир кече бла бир кюннге терсине айландырыб к'юярча?! (*Кёзюне ургъан джыламулк'ну эслетмей дженги бла сюртуб, кетереди*). Башха эрле тёзмез джерде тёзмедимми? Ачлыкъ, сыйсызлыкъ сынагъан кюнюмде да чыдамадыммы, к'ыйынлыкъ болгъанны барына да аллахны берген саламыды дедим да!

Энди уа не этейим? Элде тынчлыкъ-берекет бюгюн, мени юйюмде уа к'ыйынлыкъ, бедиш! К'ян ырхыла бардырыр эдим былайда, кёзюме ургъан джыламулк' ючюн, эркиши болсанг. Бети чабырлыкъ болгъан к'яарт к'яатынгга не этейим?!

Аймуш. О, ташджюрек, бузджюрек! Бир кере адам болуб кёрдюм сени да! Джылай билген — эриб джылайды, эрий билген — адам болуб эрийд. Алий улу! Сагъатынгы садакъларын

эслеб къой, абаданы эки атлагъынчы. Ойка келсин. Узакъ тюлле — мендедиле, джер юйюмде джашырғанма...

А й м у ш кетеди.

Солман (*залгъа*). Къарагъыз, джашла, ызындан биригиз, кесин ийиб къоймагъыз кечегиде.

Алий улу (*Солманнга кзагъытын узатыб*). Кесинге бере-ме джазгъанынгы!

Солман. Турма къой алай!

Алий улу. Алмаймыса ызына?

Солман. Къыз бир келсин, разылыгъын айтса, кёрюрбюз.

Алий улу. Айтмаса да, джазгъанды къызынг джазарынг, къызынг джазгъандан сора, сен джазгъанны не магъанасы къалад?

Солман. Ат бла чана къалад. Къызым къалай этген эсе да, бауумдан кеси разылыгъым бла чыкъдым деб записка джазыб келтирмез сюдге, дейме, акъ байталым.

Мариям. Эр айтса — къайтмаз. Джыртама дегенсе кесинг...

Солман. Энди джыртмайма десем, не дейсе!

Мариям. Айыб болур!

Солман. Айыбны таягъымы бард? Нек табдырмайсыз таягъын мен айыблаб кюрешгенни? «Бар, ал да кел, ЗАГС этейик, тели Солман сёлеше турсун алай».

Мариям. Къарт намысынг къоймаз, дейме, сёзюнгю ызына ашатмаз.

Солман. Сен айтхан намыс, къызчыкъ, дынгырдаб бошагъан амма кибики — кёзю иги кёралмайд, къулагъы иги эшитмейд, эси уа башха болмай элекчады, айтхан сёзюн туталмайды тутар джерде... Алий улу, сен нек тынгылайса? Аймушча бир мени башымда ачы сёзю таягъын ойнатса, бек онгсунуб тынгылайса, кесинг да джукъ айтмайса, къарт хатерими кёрмей эсенг. Сёлешейик, джангы кюёу бла келинчик бери кириб келгинчи... Неда кёресе баш айыбымы? Ырысхы сюрюб тюшемеми чорт джангылыкъны аллына?

Алий улу. Тюлмюд алай?

Солман. Алай болур. Сюребиз ырысхыны! Ол нек айыб болду, аны ангылат ансы. Эшитгенсе да: «Къуру кългъа кълш къонмаз» деб, «Барны джугъусу, джокъну кълусу» деб. «Малы джокъ!» — деб, эшта, Голияны джыры болмаз бизге алай дегенлери. Халкъ бурундан джырлай келген джырды ол. Кюёу эсе — кюёуню, келин эсе да — келинни джауджилигин, онглурагъын мурат этиб турмаймыды (*залны кёргюзтюб*) ма былайда кеси баласына ашхылыкъ-игилик джоралагъан ата-ана бары да, ол муратны аллына буруу болсанг, унармы эл, иги джаш, къалай айтаса сен ол затха?

Алий улу. Элден ырысхы кѳурумасын, элни насыбын ырысхы кѳурутмасын, — айтханым олду мени кѳачан да, Солман! Кѳайдан чыгѳад, ким чыгѳарад буруу-тиреу, насыб-кѳууанч кѳайры кетед, кѳыз бериуге, келин келтириуге джетсе бизде чот? Аурумазмы бир-бирледе джюрек, элибизде сейирге кѳарасанг? Келинликле, суу ичмеген гокка ханслай, мууал болуб кѳѳурсе бир-бирледе ата юйлеринде. Кѳѳѳлюкле, николай джашла болуб, артык ѳгюзлеча айланганларына тюберсе. Суу суратча бир тишируу, кѳарасанг, бир сыпатсыз дѳургенни кѳолуна тюшѳб, ѳмѳурлеге кѳууанчын тас этиб джашай турур. Заманында юйленмеген джашчыкѳла, ол сен айтхан нафсыларын тыялмай, терслерине айланыб, таб тюшген кѳызларын мараб, бе-дишлик этедиле элни! Кѳонкѳасына джау кѳайнагѳан бир аждагѳан, кѳатын юсюнде хайда кѳатын келтире, хайѳуан болады! Таза, кирсиз кѳыз сабийни аны табанын джаларгѳа табмазлыкѳ бир кѳартайгѳан хауле, сермеб элтиб, отоуунда ат оюн этеди, сѳйсенг — джырла, сѳйсенг — джыла, эринг болдум энди, деб. Аллах сакѳласын адамны кѳутургѳанындан, дей турабыз биз да. Ит кѳабыб кѳутурмайды кѳутургѳан. Неда маймул силегей кѳутуртмайд. Мен билген бла, ол сен сѳйген артыкѳ рысхыды бир кѳауум адамны кѳутуртхан, Солман. Джанынга тийди эсе да, джаны ауруб сѳлешгенча кѳѳруб, тюзге санагѳаным аны ючѳндю Аймушну.

Тил, зарлыкѳ, чортакѳыллыкѳ, уруш-кѳаугѳа, танг атхынчы келиб кѳалгѳан повестка, эрге бармагѳан тамадасы, кѳатын алмагѳан тамадасы, намыс, адет, шерият, бет-уят-хаят, берне-кѳа-лын-сый, об, соб — сор Аймушха, ненча буруу чыгѳады бир-бирине талпынгѳан кѳыз бла джашны араларын узакѳ этиб, термилте-таралта кѳойгѳан? Барын санаб берир Аймуш, аны юсюне тукѳум айыруу кѳыйынлыгѳыбызны да кѳошуб — ата тукѳуму, осу, бусу, ѳлюсю деб. Кѳайсы халкѳ джырлайды бизден сора ол сен айтхан джырланы? Нек этебиз биз бурунгу эѳиу?! Кетгендиле кѳайтмаздан бурунгу заманла!

Солман. Джырларын кѳоя кетмесинле десенг а, Алий улу. Азабымы чегиб бошаб кѳайтхан эдим, кечилдим, тазаландым, элге, халкѳгѳа тенг болдум деб. Аمانыбыз, игибиз да Аймуш айтхан кѳарнашыбыз-ѳгечибиз деб! Басмады бир ѳгечим, кѳарнашым не эсе да кѳатыма. «Ач кѳарыннга сууукѳ кѳѳз!» Эски джырчыкѳ джырланды! Гыбышы кѳабырча, бир джанына чыгѳыб, юй салдым. Андыз кѳурушдургѳан кѳотур тана джалан сыртда кѳалай эсе, алай джашаб турдум. «Табигѳатны ѳге уланы джѳкѳду!» Ай, джарлы Аймуш! Уланы да, кѳызы да кѳѳдю табигѳатны ѳге кѳалгѳан! «Тенг кѳѳреди аллах джаратхан джанларын барын да.» Кечсин гѳонахымы, кѳѳмейд джукѳ да, кесинг кѳадалыб кѳѳгѳзтмесенг кесинги! Не аллах, не адам бурулуб да кѳарамады, ма бу чолакѳ кѳолуму да кѳошуб, тырнакѳлаб,

кесим ёрлеб джашау башына чыкыгъынчы! Къутургъан ёгюзюню мюйюзюне илинир джукъ болмагъан арбазымда джукъ болду! Къуру къолума кир къонду, джалан сыртыма тюк чыкъды! Ол сагъатлай къутсуз, джапысыз, матух Солман къутлу, берекетли, сыпатлы Солман болду. Дуния мал келепен аурууун джууду! Биягъы эски джырчыкъ джырланды! Да, энди сени кёзюнге чыгъанакъ болуб чанчылса да, дуния малдан къалай къачайыкъ, бизни къалгъан халкъгъа тенг этиучю ол эсе?

Алий улу. Тенглик излеб джыйсанг а мюлк-рысхы! Юй мени юйюм эсе, межгитден да мийик болсун! Акъ байтал мени чанама джегиле эсе, башха байталланы башы бла барсын! Сыйынг тёппемде, къатын алама дей эсенг — биринчиге айтылгъан къыз, сюйсе, сюймесе да, этин-бетин сойса да, меники болсун! Мени къызым джетди эсе уа — кюёуюм джау джиликли, хан бала болсун! — Ол тюлмюдю сен излеген, тюзюн айтыб сёлешсек, Солман?

Солман. Да къалайда болад Совет джорукъгъа — законнга бузугъум-терсим, алай излей эсем да?

Алий улу. Недеди, Солман, джорукъ бузгъан? Кёраলামыса, Аймушну бетине къараб, джюрегин? Бети кюйген кюн джюреги да кюйгенди сеннге! Патияны уа? Къуйругъуна тартхан къамчинг тиймегенмид барыб джюрегине?

Кетген ыйых кюн Мухтарлагъа алгышха бардынг. Эт джууукълары да джюзюшер сомдан артыкъ элтмегенлерин билеме, сен а, анга да беш тюмен къошуб, ненча адамны башын энишге къаратдынг? Аллаи бир эталмагъанланы барын да урмадынгмы джюреклерине беш тюменни таякъ этиб?

Бармылла, Мариям Хасановна, аллай статьяла — джюрегин кюйдюрдю, джюрегин урду деб? Бардыла, джазылмасала да, болмай амаллары джокъду! Ма ол статьяланы бузуб джашайса деб, джана болурму Аймуш сеннге?! Кюёуюнге табхан сылтаунг олду деб кюрешед, да, мени сартын, тюз айтады, къалгъаны алапат болсун ансы, джаш юйдегисин асыраялмай къалыр дебми къоркъаса бизни заманда?

Солман. Къызым джангызды, неми да къаллыгъы ангады, нек излемейме джыйгъанымы суугъа тёмезлик, рысхы джюрюте келген бир адам табылса деб? Ол буюрулмагъанны ашайым деб, аллахын танымай айланнганны джыргъа усталыгъын махтады, чырайын-сыфатын айтды, намысын-адебин кёзюр этди Аймуш! Джугъу болмагъан этиб кюрешмеймид къарачайда несин да кёзюр?! Кими къарт атасын шокосуз айю ёлтюрген этер да, сый чакътыр башына, шайымы багъасы джокъ эсе да башы! Не бард андан манга, сёз ючюн, джюз джыл мындан алгъа аны къарт атасы бир тели айюню чынгыл къаядан быз этиб, секиртиб ийди эсе?

Кими бир уллу оноучуну ана къарнаш этер да омакъланыр,

ауузу бла кѣуш тутар, кѣолундан «тарх» деб бѣдене атаргѣа келмей тура эсе да. Кими тукѣумун хан тукѣум этер да, кеси хунт тартмагѣанлай, артына пуд тартдыыр, Кѣырым ханны кѣуйрукъ дуппушундан кѣабхан бюрче кѣачан эсе да мени атамы да кѣабхан эди дер да... Кѣотур кѣаялагѣа кѣонуб джашагѣан адаргы халкѣчыкѣ эки кѣауум болур да, таб Маймулатны да кюлдюрюр, Аймуш айтханлай. «Биз бай эдик: джер-мал кѣре келгенбиз, джашау-ашау энтда бизникид» дер да, бир кѣаууму бир кѣаядан хахайлар, чѣйкелери эртде тауусулуб бошагѣа-нын билмез да. «Огѣай, огѣай, заман — кѣзюуд! — деб башхасы бирси кѣаяны зынгырдатыр. — Совет властны кѣуралгѣаны джангыз бизни ючюнд. «Быт» деб ийнек саумагѣанбыз, «Чух» деб атха минмегенбиз, джерсиз, малсыз кечингенбиз, джашау-ашау энди бизникид!»

Алдаша, кѣозуша туругѣуз, тели гугукла! Сиз да, сиз да ашамайсыз! Джашау-ашау да ма быллайы болгѣанникѣыд! *(Кѣолун ѳрге тутуб, байракѣча, бармакѣлары бла ачха шыбырдатханча этеди)*. Тукѣум, намыс меннге гырджын ашатмады. Намысындан табышы онглу болсун дейме кѣѣуюмю. Джырлай, тепсей менден ариу ким билеед — ол зат мени тойдурмайды! Тойда кѣзюр не болса да, кѣалгѣан джерде эки кѣзюрд мен билген, биягѣы бу бла *(бармакѣларын уууб, ачха шыбырдатад)*, ма бу *(башха кѣолун джумдур этиб, ѳрге тутуб кѣргюзтед)*. Милиция сау болуб *(Мариямгѣа кѣарайды)*, бу джюрюрюн унамайды *(джумдурукѣ кѣргюзтюб)*, а муну уа *(бармакѣ ууад)* тыялмайды! *(Бармакѣ уугѣанны тохтатмагѣанлай)*. Бум болмаса, турлукѣ эдим алкѣын, чыбыгѣы узун да мени тюрте, аягѣы кир да меннге сюрте. Энди уа тиймесин меннге киши! *(Алий улугѣа)*. Сен да тийме. Ёгюз иесине кѣуйрукѣ джетмеед дегенлей, кѣызымы оноун кесиме кѣой да, законну бузгѣаннга эт оноу...

Алий улу. Чыбыкѣны да, кѣамчини-таякѣны да керексиз узунун эртде тартыб алгѣанд Совет власть ачы кѣолладан, Солман! Мен тиймезме сеннге, мени кѣолум бла джашау тиерге болур «Энди мени чыбыгѣым узунду, энди мен тюртеме тюртгенни» дей эсенг. Аймушха мен этер зат кѣралмайма, кѣызынг а кеси этиб бошагѣанд кеси оноун...

Эшик ачылыб, Ой ка кириб келиб, сюдню аллында
башын энишге ийиб тохтайды.

Мазан. Сагѣынылгѣан босагѣа тюбюнде!

Солман. Сорлугѣум бард. *(Барыб, кѣызын бир джанына алыб, кѣулагѣына неле эсе да бизге эшитдирмей айтыб, башын андан да бек энишге этдиреди)*.

Ой ка *(барыб сюдню аллына сирелиб)*. Аймуш ауруб онгсуз болгѣанд, кѣыйнамагѣыз! Терс тѣюлд Аймуш.

Алий улу (*Ойканы запискасын кѣргюзтюб*). Джазгъанынг да алайды. Ойка! Атанг айтад «Аймуш, Назир да терсдиле» деб.

Ойка. Терс тюлдюле экиси да, тюлдюле терс... Кесим... Ал-
лындан да кесим билиб... Сокъуранганма...

Мазан. Ойка?!

Ойка. Мазан! (*Джылайды*). Разы болуб, кесим этгенме...

Солман. Ойка?!

Ойка. Кесим разы болуб... къойдум. Сокъурандым... Кесим
огъайма. (*Джылайды*).

Солман (*барыб, Ойканы къойнуна къысыб*). Тѣз, балам...
Тѣз. Къоркъма, джукъ хата болмагъанд! (*Алий улугъа*). Не эт-
гени бла да къоймай, муну къыз сыйы бла да ойнагъанын кѣр-
дюнг эл аллында, болмагъанланы айтыб... Джазгъан къагъы-
тым — мени кѣзюрюмдю, джумдуругъумду мени! Эшитдирме-
гиз энди меннге, кѣзюрюнгю къурут деб.

Мазан, узалыб Солманны къагъытын столдан алыб,
ууакъ джыртады, джукъ айтмагъанлай.

Мариям. Мазан!

Мазан. Джазылгъан къагъытны къулакъгъамы аласыз?
(*Залгъа*). Тѣппесинден джулдуз тийген Аймуш киби бирер къарт
адамсыз Къарачайда эл болмасын! Джокъду аны хатасы. Тутул-
сам, мен тутуллукъма. Ойканы чыгъаргъан, кирит чачхан да
менме, тенглерим бла...

Солман. Ма, гютдю юсюне къалач!

Мазан. Тѣрт джаш болуб этгенбиз, бары да былайдадыла.
Аймуш артда билгенд...

Солман. Да, не затса да сен, бир джаягъынг аллахха би-
ринг да ибилисте къуулукъ этген? Комсомол тамада! Джазыу-
чу! «Анния, ийнек ѳкюреди да джазаргъа къоймайды, сатайыкъ
да къояйыкъ!» Сатлыкъ! Асырадым, ѳсдюрдюм, улуу эдим!
Эз, тепле, этими аша энди! Тутулгъан да этерсе, нек тутулмай-
са? Ана тукъумунга тартыб тура эдинг гитчелигингден да. Иги
бичилиб, аман тигилген — адам боллукъмединг сен?

Мазан. Барыбыз да адам болсакъ, Хызыр фашистледен
букъгъан тешике къачыб нек кирсеелле бу бла (*Ойканы кѣргю-
зеди*) муну адамгъа санаб айланган джаш! (*Ойкагъа*). Нек ур-
дунг аны джюрегине? Ышандырмасанг а, былай этерик болуб?
Сени къыйнаргъа излерми эдим, Солман, ѳлсем да? Къарна-
шынгдан туугъанымы унутдум, мынга бир керти къарнашлыкъ
этейим деб, тилегинде... Энди акъылым болгъа эди... Джоджур-
гъа тыйыншлы. Джоджур бла болмай, къалай боллукъ эдинг?

Солман. Болдунг! Къарнаш да тюл мунга бюгюнден ары
сен, меннге да къарнашдан туугъан туююл! Андан туумагъан
ѳсенг да, ким биледи?!

Ой ка д жы ла б Ма за н ны бой ну на ата ды ке син,
Ма за н а ны бир д жа ны на д жа н ла ты б чы гы ыб ба ра,
к ъ ол ун да бал та сы бла, к ѣ ле ги ни ба шы д жы р ты лг ыан
На зи р ге т ю бе б, то х тай ды!

На зи р (*Ой ка та ба ба ры б*). Иймей элл... Ызынгдан тебре-
генем! Ичмесенг, бармайса деб... Барын да тамагъымдан к ѡ ю ю б
шы ша ны... Ю ч ю с ю да! Ан дан со ра да иймей... Ма ши на г ѡ ми н,
ми ли ция сак ѡ лай д деб... Ой най ту ра бо лу р ла деб, мен да... Э ге-
чи биз ди, бер мей биз деб се ни, Ой ка... Ём юр де ич ме ге не м.. К ѡ ю-
ю ба рад ич им, Ой ка!

Сол ман. Тели тур са, той бу зар!

На зи р (*к ѡ лу н дан ту ту б*). Ке тей ик, кел, Ой ка...

Ма за н (*На зи р ни тар ты б*). К ѡ юй а ны. Бер мез хан ны кел мез
к ѡ зы ын!

На зи р (*Ма за н ны т ю р т ю б, ке син ден ай ы ры б*). Ой ка, кел!
Джан да бер лик ме, джан да ал лы к ѡ ма се ни ю ч юн! (*К ѡ лу н да
бал та сын сил ке ди!*). Чы гы ыб к ѣ р с юн ле ал лы ма эн ди!

Ой ка тар ты б к ѡ лу н а ла ды.

Сол ман, ак ѡ р тын к ѡ сы ла ке ли б, джаш а дам ча, тири к ѡ мы л да б, На-
зи р ни биле гин бу руб, бал та сын ч ор т ла та ды. Джаш, а ны бир д жа ны на
сил деб, бия гы бал та сын сер мер ге, Ма ри я м Ха са но в на, к ѡ чы-
ры к ѡ эти б, ал лы на ту руб, г ѣ ро х ун к ѣ ю ре ги не ту ту б то х тай ды. Алий улу бла
Ма за н На зи р ни эки к ѡ лу т ѡ к т ю б юн ден а лы б, эши кге чы г ѡ ры б
ке те ди ле!

А й м у ш ки ре ди.

А й м у ш (*Сол ман нга*). Кирдингми араларына, эки джанына
кесген к ѡ амалай? (*Ой ка г ѡ*). Айырдымы, балам, к ѣ з д жа ры г ѡ-
н г дан, джан ту ту ру г ѡ н г дан? Мени да айырды к ѡ уан чым дан!
Юй де дж о к ѡ ду, таб май ке ле ме Май му ла т ны! Бир бек чан ча д
бы лай ым, к ѡ ры ылы б алы нн ган ча! Ты рын бол г ѡ ан ча ды не э се
да ич им. Ий-и, ал лах! Не э те ий м?!

Сол ман (*а пен ди ча, ау азын да т юр лен ди риб, к ѣ з юн к ѣ г ге
ар ал ты б*). Ал лах у та г ѡ ла ны бер ген са ла мы ды, т ѣ з. Ал лах с ѡ ю-
ген к ѡ лу лн ар ты к ѡ да бек к ѡ й най ды, ах ы рат да к ѡ ай тар сын!

Ма ри я м (*Сол ман ны к ѡ та ны ке ли б*). Сен ден чы гы ыб, ты-
н гы лай э сен г, та бы лы р сен нге да бир ста т ѡ я!

Сол ман. Юй де к ѡ ю ю б чы к ѡ г ѡ ан э се, мен да мын дан чы к ѡ-
май тур дум э се, ман га ста т ѡ я та был ма з. Сен нге не й тыр ла ан сы,
ариу к ѡ ыз, ким ни с ѣ з бла, ким ни г ѣ ро х бла к ѡ р к ѡ ту б? К ѡ р к ѡ-
ма, к ѡ аг ѡ ыт эн т да д жа зы лы б, баш ха д же р де да с ѣ ле ши нир.
Рай ком ий нан ма са, (*зал ны к ѣ р г ю з ю б*) шаг ѡ ат ла ры м к ѣ б дю ле.
(*Ой ка г ѡ*) Ба лам! (*Ой ка ны биле гин ден ту ту б а лы б ке ли б се на-
ны к ѡ ы ы ры н да ке си не э ши т ди риб ай та ды*). Орам к ѡ ан чы к ѡ ла
к ѡ юй ба шы ны ке ми рт тен лей ке ми рт дин г ат ан гы ба шы н э ге р ле ге,
учуз, с ѡ ы сы з эт дин г ба шы н гы! К ѡ ы ы р ла к ѣ б, та я к ѡ аз к юн
па рий ле ге! Ар ба зым да ка ла к мас ке лей тут са м се ни сын джыр

байлаб, боллукъ эдим керти ата сениге мен. Анангы кызы болгъанынгы танытдынг. Ананг джарлы да зыбырын суйген, таякъ джарашхан инсан эди. Кел юйге, ариу бла кереклинги табдырайым!! Къулакъ артларынг кымылдагъанча кёреме, ичингден джууаб эте болурмуса, итден туугъан?

А й м у ш (*кетиб баргъан Ойканы ызындан*). Къарай тур толгъан айгъа. Ойкачыгъым, Назирге да къара дерме!

М а р и я м (*залгъа*). Чачылдыкъ! Сау къалыгъыз, джамагъат!

А й м у ш (*залгъа*). Иги тюшле кёрюгюз... (*Мариямгъа*). Къойма кече кесим джангыз, Маймулат да джокду энди... Кел бюгече биргеме.

М а р и я м. Барлыкъма, мен да джап-джангызма дунияда. Барайыкъ бирге, Аймуш.

А й м у ш (*джюрюб баргъанын тохтатыб, Мариямны бетине джити къараб*). Къалай айтдынг джангызма деб, балам?

М а р и я м. Сенича, джап-джангызма!

А й м у ш. Менича уа болма сен! Ата-ана, къарнаш-эгеч джокъ менде.

М а р и я м. Да алайма дейме мен да. Анасыз ёсгене, Ойкача. Атам да былтыр...

А й м у ш. Мен эрсиз болдум, сабийсиз къалдым.

М а р и я м. Мен да къалгъанма эрсиз, сабийсиз.

А й м у ш. Эринг нек джокъду? Барыргъа керексе, кеч этмей, эрге!

М а р и я м. Къан бла кирген джан бла чыгъар. Биягъы къайгъынгы тебретдингми!

А й м у ш. Ичимден тебериб турады бир зат, не этейим?

М а р и я м. Джулдуз тийген болурму керти да, Аймуш, тёппенгден?

Бешинчи сурат

А й м у ш н у юйчюгю. М а р и я м олтуруб, А й м у ш джатыб бардырадыла ушакъларын.

А й м у ш. Алий улугъа аман деген — файгъамбаргъа фитначы деген кибики. Сабийге термилген адам аман боламыд? Ариу джашагъан эдиле, къатыны сабий табмай айырылгъанды бурунгу джыл.

М а р и я м. Чамынг болур деб кёб турдум. Керти кёлюнгмюдо?

А й м у ш. Аллахха, адамгъа да ушамагъан ишди сени кибики тиширыу кеси джашагъан. Сыртда балдыргъан къауралай, джангыз къалыб кетерсе къартлыгъында. Ичингден чыкыгъан бала орнуна маймул, киштик асырарса, башха кечинмек табмай. Заманында джашауунгу къурасанг, чырай, джашлыкъ кетсе да,

насыб бла къалырса. Алай джазад бир джазыучу джаш! Туу-
ра Алий улу сеннге айтырыкъ затланы айтыб бергенд сау къал-
лыкъ, къара кесинг:

Ёрге джанмай къызыб тургъан отума
Сюймекликни чыракъларын саласа.
Ёрге бармай, тутханса да чортуна —
Тёнгегимден тёзюмюю аласа.

Нек билмейсе, кёзюуюнгде иш этиб,
Джазыуунга кесинг башчы болургъа?
Нек суюмейсе, аталарын киши этиб,
Сабийлерин заманында таныргъа?

Джерден, джелден, суудан суусун алырма,
Джюрегинге джууукъ этиб салырма,
Сюйгенингча, суудан сурат этерсе,
Ана деген сыйлылыкъгъа джетерсе.

Алай эте, таякъ — тайгъа, тай — атха,
Кюнден-кюннге юй-юйдеги болурса,
Заман ёте, сен да джете муратха,
Чырай кетсе, насыб бла къалырса!

Мариям. Керти да таб джазылгъан назму. «Сюймекликни чыракъларын саласа...» «Къызгъан отха!» Неме къызарыкъ эди Азамат Алиевич мени? Ичине кириб чыкъгъанча сёлешесе эрт-денли.

Аймуш. Джангыз къарагъанлай таныгъанма, илиннгенди кёзю... Ауругъан джерингде — кёолунг, суюген джерингде — кё-зюнг, дейдиле. Сенде эди бюгюню эки кёзю.

Мариям. Ойканы къайгъысын эте келиб, мени къайгъыма кириб къалдыкъ, Аймуш.

Аймуш. Эртде, кеч болса да, Назир бла каллыкъды Ойка. Ёллюгюю билгенча билеме — аны насыбы келиб бошагъанды...

Мариям. Мени насыбым а кетиб бошагъанды, Аймуш. Му-стафа урушда ёлюб къалгъанса сен джангыз. Ансар а биреуле-ни тойгъанлыкъларындан, биреую баласына зорлукъ этдир-мейим, дегени ючюн... Кёзюме кёрюнуб къалгъан эди къара кюнум, Назирни кёолунда балта джылтырагъанлай... Тёрт джыл кетсе да, бычакъ кёрсем, джюрегим чанчад андан бери.

Аймуш. Беттинг акъ учхун болуб къалгъан эди. Къула-гъымдан кетмейди, балтаны кёргенлей, этген къычырыгъынг... Уллуд къыйынлыгъынг, балам, тёз. Детсадда ишинги къой-гъанынг а аны ючюн болур. Окъугъан окъууунга киргенинг да аны ючюн, гёрох такъгъанынг да...

Мариям. Башханы иерик эдиле бери, Солманны тарыгыууна к̄варарг̄а. Кесим тилеб келгенме. К̄ыыз с̄юйрелген хахай эшитгенлей, к̄айры да, тилеб кесим барама энди...

Аймуш. Джылаб башлама энтда, Мариям.

Мариям. Джыламайма. Суу ызына барсам, ол к̄пюрге к̄варасам, ол тал тереклени к̄рсем, джылайма. Мен тахталаг̄а суу сала, ол да чабакъ тута тураед. К̄вармаг̄ын сууда к̄ююб атылг̄ан эди, к̄ычырыкъ эшитгенлей. Джаш к̄ызчыкъ эди, ачы тамакъчыг̄ы. Ол да хахайлаб, кесин уруб, ала да машинаг̄а тартыб. Бирин уруб джык̄г̄анлай сермеген эди башхасы бычакъ бла. Чабыб джетгенимде, к̄аны т̄г̄юлюб бошаг̄анед джангы джонулг̄ан к̄пюр к̄ангалаг̄а. Джыламайма, кеслери к̄уюлуб келедиле, ачыу болуб. Алдатмаг̄ыыз Солманнга, деб к̄юрешдинг... Терсине ангылаб, чырмау болдум Ойкаг̄а...

Аймуш. Сени к̄арыусузлуг̄унг̄ тюлдю. Солманны харамлыг̄ыд... Шыбырдай билгенд к̄улаг̄ына, не шыбырдаг̄ан эсе да. Айта билгенд, не айтхан эсе да.

Мариям. Ойканы оноуун этейик. Мени к̄ой. Аймуш. К̄ыйнама джанымы. Кетейим, иги этген эдим машинамы ийиб к̄оймаг̄анымы...

Аймуш (*Мариямны к̄олундан тутуб*). Не иссиди к̄олунг̄?! Ауузунг̄ айтады, т̄езерикме, кесим джангыз джашарык̄ма деб. Джюрегинг̄ а! Олду к̄анынгы былай к̄ыздырг̄ан.

Мариям. Сууур джюрек да бара-барыб...

Аймуш. Ёпкебиз хауа солутад, ашхын аш эритед, башыбыз саг̄ыш джюрютед. Олду аланы ишлери. Айтханынга к̄улакъ салыб, бири да к̄оймаз этмей этген ишин. Джюрекини уа баш адети с̄юймекликди да—к̄алай тохтатсын ол да адетин, сен алай айтаса деб. Хар тебгени сайын ол кесини излемин билдирир, тырнак̄чыг̄ынгдан башлаб чач т̄югюнгю т̄юбуне дери болг̄анынгы джызылдатыр к̄ёб кере. Джатхан т̄шегинги к̄ууун к̄абындырыб т̄ююнлетирлей, алай исси этер санынгы. К̄айдан к̄уутулуб айланыгын аны отундан, т̄юбеген эркишинге айю т̄югюнгю к̄ергюзт̄юб? Ёлген ёлдю да кетди, к̄алг̄ан джашар ючюн к̄алады... Унутмай болмайд унутуллукъ затланы.

Мариям. Бир-бир джюрекини адети — унутхан этед, бир-бири уа эки джыйырма джылны айг̄а к̄аратыб турад, мутхуз болмазлыкъ т̄юркюнне к̄езюнгю термилте...

Аймуш. Мустафаны к̄юр ючюн к̄арайд дебми келеди к̄елюнге, тели к̄ыз? Т̄ерт джыл к̄ошдунг̄ сен джылынга, Ансарсыз. Энтда эки джыйырмагын к̄ош да, бир тут бетинги сен джарыкъ айг̄а, с̄юйген эринги тансык̄ла да. Ёлген к̄юнюндеча, джашлай турад эринг. Т̄юрленмейди, онгмайды. Айыб т̄юлмюд, сен, к̄арт амма, джаш адамны к̄езюне битиб турама десенг кече сайын?! Чачы аг̄арг̄ан бир джыйрык̄бет к̄арт к̄а-тынны ол не этеди?!

Мариям. Не кѹджур затла сѣлешдинг! Башым тѣгерек айланыб барад. Джукъ да айтма энди. Келе турурма, кетейим...

Аймуш. Бар, бар! Биягъы кѣпюр кѹулагъында чончай да, сарна да тур. Джыламукъ шоркѣаланы бардыр да, суу джагъада тал тереклени джашил чакъдыр...

Мариям. Кѣалмагъан болур сеннге, меннге да башха кѹуанч, Аймуш. Мен кѣпюрге, сен да айгъа кѣарай турлукъ болурбуз!

Аймуш. Нек джунчутама Мустафаны, нек кѣыйнайма, кѹйген бетими айгъа тутуб? Кѣыйын аурууум барды, кѣызчыкъ, эндиге дери кесими хорлатыб кѣоймагъанымы айдан кѣреме. Джат да сыртынгдан, кѣз кѣакъмай, кесинги бир сына, айгъа кѣара да. Эсинги бир джары бурмай, кѣараб турсанг, бир сейир кѹч келиб тебрейди, кѣанат битдириб, кесине тартыб тебрейди ай. Ачыуунг, кѣайгъынг да, кемире-талай тургъан аурууунг да санынг бла бирге энишгеде, джерде кѣалыб, кесинг мийикде, таза хауада тынчайыб кѣайтханча боласа. Мустафаны уа не этерик эдим андан бери унутмай! Сен да унутурукъса Ансарны, кеч болуб кѣалмасын ансы...

Мариям. Барсанга а Солманнга, унутхан эсенг, нек бармадың?

Аймуш. Тюзюн излесенг, энди акъылым болса, башха тюрлю атларгъа да болур эдим.

Мариям. Иннетигиз келишмегени уа?

Аймуш. Бир боюнсхагъа тюнген ѳгюзле бирден тенг атлаб тебрейдиле. Бирге джашай турсала, иннет огъай, таб бет тюрсюнлери да ушаб кѣалад эр бла кѣатынны.

Мариям. Атам бла анам алай эдиле. Сейирсиннген этеелле, этеч бла кѣарнашча деб, алагъа.

Аймуш. Татлы джашай болур эдиле, чоллакъ бла чѹйке кибиб джарашыб. Ёч болады аллайладан ару сабий тууаргъа.

Мариям. Мени ару сабий этиуюнгу кѣоймадың бюгюнлю!

Аймуш. Чырайлы кишид Алий улу. Сен да ариуса. Экигизден туугъан сабийлеге бир кѹуаныб ѳлюр эди!

Мариям. Кетмейе десем да тѹйюлсе кѣоярыкъ. Рахат тынчай, Аймуш! Маймулат да табылыр, Ойкагъа да кѣайгъы этме. Атасы сѹйсе, сѹймесе да, кириб аны бла сѣлеше кетейим...

Аймуш. Сѣлеше бар, сѣлеше бар, джаным! Мен да, аллах айтса, Алий улу бла сѣлешмей кѣоймазма... Келе тур. Кесигиз сѣлеширге керексиз.

Мариям. Болмазлыкъ ишни тутханынг да бола кѣреме...

Аймуш. Аллах болдурсун, болдурургъа кѹреширикме... таб хыйны-халмеш этсем да.

Мариям. Да эт да кѣр, кѣыйынынг зырафха кетери тѹлюкю бир кере.

Мариям Аймушну къучакълаб кетиб тебрегенлей,
эшик ачылыб, Солман киреди.

Солман. Кетердиле энтда, Мариям, Ойканы. Биягъы къа-
дау да къобуб, биягъы байтал да джегилиб! Джетмесек болмайд
мешнанг бла.

Мариям (Аймушну кѣргюзюб). Бу джатад, энди уа ким
къоратды? Аллай хыйсаб къайдан табды тамагъындан толу шы-
ша къуюлгъан джаш?

Солман. Октябрдан талай тенги келген хапар барды. Алий
улу кириб дауур этгенед, аны ашырыб къайтхынчыма кетер-
генле...

Мариям. Кеси кетди болурму энтда?

Солман. Зорду бу джол, алгъын къалай болду эсе да.

Аймуш. Мешнасы ишлемей кириб турад бери, кече мында
къалыргъа...

Солман. Чаб демесем да, кесинг чабар ишди, Мариям, мы-
чымайыкъ!

Мариям. Кѣбдюле дей эсенг, этапырбызны къарыу?

Солман. Сѣзюнг этмесе, муну сѣзю ётер къулакъларындан
(герохун кѣргюзеди).

Мариям. Герох сѣлешген джарамаз. Муну бла къоркъу-
таса деб, айыб кесинг этдинг биринчи болуб.

Солман. Борчунгду элде ат оюн этиб айланнган бандитле-
ни къабха джыяргъа.

Аймуш. Ол клубда айтхан эки кѣзюрюнг къоркъутмаймыд
аланы?

Мариям. Аладан алгъа джыйыллыкъла да бардыла эли-
гизде къабха. Кимни зор бла тамагъындан аракъы къуюб, ким-
ни маймул баласын урлаб айланнганла да иги этиб айланмай-
дыла.

Солман. Табсыз этесе, къызчыкъ. Ариу айтмазла сеннге
да. Сѣлеше турмайыкъ былайда.

Мариям. Башха джерде сѣлеширбиз да дегененг!

Солман. Къалдырма кѣлюнгю! Узайыб кетселе, керти да
сѣлеширге керек болурбуз башха джерде...

Аймуш. Бир аягъынг — чурукъ, биринг — чарыкъ, къай-
ры сюйсенг да бар да тарыкъ. Ишлемейди мешнасы...

Солман. Тый ауузунгу. Сени алдауугъунг керек болмайд
былайда.

Мариям. Алдамайды.

Солман. Алдайд. Шоферинг хазыр, сѣлешиб кирдим. Бир
да болмай эсе, къарт намысымы кѣр. Сокъуранмазса...

Мариям. Биз айтхан намыс — дынгырдаб бошагъан амма-
ды: къулагъы иги эшитмейд, кѣзю...

Солман. Эшитген, көрген да, таныгъан да этерсе аллахынгы, алай эсе. Ашыкъма. Сатыб алыб бошаб тура көреме сени бу.

Эшикни уруб чыгъады Солман. Мазан киреди.

Аймуш. Иш тындырыб келе болурса дейме, зийнакку? Къайры бурдугъуз энди уа чананы аллын?

Мазан. Ойка бла Назир сельсовет таба энишге, чана да ёрге бурулгъандыла, ыз аджашдыра. Азретни таба эсе, ЗАГС этдирирге айланад Азамат Алиевич, мешна керекди, Мариям Хасановна! Октябргъа кетейик, дейдиле.

Аймуш. Уллу кёллюк этиб сокъуракмасынла. Солман сельсоветге барыб да къалыр, аскер джыйыб.

Мазан. Ревизия келиб турад, кетсе, суюгенингча этерсе, бусагъатда огъай демесенг Назирге, атангдан бошадын, биягъы тюрмеге тошеме: джойдурлукъду, төлеу салыб бойнума, Джоджурну атасы, — деб ол болгъанды клубда Ойканы къулагъына шыбырдагъаны Солманны.

Аймуш. Бек да тутдуред ол Солман кесин...

Мазан. Джукъ ревизия да келмегенд. Азамат Алиевич шахаргъа телефон бла кеси сёлешиб билиб, андан сора айтханд Ойкагъа хапар...

Аймуш. Ай сау болсун, ким да болсун, тири адам! Кёремисе, Мариям, тью дегинчи аны иш тындырыб алгъанын!

Мазан. Къалай этебиз мешнагъа, Мариям Хасановна? Ашыгъыш эсенг, башха бир джукъ мадар излейик...

Алий улу киреди.

Алий улу. Аймуш, къалайса, аурубму къалдын? Айтдымы Мазан хапар?

Мариям. Айтханд. Ашыкъмайма, Мазан. Былай къалыб кетсем да джокъду хата... Элтин аланы мешна.

Алий улу. Табылмайды Азрет-секретарыбыз. Къайры эсе да бир элге къайгъы сёзге кетгенди дейдиле. ЗАГС-лары тынмагъанлай, иерге суюмеем Октябргъа. Ызларындан барыб, дауур этерге боллукъдула.

Аймуш. Биягъы джер юге букъсунла!

Мариям. Кючден алгъанса башынгы, Аймуш. Барсынла мени бла, андан табы джокъду. ЗАГС шахарда да этдирибиз, Азамат Алиевич!

Алий улу. Къыйнарла сени, Мариям Хасановна, тар этерле.

Мариям. Эркинди юй, сыйынныкъбыз! Элтейим.

Аймуш (Алий улугъа Мариямны кёргюзтуб). Джангыз джашайды, Алий улу! Эртдеден да джангызды.

Мариям. Этмейик мурукку. Сора сау къал, Аймуш!

Аймуш. Мазан, сен бара тур. Сиз бусагъат джетерсиз. (*Мазан чыгъады*). Бир антсыз акъсакъалыбыз барды элде, Мариям. Даутха айтама, Алий улу. Биз джашагъан дуняны таб джарашыб бошамагъанын бир затдан кѳреди ол. Джалкъаулугъу дженгиб къоймагъанды «уллу аллах» джарты джолда ол ишин. Джангызды, къатында тиширыуу джокъду да, аны ючюн къураылмагъанд кереклисича джер юсюнде хар ишни да, дейди фыргъауун Даут. Эштемисе, Алий улу.

Алий улу. Неликге айтханлыгъынгды?

Аймуш. Юй бийчеси, юйдегиси болмаса, адам огъай, аллах да эталмайды толу оноу, дегенлигимди.

Мариям. Сакълатмайкъ адамланы, Аймуш. Энди айтырынг джокъ эсе, кетейим мен...

Аймуш. Къалай башчылыкъ этериксе мындан ары элге сен, бу тиширыуну кѳрмей эсенг... (*Мариямгъа*) Къызарма, балам, къызарма. Сеничала бередице эркишиге кюч, къанат да, джер юсюнде джарыкъ джашау къурау ючюн. Ычхындырма. Алий улу, джумарыкъ тауукъну. Ол эди айтырым.

Мариям (*кетиб бара*). Бек сау бол, Аймуш. Эртде кетерик эдим юйюнгден...

Алий улу. Табыллыкъ болур эди накъырдагъа-чамгъа башха заман. Ашкы кечели бол! (*Кетеди*).

Аймуш (*ахсыныб*). Айхай, заман сакълай билсе уа. Ашкы-масанг, повестка келтиреди да къояды къайсы болса да бир Солман.

Джабыу

Алтынчы сурат

Аймуш джатыб. Мариям да, биз таныгъан окъалы къатапа чепкенни кийиб, аны аллында тѳгерек бурулады.

Мариям. Болдуму энди?

Аймуш. Тюу машалла, аман кѳзден кери къалсын бу ариулугъунг! Неге илиникди кѳзю, дейенг... Къуруб кетмегееди эркишини эки кѳзю, — чепкен огъай, машок кийиб сирелсенг да, тиширыуну аллах берген байлыгъын эслемейин бек да къояр.

Мариям. Кийдим — кѳрдюнг. Тешейим?

Аймуш. Кѳрлюк кѳрсюн! Келед бусагъат...

Мариям. Ы-хы! Джолдаш Алий улуну сакълатаса, мени омакъ джасандырыб?

Аймуш. Сакълаб чыкъгъанды ол да... Къайтад бусагъат. (*Джѳтел этеди*).

Мариям. Ненча баса эсем да босагъангдан, андан сора сѳз болмай къалды!

А й м у ш. Къыш кетди, джаз келди. Тил джаууму къурутдум, экигизге кёзюу сёлеше. Мен саулукъда болуб къалыгъыз бир джанына, дейме. Тынч ёлрюмю излей эсегиз... Болду, балам, созгъаныгъыз. Ол да келсин, сен да кетме, бетден-бетге къарашыб, бир оноулашайыкъ. Бюгече огъунакъ! Тангнга сау чыгъармамы, билмейме... Буугъандан буууб келеди, табалмайма солуу.

Джётели уллуракъ болады.

Мариям. Укол этер заман болад. Чакъырайыкъ Ачей улуу.

А й м у ш. Ол кетгенли сагъат да озмагъанды. Келишигиз экигиз, ёллюкме бюгече.

Мариям. Мазанны джанын да алгъанса алай айтыб. Сёзю ауузундан кючден чыгъа эди бююн, телефонну алгъанымда. Ойка уа джылагъан-зат да эттенди. Келликдиге Назир да, ол да кёб турмай.

А й м у ш. Кёб джунчуду джарлы Ойка. Игимиди анга Назир? Къалай танийса?

Мариям. Джюуюлдейдиге, бир-биринден айырылмай. Сен айтхан чоллакъ бла чюйкелейди чотлары...

А й м у ш. Кёб джашагъын сен, кесинги аямадынг ала ююн. Тыйма мындан ары шахарда. Барсынла Октябргъа. Ашатма мындан кёб этинги Солманнга.

Мариям. Ашайлыкъ тюйюлд. Тюшгенди тишлери, Азамат Алиевич бла Мазан районда сёлешгенли...

А л и й улу киреди.

А л и й улу. Кече ашхы болсун!

Мариям. Ашхылыкъ кёрюгюз!

А л и й улу. Терезени ачармедик?

А й м у ш (*Марияны кёргюзтюб*). Къолун тутуб саламлаш! Эй, адам инсанла! Эки марал бир талада нёгер болуб отласала, эки къатха татлы болад кырдыклары!

Мариям. Джылыды эшик! Терезени ачармедик?

А й м у ш. Турсун терезе. Ижаладан бла Лепшокъладан болгъандыла къыз бла джаш. Сюйгенле болгъанла. Бир кюн къошда, ким кёзюу алгъа джанлатса деб ёчешгендиге да, кюн батдыргъандыла, кёз алмай бир-биринден. Къыз хорлатханд, Мариям. Чыдаалмай, къобуб келиб, кеси къучакълаб къойгъанды сюйгенин.

А л и й улу. Сыртынгы ачдын, Аймуш! Сууукъду.

А й м у ш. Къой мени сыртымы. Джашырма сюйгенинги. Айтхан эдинг да кесинг да.

А л и й улу. Къоймагъан эдинг айтдырмай. Айтхан эдим...

А й м у ш. Кесине да айт энди. Айт да, къучакъла да къой.

Мариям. Аймуш!!!

Ай муш. Да не кыйынылык болуб к'алды бу? Шайтанланы намазлык'га тартханча?! (*Кзыджыраб*). К'учак'ла да к'ой дейме да, аллынга атла да! Эркиши тюлмюсе сен? Тут белинден. Ат сен да эки к'олунгу бойнуна (*Джётелиб башлайды*). Юй болуг'зу, дейме, юйюгюз к'урумазлык'ла!

Алий улу (*кзулаг'ына шыбырдаб Мариямны*). Этейик айтханыча! Ахыр к'ууанчы ол эсэ уа. (*К'учак'г'лашадыла*).

Ай муш. Табылсын энди, джигит эсе, сизни айыраллык'. (*Мариям к'зачыб, Алий улу да ызындан, эшикке чыг'адыла. Мазан киреди*).

Мазан. Джетдими Мариям'га да бияг'ы чепкен?

Ай муш. Джарашамыд?

Мазан. Аллах-аллах, не сёз бард? Ариулуг'уна ариулук' к'юшду ок'а чепкен.

Ай муш. Кёзюгю бош к'аратма. Сени юлюшюнг туюлд! Чабыр бла боза ичген джашладанмыса сен, тул к'атынлаг'га к'алыб башынг? Быйыл бошайд ок'ууун, Бекирни к'ызына к'адал! Сёлешгенме, ог'айлары боллук' болмаз. Уллу кёллюлюк' этме. Ычхындырыб к'оярса. К'аяны башында сирелген кийикчады к'олунга тюшюб бошамаг'ан к'ыз...

Мазан. Ычхынмаз бизден ол, к'обханлыйынга, к'олг'га алырса ишни.

Ай муш. Ай, сау к'алг'ын сен, джашчык'. Эшитирге да суймейсе, болджалым джетди десем. Маймулат к'уруг'ан кечен бери билеме к'обмазымы.

Мазан. К'урумаг'анд Маймулат! Табыллык'ды. Табылмай джок'ду амалы. Бир ишексиз, зоопаркдады. К'аг'ыт джазыб ийген эдим ызларындан, айтмай к'ойг'анма сеннге ансы. К'айта болур ызына иги хапары бла... Терезени ачайыммы? (*Ачады*). Ийнанмаймыса, табыллык'ды?

Ай муш. Ийнанама, игит да ийнанама, балам.

Мазан. Ачей улуну эрлай алыб келейим.

Ай муш. Керек тюлдю Ачей улу. Кир да, ол юйде бир кесек к'алк'ы. Бюгече да кёз к'ысмадынг, к'атымы сак'лаб.

Мазан. Келмейди джук'ум. (*Солман киреди. Мазан эрлай чыг'ады*).

Солман. Джауу болуб бошаг'анма муну мен, саламлашмай барад.

Ай муш. Ата болург'га керегенг. Ёксюзед. Юйюнге джый, аяк' юсюне сал, джолг'га тюзет! Борчунгду!

Солман. Юретгеним, тюзетгеним азмед? Кеси учмаг'ан к'ушха мен не этейим?

Ай муш. Аллык' эди юретгенинги, тюз юретсенг. «Бёрюча узал да к'ушча джут?» Ол тюлмеди сен излеген?

Солман. Кеси ак'ылын джаратад да, кеси суйгенча болсун. Алий улу мындад дейле?

Аймуш. Бекми керек эди?

Солман. Тарыктыгъан этерикме. Къагъыт джазыб бергенди Мариям, ююмю сыйыргъа деб.

Аймуш. Мындад. Тарыгъыу алыр хыйсабы болгъа эди бусагъатда ансы. Мариям да мындады. Чыктыгъан эдиле. Бирге кирлик болурла. Нелери да бирге боллукъ болур энди. Сыйыргъан да бирге этерик болурла ююнгю. Къызынгы харам этдинг, къарнашынгдан туугъанны тюзге къыстадынг. Не этесе кесинг джангыз къала кибик бир мекамны?

Солман. Ёлген аталары ишлеген болур мени ююмю, менден сыйырыб къралгъа берирча. (*Терезеден къараб*). Былагъа къара сен! Къучакълашыб турадыла да. Джан бла тѣнгек болуб!

Аймуш. Да ол тюлмюдю тарыгъыу алагъаелле дегеним бусагъатда?

Солман. Джалгъашдырдынгмы? Энтда бир иш тындырдынг ёлгюнчю! Ай, картха бир тюшюрюр эди быланы...

Аймуш. Уллу кѣзюр тюшерик эди къолунга: «Бери бир къарагъыз, джоулуб бошагъандыла была», — деб къууанч тыбырлы болуб айланныкъ эдинг районда, картны кѣргюзтуб харкимге.

Солман. Была этедиле къууанч. Кѣбле кете болурла дуниядан, бу экиси бусагъатчыкъда кѣрген зауукъну тюшлеринде да кѣрмей.

Аймуш. Огъурлугъа бере болур аллах иги тюшню да, иги тюн да. Къайдан кѣргюн сен аллай тюш?

Солман. Сен тюлмюсе тюшледен мени айыргъан?

Аймуш, кюле келиб, къаты джѣтел этеди.

Солман. Бир айт, тылпыуунг тохтаб къалгъынчы, атам ол итлеге къошулмаса, сѣзюме тынгыларгъа боллукъму эдинг? Нема кем кѣрген эдинг Мустафадан? Айтчы тюзюн, не боллукъ эсе да.

Аймуш. Тюз сѣлешген тюбемейди джер юсюнде, дейми эдинг?

Солман. Болад юч тюрлю къауум тюз сѣлешген: акъылбалыкъ болуб бошамагъан сабий, ичиб акъылын тас этген эркиши, сора ол дуниягъа кете башлагъан адам — бары да джукъджашырмай сѣлешедиле.

Аймуш. Ишексизмисе кетиб баргъаныма?

Солман. Билмеймисе аурууунгу? Джашырыб тура болурла. Менде джокъду джашырыу адет. Не этгин, бир илиннгенин къоймайды ол рак деген хадаус.

Аймуш. Ёл менден джашырыб, мен да билгеними элден джашырыб, сен нек джашырмадынг да, Солман? Нек къачханымы билдингми энди сенден, джаныуар? Ахмедия къызы Хурайны сѣзю бла айтайым:

Къарамырза улу Джуппу атанг болса,
Абай улу Махди шапанг болса,
Теберди-аягъы уллу тюзю дуркъунг болса,
Аны ичи топпа-толу джылкъынг болса,
Кокай улу Кючюк дуркъучунг болса,
Глоу улу Хоча джылкычынг болса,
Дагъыда аккыл эдим, Рамазан ёлмесин,
Санга барыргъа.

Мустафа сыйгенинде мени, кече юй артында джашыртын къарны кюреб, тепсеген этген эдим! Сен «кел» деб джабышханымда, джюрегим чанчхан эди. Билген эдим келишмезибизни аллындан да. Суу бла патегенча! Бир шышагъа къуюлсала да, къошулмайдыла ала.

Солман. Къайдан билген эдинг? Энди болдум эсе да джануар, олсагъатлада не итлигими кёрген эдинг?

Аймуш. Сезген этген эдим ичим бла. Сакъды тиширыуну ичи. Сабий джаратыллыкъ джерни аллах алай этгенин билиб эте болур. Хызырны ёлюсюн къутхаргъан кюнюнгде да джылынмагъан эди сенден ичим. Ким биледи, ол кюн огъунакъ салгъан эсе да аллах джюрегиме бюгюн Маймулатха сарнатырынгы. Сюд болгъан кече, танг ата, къан джугъу болуб келгенинде ол бурху затчыкъ, керти кёлум бла берген эдим санга налат.

Солман. Кеч, деб тилеген эдим аны ючюн.

Аймуш. Этин ашаб тоймасанг, къанмаз эди къызгъан джюрегинг. Онеки джарасы бар эди юсюнде, хар биринден къан тама.

Солман. Къызым ючюн этген къан дыгалас. Ит орунга джыйдыргъаным ючюн не боллукъ эди тангнга дери? Ким билед, маске тышындан эшигин ачыб, аны таларын? Къан ызланы да, маскени бет териси союлгъанын да эртденбла кёрген эдим. Урсун аллах, андан ары не болгъанын биле эсем.

Аймуш. Не боллукъ эди андан ары? Улуй, сарнай эшик тырнай, сюркелиб келиб берген эди джан. Джууундуруб, кебинлеб басдыргъан эдим сен табмазлыкъ бир джерде. Кесим къызгъан эдим къабыр. Он къат терим баргъан эди, буз гыртланы къобара. Къобмадым андан бери тёшекден, кёресе. Джашаргъа уа сюе эдим энтда бир кесек. Энтда бир артыкъ кюн! Маймулат да джашаргъа керек эди.

Солман. Не къычырыкъ этгин энди, джазыу алай болур эди. Бюгюн сен, тамбла мен! Бир кёбмю мычырыкъта мен да? Киши сыйырыб алалмазлыкъ топракъ юлюшюм хазырды. Даусуз, гурушхасыз басылгъан джюрекдени ачыкъ этиб, саламлашыб тюбеширбиз, Аймуш, ол дуняда, къыяма кюн, аллах айтса!

Аймуш. «Терилерибиз ыйых кюн базарда тюбеширле» — дей эдиле къабханнга тюшген эки бёрю.

Солман. Кечген адет уллу джюрюб кёрмедим мен бу дуняда. Алай болса да сен кеч! Маймул, не десенг да, маймулду, аллахны игилигинден, сени бир адамынгы джанын алгъан болмаза.

Аймуш. Къызынгы кеч. Келиш дунягъа, джарлы сен, бу джарыкъ джашау, ауузунг бла суу иче билмесенг, бурнунг бла суу ичерге юретир. Маскенги да къысхаракъ такъдыр... Маймул маймулду, кесим табыб сабий ёсдюрюк эдим, къойсанг. Къоймадын, ашыгыб чабдырдын повестканы.

Солман. Кечесинден хазырласынла джашны джолгъа деб, иги эттенлигим эди. Ким билеед Мустафаны эрлай отоудан чыгъарлыгъын атасы?

Аймуш. Ариу биле эдинг чыгъарлыгъын. Кетген этед, къайтыры бла къайтмазын аллах биледи урушдан, тиймесин къызгъа деб, джашын отоудан чыгъартыб, меннге иги эттенлиги эди джарлы джанны. Сагъат джарымгъа тёзсенг повестканы чабдырмай, къуру къаллыкъ тюл эди мени хатхум. Да джан алгъандан неси башхад деб билесе этгенинги?

Солман. Кеч неми да, Хызыр харибни джаны ючюн, деб тилейме, бара-барайым, аш салынмагъанды малыма. Аллахха аманат бол. Терезенги джаба барайым.

Аймуш. Къакъма къой таза хауаны, бар, кеч этме. Аздырма чычханларынгы. Алларына къышхыр къуй. Къуй да, тынч-рахат джат. Къоркъма, мени къаргъышым барыб сени джукъунгу уятмаз. Кечелген затымы кечеме. *(Аймуш биягъы джётелин этеди. Солман мугур болуб чыгъады, эшикни акъырын джабады. Ойка бла Назир киредиле).*

Аймуш *(эшик таба кёргюзюб).* Чыгъарыгъыз, аллахны хауасын джутаим.

Ойка бла Назир Аймушну чыгъарадыла.

Мариям бла Алий улу кириб,
терезени къатына барыб сюеледиле.

Алий улу. Къалай къараем да сора бюгюннге дери сеннге? Мариям. Сансыз къарай эдинг. Ёслемеенг, ташха, терекге къарагъанча.

Алий улу. Субай ёсген нарат терек, сейир чакъгъан балий терек этиб къарай эдим.

Мариям. Сор энтда, къулагъыма шыбырда да, биягъында соргъанынгы. Сор энтда. Алапатдыла бугъунчакъ ойнай тургъан джулдузла, дерикме. Алапатды кечеги кёкню гёзетчиси — толгъан ай. Сейирдиле терезеге бутакъларын узатыб келген, бал татыулу шаптал терекле. Белляу джыр айтырым келеди. Неге да разыма, нени да сюеме энди сени ючюн. Эриб, джылыныб

барад буз болуб тургъан джюрегим. Къарангы чегетден ма бусагъат тюклю бёрю чыгъыб къалса, аны да бойнундан къучакълаб, башын сылаб, «Кючюк, Кючюк» дерик эдим сени ючюн!

Алий улу. (*Аймушну орнун кёргюзюб*). Бу эритгенди джюрегинги. Сен мынга сюд эте, бу да сеннге этерин эте тургъанды. Аны кючю бла насыбым тутду мени бюгюн. Джырларым келед мени да.

Мариям. Сени джырларынгы джырлаб бошагъанд меннге Аймуш. Сен айтыр назмуланы айтханды меннге.

Алий улу. Мен айтырыкъны кесим айтырыкъма.

Тёре болуб тюзлюк ючюн сайлансам да,
Тели болуб, хар ким къозуб айлансам да,
Джесир болуб бугъоуланыб айлансам да,
Сен «Джой» десенг, мен джанымы джояр эдим!

Сени амалтын ичги сёзюн чачханнга да,
Сени амалтын джан къазауат ачханнга да,
Сени амалтын халал тенгин атханнга да
Айыб этмей, азаб салмай къояр эдим.

Суудан тутуб, тик чынгылдан салынсам да,
«Тюртме да тарт», — деб насыбха джалынсам да.
Тюрсюнюнге, болумунга табынсам да,
Джашаууму сени бла этер эдим!

Сюймекликни джандетинде солур ючюн,
Санга ушагъан сабийлерим болур ючюн,
Иги мурат къууанч бла толур ючюн,
Сени да алыб, юйюбюзге кетер эдим...

Алий улу Мариямны къучакълагъанлай,
Мазан кириб, ючюсю да джунчуйдула.

Мазан (*Аймушну орнунда болмагъанын кёрюб*). Не болду?

Алий улу. Отму тюшгенди, нек чабханса?

Мазан (*къолунда конвертин кёргюзюб*). Къууанса деб, му-
ну кёрсе...

Мариям. Бусагъатда кирдик биз, бирге-бирге.

Алий улу. Кёргенингчады чот, бирге-бирге... Келинингди,
короче говоря, бюгюнден ары. (*Мариямны кёргюзтеди*).

Мазан. Аймуш чепкен бош кийдирмейд...

Мариям. Детсадда ишлерикме. Сизде, Мазан!

Алий улу. Неди къолунгдагъы?

Мазан (*конвертден картны чыгъарыб*). Маймулат! (*Терезе-
ни кзагъыб*). Назир, Ойка, киригиз берн.

Алий улу. Къайдан чыкъды, табылгъанмыды?

Мариям (*картха кзараб*). Эртде тюшюрген картынгы алыб-
мы келесе?

Мазан. Зоопаркдан ийгендиле, дерикбиз, (Назир Аймушну, кзойнуна алыб келиб, орнуна салады).

Мазан. Суюмчю, Аймуш, суюмчю! Зоопаркдан джазгъан этгендиле, окъуюм: «Багъалы Аймуш! Сен ёсдюрген маймул бизде джарашыб джашайды. Джылы джерде тутабыз, табханыбызны апатабыз ашхы. Биргесине да нёгери барды. Сабий табарыкъ болур быйыл Маймулат...» Энди мынга да къара кесинг (чыгъарыб картны береди).

Аймуш (картчыкзны эки кёзю бла тутуб, бетине кысыб). Маймулатчыгъым! Къара къундузчугъум, джарыкъ джундузчугъум!

Мазан. Айтхан эдим да, табыллыкъды Маймулат деб.

Аймуш. Айтхан эдинг, сау бол, балам. Къууандырдың. Сау болугъуз барыгъыз да, балаларым. Осият этер адамым болмай къалад деб къатымда, андан къоркъгъаным джокъ эди къачан да. Бери басхан хар аякъ ызыгъызны аллах сууаб базманнга салсын! Дуннягъа адам кшошалмадым. Сизден джаратылгъан джанла ючюн разы болсун аллах меннге, эндиге дери джашатыб тургъанын кыызгъанмай!

Ойка. Энтда джашаб турлукъса... Энтда... Энтда...

Аймуш. Чакъыралла мени гугурук кычырмагъан, элчилери сагъаймагъан узакъ элге. Сау къалыгъыз. Артыкъ ёгюзча, кёб айлана турма, Мазан. Окъууун бошайд, келтир Бекирникин, юйчюк сениге къалад, мында джашагъыз, тар этмегиз Солманны.

Мазан. Бирге джашарыкъбыз, сени бла... Сени бла, Аймуш.

Аймуш. Тохтачыгъыз! Эшитдингми, Мариям! (Неге эсе да тынгылайды). Джангыз кеси туйюлдю, къаяда кычыргъан. Экидиле. Эки келекке кёргенме, арбазымда учуб баргъан. (Кёб тынгылаб, джукъ айтмай туруб). Бир-бирине тюбешгинчи, бу дунияда не инсан да джангызды джарлыды. Джангызлагъа сакъ болугъуз. (Кёзюн ачыб, терезеден айгъа къарайды). Сакъ болугъуз! Тартыб барад ай кесине! Ай тартыб барад!

Аймуш андан сора кымылдамайды.

Джабыу джабылгъандан сора, къалгъанла кёолтукълашыб джырлайдыла.

Аймуш кеси кёрюмгенликге, ала бла ауазы эшитиледи.

Джалан сыртда джангыз терек битмесин!

Битсе битсин, бюгюлмесин-сынмасын.

Бюгюлмесин, ой, сынмасын, сынмасын!

Аналагъа джангыз улан туумасын!

Тууса туусун, аурумасын, ёлмесин,

Аурумасын, ой, ёлмесин, ёлмесин!

ЭНДИГИ ПОЭЗИЯДАН БИР-ЭКИ НАЗМУ

Семенланы Сымайыл (Джырчы Сымайыл)

«ДЖЫРЧЫ СЫМАЙЫЛ»

(Халк атагъан атым)

Чыкъдым кёклеге учунуб, учуб,
Мийикден къараб дунияны кёрдюм.
Мен эшитмеген таууш къалмады,
Джашаугъа «сейир, тамаша», — дедим.

Манга келгенед аллай бир кёзюу:
Джумлай аламгъа айтдым сёзюмю,
Къарачай тилни сыйлы этдирдим,
Карачай джырны кенгнге эшитдирдим.

Алай не келсин — джазыу буюрду,
Учхан къанатым сыныб къуюлду,
Бош ышанганем джазыу джибине,
Тёнгерев тюшдюм аякъ тюбюне.

Мен — шайтан джелде бурулгъан зыгъыр,
Джазыу тирменде эзилген бюртюк...
Къыйыным — халал, кесим а — харам,
Бырнак этдиле кючлюле тюртюб.

Бир кёл басханым джаб-джангыз бир зат:
«Джырчы Сымайыл» халкъ атагъан ат,
Ёлюб кетсем да, ол атым къалыр,
Халкъ ауузунда джырым сакъланыр.

АНАМ

Ата деген Минги Таугъа миннгенлей,
Ана деген дарий, дамха кийгенлей,
Кюнюм батды джарлы анам ёлгенлей,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Билмегенлей кёчюрюрге бардыла,
Сормагъанлай машинагъа салдыла,
Эки джашынг эки джерде къалдыла
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Кимле чачдыла Семенлада къалангы,
Кимге айтайым джюрегимде джарамы,
Къайда къойдум акъ сют берген анамы?
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Ой, Къарачай къуш тюгюнлей чачылды,
Бир палахны башы бери ачылды,
Джарлы миллет Азиягъа атылды...
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Ата деген ашхы ишге талпытхан,
Ана деген кёкню-джерни танытхан...
Ёлюм деген хар джюрекни ачитхан...
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Ата деген ёмюр юйню ачхычы,
Ана деген джашауну басхычы,
Ёлюм деген Джашагъанны ачысы
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Ата деген накъут-налмаз къалады,
Ана деген джанынга джан салады,
Ол джашауну бир насыблы табады,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Тогъуз айны ау тубюнде кёлтюрдюнг,
Къайын ата, къайын ана къолунда,
Кече-кюн да гёзет этген джолунда,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Эки джылны акъ сютюнгю ичирдинг,
Ёшюнюнгю тёшек этиб ёсдюрдюнг,
Алай эте талай джылгъа джетдирдинг,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Отха иймей, суугъа иймей сакъладынг,
Юй кёгюрчюн Къанатларын джабханча,
Белляуунгда сени алгъыш сёзлеринг —
Джанкылыгдан нюр таякъла къакъгъанча.

Кёк памилден кёлек, кёнчек этгененг,
Къаназирден къабдал этиб кийдирдинг,
Эркелете хар адамгъа суюдюрдюнг...
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Джети джылда окъуу-билим алдырдынг,
Ишлей-ишлей санларынгы талтырдынг,
Джашачы деб тоханала салдырдынг
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Таугъа чыкъсам, таш аджалдан титиреб,
Малгъа кетсем, садакъала кёлтюрюб,
Бушуу, Къайгъы джюрегинге келитириб...
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Элден энчи ат атаенг атыма...
Джануалда мен болмадым къатынгда,
Джаш тюрсюнюнг агъармагъан чачынгда...
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Къулагъыма сууукъ салах тартылды,
Джулдуз ананг ёлгенди деб, айтылды,
Джюрегиме джюрек ауруу къатылды...
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Къайда къалды харекетинг, малларынг,
Ишлей-ишлей талчыкъмаган санларынг,
Джюню джибек эттен алтын къолларынг?
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Атам эсе Бейтуллахда ёлюбдю,
Анам эсе бир мусафир шейитди,
Нек джылайма кимден да не келликди?
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Джыллыкъ джолдан келир эдим кёрюрге,
Санга, анам, олджан салам берирге,
Разылыгъынгы алыб ёлюрге
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Къарачайда къабырынгы табсам эд,
Зияратха Азиягъа бармазем,
Былай болуб къаллыгъымы мен билсем,
Джан бермейин айырылыб къалмазем.

Бу дуниягъа туумай къалгъан мен болсам,
Сени ёлген ачыуунгу билмезем,
Къазакъ элде къабырынгы кёрмезем...
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Кёр узакъды, тура-тура безерсе,
Уллу аллахны буйругъуна тёзерсе,
Махшар кюнде, ой балам деб, излерсе,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Кюн садакъа мени санга беририм,
Аллах айтса, махшар кюнню кёрюрюм,
Къазакъ элде къалды, хариб, ёлюгюнг,
Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Кече ёмюрюм бир къарангы тёбеди,
Кюн ёмюрюм джюзюб кетген кемеди,
Ёлюм деген хар адамгъа төреди,
Джулдуз атлы, балдан татлы ой анам!

Езденланы Альберт

КЛУХОР АУУШДА

Эртденликде чыгъыб Клухор ауушха,
Таш джанында олтуруб кёк къырдышха,
Тиер кюнню ал таягъын марайма,
Тёгерекге сейрсиниб къарайма.

Сюелелле эсгертмеле-деу ташла,
Болгъан затха шагъатдыла тау башла,
Бюгюнлюкге айтадыла алгъышла,
Этирелле тюненеге сагъышла,

«Ол кюнледе сен а неге джарадынг?»
Деб къатымда къадау ташха къарадым.
Кёрюндюле ташны басхан тотладан
Джаралары тизгин-тизгин окъладан.

Къадау ташха мыдахсыныб къарадым,
Джараларын къолларым бла сыладым.

Нек сордум деб, мен кесими терследим,
Юсюнде уа бир джулдузчукъ эследим.

Алгъанымда джулдузчукъну къолума,
Кёб сагъышла басындыла башыма:
Ма турады кёз аллымда джаш солдат,
Ышаргъаны сала таугъа нюр-къуат.

Бузадыла болумну топ тауушла,
Сагъаялла джарла, ташла, ауушла,
Къанлы джаула ёрге мыллык аталла,
Окъла чала, ызларына къайталла.

Къычырады ол джаш солдат джаулагъа:
«Ерлемезсиз, итле, Кавказ таулагъа!
Ёмюрледен келген адет алайды —
Окъ бла келген окъдан ёлюм табады!»

...Ма, джаш солдат таш джанындан чыгъады:
«Алгъа! Ёлюм джаулагъа! — деб чабады.
Бир джюзген окъ келиб тиед ол джашха,
Хатер, салмай, таяндырад бу ташха.

Ётгюр, улан, кете ахыр джолуна,
Джулдузчукъну алыб бёркден къолуна,
Уппа этиб, ахыр кере сый беред,
Воз булутдан чыкыгъан кюнню эсгеред...

Бу сагъышла баса мени башымы,
Эртденнгиде аяз сылай чачымы,
Болумуму кесим кючден эсгердим,
Джерге акыгъан тер тамчыла эследим.

Джулдузчукъну алгъан кибики саугъагъа,
Мен къарадым къучакъ кериб таулагъа, —
Кюн да джарыкъ тийди Клухор ауушха,
Нюрюн текдю таугъа, суугъа, къырдышха.

Мамчуланы Дина

КЕГЮРЧЮН

Барды, барды бир кёгюрчюн джюрегимде,
Учуб чыгыб кеталмайды мийик кёкге,
Айтыр сёзюм айланады тил учумда,
Дуния бары сыйыннганды ууучума.

Джетегейли джети джулдуз джаннган кёкге,
Джанкъылычны нюр тогъайы тургъан чекге,
Къалырбызмы чыгъалмайын биз экибиз,
Тоюбузгъа джыйлмазмы тау элибиз.

Керилгенме садакъ атыб джиберирге,
Тюшген джери мекам болур экибизге,
Къар тюбюнден жанкъоз чыкъгъан сейир джерде
Табылмазмы бир болургъа мадар бизге.

Кёкню джети къатына да ётер кибик,
Джети ёмюрню джукъланмайын кетер кибик,
Учургъанма джюрегимден бир джилтинни
Бошлагъанма бек термилген илипинни.

Барды, барды бир кёгюрчюн джюрегимде,
Учуб чыгъыб тебрегенди мийик кёкге,
Тыяйым деб кюреширик тюлме энди,
Къайры суйсе, ары учсун — дуняа кенгди.

ТИШИРЫУМА

Ариу да, иги да дуняада бек кёб,
Сени не бла сейирсиндирейим,
Кюндюзча джарыкъ болаллыкъ эсе уа,
Къара кечеге да сезим сингдирейим.

Сууукъ аязы да джууукъ этейим да,
Джулдузбаш юйюмю тёрюне къояйым,
Джерден джарсыулары сюреллик эсе ол,
Къурманлыкъгъа буюруб, джанымы джояйым.

Джояйым джанымы — айталмам багъасын,
Къанатлы джюрекде къанатсыз джан болмаз,
Джарытсын бир аямай, джарытсын дуняаны
Аны ючюн джулдузну джарыгъы кем болмаз.

Отчугъум да джана, бирлени джылыта,
Кесим да ёмюрню къойнунда джылына,
Къыш келсе агъара, джаз келсе кёгере,
Мен джашайма джерде тенгиме къол бере.

Сен сакълама менден бир уллу базыныб,
Къолумдан келмезлик бир сейир затланы,
Арыгъан, къыйналгъан кюномде да эринмем,
Салырма аллынга къарачай хантланы.

Кечелирме сени джангылгъан төренгде;
Бушуу джокъласа да, къарамазма кенгден,
Хомух кюнюнгде да джигитге ушатыб,
Болушлукъ излерге кюреширме сенден.

Игиле, ариула джашагъан дунияда,
Адамлыкъ, ашхылыкъ да болады эрде,
Атынгы джюгенин тутдурсанг да ышаныб,
Тиширыу болгъанлай кьалалырма джерде.

БАШЛАРЫ

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА (1956—1980)

Хубийланы Осман

Туугъан джуртум	3
Къанлы кюнде къанатым	3
Карнаш халкъгъа	6
Джолла	6
Аманат (Романдан юзюк)	7
Романны мындан арысына соруула бла ишле	27

Байрамукъланы Халимат

Сюйген тауларым	28
Сен фронтга болушамыса?	28
Сюеме джашауну	30
Эртден (сонетлени веногу)	30
Сонетлени чалышыуу	31
Залихат (поэмадан юзюкле)	32
Мёлек (романдан юзюкле)	39

Багъатырланы Харун

Ата джурт ючюн	81
--------------------------	----

Лайпанланы Сеит

Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити	110
---	-----

Эбзеланы Ханафий

Бычакъны ауузунда	163
-----------------------------	-----

Сюйюнчланы Азамат

Ата джуртума	191
Мюрзеуню къачына	192
Анам	193
Джанкъылычдан чынгау	195
Тенгиз	196
Кёк толкъунда акъ дууадакъ	198
Тарыгъыу	199
Унут дейле	200
Джазыу джылла (поэмадан юзюк)	201
Ай	201

Хубийланы Назир

Кулакъ суучукъ	210
Гитче суучукъ барады ашыгъыб	210
Мара	211

Тубанлы кёл	213
Урушда ёлген къарнашыма	213
Уруш ётген тюзде	217
Морх ауушну джигитлерине	217
Тирмен	217
Анам ёлген кече	218
Исси-кёлде ай	219
Къобанланы Дахир	
Эки заман (романдан юзюкле)	220
Батчаланы Мусса	
Арбачы	298
Тилек	298
Кюмюш акка	301
Тёппесине джулдуз тийген	323

ЭНДИГИ ПОЭЗИЯДАН БИР-ЭКИ НАЗМУ

Семенланы Сымайыл (Джырчы Сымайыл)	
Джырчы Сымайыл (Халкъ атагъан атым)	374
Анам	375
Ёзденланы Альберт	
Клухор ауушда	377
Мамчуланы Дина	
Кёгюрчюн	378
Тиширыума	379

Караева Асият Исмаиловна
Борлакова Дарья Баталбиевна

КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

ХРЕСТОМАТИЯ

для 11 класса

Редактор К.-М. Н. Тоторкулов
Художественный редактор В. В. Сиротина
Технический редактор О. А. Ахметова
Корректор Н. С. Салпагарова

Сдано в набор 01.04.94. Подписано в печать 09.08.94.
Формат 60x84¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура «Школьная».
Печать высокая. Усл. печ. л. 22,3. Усл. кр.-отт. 22,5. Уч.-
изд. л. 24,7. Тираж 4000 экз. Заказ № 1530. С 35. Кара-
чаево-Черкесское республиканское книжное издательство,
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-
Черкесское акционерное общество «Полиграфист», 357100,
Черкесск, ул. Первомайская, 47.